В. Королів-Старий:

ЧМЕЛИК

[Навколо світа.]

В-во „День"
Київ — Прага

Милому сину

Микольцю

19/VII 1940

Прага

Nebřich

В. КОРОЛІВ-СТАРИЙ:

ЧМЕЛИК.

РОМАН ДЛЯ ЮНАЦТВА

З ІЛЮСТРАЦІЯМИ.

ДРУКАРНЯ »ПОЛІТИКИ« В ПРАЗІ.

ПЕРЕДРУКОВУВАТИ АБО ПЕРЕКЛАДАТИ ЦЮ КНИГУ, ЦІЛКОМ ЧИ ЧАСТКОВО, БЕЗ ЗГОДИ АВТОРА Й ВИДАВНИЦТВА НЕ ВІЛЬНО.

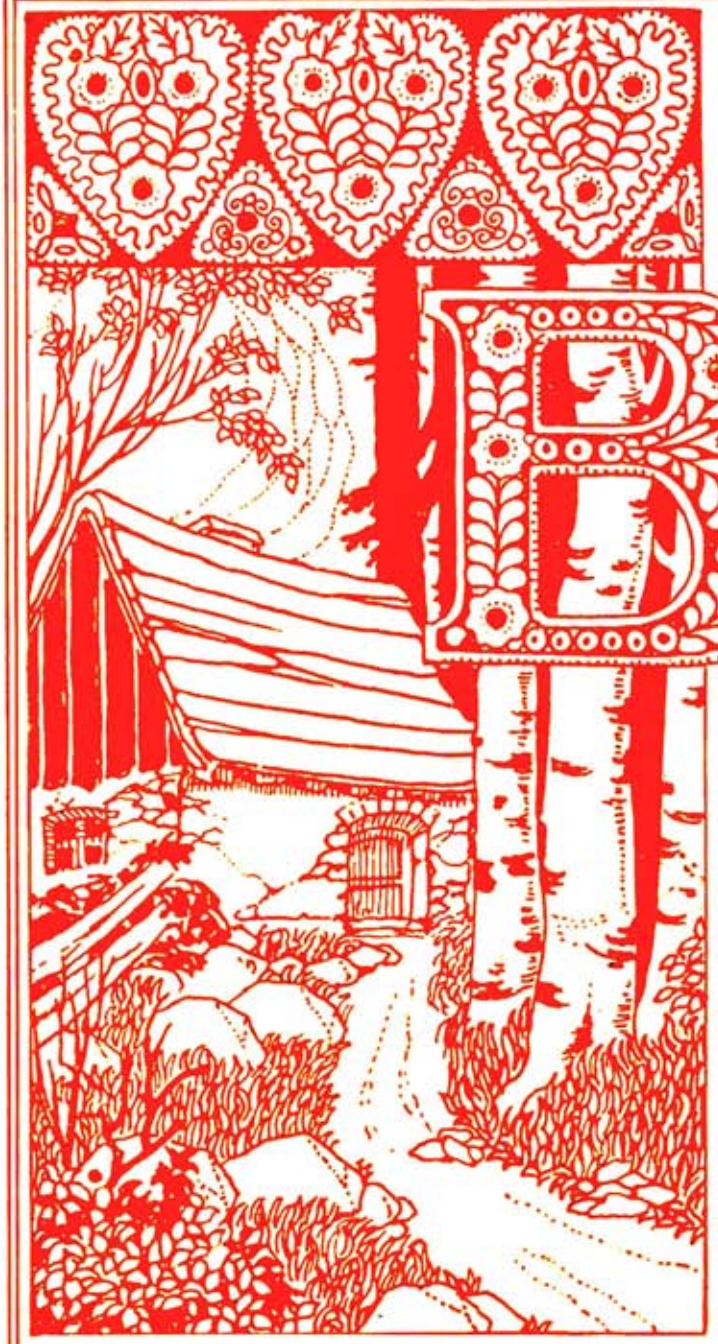

Вперше в житті вилетів маленький чмелик з своєї хатки та й залетів так далеко, що не знав, кудою вертати до дому. Літав сюди й туди, шукав і тут, і там довго — довго, але все марно. Й почав він плакати та голосити:

— Ой, моя хатко! Ой, моя золота хатиночко!

Блискучі метелики та безпритульні мухи, що не мають власної хати, не могли зрозуміти того жалю, та ще й глузували з нього, малого. Але статечні господині бджілки пожаліли недосвідченого малючка.

— Де ж твоя хатка й яка вона? — роспитували чмелика.

— Ой, десь далеко! — плакав чмелик. — То — щілинка в моху, над ямкою в межі!...

— Щілинка в моху над ямкою в межі! — кепкували ще дужче блискучі метелики. — А плачу та реву, як за золотим палацом!...

— Хто розуміє, що таке — власна рідна хата, — відповідали бджілки, — той повен любови до свого житла, однаково: чи то буде щілина в моху, чи палац...

Вони пильно шукали й привели заблуду додому. І чмелик, щасливий та веселий, гукав, радіючи:

— Мій дім — щілинка в моху над ямкою в межі, але мій дім — то дім, кращий за всі золоті палаци!...

(Ходська народня байка.)

Перед читанням треба виправити такі помилки друку:

Сторінка:	Рядок:	Надруковано:	Повинно бути:
6	знйзу 5	вси	всі
15	зн. 17	Ботаничнаму	Ботаничному
16	згорй 18	обрáзає	обрáза
38	зг. 16	немає	не має
38	зг. 24	до історичну	доісторичну
44	зг. 7	вдаріла	вдарила
55	зг. 1	пунк	пункт
59	зн. 20	Київи	Київі
87	зг. 10	„дядющка“	„дядюшка“
87	зг. 14	прйшов	прийшов
89	зн. 5	міла	мила
120	зг. 11	спитев	спитав
128	зн. 3	російьких	російських
129	зн. 21	стоав	стояв
136	зн. 11	мапі	мапи
157	зг. 12	й шли	йшли
189	зг. 23	и зміг	й зміг
214	зн. 19	подібніми	подібними
235	зг. 23	расповідали	розповідали
259	зн. 8	теперя	тепер я
266	зн. 22	по-немецькому	по-німецькому
273	підпис під малюнком	... Кохогамі	... Кохігамі
275	зг. 9	замоеника	замовника
285	зг. 7	23 травня	3 червня
285	зн. 15	чудов іквітники	чудові квітники
291	зн. 19	12/4	12/5
293	зг. 6	16/V	6/VI
299	зн. 2	обсолютно	абсолютно
318	зг. 10	товже	то вже
326	зг. 1,2	тюрі тіл-	тюр- тілі
331	зн. 1	позоставалася	позоставалися
341	зг. 7	робітничее	робітниче
342	зг. 21	новернулися	повернулися
348	зн. 18	було з	було б
350	зг. 4	ного	ого
375	зч. 6	маєправа	має права
382	зг. 21	Мульбурнського	Мельбурнського
385	зг. 11	ліпще	ліпше
390	підпис під малюнком	Новой	Новій
391	зг. 10	Авцклад	Авцкланд
401	зг. 16	можливость	можливостів
415	зн. 9	На й самперед	Найсамперед

1920 р.

Видання перше.

Друковано 3500 примірників.

ЧМЕЛИК.

ЧАСТИНА ПЕРША.

НА УКРАЇНІ.

РІК
1913

НА УКРАЇНІ.

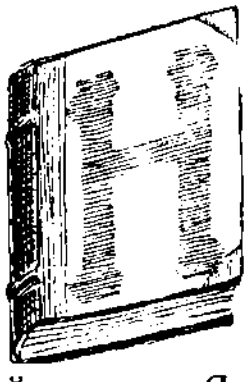

У, так... Сьогодня пам'ятний мені день: я починаю самостійне життя.

Я вже не раз пробував писати щоденники, але нічого путнього з того не бувало. Навіть смішно було читати вже через місяць: такі все дрібниці — то про мрії, то про семинарію. І коли я переглядав кілька початих зшитків, то виходило, що все, де я писав про себе самого, було незначне, дріб'язкове, а важним у всіх за́писах були лише тато й мамуся. Я тоді починав справляти написане, й воно ставало ще гірше. Тоді я рвав свій зшиток й на тому кінчалося. Через те я вже був твердо вирішив ніколи не братися за таку писанину.

А от тепер мушу. Бо мені нема з ким говорити, бо нема татуся й мамуні.

Але це вже не буде щоденник, це будуть *записки про початок мого самостійного життя.* Я певен, що згодом вони мені будуть потрібні й важні. А хоч би й ні, то все одно: так хотіла мамочка, а я не можу її не послухати. Особливо тепер, коли й вона, й тато, і я — ми всі такі нещасні...

* * *

Сьогодня, чи не вперше в житті я зостався без тата й без мами. Навіть тоді, коли я бував влітку у бабуні, в Лубнях, то я знав, що близько є тато й мама, а зо мною — бабуня. Вони мене доглянуть і порадять. А от сьогодня я — безпорадний. Безпорадний і цілком самітний...

Коли я вертався додому з двірця й коли Харитина збо́чила на базар, — мене вперше вколола ця думка. Так тяжко стало почувати себе самітним, що я не втримався й заплакав. Я не соромлюсь це пригадати й записую навмисне. Заплакав я, очевидно, так дуже, що мене пожаліла якась незнайома дама. Це мене отверезило. І от тоді я зрозумів, що власне тепер я вже починаю своє самостійне життя, бо довгий час мушу жити сам, сам мушу

порядкувати собою й нашим господарством, не покладаючись на рідних... Тепер я буду тільки поміж чужих...

Але ж я хочу бути в постійнім звязку з вами, мої любі: принаймні по́думки я хочу вести з вами розмову. І тепер я буду щиро записувати в цей зшиток все, все, що тільки трапиться зо мною. Тоді, коли ви повернетесь додому, я не забуду нічого важливого, що треба буде розповісти вам. І вже гуртом ми прочитаємо ці мої **записки.**

---

12 травня, 1913 року.

Мамочко! Як тяжко боліло серце, коли ти укладала речі. Я тільки не признався тобі навмисне, щоб не мучити тебе. Мені не було страшно зостатись самому, бо всеж таки зо мною наша Харитина та й взагалі я, здається, не страхополох. Але ж мене гнітило якесь несвідоме передчуття: я неначе знав, що ти не тільки не привезеш тата, а також боявся, що ти не вернешся й сама. Правда, я ніби помилився: ти вчора приїхала з Київа, але ж сьогодня, після цілком безсонної ночі, те ж, здається, чи не першої в моєму житті, тебе вже нема. Як мені було боляче дивитись, коли ти складала речі, робила записи, наводила лад в домі, немов ти вибіралася на-довго... Ти увесь час повторяла, що найдальше, як через два тижні повернешся з татом... А чи ж повернешся?...

Я вже чув не раз, як легко бути заарештованним і як тяжко бути визволеним. Але ж мене найбільше турбує думка, що ти, мамуню, не все мені росказала. Звісно, ти не дурила мене, але ж дещо безперечно приховувала, щоб не збентежити мене до краю, як і я приховував перед тобою свою тугу. Я чую серцем і бачу, що так само відчуває це й Харитина: вона плаче з'учора. А, може, вона знає більше?

Ні, не знає. Вона б сказала. Тепер же можна б сказати, а вона заприсягає, що мама впевняла й її, що повернеться 27 травня. Тільки ж чого вона так плаче? Вона ж уже бачила татин арешт, коли я ще був малий і коли татуся довго-довго продержали в кріпости, й зовсім дурно... Ні, наша Харитина не збреше!...

А може я зовсім без потреби піддаюся таким сумним думкам?... Сідаю краще за історію. Сьогодня вже понеділок, а іспити — в четвер. Вчора півдня й сьогодня також не робив нічого, а витримати мушу. Мушу, будь-що-будь, бо неможна ж, щоб до всіх прикростів я ще й від себе додавав неприємностів татові, який вірить в мої здібности...

Аби тільки вам, мої рідні, повелося щасливо, а я увесь час буду з вами душею...

І радісно, і тяжко... Історію я витримав не погано, хоча й не без труднощів. Дуже добре, що тепер зосталась тільки сама латина: я мов не боюся й латину знаю, та й Аква-Віта не дозволить собі повторити того, що було сьогодня з Чехонею; бо

Аква, хоч і п'яниця, але ж добрий і знайомий з татом особисто. Ну, а Чехоня?! Яка підлість! Під час, коли ще відповідав Варищенко, приїхав на наш іспит архирей. Він завжди був з нами такий добрий та ласкавий. І сьогодня ми ні трохи не полякалися,— навпаки, — знали, що менче буде придиратися Чехоня й не дава-тиме дурних питань, як, наприклад, торік наганяв на слизьке Борща запитом: „У кого з Людовиків був найбільший бриль?“...

І справді, архирей був добрий і сьогодня; писав усім по п'ять та по чотирі й навіть вирятував Майбороду, який спочатку був злякався й зовсім усе переплутав. Я ні трохи не боявся, а коли вийшов та витяг ще білета про франків, то навіть міг відповідати, не думаючи. И справді, я відповідав добре й швидко, як по книжці. Але ж, коли вже закінчав свій білет і архирей хотів був записати мені п'ять, вирвався Буцина й спитав: хто й з чого стріляв на гугенотів, коли вони тікали по вулицях Парижа, під час Варфоломеївської ночі? Я зразу відповів: „Карл IX, із аркебуза“. — А почему не із вінтовкі? — А я й кажу: — „Потому, что тогда стрєлялі із аркебузов да мушкетов; єщо не било вінтовок *взагалі*“.

Архирей так подивився на мене, неначе на пів-ока, як кіт, та й запитує, що то за слово „взагалі“ й відкіль я його знаю? Я, як дурний, враз почервонів і замішався, а Чехоня хутчій нахилився архиреєві до вуха й почав швидко-швидко шептати. Я знаю, що він оповідав! Він говорив про арест тата, бо навіть я чув, як він сказав — „ізвєстний мазепінец“. Ох, як же мені хотілося вчепитися в його цапину бороду!... А тим часом Буцина вже почав закидати мене питаннями. Добре, що я все знав і ні в чому не збивався, а то напевне б зрізали... Однак мене питали довше всіх, і, хоча я все знав, як на лихо; але ж мені навіть архирей поставив три.

І що їм зробив тато? І з чого в них така злість до всього рідного? Ну, хай би вже кацапи — Чехоня або „Штота“, а то ж і всі инші? Навіть і архирей, який родом з Херсоньких селян, де говорять тільки по своєму, а не по московському?

Це ж ми напевно знаємо... Ох, що не кажи:

„Кругом неправда і неволя“...

Тепер держись, Максиме! На латині тебе теж допікатимуть! Та тільки дарма праці: не вкусять! Є аж чотирі дні, а я ще з сьогодня сяду за вправи. Лишè напишу листа мамуні...

Моя ріднесенька! Чому ж ти мені не напишеш? Вже ж сьогодня третій день, як я сам...

Харитина вираховує, що лист може бути тільки завтра, бо мамуся приїхала у вівторок, цілий день бігала по справах, дуже

заморилася й написала лише в середу. Сьогодня вночі прийде пошта, а завтра Онуфрій принесе листа. Завтра й мама одбере мою першу листівку, а після-завтрього знатиме, що я витримав історію...

Моя рідна! Чого ж так мало пишеш? — всього сім слів на картці. Я вивчив їх на пам'ять: *„Любий Симочко, не турбуйся, завтра напишу. Мама."* Мамочко, хіба ж ти не розумієш, що від такого листочка не можна не турбуватись?! Хоч би ти написала, що все добре, чи є якась надія...

Але ж певно, що все зле, що тяжко чогось добитися... Правду каже Харитина, що люде дуже лихі. Тато не міг зробити чогось недоброго, він же тільки працював і працював цілий день дома й на службі, не грабував, не вбивав, не крав. А от вони тепер мучать його, й маму, й мене. Як в середні віки мучили єретиків.

Так то ж таки були єретики: вони проти когось або чогось повставали, а тато тихо писав в своєму кабінеті, ходив у земство, й ніколи ні з ким не воював. Але ж правда мусить бути на світі, хоч що б там не говорила й Харитина, й бабуня!

Бідна бабуня; вона не знала, що трапилося, й приїхала до нас. А тут нема нікого та й мені дуже тяжко її розважати, бо ж завтра — латина. Ах, хоч би вже швидче зкінчити іспити, тоді напишу мамі, щоб дозволила й мені поїхати до Київа. Принаймні будемо всі в одному місті, хоча й не в одному місці. А я доїду й сам: до Лубень мені дорога знайома. А там вже близько.

Чого ж немає обіцяного листа? Онуфрій приніс татові газети, а мені листа нема. Каже: „пишуть!" Він завжди так говорить, коли його спитати.

Латину витримав, іспити скінчились.

Але ж мені вимещують за тата! Сьогодня наші прокрались в учительську й списали у писаря Кирика переводні списки: мене переведено в другому розряді, виключно через ту трійку по історії. Я це добре знаю, і знаю також, що це мені підперчив Чехоня. Це вперше я переходжу до дальшої класи в другому розряді. Але, таточку, це не я зробив тобі прикрість...

Сьогодня маю час написати довгого листа. Тільки зроблю це увечері: я читав, що вси листи увечері виходять кращі й щиріщі, так що навіть можна пізнати, чи лист було писано вранці, чи вночі. А зараз піду до Кукубенка. Він мене чекає о третій годині: підемо купатись...

Знову сідаю за свої записки. Куба не застав дома. Тільки ж мені трохи дивно: сам мене кликав, наказував, щоб я не спізнявся, обіцяв дати нових гачків до вудки, а я прийшов без п'ятьох три — його вже не було дома. Я хотів був почекати, аж вийшов старий Кукубенко, якийсь такий похмурий і так непривітно сказав, що чекати нема чого, бо Гриць вернеться аж пізно увечері. А коли я спитав, куди він пішов, то старий навіть не відповів. Я ж знаю напевне, що Гриць на річку не пішов, бо в прихожій стояли вудки... Ніколи не думав, що він може збрехати: сам кличе, а з дому тікає... А втім, може у нього було якесь діло? Ніяк я не можу відучитись, щоб не помислити зле про когось. І в кого я вдався, такий Хома Невірний, та такий запальний?...

Хоча б і сьогодня. Коли я повернувся додому від Кукуби, швидко по то́му прийшов городовик й приніс повістку, щоб платити податок за поземельне, чи за земьске. Харитина не могла нічого відповісти, а я прочитав повістку й сказав, що як повернеться тато, то він сам заплатить. А городовик, — це один з тих, що заарештовували тоді тата, — так єхидно посміхається й говорить „по-панському“:

— Када там варотиться, єщо не звєсно! За такі дєла скоро не пущають!

— „За какі єто такі дєла?“ — запитався я, а сам аж затрусився. — Мій тато робив тільки добрі діла...

А він мені:

— Вот за єтого самого „тату“. Много лучше било би „папінька!“

— При чому ж тут „тато“? А хіба ваші діти вам говорять „папінька“? Ви ж певно, кажу йому, теж не з кацапів, а українець?

А він так мені грубезно, по хамському:

— Не твоє єто дєло, як мене мої діти зовуть! Тільки я їм так базікати не дозволю, как твой „тато“ тебя навчил. Видать, що й ти його дорожкою йтить хочеш!

Та вмішалися бабуня й Харитина і не дали мені йому відповісти. Але, як би було можна, так я б його задушив за обра̀зу... Тільки ж я й сам знаю, що це не добре. Треба бути спокійним і стриманим...

Потім бабуня мене дорікала; казала, що за суперечки з полицаєм можуть і мене заарештувати. Ну, й нехай! Сидітиму вкупі з татом...

А бідна мамочка?! Ні, вже не дай, Боже! Це було б для неї дуже велике нещастя. Треба бути здержаним. З сьогодняшнього ж дня буду крепитись з усієї сили і пильнуватиму кожного свого кроку. Мені це часто радили і тато й мамуся. І тепер, коли їх нема зо мною, я повинен виконувати все, що вони мені говорили.

А листа від мамуні все немає! Що ж це таке, що ж це справді?! Вже ж минуло дев'ять день — і лише одна листівка...

Бабуня каже: — „Може захворіла з тієї туги та турбот?“

Мати Божа, захисти її нещасну...

Зараз сідаю писати листи...

Сьогодня вночі у нас знову був трус.

Як я втомився! Це мабуть від того, що не спав цілу ніч; так, і не роздягався. А як перелякалася бідна бабуня! Вона ще ніколи не була під час трусу. Я спочатку хотів був не дозволити, бо як же можна робити труси, коли нема вдома хазяїна? Та Харитина нагадала мені, що я обіцяв бути здержаним — і я взяв себе в руки.

Що ж вони робили?... Чисто — корсари! Передивлялися кожну книжку в бібліотеці, позламували шухляди в татовому столі, все шукали якогось рожевого конверта. Забрали багато книг, найбільше — українських, позабірали майже всі рукописи, навіть забрали мамину листівку, що вона писала мені. Найшли в столі у тата конверт, у якому було 565 карбованців, хотіли були спочатку забрати й гроші, але потім зоставили. Тепер я вже сховав їх так, що вдруге не знайдуть! Навіть мої книжки переривали, однак не дуже уважно. Витрусили з них тільки татову фотографію, але зоставили. От я боявся, що візьмуть цей зшиток! Але один тільки подержав в руках, побачив, що зверху написано: „Общая тетрадь" — і кинув. Ех, дурню, дурню! Подивився б ти, що в цій „тетраді" в середині... Тепер буду добре ховати свої записки...

Мій татусь.

Харитина догадується, чого був знову трус. Вона каже, що мабуть перехопили маминого листа, якого вона написала до мене. Може й справді? Харитина вже знає всі їхні штуки! Тоді можна зрозуміти, чого я не маю від мамуні жадної звістки... А може й мої перехоплюють? Нема кого спитатись, чи можна писати про трус? Бабуня не знає, а Харитина каже, що ліпше буде, коли я зовсім нічого не писатиму, а то ще нової біди можу напитати... Кого б роспитатися?... Не можу записувати, — так хочеться спать...

Сьогодня я складав роскидану татову бібліотеку й знайшов хорошу книгу. Саме її мені й треба: *Пейо,* „Виховання волі". Тато радив мені прочитати її влітку. Я почав читати й зразу

побачив, що вона навчить мене володіти собою. Тільки деякі місця не зовсім зрозумілі...

Сьогодня виїздить бабуня. Страшенно шкода, хоч вона якась і не дуже нам рідна, а всеж було веселіще. Зостанусь я знову сам з Харитиною...

Коли я ходив замовити на вечір бабуні візника до двірця, зустрів Кукубу з Велеглассвим. Просто дивинà: обидва мої приятелі, а з Кубом я вже другий рік дружý, але ж вони навіть не схотіли зо мною розмовляти. Я тільки що зібрався вичитати Куба, що він той раз мене одурив, а він мені одразу:

— Ах, оставь пожалуйста. Что било, то прошло!

А Велеглас тільки поспитався, чи багато знайшли у нас вчора „крамоли"?

Я так ненавижу це слово, що враз спалахнув й гостро відповів:

— Утри краще носа: він ще в тебе дуже короткий!

— А ти дивись, щоб не натягнули тобі твого довгого! — відповів він. — З Київа, брате, чутки йдуть!... Знаємо!

Я не сказав більш нічого, а тепер шкодую: може й справді вони що знають про тата? Велеглас дружить з Клочком, а Клочків батько служить в полицмейстера... Знов я погарячився. Ну, що мені з собою робити? Страшно трудно читати Пейо, деякі місця доводиться перечитувати по кілька разів, але ж я таки прочитаю все...

* * *

Перервав своє писання, бо Онуфрій приніс від мамочки нову листівку.

Вона така замазана якоюсь рудою барвою, що трудно й розібрати, але така люба, дорога! Тільки тяжко розгадати. Безперечно, що якісь мамини листи загинули: не дурно ж там написано, щоб я не шукав того, про що вона писала. Це — безумовно й є той рожевий конверт, якого у нас хотіли витрусити. Харитина враз догадалася. Ну, тепер мені все ясно...

---

30 травня.

Вже минуло й два тижні, а нема ні мами, ні тата. Не знаю, що й думати! Найбільш мене гризе те, що мама не пише й не відповідає на мої листи. Не нахожу собі місця. Ще в-день — сюди-туди. Маю діло: причепуряю садок. Вже почистив більш половини доріжок, тепер позрубую всі сухі віти, а далі доведеться знищувати гусінь. Шкода мені, що я ніколи не цікавився цим, коли бувало працює в садку тато. Тут би й придалося. Але ж тепер я вже не боюся, що нароблю чогось недоречного, бо найшов в татовій бібліотеці книжку Є. Чикаленка про сад, а там все, все росказано, коли й що треба робити в садку. От буде радіти тато, як повернеться й побачить, що все справно й нічого

не прогаяно... Тільки мені тяжко без привички. Перші дні так боліла спина; через те, що доводиться стругати доріжки, увесь час нахиляючись до землі. Однак вже сьогодня, всього після чотирьох днів праці, куди легше. Я навіть помічаю якусь приємність: найсамперед добре думається. Треба тільки, як каже Пейо, „дисціплінувати себе“ (привчати себе сповняти порядок), щоб і робота ручна не йшла якось хапливо, й щоб думки роскручувались не всі разом. Так тільки й можна справді виховати в собі волю.

* * *

Кумедно, але ж дуже подібно! Тепер я живу, зовсім як Робинзон. Сам на себе працюю, маю мовчазного приятеля — Самзная, що невідступно ходить за мною й, здається, не тільки мене розуміє, а й сам журиться за татом; маю свого П'ятницю — Харитину, з якою увечері та за обідом ми довго розмовляємо. І мені навіть дивно, що вона зовсім не така вже нерозумна, як те мені завжди видавалося. То не штука, що вона замість „автомобиль“ говорить „бибель“, або замість „Вячеслав Вячеславович“ казала „від числа до числа“, чи там „пужарний“ та инші кумедні слова. Коли вона спокійно оповідає, то її дуже цікаво слухати, й вона уміє зробити розумні висновки, — а це ж — саме важне. Шкода, що вона неграмотна. А може те й краще?... Бо тоді б вона не була б подібною до П'ятниці...

Вчора, наприклад, вона мені росповіла одну таку пригоду, що не часто знайдеш і в книгах. А було це так: коли ми вечеряли, то я ще раз показав Харитині срібний невеличкий дукач, якого знайшов у садку, коли чистив доріжки. А вона подивилася та й каже:

— І я маю дукача, та ще й золотого. Ось подивістесь, який ловкий!

Вона зняла з шиї червоний шнурочок, на якому висів хрестик, образок великомучениці Варвари й блискучий червонець. Я почав його роздивлятись, а вона росповіла, як опинився у неї той дукач.

Ще в давні часи, за кріпацтва, коли Харитина була манісенькою дівчинкою, — вона якось дуже захворіла й мало-мало не вмерла. Її мати страшенно побивалася й нарешті дала обітницю, що колиб її донька видужила, то вона піде пішки на прóщу до Київа. Харитина, справді, вичуняла. І от, її мати почала проситись у своїх панів пустити її до Київа. Пани були добрі й жаліли своїх кріпаків, а Харитинину матір дуже любили, бо вона була при кухні. Тим то, дізнавшись, що вона дала зарок, пани відпустили її до Лаври.

Рано по-весні з їхнього села та ще з кількох сусідніх вийшла на Київ валка прочан: самі баби, та два діди, а з ними — й Харитинина мати. Спочатку йшли вони добре й дійшли так вже аж під Лубні. І ось майже під самими Лубнями, коли прочáни увечері перехóдили мостом річку Сулу́, нагнав їх на самому мості якийсь великий пан, що їхав кочем з кількома верхівцями-джурами. Їхав

він дуже прудко, не зважаючи ні на кого, через те прочани сахнулись від коней на́-бік, а Харитинина мати спіткнулася й влучила ногою в щілину між дошками та й звихнула собі ногу. Ледве вона доди́бала до Лубень, а через ніч у неї так напухла нога, що вона не могла йти далі. Але ж иншим чекати на неї, поки вона одужає, не було часу, — бо пани були тоді лихі та строгі й веліли всім повернутись додому, як найшвидче. От і покинули її товариші в Лубнях. Промучилась вона з ногою днів зо три, а коли на́пух зменчився й їй стало легше, вирішила, що мусить іти далі сама, бо ж не вертатися до дому, як що вже дала таку обітницю.

Шлях великий, зблудитися майже неможна, — тільки їй було страшно іти самій, бо зараз за Лубнями були тоді великі ліси, а крім того, за тих часів ще скрізь тинялося багато розбійників. Та вже ж що робити?! Харитинина мати помолилася в Лубенському манастирі, взяла шматок кори з того дуба, під яким сидів лубенський святий Афанасій Сидячий, і подалася в далеку дорогу.

Ще за раннього вечора прийшла вона до якоїсь пустки, що стояла самітно в лісі, й надумала зостатися там на ніч, бо не знала, чи встигне до ночі вийти з лісу й дійти до якогось села. Мабуть у неї ще боліла нога й вона не могла йти швидко. Обдивилася хату, де, видимо, колись був понаддорожній шинок й здумала, що ляже у маленькій кімнатці, де, певно, колись ховали горілку та гроші, бо там було тільки одно невеличке вікно з залізними ґратами.

Швидко в лісі почало поночіти, тільки не через те, що надходила ніч, а тому, що насунулася темна хмара й почалася грімовиця. Страшно було самітній жінці в порожній хаті серед темного лісу, та ще, коли раз-за-разом грюкотів гірм. Спочатку лежала вона на старій лавці, потім перебралася на піч, а, потім, коли блискавки не вгавали й лякали її своїм світлом, зі страху надумалася влізти в саму піч. От там, у печі й лежала вона, але ж заснути не могла: так вона була наполохана. І вчулося їй, що то вже не тільки грім гремить, а мов хтось з рушниць стріляє. А потім зачула якісь вигуки, галас, плач. Ще більш їй стало моторошно та лячно, а коли й справді почула, що до пу́стки підходять якісь люде, — перелякалась вже на́-смерть. Забилася вона аж в саме дно печі, а челюсти заставила якимсь шматком бляхи та трісками, що там були, притаїла дух та й слухає. Аж і справді: чує якісь голоси страшні гукають і наче хлипає та стогне якась жінка, а потім у ту кімнату, де вона була в печі́, когось пхнули, затулили двері й чимсь привалили з-о́кола...

— „Покійна матуся, — каже Харитина, — мало ума не стерялися з жаху; думали, що вже їм неминучий рішине́ць прийшов, бо то ж таки були розбійники-харцизяки!...“

Але все ж таки вона виглядала щілинкою з печі й, коли блиснула блискавка, то побачила молоду, гарну та хорошу пані, яка стояла на вколюшках, звівши руки до неба й говорила тільки одно:

— „Пом'яни, Господи, душу раби твоєї Катерини та убієнного Івана. Пом'яни, Господи, душу раби твоєї Катерини та убієнного раба твого Івана!“

А потім раптом скочила на ноги, підбігла до печі й що-сили кинула щось в середину, в піч. Це була тяжка річ, бо так ударила по хворій нозі Харитинину матір, що та ледве-ледве втрималась, щоб не закричати.

Тим часом повернулись розбійники. Привели закрівавленого машталіра, засвітили каганця й почали допитувати пані та його, чи є в них гроші й де вони? Мати Харитинина затулила й вуха, й заплющила очі, як ті розбійники почали знущатись з нещасних подорожніх, але ж, коли увійшов у хату, видимо, отаман розбішак, — то вона глянула — й знов мало не скрикнула, бо впізнала в ньому сина сусіднього панка. А той панок, що раніш був страшенно з'убожів, в останній час почав дуже швидко виправлятись, купувати скотину, кріпаків, то що. Це так її вразило, що вона знепритомніла...

Ну, добре. Чи довго, чи ні була вона без тями, ніхто того не відає, одже, коли вона очу́тилась, — то вже в хаті не було нікого, грімовиця стихла, тільки коли-не-коли блимала далека блискавка. Спочатку їй здалося, що все то був тільки сон, але ж, як вона намацала щось у себе під ногою, немов би якусь важку ки́шку, — то зрозуміла, що все те вона чула й бачила навспражки́. До самого ранку не могла заснути й лежала, не поворушившись, в своїй схованці. А коли зійшло сонце й вона побачила в хаті шовкову шаль та рукавичку, а також сліди крови, — то її знову охопив такий шалений жах, що, не дивлячись ні на що, — вона миттю вилізла з печі й хотіла була тікати. Але ж, вилазючи, зачепила ногою ту річ, що вкинула до неї нещасна пані. Вона витягла те з печі — й побачила, що то був червоний сап'яновий че́рес, а в ньому зашито повно червінців. Швиденько під'язала вона його собі на поперек, взяла ту шаль і рукавички й, забувши про хвору ногу, майже тюпки побігла далі, з лісу.

В ближчому селі вона ще пересиділа день, відпочила й, нічого нікому не кажучи, подалась далі. А коли дійшла до Києва, то тільки там подивилася на скарб. В че́ресі було аж сто двадцять п'ять дукатів-червінців!

Спочатку вона була зраділа, що дав їй Бог таке щастя, а потім роздумалась, що гроші це не її й не може вона їх забрати собі. Вона виняла тільки десять дукатів, і на ті гроші по всіх церквах київських замовила панахиду „по убієнних рабах божих Катерині та Іванові“, скрізь всім святим становила свічки, а в Лаврі та ще у якомусь манастирі дала по три дукати на вічне поминовення тих, що, як вона думала, позабивали розбішаки.

З своїми земляками щасливо повернулася вона до дому й принесла з собою ті речі: че́рес, а в ньому 115 дукатів, шовкову шаль і рукавичку пані Катерини. Довго вона не знала, що з усим тим зробити і тільки вже аж у Петрівку пішла до попа на сповідь. Росповіла йому все, що з нею було, не за-

таївши й того, що бачила між розбійниками сусіднього панича. Старий пан-отець умовив її, щоб вона про все це сказала сама своїм панам. Вона так і зробила.

Потім був суд. Знайшли тоді, кого то розбійники забили: то були якісь чужі, далекі пани; вловили й тих розбішак, а між ними й сусіднього панича, та й послали їх у Сібиряку. А Харитининій матері на суді хотіли були дати аж 41 дукат, — третину тих грошей, що зосталося в чéресі. Але ж вона від того відмовилася, бо то було сирітське, а попросила тільки, щоб їй дали один, який у неї зоставався з тих десятьох, що вона виняла з чéреса на поминання, та шовкову шаль на згáдку. З того червінця вона зробила дукача Харитині, а шаль наділи їй на голову, як ховали небіжку. Харитина каже, що цей дукач — найдорожча її пам'ятка, якої вона не віддасть і не продасть, хоч би й з голоду довелось помірати. Це — пам'ятка про її неньку та про милость Божу до неї...

Харитина.

Взагалі Харитина така добра й справедлива. Якось я раніш того й не завважав. А тепер, коли вона часом прийде до мене в садок, де я працюю, то аж тремтить, так боїться, щоб я собі не врубав руку, або не понамулював мозолів. А часом то я помічаю, як жалісно вона дивиться на мене, й тоді мені аж душить у горлі. А вчора увечері, коли я писав мамуні листа й глибоко замислився, вона непомітно підійшла по-за моєю спиною й ледве чутно поцілувала мене в голову. Я мало не заплакав, бо мені здалося, що я й справді — сирота... Ні, тепер я вже не буду більше її дратувати ні „пужарними“ ні „бибелями“ ні „шумуварем“.

Але, коли вона така жаліслива до мене, то мені все більш здається, ніби й справді з татусем дуже погано; ніби й не знать, як довго я його не побачу.

* * *

Сьогодня заходив Олекса Йванович. Говорили ми зовсім, як товариші; він на цей раз навіть не називав мене „Левитом з скинії“, глузуючи, що я не в гімназії, а в семинарії. Роспитував про тата, говорив, щоб я не хвилювався, бо його швидко випустять. Казав, що в Управі все гаразд. Він сам заступає тата, а сьогодня говорив з головою й голова згоден дати татові відпустку на два місяці. Я тільки не розумію, чому аж на два місяці? Невже ж татусь раніш не повернеться? Як шкода, що мені не спало на думку краще роспитати Олексу Йвановича!...

Олекса Йванович питався: чи не треба мені чого; що я роблю, що читаю? Дуже йому подобалось, коли я сказав, що прочитав Пейо. Він ще обіцяв мені принести „Сміливих мореплавців“ й оповідання про Японію. Казав, щоб я приходив до нього, коли треба буде про щось порадитись.

Ах, ще цікаво: коли він побачив мамуніну листівку, то сказав, що тією жовтою фарбою її мазали в полиції, щоб довідатись, чи не написано в ній чогось „секретним атраментом". Який жаль, що він не знає, де добути справжнього секретного атраменту, якого б навіть в полиції не зуміли вгадати! От тоді можна було би писати до мами все-все, бо ясно ж, що наші всі листи перехоплюють ті вироди...

Здається, треба лягати: й Харитина бурчить, що я й досі не ліг, і сам почуваю страшенну втому в цілім тілі.

На добра-ніч, мої любі! Бажаю вам, щоб хоч завтра пропустили ваш лист до мене...

Так, дочекався!... Тільки не листа, а телеграми. „Прісзжай немедленно. Не можеш сам, возьми Харитину. Лавренюк." Це телеграфує дядя. Чому ж не мама? Що сталось? Нічого не розумію. Харитина каже, що безумовно мама трошки заслабла й не могла сама піти на телеграф. Але ж можна й не самому відносити телеграму: Я' ж і сам носив на пошту татові депеші. Ах, як я трівожусь!...

В мене вже все готово. Поїду сам, Харитина тільки проведе мене до двірця й посадить у вагон. Вона теж хотіла їхати, але я рішучо не погоджуюсь: і сам добре доїду, а треба ж комусь зостатися й дома. Спасибі, що Олекса Іванович її уговорив. Він також буде навідуватись до нас.

Але, що ж трапилось, що ж трапилось?...

Як довго тягнеться час: ще рівно дев'ять, а потяг піде тільки аж в дванадцять і тридцять шість хвилин. Харитина уговорює, щоб я заснув. Та навряд, чи я зможу. Од же не можу й писати: якось плигають думки й я кожну хвилину кидаю, бо мені здається, що я забув щось покласти до куфра...

14-е червня.

Уже тиждень, як я в Київі. Боже мій, як мені тут сумно й тяжко! Як я хотів побувати в цім місті, в цім „серці України", як завжди говорив татусь, і як тепер тут важко й трудно.

Я думаю, думаю цілими днями й нічого доброго не можу вигадати.

Тепер я й справді якийсь Робинзон, хоча навколо мене так багато людей. Але ж які всі вони чужі мені, й який я їм непотрібний і делекий! Правда, й дядя до мене привітний, і тьотя досить ласкава, й Миша з Ванею — нічого собі, а жити мені межи них, як у пеклі. Їм все смішно, що я не скажу, що я не зроблю. Я вже знаю, що вони не того сміються, що я справді смішний, а лише того, що вони звикли до инших і зовсім по иншому живуть. А особливо їх смішить, що я говорю по-українському. А я буду й буду говорити так і тільки так, як говорили зо мною мої рідні! Дивує мене, що спочатку й дядя відповідав

мені часами по-нашому, але вже тепер говорить так, як і до всіх — тільки по-московському.

Ну, а тьотя жадного слова не вміє.

Може так і негаразд думати, а от же вона мені приємніща, як дядя: принаймні вона не вміє, а він і вміє, й не хоче... І взагалі він при чужих людях не скаже й слова по своєму. Лише, як виїздила мамочка, сказав їй на прощання зовсім голосно: „Щасти, Боже!“

* * *

Нене моя! Де ж ти тепер? Де тато? Перший лист був з Курська, а потім вже не було жадної звістки. Дядя говорить, що ви напишете з Москви, але ж той лист не може прийти раніш, як завтра або позавтрьому.

А куди ж я тобі буду писати, мамочко? Я буду писати тобі тут, в своїх записках, а потім, коли вже ви доїдете до якогось місця в цім Наримському Краю, тоді я пошлю тобі всі листи заразом, щоб ви знали всі мої думки, все мое одиноке життя...

Але писатиму вдома, бо тут не можна: Мишка й Ваня чіпляються, що́ я пишу? А коли я сказав, що пишу листа мамі, то страшенно з мене кепкували, що я пишу листи в „общій тетраді“.

Ну, вже позавтрьому поїдемо з дядею додому, а дома я писатиму, скільки схочу. А все ж шкода, що неможна тут: я в Київі нужуся, не маю, що робити, а в-ночі все одно не можна заснути: так страшно їдять оті блощиці. Бррр... Яка це гидь, як можна їх позаводити?

Чув сьогодня в Ботаничнаму садку вудода.

Співав так виразно: „Худо тут, худо тут!“ Це правда — тут дійсно кепсько!...

Сьогодня приходив до дяді пан Старушок, Вячеслав Вячеславович. Це — найближчий київський татин приятель... От щирий українець! Треба конче буде записати, що він мені говорив. Який він розумний, а вуса такі сиві та довгі, чисто, як у запорожця!

Чекаю сьогодня листа, а ще більше, здається, завтрашнього дня, щоб уже відціль виїхати. Просто не можна витримати від хлопців. Власне, як подумати, то вони мені нічого дуже лихого й не чинять, але ж так по-дурному глузують. Той дурноверхий Мишка вигадав вчора мені прізвище: „Український человєк-собака з Костромських лєсов.“ Це ж чиста дурниця, але ж мене страшенно дратує, що він цілісенький день гавкає мені те саме, те саме й те саме. Добре, що я втік до Миколаївського саду й захопив з собою свої записки: принаймні тут можна писати...

Так про Старушка. Я знаю пана Старушка ще з дитинства. Він приїздив до нас що-року в-літі, а часом, — то на Різдвяні Свята. Завше тоді в нас у хаті було весело, шумно, повно сміху. Тато його дуже любить та й мама так само. Тато, я не знаю, чого, часто його називав „Пан Гипербола", а мама часами говорила, що він — „наш благородний шовініст". А як цікаво його слухати, й чого, чого він тільки не знає! Та й не диво, коли він об'їздив мало не цілий світ і був аж в са́мій Америці! Він навіть особисто знайомий з Едісоном!... Я з ним також приятелюю, ще зма́ла. Кажуть, що як я ще був малий, то я звав його „дідусь Стару́шка". Але сам я того не пам'ятаю, пригадую тільки добре, як він вчив мене танцювати гопака. В Києві я вперше побачив його на двірці, як виїздила мама. У мене закапали сльози з очей, а він поклав мені свою руку на плече й сказав:

— Не плач, юначе! Козаки ж — не баби! Вони не плачуть і при найбільшому горі. Вони тільки не забувають обра́зи. А хто плаче, у того обра́зає сплива з слізьми!...

Старушок тепер прийшов до дяді, щоб роспитати, чи не чути чого про тата? Мама також обіцяла йому писати з дороги й він так само має картку з Курського, майже таку ж, як і ми. Мені здається, що дядя або ж його не любить, або ж трохи боїться, особливо, коли Старушок починає гарячитись й кричати. І я помітив, що дядя з ним говорить тільки по українському, бо Старушок страшенно лається, коли почує від когось з наших людей кацапське слово. Мишу й Ваню він через те инакше й не називає, як кацапчата, або так кумедно говорить: „Мішутка, Ванятка, под-кась сюда́!" Але, мені здається, що мене він дуже любить і найбільш за те, що я дома ніколи не „штокаю". Я був на початку розмови з ними, але ж, коли Старушок спитав, а що буде далі зо мною? — то дядя звелів мені вийти. Мені те було прикро, бо дома мене б ніколи не вигнали, — й я пішов за ворота. Швидко вийшов і Старушок; спитався, чого я тут стою?, а потім сказав мені побігти до дяді й повідомити його, що ми підемо вдвох до міста, а він покаже мені старий город. Дядя спочатку помнявся, але дозволив.

Ми пішли пішки до Софійської площі й спинилися біля пам'ятника Богданові Хмельницькому.

— Ти знаєш батька Богдана? — спитав він мене.

— Знаю!

— І знаєш, хто й за що постановив йому пам'ятника? Постановили йому кацапи й не за те, що́ він зробив доброго, а за ту страшну помилку, якої він допустився. Бачиш оте: *„Во́лім под царя восточнаго православнаго?"* От ці слова — найбільший гріх Богданів... Є гарна пісня, якої ти напевне ще не чув. Ось послухай та запиши ті золоті слова.

Ми зайшли у двір Софійського собору, посідали на лавочці проти митрополитанського дому й Старушок проказав мені слова пісні, а потім потихеньку проспівав і мотив. Ось вона:

„Гей Богдане, наш пане,
Ти наш славний гетьмане,
На що-сь Україну зруйнував,
На що-сь Україну москалеві дав?!

Чи ти, батьку, та й не знав,
Як москаль нас обкрадав,
Як він нашій нені,
Нені — Україні,
В світі жити не давав?!

Гей Богдане гетьмане,
Та най твій дух повстане,
Та най же він з нами,
З нами молодцями,
Помсти бурею гряне!

Най лицарську громаду
Скличе в полі на раду,
Та най же він сво́му
Во́рогові злому
Відплатить за зраду!!“

На мене ця пісня зробила велике враження, а особливо, коли він так чуло почав її наспівувати.

— Через тую Богданову помилку й досі над нами кацапи поневіряються, — говорив Старушок далі, — через неї не маємо ми життя в своїм ріднім краю, через неї й твій татусь подався туди, де „роги козам правлять“. Але ж не довго вже їм над нами панувати! Я вірю, що не тільки ти, але ж може й я, старий, побачу, як засяє правда на землі. И тоді будемо становити пам'ятники Богда́нові ми за його добрі діла, а не за його грішні помилки!

Він говорив зо мною зовсім так, як з рівним. Я все гадаю, що от такі були наші запорожці: завзяті, сміливі, гарячі, з блискучими очима!... Може й я колись буду такий?!...

Ми встали й пішли в церкву. В соборі було напів-темно, коли зразу увійти з-надвору. Такі темні стіни, й так від них повіває приємним холодком. Ми одразу пішли на хори. До нас при початку схо́дів підійшов був якийсь диякон й почав нам щось оповідати, але Старушок його припинив:

— Дякую красненько, я тута знаю все, мабуть не згірш, як і ви, пан-отче.

Мене дуже вразило, що на стінах в церкві понамальовувано всяких звірів, людей на конях з спи́сами, собак мисливських. Це старовинні малюнки ще з XI століття, які нагадують собою малюнки з веж Царьгородьского собору св. Софії. А ці малюнки полювання та ріжні сцени — з давнього цирку (колізея). Старушок, справді, знає кожен малюнок: і полювання на „виверицу“ (вивірку), і полювання на ріжних звірів з прирученими барсами,

вченими ведмідями, соколами та псами. Далі — бій навкула́чки; далі — картина, як підносять хабаря — свинячу голову та шинку; ще вище — борці, танцюристи, музики, при чому один грає на бандурі! Далі — царські забави, ріжні звірі, двохголові страхіття, лев з крилами та орлиною головою, що зветься „ґриф", і тому подібне.

Я ще ніколи нічого такого не бачив по церквах. Вячеслав Вячеславович каже, що це мабуть частина давнього княжого терема, який безпосередньо притулявся до церкви.

Старушок звертав мою увагу на ці малюнки по стінах, що звуться „фресками". Не зважаючи на те, що їх мальовано вже кілька соток літ, вони ще й досі цілі. Правда, їх підправляли якісь московські малярі й дуже попсували. Але ж тут є й такі, що їх ніколи ще не підправляли. Це — єдині на всю Європу. Дуже знаменита в цім соборі старовинна мозаїка на стінах, а також схована під чавунними плитами старовинна мозаїкова підлога. Взагалі будівля цього храму — надзвичайна історична пам'ятка.

З Софійської площі ми пішли до Андрієвського собору. По дорозі, коли ми виходили з Софії, Старушок показав мені на Михайлівський манастирь і промовив:

— Подивись добренно: такого паскудства не побачиш ніколи на цілому світі. Он, на вершечку церковного хреста — начеплено царського двохголового хижака. До того москаль дійшов, що вже свого царя вище Бога поставив!

Андрієвська Церква.

А який чудовий краєвид з Андрієвського собору! Та й саму церкву поставлено дуже красно. Вона наче висить над Дніпром. Старушок говорив, що це одна з найвидатніщих будівель на Вкраїні, але ж ставив її не українець, а італієць — Рострелі. В середину ми зайти не могли, бо, на жаль, вже було замкнено. Тоді ми трохи вернулися назад, сіли на трамвай і поїхали на Печерськ. Там спинилися коло військового собора Миколи, який було збудовано. Гетьма-

ном Мазепою на місці виноградника, що виріс знов-таки на тому місці, де був стародавній манастирь і де була в чорницях мати святого Федосія Печерського. Це — українська будівля. Над входами пороблено янголів, які тримають корону. Раніш під тими коронами були герби гетьмана Мазепи, а їх потім москалі понищили.

— Дивна річ, каже Старушок, у Київі — серці України — понищено мало не все, що було пам'яткою нашої історії...

Було вже коло двох годин, коли ми опинилися в Лаврі. Посідали за довгим дубовим столом і замовили собі обідати у товстого, червоного ченця. Біля нас сиділо багато людей: і панів, і селян, і всякі каліки та жебраки. Ці підходили до кожного й просили дати їм з тарілки шматочок хліба. Коли до нас підійшла одна стара-престара бабуся й Старушок хотів їй дати хліба, са́ме наш червоний чернець приніс нам обід. Він пхнув бабу так, що та аж заточилася.

— На що ж її штовхати? — голосно спитав ченця Старушок. — Вона ж не краде, а просить!

— Ми їм на кухнє дайом, — відмовив чернець.

— Таких самих стусанів, як і тут? — сказав Старушок знову.

Всі за столом засміялися й теж почали дорікати ченцеві. А Вячеслав Вячеславович звелів принести ще порцію борщу, а свій борщ та майже увесь хліб віддав бабі. Чернець так на нас розгнівався, що ми ледве дочекалися обіду. Довелося вже замовляти другому.

По обіді ми швиденько перейшли по Лаврі. До церков не заходили, а там їх сила. Дуже цікава одна церква українська, збудована полтавським полковником Герциком. Біля печер є ще й друга, теж українська церква, вже аж на прикінці так званих „дальніх печер". Цю церкву збудував полковник білоцерківський — Мокієвський.

Ми пішли в печері. Мені тут не подобалося: холодно, темно, й тісно; йдеш, мов у колодязь. Потім вийшли вниз над Дніпро й посідали на траві.

— Мазепа хотів був відновити Київ, як столицю будучої вільної й самостійної України, — промовив Вячеслав Вячеславович і тяжко-тяжко зітхнув. — Та не пощастило бідному гетьманові, от тепер його й проклинають, як „анафему". Тут, у Лаврі, в одній з церков є його портрет. Так щож ти думаєш? З Петербургу було звелено замалювати ту стіну! Той портрет зфотографовано професором Антоновичем. Але кацапи силкуються все, що Мазепа збудував у Київі, переробити на московський копи́л: позбивали його герби, знищили його написи, попалили святі книги та образи́, що йому належали, навіть зруйнували той манастирь, де була ігуменню його мати. Камня на камені від нього не зосталося!...

— Ну, та може, ще „оживуть гетьмани, прокинеться воля, козак заспіва", — скінчив він, а потім спитав мене:

— А чиї це вірші?

Я почервонів і сказав:

— Ну, хто ж цього не знає? — Це ж Шевченкові! Я знаю добре „Кобзаря“!

— Молодець! — похвалив мене Старушок. — То — золота книга й її треба знати на пам'ять!

Коли ми повертали додому, Вячеслав Вячеславович росповідав мені про мого тата: як вони познайомились з ним у хорі, що утворив наш славний музика-композитор, Микола Витальович Лисенко. А потім росказав дуже цікаву пригоду. Я постараюсь записати, як він росповідав:

— „Одного разу зійшлися ми, київські українці, до покійного Михайла Старицького на вечірку з приводу Шевченкових роковин. Зібралося нас більш як 20 чоловік. Говорились промови, співали, Лисенко грав на піянино свої нові композіції на слова Шевченка. Коли — дзвінок! Ну, вже, як дзвінок серед ночі, то не важко вгадати, які гості. Всі мерщій до їдальні, де була готова вечеря. Їмо, цокаємось: мовляв, справляємо йменини господаря. Аж тут з'явилися ті харцизяки, позаписували всіх, кожного потрусили. Отоді твій батько, — був він вперше, здається, між нами, — й каже: „Оце й я, каже, маю „українське хрещення!“...

— Ну, а після того вже його хрестили й перехрещували! Тільки все якось щасливо він з біди викручувався. А вже на цей раз запроторили бідолаху. Посумуєш ти, юначе!“

— А хіба це надо́вго? — питаюсь я.

— Та мабуть — надовго. Дуже тяжкі на нього обвинувачення. Якась проклята душа написала наклеп, ніби це він складав ту прокламацію, що впіймали в газеті „Рада“ під час трусу в редакції. Ну, от, газету ледве не закрили, й йому пеня́ та ще й не маленька. Нарим — це, брате, така сторона, що тільки туди доїхати, то часу треба чимало, не близенький світ, а назад вирватись — ще важче. Та тільки ж я сподіваюся, що швидко все в Росії поверне на инше. Вже 905 рік дечому навчив, роскрив незрячим очі. А ось, тільки буде друга війна, то таке закурить, що й не сподіваються! Повернеться тоді й твій тато просто на свято волі. И буде щасливий і він, і ми всі. А тепер, козаче, не журись та поважай свого батька: він терпить за свій рідний край. А му́ка за Батьківщину — то є найвища офіра. Ми, старі, мучимося за те, щоб було добре Вам, молодим. А ви про це ніколи не забувайте, як добудете того, про що ми тільки мріяли!...

Як гарно й щиро він говорить. Я старався записати кожне його слово... Видко, що й справді він не пожаліє свого життя за рідний край!

Каже Старушок, що мамуня може повернутися тільки в-осени́. Бо вона проведе тата аж до того місця, куди його заслано, та ще якийсь час пробуде там, поки всього не полагодить. Мене ж вона допоручила дяді Лавренюкові.

Як мені це прикро! Краще було б мені жити у Старушка, який кожної зіми живе в Київі. Я йому про те сказав. Він на це згоджується, тільки каже, що вже раз мама так сказала, то треба слухатись. А, крім того, він — самотний, то не буде кому мене

в нього доглядати. Але ж це дурниця: мене не треба доглядати, я й сам шануватимусь. Особливо тепер.

Шкода тільки мені, що доведеться покинути Полтаву й свій рідний дім, і садок, і Харитину, й все те, що так нагадує моїх любих татуся й мамуню.

Ну, та вже, коли вони терплять, то й я мушу: Київ — не Нарим, а в дядька — не на поселенні.

Якось витримаю.

А тут ще більша семинарія, як наша; найдуться товариші, буду читати добрі книжки!...

Собор Миколи, збудований гетьманом Ів. Мазепою.

Я повернувся додому аж у-вечері. Дядя питав, де я так заблукався? Я сказав йому:

— Ви ж знаєте: я ходив з Вячеславом Вячеславовичем.

— Ходи, ходи! З ним доходишся до добра! — буркнув він.

Рішучо не розумію, чого він так дметься на Старушка. Все таки, як я радію, що сьогодня вже поїду додому. Звісно, в Київі цікаво, а от же, нема мені краще, як вдома. Тільки, як подумаю, що знову я буду самітний і так довго-довго, то краще б не жити зовсім...

Миша й Ваня так само хотять поїхати зо мною до Полтави, так тьотя не пускає. Каже, що вони поїдуть на дачу. Вони сьогодня зо мною більш ласкаві й радіють, що я вже буду жити в Київі. А мене це що-далі, то більш засмучує.

А може ще мама вернеться до о́сени?

З Москви ж вона пише, що ще на цім тижні вони поїдуть далі й що взагалі їх мало затримують в дорозі. А татусь мені переказує, щоб я не сумував та більше читав. Любий татусю! Я все зроблю, як ти радиш! Перечитаю всю твою бібліотеку. А найсамперед завтра ж почну читати історію Аркаса, як радив мені Вячеслав Вячеславович.

От добра мені прийшла в голову думка! Ще є час: я побіжу до нього й попрошу, щоб він приїхав до мене в гості!...

20. червня.

Я знову дома. Дядя увесь час десь ходить, або до нього приходять ріжні люде. Найчастіш навідується Афонька Верхолаз. Обдивляються з ним всю садибу, й дім, і льох. Навіть лазили на горище. Дядя замикається з ним у татиному кабінеті, там вони вдвох говорять і щось рахують. Я бачив крізь вікно з садка. Про що вони говорять, — я не знаю. При мені якось враз замовкають, тільки Афонька завжди примовляє:

— Всьо будеть харашо! Будьте благонадьожни, вашество!

Питався я увечері Харитину, а вона хитає головою:

— Ну, це вже добра́ не чекай, коли внадився отой цап. Він тоді тільки по людях ходить, коли злидні за коміром.

Але ж більше нічого не хоче сказати, а коли я допитуюсь, то огризається:

— Піди свого „дядіньку" роспитай: він же певне в опікуни тобі записався. О, то такий, що опече, е-ге-ге, ще й як! Аж шкварчатимеш!

Чогось вона не любить дядю, та й дядя її те ж. Усе говорить їй:

— Щось ти стара, дуже запаніла. Нема панів дома, так ти й ручки зложила!

Але ж я й сам бачу, що то неправда. Харитина за всим доглядає, й у нас і в хаті, й у дворі так само все в порядку, як було й при татові... Я теж працюю: сьогодня знову поприбірав у садку. Позмітав листя й почистив на доріжках новий шпориш, що повитикався за час, поки мене не було вдома.

Одна тільки біда: не знать, де подівся Самзнай? Каже Харитина, що, коли я поїхав до Київа, — він усе мене шукав, дуже турбувався й майже три дні нічого не хотів їсти. А потім на четвертий день зник і досі не повернувся. Може він побіг шукати мене? Так він же не знає, куди я поїхав і де дорога до Київа. Бідний, любий мій, милий товаришу! Де ж ти подівся? Може його впіймали гицелі? Зараз же побіжу роспитати. Мушу ж і я його пошукати, як він мене шукав!...

Ой, яку ж неприємну боротьбу мені довелося видержати з дядею, але ж все таки вийшло по-моєму!

Тепер уже я знаю, чого до нас ходив Афонька. Дядя хотів був віддати йому в аренду всю нашу садибу, Харитину рощитати, а мене перевезти до Київа тепер же. Але ж я так воював, що відстояв. Довелося тільки заарендувати садок за 200 карбованців. В цім році буде величезний урожай овочів, але ж в нашому саду порядкуватиме Афонька. При татові цього б не було. Ну, та вже нехай, принаймні в домі житимемо ми вдвох з Харитиною. Будемо жити на гроші з садка.

Спочатку дядя хотів, щоб Афонька віддав гроші йому, але ж я сказав, що Афонька може платити що-місяця частинами Олексі Івановичу, а той буде давати нам. На тому й погодилися. Це я вперше порядкую грошовими справами.

А я ще сподіваюся, що може до осени приїде мамуня, хоч і без тата, — й не допустить, щоб в нашому домі жили чужі. Може не буде треба переїздити й до Київа! Дай-то, Господи!

Ах, я й забув дописати, що знайшов Самзная. Коли я прийшов до гицеля й почав роспитуватись, — тоді мене повели до заднього двору й я побачив таке, чого ще зроду не бачив. В низенькому сарайчику, зложеному з цегли, сиділо одна на одній мабуть з сотня собак. Вони скиглили, вили, скавучали, особливо, коли ми підійшли до дверцят, зроблених із залізних прутів. Тоді вони всі збилися до дверець, позпинались одна-одній на спину, силкуючись видряпатись на-гору. Певне, кожна з них сподівалася побачити „свого" господаря. Були там собаки всякого віку й зросту: і маленькі, голі хинські, що тремтіли всим своїм тільцем, і величезні „сенбернари", з налитими кровью блискучими очима. І дивно, маленькі цуцики лізли на великих страшних псів, але ж ті не огризалися.

Я навіть спитався гицеля, чого вони не гризуться в цих тісних клітках? А він мені відповів, що цього майже не буває ніколи, бо вони всі однаково сумують!

Справді, нещасні створіння! Я ще й тепер бачу їхні сумні-сумні очі, повні благання й переляку.

Я обдивився всі три клітки, але ж між собаками не було мого вірного Самзная. Я так сумував, що один з гицелів змилувався наді мною й почав роспитувати, який був з себе Самзнай. Звісно, мені легко було змалювати мого давнього приятеля, чорного, як чавун, пойнтера з білою камізелькою, у білих рукавичках на передніх лапах.

— Його купив один адвокат.

— Який, як його призвіще? — запитав я.

— Не знаю, — відповів гицель. — Почекайте, ось прийде хазяїн, — то він вам скаже. Він напевне знає.

Я зостався чекати. Тим часом гицель пішов знову до собак, а я пішов за ним. Він уліз в крайню клітку й почав хапати собаку за собакою за карк. Вони не гиркали й майже не тікали. А він одну-по-одній вкидав залізними дверцятами до великої залізної скрині, що була примурована до стіни. Я налічив тридцять дві собаки. Потім він виліз з клітки й, міцно затуливши залізну заслону, що була в скрині, почав лити дудочкою з пляшки якусь воду.

Коли я почав роспитуватись, що він робить, то він мені пояснив, що це так отруюють тих псів, яких за чотирі дні ніхто не викупить. Отруюють їх хлороформом, що наливається в за-

лізну, міцно зачинену, скриню. За чверть години там уже не було жадної живої собаки!

Яка тяжка сцена! Як я був радий, що мій любий Самзнай не попав сь в цю буду! Нехай він краще не вернеться до нас, думав я, — аби тільки зостався живий.

Я ще ждав довго. І гицель росповів мені багато цікавого. Дуже смішно він оповідав, як одного разу був загруз з будкою, повною собак, за містом, в калюжі. Навпроти їхали дядьки з базару. Гіцель почав їх просити, щоб вони йому допомогли витягти будку. Тоді дядьки пожаліли собак й зробили їм „маніфеста“ — тоб то відчинили дверці й усіх полонених випустили, а вже тоді витягли й будку...

Але ж Самзнайчик знову зі мною!

Коли прийшов найстарший гицель, то він сказав мені, що Самзная купив адвокат Цюруля. А він — татин знайомий. Я швиденько побіг до нього й, коли він дізнався, що Самзная було впіймано на вулиці, радо мені його вернув, а Харитина віднесла йому 10 карбованців, що Цюруля заплатив гицелеві. Усе таки вона добра: хоч як вона жаліє гроші, одначе за Самзная враз згодилась віддати аж цілу десятку. Але ж дядя рішучо не хотів й довго на мене гнівався!

І от, Самзнайчик лежить тепер передо мною й не знає, що я пишу про нього! Я ніколи не забуду, що ти мало не стратив свого життя, шукаючи мене!

Слава тобі, Господи: дядя сьогодня виїхав! Я знаю, що не годиться недобре думати про дядю, але ж справді з ним було тяжко. Він незадоволений зо всього, все йому не так. Все ходить, бурчить та кусає свою чорну бороду. Та то ще нічого, що він гримав на мене, особливо за те, що я „ростринькую батькові гроші на собак“, ще й те б я йому міг вибачити, що він ні за-що, ні про-що увесь час нападався на стару Харитину, — але ж мені дуже гірко, що він лаяв та докоряв татуся. Каже: — „Краще менче б займався дурними фантазіями, то й сам сидів би спокійно дома й другим не було б із-за нього клопоту. А то, каже, носиться зі своїми ідеями, як дурень з писаною торбою, а я — таскайся по всяких Полтавах!...“

Ні, дядю, Ви можете, думати, що хочете, але цього не смієте говорити! Мій тато розумний і добрий; а ви...

Е, та вже все одно! Краще я буду сам-саміський, ніж жити з такими рідними. Як подумаю, що може мені й справді доведеться жити у дяді цілу зіму, то аж тремчу. Ну, та ще нічого не знати. Певніш всього, що цього не станеться. Я вірю, що мамуня швидко повернеться: вона снилась мені сю ніч, така ласка́ва, весела й так ніжно мене цілувала, й ми з нею ходили по саду. Вона тільки що почала оповідати мені про Москву, коли це з-за старого горіха, що стоїть коло альтанки, на нас плигнув, як пес, Афонька. Я злякався й прокинувся...

Така шкода!...

* * *

Харитина умовляє мене́, щоб я відпочив від писання та читання.

— Всі хлопці, як хлопці, — а ти сидиш за столом, мов старий дяк!

А чому дяки повинні сидіти за столом, — вона й сама не знає. Од же, щоб вона не бубоніла без причини, я піду на річку. Може ще й риби впіймаю. Тепер ми повинні жити так, щоб менче витрачати грошей. От же виходить, що коли вловлю риби, то завтра не треба тратити на базар.

Гей, Самзнаю! А ну, вставай!...

Сьогодня — цікавий день. Я дуже добре зробив, що послухав Харитини й пішов на річку. Мені не хотілося спинятись біля купалень та мостів і я подався далі за двірець, аж туди до Нижніх Млинів. Вже далеко за двірцем я побачив чоловіка, що сидів на човнику під вербою й надив рибу. Я одразу пізнав човен Іогана Карловича — „Лорелею". Ні в кого на все місто нема так гарно помальованого човна в чорний, білий та червоний кольори, як у нашого Шульца.

— Здрастуйте, Іогане Карловичу, — привітався я, коли підійшов до човна, — щасливого лову!

Він повернув до мене свое поважне лице й, по своїй звичці поглядаючи поверх окулярів, протяжно промовив тільки одно слово:

— Та-а-г!*)

Через це „Таг", що нагадує вороняче крякання, вся семинарія прозиває його „Граком", хоча він русявий й з рудою борідкою.

Я спинився коло нього, а Самзнай поліз у воду й почав ловити жаб.

Шульц знову повернувся до мене й промовив:

— Пошему ті ходіш з собаком? Он тебє ловіл ріб? — і дуже весело засміявся.

— Ні, він ловить тільки жаб, — відповів я.

— Ні ріб, ні жаб он не пойміл!

Ми почали розмовляти. Спочатку мені було смішно, але ж потім якось пішло краще. Я також роспустив свої вудки й ми почали надити вкупі.

Ми неначе одразу подружились. А це досить дивно, бо Шульц мене власне й не знав: він навчає тільки в третій класі й німецька мова — необов'язкова. Так що в його класі завше буває мало учнів — всього 12—13. Я сказав йому, що тато мені радив, щоб я те ж ходив на вроки німецької мови, бо треба знати нові мови.

— Знати не треба, — відмовив Іоган Карлович. — Мови треба вміти!

— Як то так? — не зрозумів я.

---

*) Так говорять по німецькому замість нашого „добри-день". Tag — день.

— О, ja!*) В Росії каждий всьо знаєт, а нікоторий нікого не умєєт. То не вашно, што ті снаєш: „Der Tisch steht in der Mitte“,**) а важно знать: „Wo steht der Tisch?“ або „warum steht der Tisch in der Mitte?“

Я попросив його пояснити, що він говорить, і він мені росказав, що не те треба знати, що „стіл стоїть посеред хати“, бо це знається само собою, — а „де стіл стоїть?“ Або: „нащо він стоїть серед хати?“ Я попросив його написати ці вирази по німецькому й він записав мені так, як я оце переписав.

Потім він сказав, що навчитись мови неможна в семинарії на вроках, а вчитись треба з розмов та з читання.

Шульц потім оповідав мені багато цікавого про всяких риб, що водяться в наших річках. Особливо цікаво мені здалося, як він сказав, що короп — то свиня між рибами, бо він живе в б'олоті й найбільш любить каламутну воду. А найбільш шляхетна риба — пструг, або форель, бо вона може жити тільки в цілком свіжій, чистій воді й завжди пливе проти течії. На жаль, у Ворсклі її не буває. Шульц каже, що наші річки взагалі не такі чисті, бистрі й прозорі, як в Німеччині. Особливо гарна там річка Ізар, прозора і зелена, як скло. На цій річці стоїть Мюнхен, найкраще місто в Германії. Це рідне місто Іогана Карловича. Він довго мені оповідав про нього, та тільки я дуже багато не розібрав, бо він почав говорити цілком по німецькому. Але мені здається, що він любить свій Мюнхен ще більш, як я свою Полтаву.

Вечір був тихий, тихий. З заходу почали надходити синюваті хмарки, такі, як тато по них вгадував, що на другий день буде дощ. Почала викидатись велика риба. У мене зачепилося було щось таке велике, що я не вдержав вудки й мало не впав з човна. Так і попливла моя вудка.

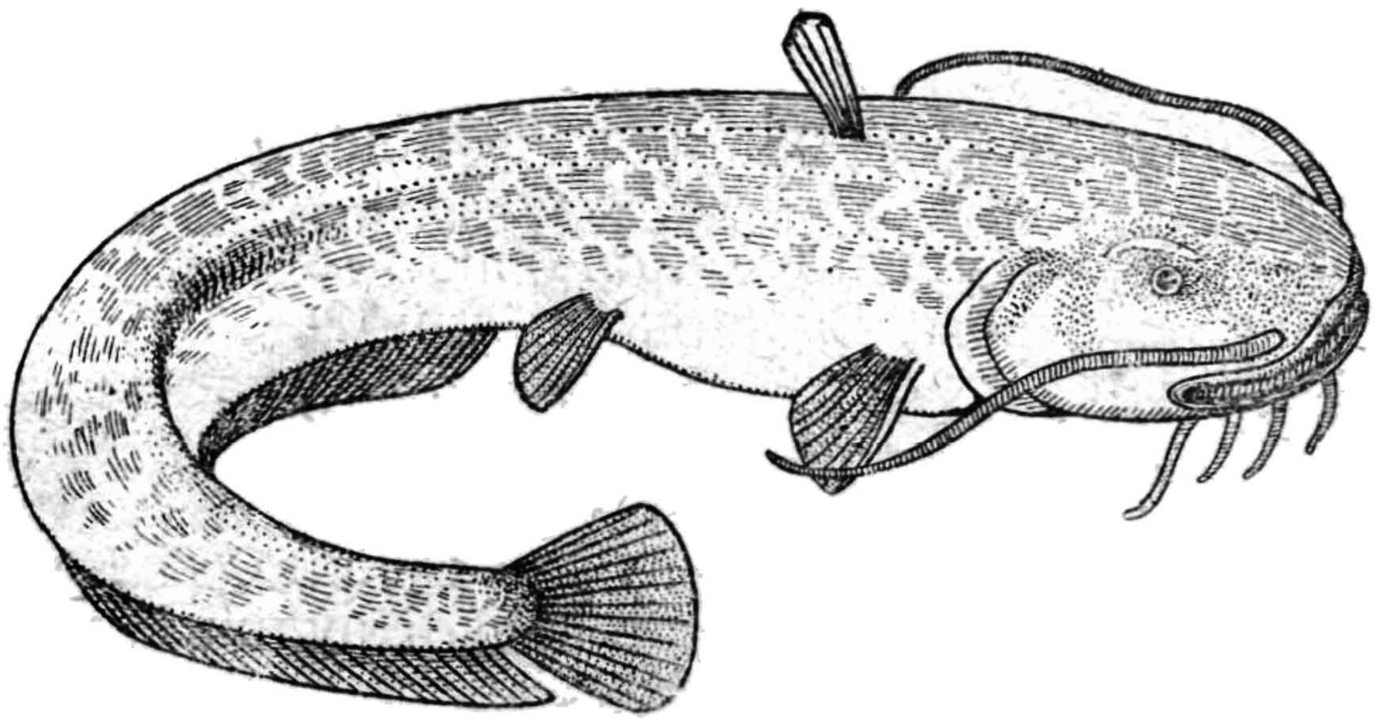

Сом.

Іоган Карлович думав, що то був сом. Але ж у мене зосталося ще дві й я наловив чимало бубирів та дві плітки. Шульц піймав окуня, 6 пліток і маленького сомика.

Коли вже почало темніти, ми поїхали човном до купальні. Ах, як було гарно! Тільки нас смішив і лякав Самзнай. Він рішучо не хотів сідати в човні, бо там нахлюпалось води, а через те увесь час п'явся на облавок, намагаючись стати всіма чо-

---

*) „Ну, так!“
**) Стіл стоїть по середині.

тирьма ногами в одній линії по облавку. Від того „Лорелея“ все дужче нахилялась на-бік. Тоді я пхнув Самзная у воду. Він спочатку з сердитим виразом плив за нами, а потім повернув до берега, викачався на піску й весело біг по-над водою, аж поки ми не приїхали до купалень.

Я згадав, що татусь часами бувало каже, коли хтось почував себе незручно: — „Почуває себе, як собака в човні.“ Це правда: Самзнаєві було в човні дуже незручно, хоча він і не боїться води...

Ми попрощались дуже по приятельському; Іоган Карлович подав мені руку й сказав:

— „Ауфвідерзейн!“...*) Приходіл завтра.

Я пообіцяв, і піду. Він дуже цікавий, й зовсім не такий смішний, як у семинарії, де всі з нього глузують і співають йому:

„Німець, перець, ковбаса,
Купив шкапу без хвоста...“

А які в нього чудові бо́ти! Я ще таких ніколи не бачив: жовті, з товстющими підошвами й підбиті знизу гвіздками з великими головками. Він ніколи в них не підсковзнеться й в таких, — каже він, — ходять в Німеччині та в Тиролі по горах та на полювання. Вони ні трохи не пропускають води.

Коли я буду сам заробляти гроші, неодмінно куплю й собі такі. Їх називають „туристичними“!...

Вчора й позавчора нічого не писав до своїх записок. Що-дня вертався дуже втомлений з річки. Ми з Іоганом Карловичем дуже подружили й він вчить мене гребти. У неділю поїдемо аж до Сем'янівки: це довга дорога й я буду сам гребти... Тільки чи попроходять пухирі на долонях?!

Шульц оповідає мені про Баварію, а я йому — про Україну. Він майже нічого не знає про Україну, й гадав, що Українці живуть тільки в Галичині, а про Полтаву й Київ він думав, що то — російські міста. Коли я йому росказую щось про гетьманів, або запорожців, — то йому дуже подобається й він хвалить мене, що я знаю свою історію. Шульц каже, що людина може нічого не знати, — а тільки все вміти, але ж історію свого народу повинен знати кожен...

* * *

Кумедна та Харитина: то виганяла мене з дому, щоб я ходив гуляти, а тепер бурчить, що я тиняюся що-вечора. От я сьогодня й не піду нікуди, бо Іоган Карлович має якусь нараду з своїми земляками й не може їхати по рибу.

---

*) До побачення!

Треба буде йому росповісти, як запорожці ловили рибу. Він певне не знає, а я прочитав у Яворницького. Дивно мені: скільки я не пробую намалювати Іогана Карловича — нічого не виходить. Оце — найбільш подібний малюнок...

О! Прийшов Онуфрій...

Я одібрав листа від мамуні. Вона ще й досі не знала, що я вже давно дома й писала дяді, а дядя прислав його мені.

Бідна, бідна моя нене!...

Як тобі тяжко, як тяжко нещасному татові! Тільки ви цілком зайво турбуєтесь про мене: я не голодний, не пустую, читаю; багато цікавого навчаюсь у Іогана Карловича, який завтра почне мене вчити німецької мови; працюю в огороді з Харитиною — і завше, завше пам'ятаю й молюся за Вас. А в неділю конче піду до церкви й поставлю свічку. Все у мене є. Хоч ми й їмо не так, як раніш, але ж мені того досить.

Ти пишеш, мамочко, щоб я слухав дяді й тьоті. Не бійся; хоч вони мені й не дуже... рідні, але коли ти так хочеш, я буду їх слухати. Я зараз напишу тобі все-все. Добре, що я тепер знаю принаймні, куди тобі можна писати! Златоуст — місто Уфимської губернії на Уральських горах. В ньому добувають цінний камень малахит та всякі метали...

Я дужий, мамочко. Мені здається, що я дуже поздоровшав. Шульц каже, що це від праці в огороді та гребки на човні. И я помітно виріс; коли ми стоїмо обіч з Шульцем, то я майже такий, як він.

Сьогодня у мене були Копецький і Шавкуненко. Шавкуненко живе на Шведській Могилі біля Полтави й часто буває в городі, а Копецький — полтавець, як і я. Він би й нічого був хлопець, тільки якийсь лукавий: все хитрить та мудрить. Ми його звемо „Тхором", через те, що в нього маленька голівка й він такий, що може, куди хочеш, пролізти й нашкодити. Як би його тато не був протоєреєм, то мабуть би Тхора давно вигнали з семинарії, або ще й з бурси. Це ж він умудрився, як ми були ще в четвертому класі бурси, на чорному дворі в хліві висмоктати смотрителеву корову! От був скандал! Тоді всім у нашій класі поставили чотирі за поведінку. Правда, у нас не було ябеди й ніхто не виказав на Тхора, але ж потім смотритель і сам довідався, та вже було пізно: саме скінчилися іспити й Копецький перейшов до семинарії.

У Шавкуненка є велосипед фирми „Енфильд". Шавкунів батько дуже багатий козак, а Шавкун — одинак, „мамин мазунчик". Він ще й досі шепелявить і не вимовляє „р"...

Ех, як би я мав свого велосипеда, і я б їздив скрізь; об'їздив би тако-ж всі ті місця, де вже бував він. А він був навіть в Диканці, про яку писав Гоголь... Ну, та нічого. Я за те вмію гребти й те ж поїду з Іоганом Карловичем кудись в екскурсію, аж на 3 дні!...

Спочатку ми грали в свинки, а потім я показував свою збірку марок. Коли ми почали розглядати відділ земських та ювилейних, то я показав ювилейну галицької „Просвіти" й сказав, що це найдорожча марка, бо українська!

А Шавкун мені й каже:

— Всі українці — Мазепинці, а Мазепа — зрадник і проклятий!

Я спалахнув. Почав їм росповідати про Мазепу, що він не був зрадником, бо боронив свій рідний край, а що він хотів одурити Петра І-го, то й добре надумав, бо москалі перші одурили Українців, коли приняли переяславську умову, а потім її зламали.

Тхір не сперечався, бо він нічого не знає, тільки сказав, що Мазепа — анафема; а Шавкун думає, що, як він живе на Шведській могилі, то все знає про Мазепу. Він так розпалився, що почав кричати, ніби й мій тато також мазепинець і зрадник, і що так йому й треба, коли його послали на каторгу й він буде каторжником. Я так розсердився, що забув все, навіть, що я господарь, а Шавкун — мій гість, і з усього маху вдарив його по зубах!

По тому я враз опам'ятався й мені було дуже соромно. Це вперше в своєму житті я вдарив когось в лице! Фу, яка гидота!...

Тхір кинувся нас розборонять, але я вже більш не бився, хоч Шавкуненко кілька разів кидався на мене з кулаками.

Потім, коли вже він хотів їхати, прийшов Олекса Іванович. Я йому все росказав по правді, а він сказав Шавкунові:

— Ти зробив недобре. Найсамперед не слід говорити того, чого ти не розумієш, а вдруге, — коли ти прийшов в гості, то не смієш ображати господаря та його рідних.

— А ти, Максиме, — промовив він до мене, — повинен обороняти честь батьків, тільки не „мордобоєм", а словами. Коли ж ти будеш доводити в суперечці свою правоту кулаками, то не матимеш права називатись „джентльменом", тоб то вихованою людиною! А позаяк ви обидва зробили недобре, то мусите один одного перепросити й простягти руки.

Шавкун довго не хотів дати мені руки. Воно й зрозуміло, бо я таки дуже його вдарив, аж у нього з губи показалася кров. Але ж все-таки Олекса Іванович нас помирив.

Тоді ми всі пішли з ним у садок, бо він хотів говорити з Афонькою про гроші. Поки він розмовляв, — Тхір накрав ранніх яблук. Афонька те побачив і счинив галас. Я не знав, куди мені й діватись від сорому, та Олекса Іванович сказав, що він за все заплатить і купив ще яблук для всіх нас. Він заплатив Афонці аж 75 копійок за яблука з нашого ж саду!...

Після цього нам всім стало сумно, й мої гості швидко пішли. Олекса Йванович посидів ще якийсь час. Ми говорили про татуся, мамуню, українську історію, про Шульца. Коли Олекса Йванович відходив, він сказав:

— На Тхора не сердься: ти ж мусив щось купити на гостину своїх приятелів, от ти й пригостив їх яблуками. Не гнівайся й на Шавкуненка, бо він — нерозумний і говорив з чужих слів.

Потім він усміхнувся, притяг мене до себе й сказав:

— Що ти б'єшся, та ще й б'єш гостей — це, брате, ще раз тобі скажу, свинство! Але ж дурнів та нахаб завше треба вчити. Не дарма ж і приказка каже, що „дурнів і в церкві б'ють..." З тебе буде козак!...

Не знаю, я, чи буде з мене козак, чи ні, — але ж мені дуже погано на душі. Боляче, що образили мого любого тата, й прикро, що я не з'умів цього попередити, а ще й пустив мазкý своєму гостеві.

За це б мене не похвалив і татусь...

От наробив я мороки! Сказано ж: „людей слухай, а свій розум май," а я, — як дурень: хто що не ляпне, зараз і послухаю! От тепер і хожу з підшмаленими віями та бровами, а Харитина лає мене, аж ногами тупóтить. А я й не насмію з нею сперечатись, бо таки нашкодив, що й казати!...

Вчора, коли я росповідав, які боти у Шульца, Копецький почав запевняти, ніби кожні черевики можна зробити такими, що вони не пропустять жадної краплини води, а сніг до них ні защо не прилипатиме. Каже, що в його дяді — доктора є такі мисливські чоботи. Зробити ж це можна так: треба налити в ринку кварту нафти, підогріти й тоді всипати туди чайну ложечку живúці, пів-ложки воску та трошки гумового клею й потім в тому зварити черевики.

От я сьогодня зрана накупив нафти та воску, а решта в мене було й, коли Харитина запалила плиту, — поставив гріти. Воно швидко нагрілося й розпустилося. Харитина сáме пішла з хати, як я поклав туди свої ботинки. Коли я втокмачив обидва, — то нафта перелилась через вінця й разом спалахнула. Я злякався, почав заливати, а воно — ще гірше. Та такий чорний і страшний дим, як з горна!

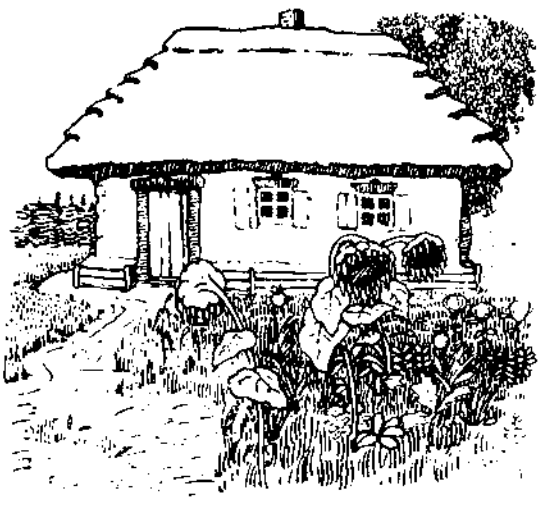

Хатка біля Нижніх Млинів.

Як би не прибігла Харитина та не накрила б мокрим рядном, — то могла б бути й пожежа!

Згорів і один черевик, власне не згорів, — а зсохся і став манісенький, як дитячий, а в кухні все чорно, як у печі. Та сажа така ма-

сна, що не можна нічим і відчистити! Я теж попалився трохи. А Харитина — то стала просто несамовита: спочатку переляка-лася, а як побачила, що я не дуже попалився, — то страшенно мене лаяла й казала, що піде до Олекси Івановича просити, аби він написав татусеві, що я мало не спалив дому. Ми сьогодня не обідали, тільки їли оселедця й сало. А Харитина ще й гиркає, щоб я їв юшку з черевиків!

Тепер вона маже кухню. Я просив, щоб дозволила собі по-могти, але вона така, що її страшно й зачіпати.

Як би не дощ, — то пішов би хоч по рибу; а то ж шкода нових черевиків. Ах, як на себе жаль бере: таки дурний, що й ка-зать!..

Сидітиму дома й читатиму Марка-Вовчка.

Сьогодня Іоган Карлович був незвичайно ласкавий і добрий до мене. Тепер я вже знаю, чого ми так з ним подружились: у нього є син Фридрих теж 16 літ, і ніби то я подібний на нього. А сьогодня день народження Фрица й через те Іоган Карлович увесь час згадував і оповідав про нього...

Ми їздили вдвох аж до Сем'янівки. Які гарні, спокійні береги має Ворскла, а вода в ній така весела, ясна, наче всміхається білим хмаркам на блакитному небі. Мені страшенно також подо-бався краєвид з Сем'янівської гори: внизу срібною кривулькою повилася Ворскла, а далі йдуть сиві вербові левади на жовто-білій, блискучій пісчаній пелені, а ще далі — сині, сині ліси. Сю ніч був дощ й через те вранці повітря було таке прозоре, що видко було дим від паровоза й білі кам'яні будівлі станції Кочубеївки. Це, мабуть, верстов з 25!..

Ми замкнули на ланцюг „Лорелею", наняли двох хлопців за три копійки, щоб вони постерегли човна та весла, — а сами пішли на село, здобули у якоїсь молодиці молока та сметани й дуже добре поснідали. Потім знову пішли на річку, купалися й ловили рибу.

Дивно, що Іоган Карлович дійсно все дуже добре вміє. Я не-погано поринаю, а він так довше за мене може сидіти у воді й плаває краще, тоб то не краще, а зручніще. Я пливу „на-ви-машки" й так, що в мене не зтікає вода з рук, а він — „по морсь-кому": руки держить під водою, обидві разом виставляє вперед, а потім росправляє на два боки, як весла. Через те він пливе далеко щвидче, як я, й зовсім не почуває втоми. Він навчив мене також плавати навстойки, щоб через річку переносити на голові одежу.

Цікаво було, як ми перепливли на другий беріг і пішли в ше-люжині шукати крячкових яєць, — а Самзнай зостався біля човна стерегти нашу одежу. Коли це чуємо: гавкає наш „Цербер", аж надсідається, — а потім хтось як закричить! Ми вибігли з лози й побачили, що Самзнай зіп'явся на плечі якомусь дідові-же-бракові, що тримав в руках наше весло й боти Іогана Карловича. Коли він побачив нас та ще як ми почали гукати, — враз ки-

нув наші речі, почав тікати, й увесь час лаявся та держався за плече. Певне Самзнай його добре повчив, що тирольських туристичних ботів дурно не дістанеш...

Хоча я вже зовсім звик до розмов з Іоганом Карловичем, але ж сьогодня він сказав таке, що я мало не помер зо сміху. Я й тепер не можу згадати без сміху, як він мені оповідав, що „бальшой осел плівал через рєка, а маленькій не могіл, тоніл і кричіл: і — а“...

Але ж моє навчання німецької мови йде дуже добре: я з кожним днем все більше й більше розумію, коли Іоган Карлович чимсь захопиться й почне говорити майже цілком по-німецькому. Я вже навчився й печатному шрифтові й поволі читаю сливе без помилок. Іоган Карлович каже, що я — „вумний унд способний кнабе“.*)

А коли я сьогодня радів з того краєвиду, який ми бачили з Сем'янівки, — він порадив мені, щоб я брав на наші виїзди альбомчик і рисував. Я сказав, що я дуже погано рисую, тоді він пообіцяв мене навчити й рисувати, й малювати. Ні, він рішучо все вміє! Я вже не знаю, чим я його й віддячу за те, що він до мене такий добрий? А головне, що він зовсім не такий сухий і поважний, як здається в семинарії, або на вулиці. Навпаки!.. Ми сьогодня на тім боці річки поробили собі з лози пояси й впорядили таку „французьку боротьбу“, що аж Самзнай на другому боці почав дуріти: пищав, скавулив, хотів був навіть кинути свої обов'язки вартового й пливти до нас...

Взагалі я дуже радий, що познайомився з Шульцем. Я навмисне записав собі той день, коли ми зустрілися вперше: це було в суботу 28-го червня, в 6-ій годині увечері... З ним куди цікавіще, як з Тхором та Шавкуненком, або навіть і з Кубом.

А чудно, справді, що я й досі не бачив Куба після тої зустрічі. Може, він кудись поїхав? А може хворий? Завтра зайду його відвідати....

Був у Куба й закаявся. Рішучо ніде нема мені проходу; всі говорять про татуся й пересуджують його. Тяжкі й образливі слова чув я від старого Кукубенка, але пригадав подію з Шавкуном і стримався. Ні, я таки вже маю деяку волю над собою. І от, тепер ухвалив, що ні з ким не буду в'язатись. Досить мені Харитини, Шульца й Олекси Івановича.

Сьогодня буду сидіти дома, читатиму, позаписую німецькі слова, яких не розумію, або які швидко забуваються, а увечері буду плести сачок на раків. Харитина обіцяла мені показати, як плетуть сітки, бо вона каже, що сама плела ятірі і навіть во́лок. А вночі напишу ще листа до мамуні.

---

*) **Und** — і, та; **Knabe** — хлопець.

Ну, Максиме, складайся. Готуйся й ти, Самзнає! Це, брате мій, не жарти: поїдемо в справжню екскурсію, може на три, а може, й на чотирі дні!..

Харитина насупилася:

— І чого б я воловодився з усякими нехрещеними німцями? говорить.

Тільки через те й згодилась, що Шульц — наш вчитель. А я думаю, що вона не так боїться мене пускати, як просто їй самій сумно.

Коли ми вчора плели сачок (а це зовсім легко, аби добра глиця!), — вона росповідала про свою молодість. Було в неї своє хазяйство, був добрий чоловік і двоє дітей. Прийшла холера й всіх поклала в домовину. А сама вона не могла справитись з хазяйством, особливо, коли два роки вряд була посу́ха й у неї все загинуло. Потім випав такий сніг в-зімі, що закидало всю вулицю, аж під саму стріху. А її хата була на о́дшибі, біля самої цариń. В сажу́ вона ма́ла двоє свиней, а вночі прийшли з лісу вовки, розгребли сніг і крізь солом'яний дах влізли та й подушили її кабанів. Вона вчула вночі, як верещали свині, скочила з по́лу й не одягнена кинулась по снігу до сажа́ та й упала крізь дірку в середину. А відтіль, як не пручалась, вилізти не могла й просиділа там аж до ранку. Після того довго хворіла, але ж витримала. И за той час так у неї все росповзлося в хазяйстві, як вона говорить, — „так злидні обсіли, що не зоставалося иншого, як іти же́бранн з торба́ми."

От вона спродала хату й шматочок поля й пішла з того часу в-на́ймн. А якого вона горя набралася по чужих людях! Бо їй, справді, дуже не щастило: все потрапляла до лихих хазяїнів. Одного разу́ було їй зовсім добре, як вона каже — „у жидів нехрещених." Дарма, що жиди, — а були дуже хороші, чесні й до неї привітні. Вона прожила там кілька літ, за няньку; її любили й вона полюбила щиро дівчинку — Раю. Так гарно вона про неї оповідає. Найбільше мені подобалось, що та Рая, як каже Харитина, була — „мов ластівка," — ма́ла чорну блискучу голівку, дві коси, як хвостик у ластівки, й блакитні очі. Але ж і тут не повелося. Трапилась пожежа, Харитинини хазяїни згоріли до-пня, попалилася у вогні й Рая та й швидко померла. А старі, хоч і зосталися живі, але ж так зубожіли, що мусили самі наняться до багатого жида.

Тоді Харитина знову пішла в-на́ймн до одного офицера. Жилося їй непогано: й платили, й годували добре, та й роботи було не багато, бо помагав денщик. Тільки офицерша була дуже лиха. А той денщик, Борис був добрий чоловік і жалів її. Та через рік офицера було переведено до Манджурії. Поїхала зі своїми панами й Харитина. Знову вона вже була сливе́ щасливою, бо хотіла одружитись з тим Борисом, але він ловив рибу з корейцями й утопився.

Після того вона покинула свою капитаншу й вернулася вкупі з „ходаками" на Вкраїну. Вона проїздила двічі майже тією самою дорогою, що тепер повезено мого татуся, але мало що

знає. Про Манжурію ж обіцяла росказати потім. Вона на власні очі бачила, як у Харбині рубали голови злочинцям...

Я й не знав, що у нас вона служить вже більш, як тринадцять літ. Знає мене ще зовсім малим. Каже, що я був цілком білий й дуже смішний. Вона пам'ятає, що коли вона вперше взяла мене на руки, то я все кричав: „Де мої деді?"

Дуже довго ніхто не міг розібрати, чого са́ме я хочу, а потім вияснилось, що мені закортіло гуляти й я питався: „Де мої двері?" — тоб то, якими дверима мені вийти? Чисто, наче переклад з грецької мови, ніби з якогось „Анабазиса", або що...

От так прослухаєш чиюсь історію й бачиш, як у всякого є своє горе. Це правду говорить Харитина: дійсно, Іоган Карлович сумує, що мусить жити не в рідному Мюнхені, з рідною сем'єю, а в якійсь там Полтаві; Харитина все життя живе, як у приймах; у мене одняли батька й матір...

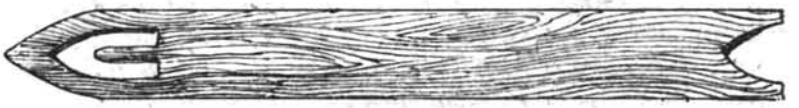

Глиця на сітки.

На що й кому це потрібно?..

Як мені сумно, й самітно. Мої ріднесенькі! Що ж там з вами, чи ви згадуєте про мене? Хоч би ви мені приснилися...

обачив таки і я світа! Чи не штука!? Цілих п'ять день не був дома.

Яку роскішну мандрівку зробили ми з моїм любим учителем і товаришем — Іоганом Карловичем!

Ні, не з товаришем, — а з товаришами: бо третім був Самзнай, який мало не запровторив нас до в'язниці...

Але ж я запишу все по-порядку. Таку прогулянку конче слід записати докладно й я обіцяв Шульцові це зробити.

Перший день.

Ми почали своє плавання в 5 годин ранку в неділю, 21 липня. Я був здивований, коли прийшов з повною торбою за плечима до купалень і побачив на „Лорелеї" вітрило. Для мене зовсім було несподівано, що вона може плавати й на парусі. Вона була така шиковна, пишна, й, як біла птиця, гойдалася біля берега. Іоган Карлович вже все наготовив, навіть не забув помостити брезента для Самзная, якого він встиг полюбити. Човен був повен всякої всячини: здоровий куфер, снасти, чайник і всякі походні речі. Іоган Карлович з порцеляновою люлькою в зубах, в сірій куртці з зеленим коміром, в коротких штанях, жовтих тирольских ботах і зеленім брилі з щіточкою, яку придержувала

чудова застібка з малюнком дикого вепря з білими, блискучими зубами, порядкував біля човна.

Коли я підійшов, — він спочатку подивився на годинник (було без трьох хвилин п'ять), тоді поздоровкався й похвалив мене, що я — акуратний. Поспитався, чи я все забрав, що було умовлено, й ми посідали: я на весла, а він — керувати стерном. Коли ми випливли на рівний шлях, було поставлено й вітрило. Спочатку був ледве помітний вітрець, і парус часто ляпав по щоглі. Але ж я налягав на весла, і човен швидко біг по воді, як морська птиця.

Ах, як було чудово!..

А скільки я взнав надзвичайних річей про свою рідну Полтавщину. І від кого? — Від баварського німця, а не від своїх вчителів, що все своє життя живуть в Полтаві й ніколи нічого про неї не роскажуть, а часто то й ненавидять її, як, наприклад, „Што-та."

Знов збився на-бік. Буду писати по-порядку, так, як у мене зазначено в моїй записній книжечці, яку порадив мені взяти з собою Іоган Карлович, щоб писати „дорожній щоденник". І я добре зробив, бо хоча в мене й не погана пам'ять, але ж навряд, чи все вдержав би в голові без поміток...

Був чудовий ранок й Ворскла одсвідчувала зеленуватими барвами вранішнього неба. Спочатку я гріб швидко, але Іоган Карлович мене припинив.

— Ми не веземо пошти, — сказав він, — і не маємо жадної иншої потреби поспішати. Треба працювати, як верблюд: він завжди йде рівним, малим кроком, але ж за те не зморюється й може пройти далеко більше, як баский кінь.

Ми поїхали тихше. Помалу проїхали „Крутий Беріг," що стоїть на горі, а потім, проминувши Петрівку, зупинились аж коло Сем'янівки, біля знайомих нам верб, щоб відпочити й поснідати. Після купання, Іоган Карлович випив чарочку кон'яку, потім ми поїли ковбаси й моїх холодних котлет з салом та цибулею.

Я хотів був надити рибу, але ж Іоган Карлович сказав, що цього робити не варт, бо на дворі страшна спека, й нема нащо нам жадати риби тепер, коли ми краще наловимо її увечері, як будемо варити кашу на вечерю.

Поки ми відпочивали, я виняв альбомчика й почав зарисовувати сем'янівську церкву. Іоган Карлович подивився на мій малюнок і сказав, що „так рисують тільки інстітутки з переводних образків." Треба найменче викреслювати линій, а найбільше дбати про тіні та світлі плямки, бо всякий рисунок, коли він не кресьба, повинен бути „малюнком". Тоб-то в ньому найголовніще „скульптурність" а не лінії, бо, коли вірно поробити плями, то вірні будуть і лінії. Крім того, треба найсамперед робити загальний зарис, контур всього, що буде на рисункові, без оброблення дрібниць. Бо тільки тоді можна провірити, чи дійсно всі частини речі взято вірно, чи відповідає розмір часток і напрям лінії одна одній. Коли ж вимальовувати відразу дрібниці, то зроблену помилку не можливо буде потім виправити

й через те або доведеться починати новий рисунок, або малювати таке все кривобоке, як у кривому люстрі...

В десять годин ми вирушили далі. Ще раніш ми позкидали верхню одіж, а тепер позкидали й сорочки.

У Іогана Карловича дуже міцні м'язи на руках, у мене далеко слабші!

Коли ми виїхали з Сем'янівки, — Іоган Карлович витяг з свого куфра невеликий атлас і коли-не-коли робив на мапі одмітки.

Почав подувати вітрець. Наш парус нап'явся, як бубон, і „Лорелея" понеслася вниз по рівній линії річки, як справжня яхта, але, на жаль, не надовго, бо далі Ворскла знов почала крутитися і парус довелось зложити. Однак, поки „Лорелея" йшла на вітрилі, я поклав весла й пересів до Іогана Карловича. Коли я його спитався, що він записує, то він сказав, що перевіряє на мапі напрям річища, бо за той час, коли було накреслено цю мапу Полтавщини, вже сталися помітні зміни. На нижньому березі з'явилися деякі нові болота, а деякі старі повисихали, а на високому — є нові провалля.

Потім він сказав:

— От, ти добре знаєш історію своєї України, а чи ти чував, як повстала земля Полтавьска?

Я спочатку не зрозумів.

— Чи знаєш ти, — сказав він далі, — що тут було в той час, коли ще не писалася історія, в так звані часи „доісторичні"?

Розуміється, я не знав. І от, він мені росповів надзвичайно цікаві речі. Але прикро, що він завжди говорить не „Україна", а — „Малоросія". А все-таки я буду скрізь далі писати лише „Україна"...

От що він мені росповідав.

Полтавщина займає частину східньої України, що доторкається Дніпра. Земля Полтавська має форму непоправного чотирьохкутника або швидче — ромба, який трохи витягся по-над середньою частиною Дніпра.

З північного заходу на південний схід вона завдовжки звиш 350 верстов (а завширшки — біля 260). Над рівнем моря найвищі точки Полтавщини лежать на 100 сажнів, найнижчі частини — в Полтавському повіті над рівнем моря на 30 сажнів. Найвищі гори біля Переясловського повіту — до 70 сажнів заввишки; ще вище, коло 80 сажнів, — гора Пивиха — в Кременчузькому повіті, та гора Калитва, майже в 70 сажнів височині, на Орелі.

Взагалі ж Полтавщина уявляє собою більш-менч рівнину, яка знижується на два боки: на південний захід та на південний схід. По цих похилостях течуть і всі річки Полтавщини. Майже всі вони мають дуже високий і крутий правий беріг, а лівий —

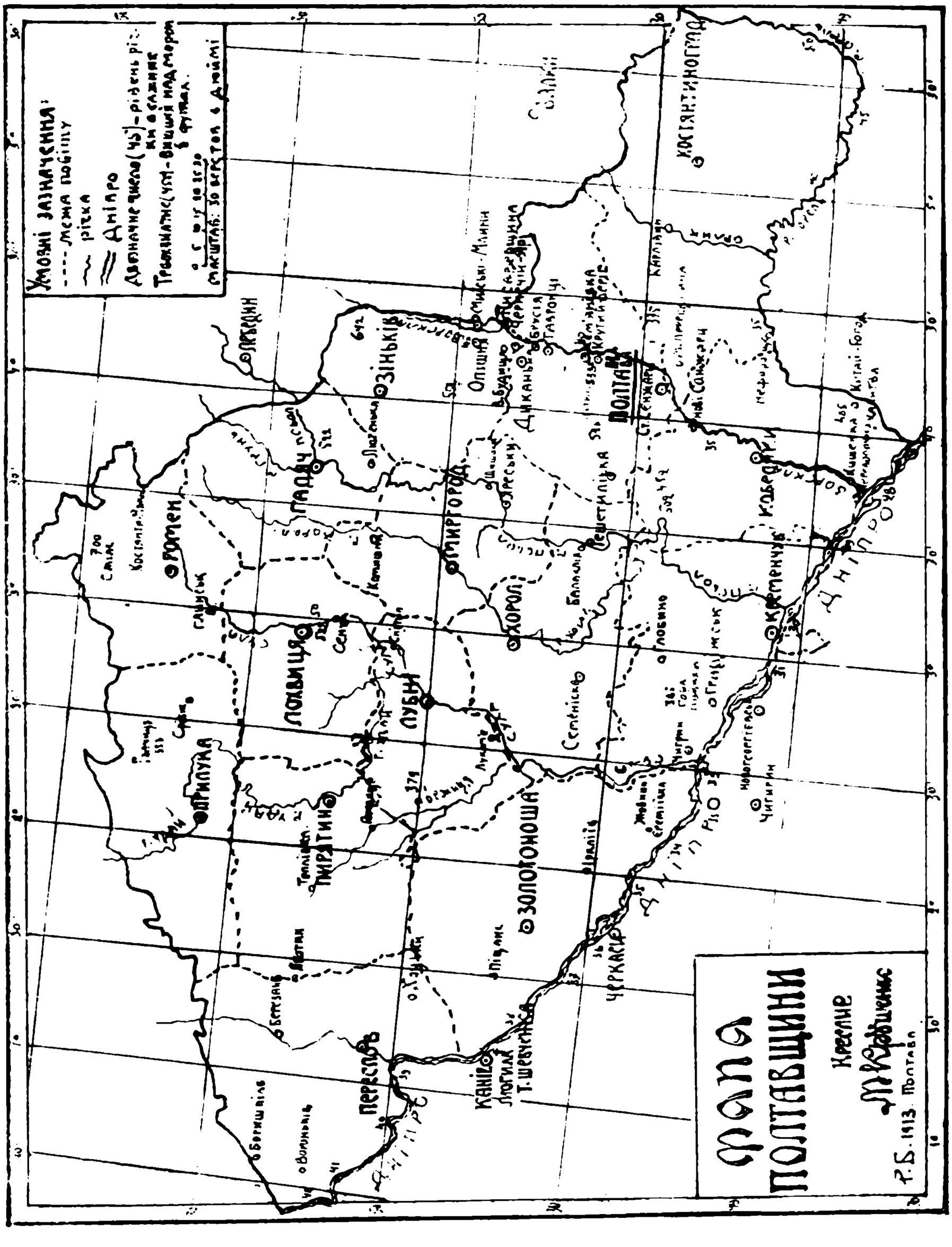

низький, що піднімається від річища двома-трьома терасами. Коло Дніпра звичайно обидва береги бувають однакові заввишки й нарешті непомітно переходять у Дніпрове річище.

Са́ма прудка річка Полтавщини — Псьол. Вона, хоч і невелика, але чиста, прозора, й має холодніщу воду, як инші. Найбільш страшна — Сула́, бо вона вся позаро́стала очеретами та

осокою й по боках має величезні болота. Також страшенно болотяні річки Удай та Оржиця.

— Відкіля ви все це знаєте? — спитався я.

— Ну, я живу в Полтавській губернії швидко вже буде два роки, — відповів Іоган Карлович.

Спочатку, перше ніж він знайшов службу в Полтаві, — заїздив по инших містах Полтавщини. Він каже, що коли живеш в якійсь країні, — повинен і мусиш її знати.

Вітер став дужчий. Ми трошки знову пустили паруса, не догляділи мілини й загрузли в пісок. „Лорелея" так стукнулась носом, що Самзнай, який стояв на самому передку, раптом бульк-нув у воду сторч-голов.

Тоді ми вилізли з човна й витягли „Лорелею" з піску. Цікаво, що мені вп'ялася в ногу п'явка. Раніш якось я ніколи не бачив п'явки у Ворсклі. Це через те, що коло Полтави Ворскла майже зовсім немає заростів та осоки, а тут на мілинах багато кушуру й водяних рослин: латаття, жовтих та білих лілей, „чортової бороди", то що, як на Сулі, де сила п'явок. Коли ми виправили на глибоку воду „Лорелею", то Самзнай ніяк не міг улізти в човна. От було сміху, поки ми його втягли за лапи й коли він почав труситись та вщерть пообливав нас бризками. З цього часу він вже ніколи більш не стояв на носі.

Коли ми поїхали далі, — то Іоган Карлович почав оповідати про „до історичну Полтавщину"...

Але в мене вже втомилася рука. Трохи спочину, а потім писатиму знову: все одно йде обкладний дощ і я мушу увесь день сидіти в хаті.

Іоган Карлович почав здалеку.

Всі планети, що суть в білому світі, повстали з так званої туманности, тоб-то з роспалених газів. Спочатку й земля була так само роспалена й треба було не тисяч, а кілька милійонів років, щоб вона охолола. Охолоджувалась вона зверху, потемніла, — бо вона світилась, — перестала світити й наче вкрилася якоюсь шкаралупою, от так, як зашкаралуплюється грудка мокрої глини, що всередині зовсім вохка, а з-окола стає тверда й суха.

Але ж земляна кора спочатку була не зовсім тверда й багато минуло часу, поки вона цілком зашкарубла. Навколо землі були вохкі парові хмари. Коли ж земля охолонула, то почала зтискуватись, зсихатись й шкарубитись. Одже на ній ніби повстали такі зморщки. В той час, коли земля охолонула, — то охолонули й парові гарячі хмари навколо неї й упали вони на землю водою. Вода позаливала всі ямки на земляній корі. Тоді на земляній кулі було більше води, як самої землі, а з тієї води стреміли кам'яні скелі. Скелі виглядали зовсім голі, бо ще тоді на землі не було жадної рослини, ні животини...

Коли я перепинив Іогана Карловича й спитав його, а як же Адам та Ева й шість днів творіння? — то він усміхнувся й сказав:

— То мене не стосується. Я оповідаю тобі те, що знає наука, а ти питаєш мене про релігію. Я в ній не спеціялист!

Під впливом води й теплини кам'яні скелі, що були переважно з ґранитів, помалу руйнувалися й з них витворювалися пісок та глина. Вітер та холод допомагали руйнуванню ґранитових скель, які все дужче розпадалися. А глина та пісок, осідаючи у воді, — тоб то в морях, — витворювали „ґрунт", на якому починають з'являтися рослини. На землі було в ті часи дуже тепло й через те ці водяні рослини мали колосальну велечінь...

До речі: Іоган Карлович дуже часто вживає слова „колосальний"...

Ці рослини, доживши певного віку, вмірали, згнивали, падали на дно, й з них згодом витворився земляний вугіль, яким тепер топлять печі. А час минав, на землі ставало не так парко й у теплуватій воді почали з'являтись перші живі створіння. Як вони зародилися, наука того ще не відає, але ж цьому сприяли теплина й вохкість. Тим часом земля все дужче зсихалася, все дужче зморщувалась її кора, все більші й глибші робилися ті зморщки, а між них затікала вода. З неї утворювались окреслені океани та моря, — й все більше ставало суходолу.

На суходолі почали виростати земляні рослини, папороті, подібні до пальм, а також замість малісенких морських створінь починають народжуватись плазуни земноводні, на зразок ящірок. Ці ящірки були колосальні розмірами. Далі повстали риби й величезні птиці. Та ще цікаво, що ті птиці мали зуби!

Ті часи, коли ще на землі не було рослин і живих істот, — звуться *прапрадавньою* або *архейською ерою. Друга* ера — *прадавня,* поки ще не було суходолу, а *третя* ера, коли вже почалось на землі життя, зветься *середньою ерою.* На прикінці цього часу на землі вже повстали й такі створіння, що годують своїх дітей молоком (ссавці). В цей же час в морях з'являються всякі дивні живі істоти — губки, коралі, морські їжаки й так далі. З цих створінь, коли вони помірали, відкладалися великі за́лежі вапна. Вапно змішувалось з глиною та піском й з того повстала м'яка земля — „мергель".

Тим часом від зморщування земляної кулі, деякі її частини так покоробились, що зовсім вийшли з води, й вода знову позаливала нижчі містини, що вже були в той час суходолом. Можна гадати, що й теперішню Полтавщину знову залило водою, — й тут, де ми бачимо тепер села, левади, садки, — стояло безмежне море. Хіба тільки один Костянтиноградський повіт не був залитий водою вдруге.

Але ще минали віки, століття, — земляна куля знову зміняла свою форму й вода збігла в ями, а тут знову з'явився суходол. Це було на прикінці середньої ери.

Після середньої ери була так звана *третична доба* або *епоха.* В цю добу земля вже дуже мало змінялася. Правда, підсоння було дуже гаряче, як тепер в тропиках. Через те й природа ма́ла зовсім инший вигляд. Була чудова, колосальна рослинність,

незвичайно гарна, блискуча й барвиста. В тих величезних лісах (пра́лісах) жили колосальні слони, носорожці, мавпи. І може буть, що вони ходили са́ме оттут, на бе́резі, де тепер пасуться оті корови...

— „Тоді б, брате, ми так не їздили на „Лорелеї", — додав Іоган Карлович й засміявся.

Я слухав, як зачарований. Ну, це ж — справжня казка!... Здається, коли б це росповідав хтось инший, а не Іоган Карлович, якому я цілком вірю, — я б не повірив ні за що. Подумати тільки, що колись по Полтаві ходили носороги, або іхтіозаври! Може навіть і по нашій Манастирській вулиці...

Іоган Карлович думав, що я вже хочу обідати й хотів був спинити „Лорелею". Але я просив його їхати далі, щоб він міг скінчити своє оповідання. Він згодився дуже радо.

На прикінці третичної доби підсоння на землі стало вже не таке гаряче й на початку *четвертичної доби* було мало чим тепліще від теперішнього. Але ж почалися величезні й часті дощі, які заливали суходол водою так, мов потоп. Від того цю добу називають *ділювіяльною добою,* тоб то, добою потопів. Під впливом великих по́відів частки землі з одного місця переносились на инші й одкладалися цілими шарами. В цих ділювіяльних шарах було знайдено перші окам'янілі кістки людини. Ніхто того напевне не знає, чи то був Адам, чи його близький родич.

Але, що-далі, то земля все холонула й холонула. Нарешті повстала така страшна стужа, що майже вся куля земна обледеніла й вкрилася товстим шаром криги. В цю крижану добу вимерзло майже все життя, але, певно, таки не все.

Крижані шари досягали колосальних розмірів. Можна гадати, що місцями вони доходили до товщині більш, як верства. Вони були такі важкі, що самі себе душили й від того тиску з-під споду ростава́ли. Від того, що зисподу в крижаниках було вохко, — вони не могли зоставатись нерухомо на своєму місці й помалу посувались по похилій площині. Цей рух ледників був такий непомітний, що треба було дуже багато часу, щоб вони змінили місце. Але ж вони все-таки його зміняли. Бо не було на землі такої сили, щоб могла втримати їхній рух. І, коли вони по[illegible]вались поверхнею землі, то так рівняли землю, ніби зрізували її терпугом. Все, все — ліси, пригорки, каміння — все зникало або зоставалося о-біч, а під крижаною масою лишалася гладенька, рівна, мокра пустиня. З тієї пустині річками й потоками збігала вода, яка несла з собою каміння, кругленькі, обточені водою гальки, пісок та инший намул.

Підсоння в ту добу не було однаковим. Часами робилося тепліще, часами всю землю сковував мороз. Залежно від того крижана одіж землі то зменчувалась, танула, то знову товщала її ледники збільшувались, дужче розпросторювались. Наука знає кілька періодів замерзання землі, але ж можна гадати, що Україна зазнала замерзання тільки один раз. В цю добу, може, на Україні не все й вимерзло. Правда, більшість живих істот

загинула, але ж в земляних шарах цього часу знаходять кістки таких звірів, як мамонт, північний олень, печерний ведмідь, прадавній бугай, то що...

Одже, коли надходив кінець цієї доби, підсоння почало змінятись на краще. Стало тепліще, майже так, як тепер.

Учені дóсліди над ґрунтами Полтавщини свідчать, що за винятком деяких місцевостів в Кременчузькому повіті, та ще одного місця в повіті Лубенському, майже ніде нема слідів прапрадавньої ери. Шарів, які б визначали прадавню еру, — зовсім не знайдено. Мабуть в той час більшість Полтавщини була вже суходолом; через те тут не було наростання залишків підводних рослин, а тому й немає залежів земляного вуглю. Тільки в Костянтиноградському повіті дуже глибоко під землею знайдено вугілля, але це, видимо, роги залежів з Катеринославщини.

Середня ера, так звана крейдяна, зоставила чимало слідів, але ж знову дуже глибоко під землею. Можна знайти їх під самою Полтавою, одначе не ближче від поверхні землі, як на 70 сажнів.

Найбільше є слідів переживання Полтавщиною третичної доби. Але найбільше значіння для сучасного стану цієї землі мала крижана доба. На Полтавщину насувався так званий скандинавсько-російський ледник. Україна замерзала з Півночі. Відтіль, так би мовити, з Петербургу та з Москви насувалася холодна смерть на Україну взагалі й на Полтавщину з-окрема. На Півдні цей крижаник досунувся тільки до Волині, до Дніпра й до межі Костянтиноградського повіту. Це була ніби одна лапа, а друга йшла з теперішньої Калужської губернії в напрямі на Волгу. Ті дві лапи, що простягалися річищами Дніпра та Дону, здушили Полтавщину й вкрили її майже всю мертвою кригою. Тільки зостався непокритим один Костянтиноградський повіт.

Крижана маса, що насунулась на Полтавщину, мала завдовшки більш 1000 верстов, а завтовшки була коло 500 сажнів. Позаяк той крижáник почав сунутись аж з Скандинавії, то до Полтавщини він не доніс великого каміння, зоставив він й так звані тяжкі глини в середній Росії, зіпсувавши там ґрунти, а до України тільки дійшов намул, м'яхкий, розсипчастий, світло-жовтий. Цей намул зветься „льосом". Льос лежить під зверхнім шаром теперішніх ґрунтів Полтавщини, а поверх його вкриває жирна, родюча чорноземля. „Ця, до якої ми, на жаль, не можемо пристати, бо вона на високому бéрезі Ворскли, а ми мусимо спинитися на піскуватому, низькому. А тільки над-вечір пристанемо в Гавронцях, що вже повинні бути недалечко!"

Так скінчив своє оповідання Іоган Карлович.

Ми знову згорнули вітрило й підпливли веслами до роскішного бережка, вкритого купами високих верб та дубів, а „Лорелею" втягли в бухточку. Але ж Самзнаєві, очевидно, так набридло сидіти нерухомо на одному місці, що, коли ми тільки почали наближатися до берега, він плигонув з човна; човен так хитнувся, що, вже тепер не втримався я й шубовснув

у воду. А тим часом Самзнай, як несамовитий, кружляв і качався по піску, наче радів, що помстився за те, що вранці ми його зіпхнули у воду. Коли ж вилізли й ми, — то теж почали бігати по піску: хотілося розімняти кістки, що втомилися від довгого сидіння.

Було вже 2 години дня. Спочатку ми хотіли були варити кашу, але ж роздумали. Краще буде зварити увечері з свіжою рибою. Тепер же ми трохи попоїли консервів, тарані з огірками й пиріжків. Потім полягали під вербами й я, сам не помічаючи, заснув.

Але спати довго не довелося. Мене розбудили пастушки, що пригнали до річки корів. Діти виляскували бичами, а потім почали купатися й страшенно галасували, що дуже не сподобалося Самзнаєві, й він безнастанно на них гавкав та гарчав.

Хлопців незвичайно зацікавила наша „Лорелея", а особливо — парус. Вони, здається, ще ніколи такого не бачили. Але, по правді кажучи, по Ворсклі їхати з вітрилом досить тяжко...

Виявилось, що це хлопці з сусіднього хутора. Ми дали їм цукерок, а вони нам — сороку, яку я пустив на волю. На небі почали насуватися хмари. Іоган Карлович поліз до свого куфра, витяг відтіль невеличкий барометр і сказав, що на ніч буде дощ. Мені було це дуже прикро, але ж він мене заспокоїв, що ми маємо добрий брезент, а коли б піднялася буря, чого можна сподіватися по тому, як швидко спадає барометр, — то ми заночуємо в Гавронцях...

Ні, вже не можу більше писати: рука наче одубіла. А шкода, що не списав і першого дня! Може докінчу увечері.

А тепер дощ перейшов, Харитина, певно, на вгороді під'язує баклажани, — то піду і я їй допомагати. Крапка.

Ну, вже кінчаю про перший день.
Ми їхали далі, а я почав співати:

„Ворскла — річка невеличка,
Тече здавна, дуже славна"...

— Ти делаєш фальші! — озвався до мене Іоган Карлович.

Я почав сперечатись, що співаю вірно, але ж він відповів:

— Нижче на $^1/_4$ тона. Я маю „абсолютний слух", і коли вже чув цю пісню, — а я чув її в п'єсі „Наталка Полтавка", — то не можу не помітити помилки.

І він мені росповів, що таке — абсолютний слух. Мало є таких людей, що їх обдаровано від природи абсолютним слухом, але той, хто його має, не помиляється в тонах. Такі люде чують всі згуки так ясно, ну, як добрий маляр бачить всі відтінки фарб. Навіть згуки шуму, стуку і тому подібні, які звичайним людям здаються, так би мовити, не музичними, вони ловлять, як певну ноту. Я те ж знаю ноти й маю добрий слух, але ж хіба я можу сказати, наприклад, яку ноту має згук пилки, коли пиляти дерево,

або шарудіння пера по папері, чи торохтіння вагона по рейках? А люде з абсолютним слухом це завше знають. Коли вони переглядають якісь ноти, то без жадного інструменту чують ту музику, яку тими нотами написано. Найпотрібніще мати абсолютний слух композиторові, тоб-то тому чоловікові, що пише всякі музичні п'єси, складає пісні, опери, як от наш музи́ка Микола Лисенко, знайомий мого тата. З російських композиторів, однак, здається тільки один Глинка мав абсолютний слух. От же через те він міг писати опери, не сідаючи за рояль, а часто просто за писальним столом, як пишуть всякі твори письменники... Але я колись чув, як росповідав татусь і про нашого композитора М. Лисенка. Так Лисенко те ж писав свої твори не за піанином, а, — як книжку. Він писав переважно вночі, коли вже ставало зовсім тихо на вулицях, і найбільш — по весні. Може й він мав абсолютний слух? Треба довідатись...

Тим часом, хоча я й помилився в співі, Іогану Карловичу дуже подобалось, як я співаю, й він просив, щоб я співав ще. Він каже, що наші пісні — безперечно найкращі між усіма піснями світу, а українці від природи — один з найспівучіших народів на землі, але про це мало хто знає в Європі.

Не дурно, згадав я, й у Тараса Шевченка є таке місце, де він говорить:

— Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...

Голос у Іогана Карловича поганенький. Але ж, поки ми доїхали до Гавронців, — він вже навчився співати „Розвивайся ти, дубочку“ й „Комарика“. Тільки ж, Боже мій, як смішно він вимовляє слова.

От дивна річ: такий здібний чоловік, а ніяк не може засвоїти чужої мови, хоча тепер уже знає чимало й наших слів...

Було коло шостої години, як ми спинилися в Гавронцях. Я пішов в село, купив глечик молока, огірків та яблук. Потім ми від'їхали нижче за паро́м і спинилися на лівому бе́резі.

Надходила велика чорна хмара й через те, коли ми закинули вудки, добре почала ловитися риба. Я ледве встигав витягати то свою, то Шульцову вудку, бо Іоган Карлович мисливським великим ножем, в козячій лапці, вирізував вильця на таганець. Потім ми розпалили вогонь і почали варити кандьо́р.

Тим часом небо все дужче й дужче затягало темними хмарами. От-от почне дощ. Тоді ми розіп'яли на кущах верболо́зу ташу́ (брезент), позносили все з „Лорелеї“, а її саму добре прип'яли до кущів.

Ще не встиг закипіти казано́к, як почало гуркати. Грімовиця швидко насувалася з Полтави до нас, але ж, коли закапотіли перші крапки дощу, — ми вже сиділи під наме́том і смашно вечеряли.

Я дуже люблю грімовицю й зовсім не боюся ні блискавки, ні грому. А Іоган Карлович боїться! Він каже, що розумом йому ні трохи не страшно, але ж є в нього якесь непоборне почуття тривоги, коли буває дужий грім.

А грім все дужчав. Стало зовсім темно, тільки раз-по-раз вогнем запалювалось то в однім, то в другім боці небо. І кожного разу́, як ростинався дужий удар грому, Іоган Карлович неодмінно повторяв:

— „Ум готтес віллен!“ (тоб-то: „На милость Божу“).

Я вже не міг без сміху чути цієї фрази. Коли це раптом вогненна стріла вдаріла просто поперед нас у воду. Торохонуло так, що аж у вухах заболіло, й посеред річки закрутився шум, а „Лорелея“ мало не зірвалась з причалу. І в ту мить, як це трапилось, Іоган Карлович скочив на рівні ноги й своєю головою так напнув намет, що він зірвався з кілочків. А коли намет упав на нього, він і сам, згубивши рівновагу́, упав просто на казанок та Самзная, що лежав поблизу. От була кумедія! Самзнай так перелякався тієї несподіванки, що завив, як вовк: я ще ніколи не чув у нього такого голосу. Потім я питався у Іогана Карловича, яка то була нота, але ж він, сміючись, сказав:

— „Ангст!“ (жах!).

Я теж сидів під накриттям у повній темряві. Тим часом, під нас почала текти вода. Ледве ми виборсалися з брезенту...

То нічого, що ми трохи змокли, бо ми були голі, а, бувало, тато часто каже: „Голому дощ не страшний,“ — але ж більша половина нашої вечері загинула: куліш розлився, котлети позмішувались з піском, перевернулися кава й молоко. Правда, потім я рибу з кулішу пообмивав у річці й дещо можна було ззісти і дуже мало хрумтіло на зубах. Але ж мені було шкода самого кулішу... А Іоган Карлович шкодував за кавою.

Тим часом грюкотня затихала; вже над Полтавою показалися шматочки рожево-блакитного неба, тільки стало холодно: мабуть десь випав гряд.

Ну, вже ж і попосміялися ми з цієї пригоди, а найбільше глузували з Самзная, який, здається, нарешті й сам зрозумів, що тримався, як останній страхополох. Через те він, щоб заговорити нам зуби, почав дуріти, перевертатись і підповзати до нас на череві. Це — його постійна звичка, коли він в чомусь прошпетиться. Було вохко. Іоган Карлович знав, що швидко не буде ближчого села й ми вернулися ночувати в Гавронці. На бе́резі зустріли старенького рибалку, який і пустив нас до себе в хату, й постеріг „Лорелею“.

На другий день о 5-ій годині ми подалися далі.

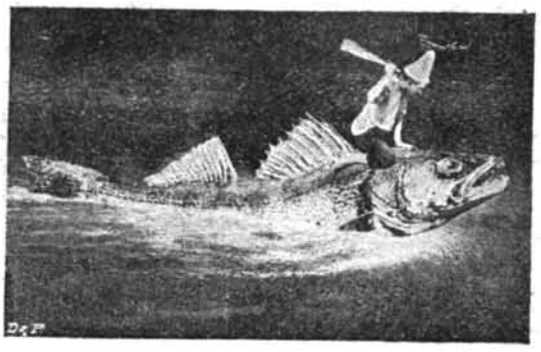

День другий.

Ранком було так само чудово, як і вчора. Ми знову їхали тихо. Спинилися вперше біля Брусії. Там такий гарний міст через Ворсклу й частина села стоїть високо на бе́резі, а на горі, під великим лісом, хтось поставив гарнісеньку дачу. На низькому березі — водяний млин.

Ми поснідали, а потім пішли подивитись до млина. Торготять ступи, бурчить вода в лото́ках, пахне свіжим борошном, піниться під колом вода, як мило. На тім боці, під мостом, баби перуть сорочки... Така лагідна картина...

Біля млина стояло кілька селянських підвод, що привезли ме́лево. Дядьки сиділи під млином, а коли ми підійшли до них, — вони повставали, повитягали люльки з ротів й познімали брилі. Ми також ввічливо вклонилися й пішли просити мирошника, щоб дозволив нам подивитись млина в середині. Коли ми зайшли у млин й почали говорити з мирошником, то я почув, як селяне розмовляли поміж собою:

— Тьфу! — сплюнув один. — А я думав, що це пани від земського. Аж воно тобі — німці.

— Не иначе, як з Кочубеївської економії, — відповів другий. — Їх мало не що-дня носить сюди нечиста сила.

— І не позабірає їх чортяка! Хоч би, кляті, потопилися у річці! — додав третій.

Мене це дуже вразило й, коли ми поїхали далі, я росповів цю розмову Іогану Карловичу. Він, не витягаючи люлечки, скривився й промовив:

— Оні імєйт свой резон. Ваші пани — лентяй і феодал. Оні думайт, что жівут в 17 столетії. Когда будет бунт, ваш мушік їх всєх — чик-чик! — і він показав собі на горлянку.

— За що? — спитав я. — Є ж і добрі пани!

— Добрий пани нейн. Нейн добрі пани! — твердо промовив він і почав росповідати про водяні млини в Німеччині.

Там воду пропускають у якісь особливі машини, й від того їхні млини мають далеко більше сили, як наші. Ті машини зовуться „тюрбинами“; вони подібні до млинового кола, тільки їх поховано у воді. Але він не встиг мені росповісти про це докладно, бо ми під'їхали до чудових лук на правім бе́резі, вкритих мов шовковою травою. Далеко за луками — на високій горі роскинулись темні, величезні ліси.

На пісчаному бе́резі купалося кілька хлопців, але по то́му, що один з них був одягнений по городському, а також по то́му, що над берегом сидів якийсь пан і малював річку в своєму етюднику, — ми догадалися, що то — не селяне.

„Це мабуть ті, що їх носить сюди нечиста сила“, — засміявся я, згадавши дядьків під млином.

Коли ми порівнялися з ними й вони прочитали в-голос, що наш човен зветься „Лорелея“, — то один з них спитав:

— А чи за вами пливуть і „Нікси“?

— Нікси сюди не запливають, бо їм треба стерегти золото Рейна! — відповів по німецькому Іоган Карлович.

— А відкіля ж пливете ви? — також чистою німецькою мовою поспитав маляр.

Ми спинили човна, потім під'їхали до берега й познайомились. Виявилося, що це — дачники, які приїздять що-року з Петербурга до Диканьки, а сюди ходять купатись.

Це місце зветься Багачкою. Художник — то їхній навчитель. Виявилось, що він не тільки бував, а навіть вчився малювати в Мюнхені, й це справило на Шульца дуже приємне враження. Вони почали жваво розмовляти, а я зазнайомився з хлопцями. Дачники з захопленням слухали оповідання про нашу подорож й почали нас умовляти, щоб ми конче заїхали в Диканьку, бо це дуже цікаве, велике село.

Іоган Карлович радо на те пристав, але ж не знав, кому, доручити „Лорелею". Поблизу не було якоїсь оселі; кілька хаток маленького хутора, що стояли на лівому боці Ворскли, були далеко від берега, а назад до Брусії тепер вертатись не хотілось. Тоді ми обрадились, що піднімемось ще далі, всього верстов на три — до Чернечого-Яру, й коли там можна буде доручити комусь човна або протокою підпливсти до села, — то ми підемо звідти пішки на Диканьку.

Підходив час обідати. Ми зосталися на Багачці й почали готувати обід. Риби у нас не було, та вона й не ловилася, а через те довелося зварити кандьор на салі, каву з конденсованим молоком та додати коробку консервів. Наші знайомі також мали деякі харчі й чудові груші, й ми зробили дуже веселий спільний обід.

По обіді ми всією громадою подались правим берегом пішки. „Лорелею" взяли на „буксир" й потягли „лямкою", як бурлаки на Волзі. Тільки хтось з хлопців по черзі сідав на стерно, щоб „Лорелея" не черкала по берегу. Цікаво, що Самзнай так звик за цей час сидіти в човні, що рішучо не хотів відтіль вилазити й був одиноким „пасажиром першої класи":...

Роскішними, запашними луками ми за годину дійшли до місця, що було насупроти Чернечого-Яру. Село поховалося поміж високих гір, де мальовничо виглядали великі церкви колишнього жіночого манастиря. Але ж все це було верстов за три від річки. На луках, правда, було багато людей: дехто звозив снопи, баби брали прядиво, — багато біля нас переїздило в-брід з другого берега. Але все то були такі люде, що опинилися тут на короткий час. Не було й мови, щоби віддати комусь наше добро стерегти аж до вечера. Тоді хтось згадав, що трохи далі, на цім же таки боці річки є давній знайомий наших дачників, диканьський дід Матвій Дерев'янка, який наняв тут баштан. Ми пройшли ще далі з верству по-над самим берегом й опинились на баштáні.

Дерев'янка ще здалеку помітив нас: він стояв над берегом на своїй одній нозі в білій одежі, та в гарнім солом'янім брилі, неначе якийсь велетенський лелека, й вдивлявся у нас, приставивши дашком до лоба руку.

Він зустрів нас радісно, всім зтискував руки (власне не зтискував, а лише протягував), вибрав для нас чудових диньскороспілок й радо згодився стерегти нашого човна.

Говорив він дуже кумедно: як сказав би Іоган Карлович, „на поломаний язик“, й дуже тоненьким голоском.

— Я вже здєся охторой год розводю кавунці. Но, звиніть за вираженіє, в єтот год, єжелі посмотреть знаружки на унутренность, так добра не ждать. Большая мокропогодь в лєтє. Дощ тюжить, та й тюжить просто без усякого воздержанія. А вот, к примєру, раніш, то бивалі кавунці ядрьониї, сахарю подобниї...

Поки ми їли, — він увесь час говорив. Потім мені зпало на думку, що ми можемо витягти „Лорелею“ на беріг, бо як би хтось схотів її погнати, то Дерев'янка на одній нозі не дожене злодія.

Усі згодились й ми разом, як печеніги, витягли свого човна не беріг, поставили біля дідового куреня, а все, що було в „Лорелеї“, закрили ташòю.

На прощання з дідом вийшла маленька прикрість. Біля куріня у баштанника був прив'язаний собака, який увесь час страшенно лютився на Самзная. Самзнай колине-коли гарчав на нього здáлеку, але ж, як ми переносили човна, він метушився й собі, та й, не помітивши ворога, якось опинився дуже близько біла нього. Дідів пес, не

Бутось

довго думаючи, вхопив Самзная за ногу. Самзнай налетів кулею на зобидчика й так почав його наминати, що ми ледве їх розборонили. Сумний „Бутось“ жалісно скиглив під куренем, а дід ходив навколо на своїй дерев'янці й висловлював йому своє співчуття:

— Бідаха Бутоська, бідаха! Видіш, какой приплів чорний диявол. Ах, он негодник... Как би ти був вольний, я знаю: ти б йому нашкипидарив би обратно!...

Ми для ввічливости й собі полаяли „чорного диявола“ й подались на Чернечій-Яр.

Дуже-дуже мені подобалося це сельце: тихесеньке, все в садках, з яких виглядають маленькі, білі хатки. Багато хаток стоять на узгіррі між високих гір. Ми пройшли біля манастиря й видрались на височенну гору, яку наші попутники називали „Шпичкою“. З неї відкривається чудовий краєвид, особливо, коли подивитись у бинокль Іогана Карловича. Тут видко лівий беріг Ворскли ще далі, як з Сем'янівки. Навпроти горй, в долині поміж садків, наче намальований, стояв гарнісенький домик. То дім тутешнього пан-отця Якова. Наші попутники з ним знайомі й, коли побачили його на ґанку, то почали вітати, гукаючи, скільки сили.

— Гей, хлопці! Заходьте пити чай. Самовар закіпає, а бубликів, скільки хочете, — гукнув їм здоровенним басом отець Яків.

Іоган Карлович крутнув головою й промовив:

— Карош бас. Ля!.

Хлопці відповіли, що поспішають в Диканьку, й ми полізли далі по горах...

Диканька — це та сама, куди їздив на велосипеді Шавкун і яку згадує Гоголь в своїх „Вечорах на хуторах".

— „Він сам тут не жив, а тільки часто приїздив з своєї Яновщини", — росповідали дачники. — „В Диканьці є ще й тепер люде, які знають особисто Миколу Васильовича"...

От щасливі! Я особисто ще не знайомий з жадним нашим великим письменником...

Коли почали говорити про диканьські ліси, то Іоган Карлович і тут не спасував. Він знає, що найкращі ліси на Полтавщині — навколо Диканьки, та навколо Лубень. Знає він і те, що тут зовсім немає берёзи, а найбільше росте дубу та трьох ґатунків кленок. Крім того: берест, в'язок, ясенок та часами осика й граб. В диканьських лісах можна зустрінути чимало диких яблунь та грушок. В хащах лісових — сила всяких пород кущів: глод, що по латинському зветься — Crataegus oxyacantha, жостір — Rhamnus cathartica, свидина — Cornus sanguinaca, шипшина — Rosa canina, терен — Prunus spinosa, ліщина — Corylus avellana, та багато инших.

Але він не знав, що в лісу, який веде до палацу Кочубея (про Кочубея він знав!) зроблено чудову алею, яка починається великими кам'яними ворітьми, збудованими на честь приїзду до Диканьки якогось з царів. Не знав він і того, що там є старий-престарий дуб, такий товстелезний, якого я ще ніколи не бачив: ми поміряли сантиметром на-рівні нашого зросту, то стовбур мав більш як 11 $^{1}/_{2}$ метрів. Це далеко товщі дуби, як в Лубенському манастирі. А на цей найбільший кажуть: „Дуб Марії," — тоб-то певніш — Мотрі, бо сюди ніби-то виходила на зустріч з Іваном Мазепою Мотря Кочубеївна...

Чи міг я подумати, що спочиватиму на тім самім місці, де колись спочивав один з найбільших людей України?! Який я вдячний Іогану Карловичу, що він показав мені мою рідну сторону. Знову згадую Тараса Шевченка, який говорив:

„— Що ж ти таке?...
— Нехай Німець скаже: ми не знаєм"...
„... Колись будем
І по своєму глаголать,
Як Німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу роскаже"...

А хіба ж не так?! Принаймні мені, синові моєї батьківщини, й мою батьківщину, й історію повстання моєї землі росказує німець.

Ну, й спасибі йому. Далі може я й сам щось довідаюсь...

* * *

Харитина каже, що я через того „нехриста“ здурів: пишу, як волосний писарь. І справді, треба спочинути, бо й рука знову заклякла...

Але ж скільки вже написано! Ніколи я й не думав, щоб можна було так багато записати з подорожі по таких звичайних і навіть знайомих місцях. Це виходить, все одно, що мандрівка по Місісіпі, або Нилові.

Але ж моя подорож була б недобре змальована, коли б я не додав до неї ще й ілюстрацій. Зараз же поналіплюю сюди всі рисунки, які маю, або здобуду! Це — добра думка, й мені пам'ятка!

Ну, сідаю знову й буду писати „як волостний писарь“, навдивовижу Харитині. Вона мабуть гнівається на мене за те, що я через своє писання мало з нею розмовляю й занедбав працю в городі. Підожди трішки, моя хороша! Ось зкінчу записки про подорож і тоді знову будемо працювати вкупі та говоритимем, як Робинзон з П'ятницею.

Так я ще не все росповів про Диканьку.

Ми були в князівському парку, бачили чудовий розаріум (плантації троянд), бачили приручених оленів, бачили чудових коней й незвичайно гарних, вухатих мулів. Ходили навколо палацу, але всередину нас не пустили, бо саме в цей час були дома Кочубеї. Коли ж їх не буває вдома, можна обдивлятись і покої. Кажуть, що там роскішні залі в ріжних стилях. Є багато дорогих, цінних по згадках, річей. Між иншими — є велика срібна група: шалений кінь тягне прив'язаного йому до хвоста Івана Мазепу. Певне, не люблять тут нещасливого гетьмана! Друга історична річ — сорочка судді Леонтія Кочубея, в якій його було скарано в Білій-Церкві.

Мої диканьські товариші росповіли, що цю сорочку спочатку переховували в якомусь иншому маєтку Кочубея, в Жуках, чи що. Але ж там одна попадя, побачивши на сорочці кров, — визнала, що негаразд ховати невипрану білизну; взяла її й випрала. Сорочка була вже настільки ветха, що дуже порозлазилась, і тепер пошматана переховується в Диканьці.

До вечора ми страшенно находилися, а треба було вертати знову до діда Дерев'янки. Тим часом то був — не близький світ, і ми ухвалили ночувати в Диканьці. Я, правда, радий був йти хоч і зараз, бо страшенно боявся за „Лорелею“ та наше майно. Іоган Карлович також казав, що він може йти ще хоч і втричі дальше, але ж додав, що нема потреби блукати ночами по незнайомих місцях, а „боятись пізно“. Коли б Деревя'нка захотів комусь продати наше майно, то він міг би зробити те й через пів-години після нашого відходу; коли ж ми йому свідомо повірили на пів-години, то нема жадної причини, щоб не поняти віри на пів-доби. Мені це подобалось і заспокоїло.

Наші знайомі запросили нас до себе вечеряти.

Шульц спочатку довго не згоджувався, але ж, коли художник (у нього таке чудне призьвісько — Маконілі), сказав, що буде

вечеряти в нього в Мюнхені, — пішов. Ми прийшли до невеличкого домика навпроти високої, старовинної „Троєцької“ церкви. Цей домик був теж церковний, але панотець — людина одинока, сам в ньому не жив, а віддавав на літо знайомим вже йому дачникам. Сам же він приходив тільки на свою пасіку, яка була за домиком в садку. Ми його бачили й зазнайомились, а один з дачників подарував мені фотографію о. Костянтина в пасіці.

Пасіка пан-отця в Диканьці.

Ми посідали на веранді, щільно зарóслій диким виноградом, й в приємних розмовах провечеряли до-пізна.

Гарно увечері в селі. Небо чорне, а на ньому блищать вогняні зорі. Чути, як риплять навантажені снопами вози, десь далеко гавкають собаки, а з ріжних боків лунають парубоцькі й дівочі співи.

— А правда, у нас добре співають? — спитав мене один з хлопців.

— А добре, — сказав я. — Як у нас, в семинарії!

— А це через те, що тут є драматичний гурток, що в-літі впорядковує концерти та спектаклі. В ньому — семинаристи, студенти, панночки. Ми те ж беремо участь. Селянам дуже те подобається й вони багато переймають гарних пісень. А ще позаторік, як ми жили тут перше літо, здебільшого Диканьчане співали всяких салдацьких пісень, наприклад:

„Ой, гоп, судариня!
У барабан ударила.
Ударила — врезала
Три раза.
Барабан громко б'єть —
Рота наша стройно йдьоть!..“

Ми качалися зо сміху...

В цей час за тином почулись веселі голоси, забренькала бандура й хтось добрим баритоном завів:

„Ой, Дніпре, мій Дніпре,
Широкий та дужий"...

— О, це ж наші артисти! Колю, Якове, Косте, Василю заходьте до нас, — загукали наші господарі, — у нас цікаві гості з Рейна!

У двір увалилася весела юрба молодіжі в українських вбраннях: хлопці в широких козацьких штанях, панночки — у вишиваних сорочках та плахтах.

Ми познайомились. Я зустрів двох моїх товаришів, тільки старших класів. Було дуже приємно. Всі посідали на ґанку й почали співати, гарно, стройно, чуло.

Іоган Карлович взяв мене за лікоть. Я оглянувся й мені здалося, що в нього ясно блищали очі. Він нагнувся до мене й тихо промовив:

— Ах, как карашю! Знаменітельно. Люше, как „Лорелей".

Це була велика похвала, бо він дуже любить свою „Лорелею" й мабуть гадає, що вона — найкраща річ на світі. Я так подумав був спочатку, а потім догадався, що це він сказав на те, щоб підкреслити, що за такі співи готовий віддати навіть свого човна...*)

Було вже коло одинадцятої години. Почувалася страшенна втома. Ми почали прощатися. Господарі хотіли були зоставити нас ночувати, але ми рішучо не згодились. Тоді нас відвели навпроти — до заїзду, що був близенько на базарі.

Ми полягали й тільки-що почали дрімати, коли почули, що на нас роблять напад блохи.

От тут вже здрейфив і Іоган Карлович. Це — другий раз, бо перший був під час бурі. Він не передбачав такої напасти. Але ж дав мені добру раду. Хоча проти бліх, казав він, вигадано багато всяких далмацьких та перських порошків, але ж вони мало помагають. Його один приятель робить так: коли кудись їде в дорогу й сподівається, що йому доведеться ночувати в непевних місцях, — тоді він ще зрана пьє „тіокол". Тіокол передає свій пах всьому тілу, а того дужу не терплять ні блохи, ні блощиці, ні якесь инше плюгавство.

— А крім того, тіокол попережає застуду, — додав Іоган Карлович, і враз захріп, не зважаючи на бліх.

Я ж довго ще вертівся й не спав. Слухав співи, що все ще не втихали; слухав, як, певне, на церкві жалібно гукала совка-пу́щик й згадував своїх любих, яких теж мабуть їсть всяке плюгавство в чужій далекій стороні...

---

*) Я тоді дуже помилився: Шульц говорив про русалку Лорелею, яка своїм чарівним співом приманювала рибалок на Рейні. (Німецька легенда.)

М. Крушенко (Відень).

Вночі мені увесь час снилась товста пані з тарабаном. Вона стукала по ньому тоненькими гострими швайками, якими все силкувалася вколоти мене по тричі одразу...

Й чого може снитись така дурниця?

Третій день.

Ми встали пізніш, як в попередні два дні. Було вже 23 липня. В сім годин ми, напившись чаю в заїзді, подалися на баштан діда Дерев'янки. І що-ближче ми підходили, — то все дужче я хвилювався. Але ж ще здалеку я побачив укриту брезентом „Лорелею", а біля неї — „Бутоську", який силкувався влізти під ташу́.

Побачив його й наш „чорний диявол" і, мов куля, помчав до нього. Тільки йому сьогодня не довелося повторити вчорашній герць, бо „Бутоська" між ногою та дерев'янкою баштанника шугнув у курінь.

Дід Матвій страшенно зрадів, нас побачивши.

— Я вже мозковал: штось вам приключилóся; не иначе, як якась приключка...

Він ще довго росповідав нам всяку дещи́цю, допомагав зсадити у воду „Лорелею", нарешті вибрав кілька диньок-„дубівок" на дорогу й дуже дякував за гроші, які дав йому Іоган Карлович.

На прощання він сказав:

— Харашá ваша лòдушка; нігде правди задéть! Но єщо лучча люлечка. Вот, када би мнє такую!

І яке ж його було щастя, коли Іоган Карлович мовчки виняв з рота свою люлечку й, не викидаючи тютюну, ввідав йому запалену. Шкода, що в Матвія була одна нога, а то, певне, танцював би з радощів.

Коли ми вже сідали в човна, він пищав своїм тонким голоском:

— Обізательно заїжайте до Писаревщини. Она — ото-о! Не ото, що ото, а ото, — що ото-о! — показував він пальцем, але ми вже пливли, та ще й його Бутоська, побачивши, що його чорний ворог в човні, — войовничо й люто гавкав на нас, стоячи о-біч з дідом...

Як би ми знали, що нам трапиться в Писаревщині, то, певне, туди б не заїздили! Неначе нам напророкував дід Дерев'янка, назвавши Самзная „чорним дияволом..."

Коли ми виїхали з Чернечого-Яру, то вже було коло 9 годин ранку. Сонце пекло добренно, але подував попутний вітрець і „Лорелея“ летіла, часами — на парусі, часами — на веслах по блакитній воді. Через годину ми вже опинились навпроти Писаревщини.

На нашому шляху — це єдине більше село, що лежить на лівому боці Ворскли близько берега. Ми допоручили човна черницям, які доглядали біля води манастирське полотно й за кожним словом говорили: „Спаси Господи!“ Потім ми пішли до манастиря. Я сподівався, що тут також можна буде поснідати, як у Київській Лаврі. Але ж виявилось, що манастирь зовсім невеличкий, однак затишний, чистенький, стоїть він просто посеред села, відділяючись від селянських хат білим кам'яним муром. Було якесь свято й у церкві ще правилася пізня служба. Ми зайшли в середину.

На нас повіяло приємною прохолодою й потягло добре знайомим мені запахом ладану. В церкві були майже самі черниці, які зкупчилися біля вівтаря, а при виході стояло з півдесятка бабів та дві дівчинки. Служба вже кінчалася, черниці співали „задостойник.“ Я зацікавився, почувши, як одна пнулась конче співати басом і навіть наблизився до криласа. Коли це враз ззаду мене почулася якась метушня. Всі черниці обернулися до дверей і урвали співи; я теж оглянувся — й закам'янів: посеред самої церкви, на холодних чугунних плитах, широко розкинувши всі чотирі лапи, лежав Самзнай. З червоного язика капала слина, а він, почуваючи спасенну прохолоду, відбивав своїм хвостом такт за тактом по чугунній підлозі, наче хтось клепав у колотушку!

Черниці швидко хрестилися й переляканими голосами повторяли одно тільки слово: „Іскушеніє, іскушеніє!“

Іоган Карлович спокійно, але голосно гукнув:

— Ге-вег; форт! (Пішов геть!) Але Самзнай лишé облизався й ще дужче застукав хвостом. До нього підскочила якась черниця, — Самзнай загарчав і голосно гавкнув. Отямившись, я кинувся до собаки, вхопив його за ошийок і поволік з церкви. Я радий був тікати, скільки сили, але ж не можна було покинути товариша — Іогана Карловича, а він, наче б то нічого не трапилося, спокійно стояв посеред церкви й з цікавістю дивився на переляк черниць.

Тим часом до нього підійшла одна, стара-престара, в довгій мантії й, показуючи на двері, промовила:

— Вийдіть, господине.

— Варум? (Через що?) — невідомо з якої причини по німецькому запитав Шульц.

— Я вас честю прошу, господине! — повторила, вже гніваючись, черниця.

— Абер вас іст дох гешеен?

Я заглянув у двері, держучи за ошийок Самзная, й пошепки кликав:

— Іогане Карловичу. Та ходім бо швидче!

Тоді Шульц повернувся й спокійною ходою, як москаль, вимаршував на ганок. За ним посунули кілька черниць і та — найстаріща.

— Какоє ви імієте польноє право, господине, наводить у святий храм собак та єщо й оскорбляєтє монашеський сан? — строго запитала вона, пристукуючи палицею.

Тоді вмішався я:

— Вибачайте нас, матушко. Ми ж цього не хотіли, це ж не навмисне.

— А оскорбляєте тоже не навмисне? — ще сердитіще напустилась вона.

— Нада покликать „правительство", — вмішалася друга стара черниця. — Матушко Варсонофіє, гукніть лишень стражника... Поналазять всякії, оскверняють Божій храм та ще й ругаються!

— Та хто ж вас ругав, матушко? — спитав я.

— Хто ж, як не оцей! Иш, який! Говорить: „Аби б ти здохла шельма"!.. Якая же я шельма, га?..

Це вона так зрозуміла слова Іогана Карловича: „абер вас іст дох гешеен?" — тоб то: „що власне сталося"?

Як я не роз'яснював їй, — нічого не помагало. Тікати було не зручно: вскочили то — вскочили, треба вже було доводити справу до кінця. Швидко прийшов і полицай. Нас оточила сила черниць: служба вже зкінчилася й вони всі вйсипали з церкви.

Стражник підкрутив вуса, зняв перед старшою картуза й спитав:

— Што случилось, матушко Казначея?

Вона, а за нею всі инші почали росповідати, як ми привели „диявола" в церкву, як потім Шульц лаяв казначею й тому подібне.

— А скудова ж ви такії, господа? — повернувся до нас стражник. — Пашпорта імієте?

Іоган Карлович витяг паса, і, показуючи на мене сказав:

— Мой сін, а то — Замзнай!

Потім, не поспішаючись витяг цигару, відкусив кінчик і почав запалювати.

— Тут неможна курити! — закричали черниці. — Тут святе місце!..

Тим часом полицай вертів на всі боки папір, писаний німецькою мовою, й нічого не міг зрозуміти. Довго ще ми пояснняли йому, хто ми й чого тут опинилися. Нарешті він записав наші призвіща й, довідавшись, що Шульц — учитель духовної семинарії, — відпустив нас, заявивши:

— Доложу господину приставу, а йон потом усьо розберьоть. Розходись, господа; розходіться, матушкй!

Ми швиденько посунули до річки, посідали на „Лорелею", роспустили вітрило й швидко від'їхали від цього святого, але й небезпечного місця...

Обідали ми проти Великих Будищ, що розкинулись далеко від річки на високих горах правого берега. А потім просто поїхали до Опішні.

Опішня — останній пунк нашої подорожі. Ворскла власне не підходить під саму Опішню, але на річці стоїть незвичайно гарне сільце — Міські Млини. Тут, справді, водяні млини, для яких річку трохи запружено загатою. Через те далі вона разливається у великий, роскішний ставок. Тут маєток якогось пана з дуже музичним прізвиськом: „Даніель".

Мені здається, що Мійські Млини — найкраще місце на всій Ворсклі. Яка широка видається річка, які чудові левади, гаї... А коли ми вибрались на гору, зоставивши „Лорелею" біля млина, — то не могли відорвати очей від краєвиду. Заходило сонце й позолотило всі безкраї лани, десь, аж на крайнебі було видко золоту церкву (здається — Милорадівську), річка — переливала, як перламутр. Мені згадалося, як Сатана спокушав Христа з гори, і я подумав, що певне той краєвид був подібний на Опішнянський...

„Гори мої високії...
Та не так високі, як хороші!..."

У Іогана Карловича був тут знайомий земляк. Він мав ковбасню, й ми спинилися в нього.

Після вечері нам подали чудових слив. Не дурно ж в „Енеїді" Котляревський між всякими смашними стравами згадує й „корито опішнянських слив". Вони варті того, щоб про них писати віршами...

Німці швидко пішли, а мене положили на чистій білизні й м'яких подушках на канапі, в їдальні.

Так було приємно росправити втомлені члени. Я швидко заснув, але ще крізь сон чув, як довго-довго розмовляли Шульц з Кирхнером. Що то значить — земляки!

Другого дня ми блукали по Опішні. Велике містечко, що має більш 25 тисяч мешканців, в осередку дуже брудне, дарма, що тутешні міщане зовуть його „го́родом". Я звернув увагу на одмінний у тутешніх жінок стрій. Це одяг, так званий, зіньківський (Опішня — Зіньківського повіту).

Кирхнер показав нам нову гончарську школу, яку поставило тут Земство, позаяк в Опішні дуже гарна глина й сила гончарів, що виробляють найкращий не тільки в Полтавщині, але й на всю Україну, по́суд. Незвичайно чепурні речі виробляє ця школа; і все — в чисто українському стилі. Я купив собі чудовий каламарчик, з якого й пишу тепер оці записки. Це буде мені вічна згадка про мою знамениту подорож по Ворсклі.

Опішнянський гончарь.

Назад ми їхали далеко швидче, бо за водою. Правда, Іоган Карлович каже, що Ворскла має дуже малу похилість: коло Опішні її річище лежить приблизно на 45 сажнів над рівнем моря, а біля самої Полтави — вже сливе́ на 39. Тоб то всього ріжниця похилости на якихсь 6 сажнів на протязі, більш як 60 верстов.

На повороті була тільки одна значна пригода. А значна вона тим, що дала мені добру науку: ніколи не варт хизуватись, навіть мовчки, бо коли з кого почнеш глузувати, то й сам ускочиш ще в більш ніякову історію. Так трапилося й зо мною. Я увесь час хихикав, коли згадував, як Іоган Карлович перелякався грімовиці під Гавронцями. Але ж потім я й сам вщерть оскандалився. А було це так. Коли ми доїхали до злощасної Писаревщини, — вже надходив вечір. Ми посміялися з „чорного диявола" і, припливши до баштану, побачили Дерев'янку, що стояв над кручею з Бутоською й пихкав з подарованої люлечки. Він ще здалеку почав махати нам, щоб ми заїхали до нього. Ми пристали й „закотвили" під баштаном. Зварили вечерю, наїлися динь й думали були ночувати в нього в курені. Але ж там було дуже тісно й через те ми зпустились ближче до броду, натягли ташу́ на щоглу над „Лорелеєю" й полягали в човні. Дерев'янка сидів біля човна, оповідав нам всякі дивовижні пригоди, що трапляються на баштані, росказував, як одріжняти „кавуна" від „кавуниці", як треба вистукувати кавуни і так далі.

Він увесь час кашляв. Коли я його спитав, чи він не застудився, то він відповів:

— „А не иначе! У мене ще з служби „графит" у грудє. (Очевидно — бронхит!)

Спустилась чудова, ніби оксамитова, ніч. Не чути було жадних згуків людського життя, тільки зтиха плюскала хвилька об наш човен. Десь в диканьських лісах, коли-не-коли, реготав сич, наче хтось сміявся в грамофоні, та на чернецких болотах аж надсідалися, кумкали жаби. Я вслухався і розсміявся:

— Ось послухайте, — сказав я, вони цілком правильно співають: „Под тво-ю ми-лость..." Це певне їх навчили церковних співів черниці.

Дід захихикав і сказав:

— Какоє там: „милость"? Они кричать: — Ми-ки-ки-ки-та бррреше.

І справді, це дуже похоже, але й співають таки по церковному!...

Ми задивилися на зорі. Іоган Карлович почав називати сузірря.

— Це — „Млечний путь", це — „Касіопея", це — „Волоса Вероники", це — „Медвєдица"...

— І зовсім не так, — перепинив його дід Дерев'янка. — То — „Чумацький шлях", то — „Борона́", то — „Волосожа́р", то — „Віз". великий а то — малий.

І всякі сузірря він називав по-українському.

— Хі! І чого ж би тая „ведмедіця“ залізла аж на небо? — засміявся він.

— То не штука, діду, — пожартував я, — що ведмедиця! А як відціль не заліз туди або іхтіозавр, або мамонт, що раніш ходили по цьому місці, де тепер ваш баштан?

— А што єто за насікомая — мамут?

Я почав оповідати дідові те, що чув від Іогана Карловича, який тим часом заснув. Ми заговорилися. Було вже пізно, коли дід подряпався на баштан. Небо потемніло й затягло хмарами; вода стала чорна, як атрамент. Мене враз загойдала легенька хвиля й я заснув з думкою, що, як ударить в ночі грім, то Шульц певне скочить у воду...

Раптом я прокинувся від дужого стосуна. Я лупнув очима й побачив перед себе якусь величезну рухливу чорну масу з чотирьма білими довжелезними иклами. Зпросонок мені видалось, що це лізе на нас страховинний мамонт. З несамовитим скриком я так і зкотився в річку, ледве-ледве не втопився, бо впав боком. Коли ж мене витягли з води, — то виявилась дуже проста річ: якийсь селянин віз волами снопи й, не потрапивши на брід, наїхав просто на нашу „Лорелею“.

От було шелесту! Він і сам злякався, бо воли качнулись набік — перекинули воза, але щасливо — не в воду, а на беріг. Ми тільки набрали в човен води. Гуртом: селянин, Шульц та я підважили воза, а потім, як віз поїхав, ми довго ще наводили лад на „Лорелеї“. Я мусів спати голий, — бо вся одежа й білизна були мокрі. Але це було дрібницею. Головне, що я почував себе дуже засоромленим: *я злякався мамонта на Ворсклі в XX столітті!..*

Остання дрібна пригода була вже під Полтавою. Під'їздючи над-вечір до Полтави, ми спинилися половити риби, щоб принести щось додому.

Біля нас стояв невеличкий вербовий човничок, а в ньому сидів старий-старий рибалка з маленьким хлопчиськом і лагодив во́лока. Я якось незручно закинув вудку й зачепив гачком за картуз хлопця. Хлопець вп'ймав картуза руками й, злякавшись, що я відніму його добро, почав зривати його з вудки. Я смикнув вудку, а той човен так і підплив до нас. Дід хитнувся, мало не випав у воду й ніяк не міг зрозуміти, що трапилося. Всилу ми розчепились. Тоді, як вже непорозуміння зкінчилося, й рибалчин човник відплив від нас, хлопець почав нас лаяти:

— Проклятущі німці! Ми вам плечі нахлещемо, будете знать! — і т. д.

І що-далі вони відпливали на середину річки, тим дужче лаялись. Я був спалахнув і хотів вже своїм човном наздогнати зобидчиків, але Іоган Карлович спинив мене й росказав таку байку Езопа.

Мале осля́ стояло на високій стіні, а поблизу́ йшов вовк. От осля й почало його лаяти та нахвалятись. А вовк підвів голову в-гору, усміхнувся й байдужно промовив:

— Мене твоя лайка не ображає, бо це ж не ти мене лаєш, а те місце, на якому ти стоїш...

* * *

Ми попрощалися з Шульцем, як щирі друзі. Я міцно подякував його, що він зробив мені таку приємність...

Але як зближує людей подорож! Раніш, хоч ми вже й давно поприятелювали, — він ніколи не кликав мене до себе. А тепер і сам приходив вчора до мене й на-завтра кликав мене. Я дуже, дуже радий...

Ну, моя П'ятнице! Я вже скінчив описувати свою подорож і тепер можу тобі допомогти й полоти грядки, й під'язувати баклажани, й нарубаю дров...

Сьогодня вже 3 серпня. Цілий тиждень я не записав жадного слова. А через те, що спішив рубати дрова, — умудрився надрубати собі першого пальця та ще й на правиці. Ще й тепер дряпаю, як курка лапою, або, як каже наш Грек — „мов чорт до Арефи".

Шкода, що трудно писати, бо треба б занотувати, як я гостював у Іогана Карловича (ах, які чудові в нього рапіри, й величезні рукавиці для бокса!). Треба б також росповісти про пригоду з Афонькою, якого набили вночі якісь злодії, що влізли до саду красти яблук.

Але нехай все це напишу завтра.

Ага! Ще є лист від дяді й від Вячеслава Вячеславовича. Ну я їх сюди просто приліплю, та й край.

* * *

„Дорогой Сима!

„Уже августъ на носу, а ты себѣ и въ усъ не дуешь. Почему ты до сихъ поръ не напишешь отвѣта на мое письмо, въ которомъ я тебѣ приказывалъ готовиться къ отъѣзду въ Кіевъ, ввиду приближенія учебнаго года и необходимости твоего пе-

рехода въ гимназію? Ты помни, что, кромѣ тебя, у меня много и своихъ заботъ, и я не могу постоянно думать только о тебѣ одномъ. Немедленно поговори съ Алексѣемъ Иванычемъ относительно сдачи усадьбы. Лучше всего ему въ этомъ поможетъ г. Верхолазовъ, съ которымъ я сговорился въ общихъ чертахъ относительно арендныхъ условій. Ал. Иванычъ расчитаетъ и эту старуху, Хиврю, или какъ тамъ ее, что у васъ служитъ. А мнѣ пусть все напишетъ обстоятельно.

Получилось отъ твоей мамы письмо изъ Иркутска. Она пишетъ, что дорога очень тяжелая и много непріятностей. Расчитываетъ доѣхать, куда слѣдуетъ, до морозовъ. А назадъ сможетъ вернуться лишь на слѣдующую весну. Такъ вотъ, ты оставь блажить, поспѣши все устроить и числа 10, не позже, пріѣзжай. Прошеніе въ гимназію напишетъ за тебя Миша, а ты сходи въ канцелярію своей семинаріи и забери всѣ документы. Когда скажешь имъ, что переходишь въ Кіевскую гимназію, то они сами будутъ знать, какія бумаги тебѣ нужно.

Кланяются тебѣ Миша и Ваня.

Твой дядько.

Кіевъ, 31 іюля 1913 года".

* * *

„Любий мій юначе!

„Все збірався, голубе, виконати свою обіцянку й приїхати до тебе на часинку, — та стільки набралося справ, що й вгору нема коли глянути. Пробач, голубе. Сподіваюся, що швидко побачимось у Київи. Мені твій „дядюшка" казав, що ти маєш незабаром приїхати й що тебе віддадуть до гимназії. Це, бачиш, на геє, щоб ти там „трошки відшлихтувався", бо — бачиш — у вас там, по семинаріях все попенки тя дяченки, або й репані мужичата. Виходить, занадто демократично! А в гимназії — самі паненята. От вони й тебе „одшлихтують", то ти будеш тоді під пару „Мишуткѣ да Ваняткѣ" й не смердітиме від тебе мужиком в панських „дядюшкиних" покоях...

Ну, та крепись, Максиме! В тебе добра голова й щире серце. Якось перетерпиш і „за шмат гнилої ковбаси" не продасиш того, чому все життя щиро й завзято служив твій добрий тато й тобі заповідав. Будемо бачитись, — може коли й я тебе підтержу, чи стану в пригоді.

Як приїдеш до Київа, то, не відкладуючи, зайди до мене. Де-що роскажу й покажу тобі цікавого. Де-що знаю й про тата, але краще росповісти словами, а не писати.

Міцно зтискую тобі руку, молодий любий друже, й зичу всього ліпшого.

Щиро прихильний до тебе

Вяч. Ст.

Року Божого 1913, I/VIII, у Київі."

Маю клопоту повну голову: то бігай за документами, а їх все не дають; то морочся з Афонькою. Олексій Іванович не хоче нічого робити, не порадившись зі мною, а я що тямлю?

Ох, тату, тату! Бідний мій. Піде, мабуть, прахом все те, що ти добував, наживав, що ти любив, до чого так звик. Зруйнують усе чужі люде. Правда, ми ухвалили, що дві кімнати наймати не будемо: знесемо туди всі речі, все наше добро й замкнемо. Але ж Харитина каже, що кватиранти заведуть мишей, і ті все поїдять. А я думаю, що може цього й не станеться, бо Олекса Йванович матиме ключа й буде заходити дивитись. А на Різдво і я приїду.

Але ж мене якось все це менче турбує, ніж бідна Харитина. Ну, куди їй, старій, діватися?.. У Олекси Івановича є прислуга й не можна її так, ні за-що, ні про-що рощитати, та й я бачу, що він вважає Харитину надто старою. Біда старим; чисто як у казці: як старий — то геть з двору!

Що б його вигадати? От так жаль, так мені її шкода, — а що я можу зробити, чим помогти?! А, стривай! Та хіба ж не можна її зоставити, щоб вона так само жила в тих двох кімнатах? І справді!...

Ну, з Харитиною виходить зовсім чудесно. Олекса Іванович пристав на мою думку, бо, каже, мама буде рада, коли повернеться й знайде Харитину дома; окрім того, Харитина все догляне. А я міркую над його словами й мені трошки прикро. Я гадаю, що про Харитину ми повинні дбати не через те, *що з неї може бути нам ще якась користь,* а вже за те, *що вона стільки років служила для нас!* Ну, та це — не до діла. А річ ось в чім: Харитина буде забірати платню за помешкання й з тих грошей буде жити. Що ж зостанеться — віддаватиме Олексі Івановичу.

Тепер у мене легше на душі. А з „панством" мого дядюшки все якось обійдеться: і Старушок не дасть мене на поталу, та й я ще повоюю за семинарію!

Всі справи закінчено. Укладаю речі. Харитина пече пиріжки на дорогу, тільки мабуть будуть вони дуже солоні, бо рясно вона їх поливає своїми сльозами. У мене й самого так зтискується серце, наче мене, як бичка, ведуть на різниці. Тяжко, ох, як тяжко! Але що маю робити? „В олій, Варваро, бо треба", — говорила моя люба ненечка. Ну, та казав Старушок, що треба бути козаком — і буду!

Вже починає раніще вечоріти. Може ще встигну, поки споночіє, попрощатись з моєю любою Полтавою, а завтра зайду в-останнє до свого найкращого навчителя Іогана Карловича. Мій хороший, чи будемо ж ми знову так гарно товаришувати з тобою, як цим літом? Ти чи ж розумієш, яку духовну (моральну) піддержку дав мені в той час, коли я так страждав за долею моїх рідних; коли мені так була потрібна міцна рука доброго й розумного товариша? Я до-віку не забуду цієї помочі!

Завтра їду. Уже все готово. Готово ще з-учóра, бо я збірався виїхати сьогодня вночі, а Іоган Карлович мені порадив їхати завтра вранці. Він каже, що коли подорож не нагальна, то навіщо я кунятиму в пóтязі, коли можна вигідно виспатись вдома? А вдруге — шкода переїхати 309 верстов і не бачити дороги. Він завжди практичний і по-дурному було б його не послухати. До того ж, іще одна ніч — в рідному гнізді...

Але яке сумне воно стало! Хати порожні: як ідеш, — так і гуде підлога, аж луна розлягається. Але в двох кімнатах — чистий мебльовий склад. Особливо в одній: тут забили аж під саму стелю всякими річами. Тісно і в другій, однак все-таки для Харитини знайшовся затишний куточок. Я прибив їй над ліжком мій килимок і поличку на сірнички, але всилу умовив її спати на моєму ліжку: вона все хотіла тарабанити з кухні свій старий, розлізлий топчан.

Попрощався з Полтавою. Двічі обійшов семінарію, пройшовся кленовими алеями в садку, де зустрів Івана Потаповича — нашого фельдшера. Попрощались з ним по-приятельському. Він таки наш чоловік! Просив кланятись татові, якого він знає ще з семинарії, а мені наказував вчиться та не журиться.

Відтіль я пішов до Собору. Пройшовся біля домика Котляревського, потім спустився до Ворскли, поглянув на „Лорелею", зайшов до того місця, де я впіймав картуза на голові у хлопця замість риби, й вже зовсім пóночі пройшов манастирською горою.

Коло архирейської церкви — там стоїть у дворі старовинна козацька церква — я помолився. Я завжди молюся тут: там же молилися всі ті, хто любив Україну й бився за неї...

Вже була ніч, коли я обійшов всю нашу садибу, город, садок. Відломив з великого горіха галузку й зробив з неї собі держалко на перо. Оце й пишу ним: буде пам'ятка про наш сад, про горіх, де ми часто пили чай вечорами з татусем і мамусею.

Скрізь зо мною ходив і мій вірний джура — Самзнай. Він почуває, що я швидко його покину. Але ж я не покину про нього думати, про нього згадувати, його любити. Його доглядатиме Харитина, а коли б їй було тяжко про нього дбати, то забере до себе Іоган Карлович. Ми так умовились з ним.

Вчора я був зранку у Олекси Йвановича. Ми з ним все остаточно вирішили. Така добра його дружина — Наталя Адріяновна. Благословила мене й наділа мені на шию гарнісенький срібний образок Мадонни, закордонної роботи.

По обіді я пішов до Іогана Карловича. Він мене ждав й дуже зрадів, як я прийшов.

Манісеньке в нього помешкання з двох невеличких покоїв, але в дуже гарному місці — навпроти мійського саду, де він неодмінно що-дня читає од 7-ої до 8 ранку, перед тим, як іти до семинарії.

Надзвичайний у нього порядок в кімнатах: все блищить, немов тільки-що з крамниці. І які чудові є речі: така нікелева машинка, в якій вариться чай на спиртовці тут же, на столі; здоровенний мосянжовий каламарь з статуеткою кайзера Вільгельма II. Німецький енціклопедичний словник Майєра. Складаний стіл для малювання та кресьби й мале піянино, на якому сіметрично поставлено фотографії. Справді, його „Фріцхен" трошки подібний до мене, тільки мабуть я темніщий. Між портретами над піяніно гарно вишитий килимок з надписом:

Musik ist Gebet!

Тоб-то: „музика с молитва". Це йому вишивала фрау Магдайого дружина, дуже чепурна, повна жінка з світлими-світлими очима. Її портрет мальовано фарбами.

Скільки в нього альбомів! Але ж яке чудове місто Мюнхен, особливо міст над Ізаром до палацу, що зветься моїм найменням — Максимиліянеум. Як буду дорослим, конче поїду за кордон і найсамперед — до Мюнхена...

Ми пили чай, потім я попросив показати мені, як фехтують на рапірах. Це-дуже цікаво, треба б вивчитись, бо за один раз не можна засвоїти всіх прийомів. А потім Іоган Карлович сів за піянино й грав. Знаменито! Грав з Бетховена, Шумана, Гайдна й де-що з Вагнера.

Тільки спочатку вийшло маленьке непорозуміння. Самзнай, якому було дуже приємно в гостях, бо за чаєм йому припало чимало бісквитів, — як то кажуть „сів у калошу"!...

Коли Іоган Карлович почав грати, — він нашорошив шерсть, підпер боком стіну й протяжно завив. Ми спочатку сміялися, але ж він що-далі почав так дико співати, що я мусів його виволокти з хати. Цікаво, що він все-таки до дому без мене не побіг, а лежав на ґанку й чекав, коли скінчиться та музика.

На прощання Іоган Карлович подарував менї в роскішному виданні „Бідного Вертера", В. Гете і взяв з мене обіцянку, що я до Різдва вже прочитаю його в цім німецькім оригиналі. Подарував також і дуже зручний кешенковий німецько-російський словничок.

Він записав мою будучу Київську адресу, а мені дав свою візитову картку. Потім ми пішли вдвох, аж до нашого дому. Довго ми зтискували один одному руки. Я мало не розревівся: так мені шкода було розлучатись. Він певне це помітив і обіцяв, що завтра прийде на двірець мене провожати...

Ну, годі! Вийду ще в двір, подивлюся в-останнє на рідне небо. Може в цей час відтіль, здалеку дивиться на нього й мамуня або татусь? Ох, коли ж я Вас побачу?!..

Сьогодня вже 15 серпня. Я вже чотирі дні в Київі. Ой, які ж це невеселі дні! Вони видалися мені принаймні за чотирі місяці. Бо за цей час мені зроблено прикростів більш, як бувало в мене за чотирі місяці.

Найсамперед, тільки я приїхав, — дядя напустився на мене, що я спізнився, а потім просто почав лаяти, коли прочитав листа Олекси Івановича й довідався, що ми зоставили жити в нашій хаті Харитину.

— Не панімаю, что нужно от меня етой „канцелярской крисє"? Просіжівал би стулья в свойом Земствє; а не совал би своєго носа в чужія дєла! — лаяв він Олексу Івановича.

Просто не розумію, чого він так ненавидить його й Харитину? Не його ж гроші, чого ж він так за них побивається? Ну, — дармоїдка, так дармоїдка, але ж їстиме наше, а не його... А Олекса Іванович — приятель татин, його вірний товариш по земству... Дивно!

Потім почалася „битва русскихъ съ кабардинцами" з-за семинарії. Я рішучо заявив, що до гимназії не хочу й буду продовжувати вчитись в семинарії. От і піднялася колотнеча! Накинулись на мене всі: й дядько, й тьотя, і навіть Миша з Ванею.

Спочатку я говорив, що мені „так хочеться", що я звик і мені буде тяжко перевчатися на новий кшталт. Коли ж це не помогло, а мене все дужче пиляли, я, — правда не до-речі, — випалив, що я простий чоловік, таким хочу зостатися й не бажаю пнутися в пани.

Дядя приплющив око й таким єхидним голосом мене спитав:

— А хто ж це тебе навчив такої мудрости, хлопче? Ти мені гляди, повикидай всяку дурь з голови. Я не дозволю, щоб у моїй хаті запроваджували всякі недозволені думки. (Звичайно, він говорив по московському!)

Напустилась на мене й тьотя, що мовляв, не можна зоставатись все життя „мужиком". Треба ж колись стати й інтеліґентом.

Я знов ляпнув не так, як слід:

— Тарас Шевченко зовсім не вчився ні по гимназіях, ні по семинаріях, — але ж був більшим інтеліґентом, як багато инших, ученых.

Лаяли мене й за це.

Так в перший день ми ні до чого й не договорилися, але ж я документів не віддав. Ключик від куфра у мене в кишені на ланцюжку.

Вночі я не спав — і від думок, і від блощиць — й надумався. Вранці, коли пили чай (з чорним хлібом, ледве-ледве намазаним маслом), — й дядя знову спитався: — „Чи я піду до гимназії, чи ні?" — то я відповів:

— Ні, не піду. Мій тато також міг віддати мене до гимназії, але ж віддав до бурси. Він знав, що робив, і я не маю права зламати його волю. А ви не станете-ж мене намовляти, щоб я не слухався свого тата?!

Це їх ошарашило. Дядя помовчав, а потім сказав:

— Упьорся, как баран, нічево с тобой не сдєлаєшь. Меня, впрочем, ето не касаєтся, а твой „тато“ — такой же неумний фантазьор, как і ти!

Я спалахнув, але стримався. Однак, справу виграв. Тільки мені дивно, що мене два дні пиляли, хоча самі добре знають, що це їх „не касаєтся“...

Того ж дня я побіг до Старушка й вкупі з Вячеславом Вячеславовичем побува́в в семинарії. Він мені допоміг, і на другий день мене приняли.

Тільки сьогодня про це згадав дядя, запитавши мене за чаєм, чи я ж думаю що робити з приводу мого учення? Я сказав, що ще з-учо̀ра мене приняли до третьої класи, що я заплатив за пів-року за право навчання й в понеділок, 19-го піду на вроки.

Дядько нічого не сказав, а тьотя тільки промовила:

— Да ти, брат, шустрий!

Чи вона мене цим похвалила, чи вилаяла — я не знаю. А втім, все одно... Тільки я бачу, що можна боротися й з дя-дя́ми. Лише не слід гарячитись. Молодець Пейо! Я таки дечому в нього навчився...

Коли тяглися суперечки за мою школу, мені зробив велику шкоду Мишка.

Мені одвели куток в кімнаті Мишки та Вані. Поставили манісенького столика біля погнутого ліжка (на якому страшенно незручно спати); я поклав на своєму столику мої книги, найсамперед, „Вертера“; поставив свій опішнянський каламарчик, перо з нашого горіха й фотографію тата з мамунею (як вони ще вінчались).

Коли я прийшов додому з міста й хотів був писати, то помітив, що в каламарі нема атраменту. Я здивувався, бо знаю, що вранці налив. Тоді я взяв каламарчик в руки, щоб налити знову, аж денце зосталося на столі. Я спитався: хто брав мій каламарь?

Мишка й Ваня спочатку мовчали, а потім Ваня промугикав:

— Ну, то що? Не можна й торкнутись?

Е! Та що там писати!... Розбив мені його Мишка ще й дувся потім на мене, що я „лаюся за всякий паршивий черепок.“ Хіба він може зрозуміти, який цей черепок дорогий мені по згадках?!...

Я зложив черепочки, загорнув в папірець і сховав до куфра: колись зліплю, як буду мати сіндетикон.

Моє перо з нашого полтавського горіха.

На другий день, коли я почав увечері читати „Вертера“, — я знову побачив, яку мені гидоту зробили оті хлопці. Тепер уже Ваня порозмалював образки в книзі червоним та синім оливцем, а Лотті скрізь подомалював вуса.

Все це, звісно, дрібниці. Але ж яке паскудство: навіщо ж псувати чужі цінні речі? А потім я взагалі думаю, що всяка хороша книга — найдорожча річ і її треба берегти, яко-мога!

Але ж тут на все инші погляди. Я їх не перероблю, а через те мушу стерегтися...

Про всякі ишні дрібні прикрости не хочеться й писати. Краще напишу листа до Шульца; він, напевне, жде. За одним заходом напишу Олексі Івановичу та Харитині. Треба ще буде запитати Іогана Карловича, де можна дістати того „тіоколу“ й як його пити, щоб можна було якось спати?...

Був знов у Вячеслава Вячеславовича. Гарно в нього, затишно й пахне чимсь рідним. Ще не входиш у хату, а бачиш, що живе українець, бо на дверях висить табличка:

> Просять не входити,
> не витерши чобіт.
> Вдома з 5 до 7-ої.

Він також має дві кімнатки, низенькі, світлі й майже такі чисті, як і у Шульца. В першій — повно портретів на стінах, а Шевченко — в роскішній, вигаптованій намистом рямі, а на рямцях висить дуже гарно вишиваний рушник. По стіні, врівні з лу́тками прибито плахти; висить чудової роботи вирізуваний мисник, а на ньому роскішно помальований опішнянський по́суд: тарілі, куманці, філіжаночки з „червінки“ (це така рудо-червона глина), „близнятка“ з дуже гарним визерунком.

Визерунки, коли вони подібні до квіток, птахів чи складаються з ріжних геометричних фигур, звуться „орнаментом“. Український народній орнамент, — як казав Вячеслав Вячеславович, — має своєрідні особливости й незвичайно ріжноманітний — особливий на вирізування по дереву, особливий на шитво, особливий — на посуд, инший — на килими та гаптування і так далі. Але ж наш орнамент має ту свою властивість, що в ньому майже ніколи не переплітаються линії, тим часом, як, наприклад, в московському вони завжди дуже хитро поплутані. Він обіцяв піти зо мною до київського музею й показати ріжні зразки орнаменту.

Але й дома в нього сила всяких малюнків, мап, альбомів. Величезні полиці заставлено книгами. Він і сам — письменник. Каже, що пише майже у всіх українських газетах та журналах, а також написав три книги. Одну він мені подарував — „Про нашу мову“, — дуже гарна й така зрозуміла.

Як він всим цікавиться! Зрадів, що я вже трохи знаю німецької мови й ра́див конче вчитись ще, а коли не можна буде в семинарії, щоб брав приватні лекції. Каже, що незнання чу-

жих мов — це загальна хиба всіх українців, а через те ми — ще „малоєвропейці".

Са́ме на цю размову нагоди́вся до нього якийсь гість. Я почув, що він — доктор, а як призвіще — не розібрав. Старушок мене освідчив, як дорослого:

— Пан Максим Крушенко!

Мені було чу́дно слухати, що мене так урочисто назвали „паном".

Той гість — доктор — говорив теж по нашому, але якось инакше: не так, як ми кажемо, — наприклад *„ся"*, а швидче *„шя". „Я шя бояв", „Єслѝ на нього очі́кувати", „Я не пью чаю"* і т. п. — якісь не наші вирази. А потім вживав таких слів, яких я ще ніколи не чув. Треба конче взнати, що воно визначає: *„опінія", „квестія", „сугестія"*, та ще: *„атентат"* (говорили про якись атентат Мирослава Січиньського) й *„макулатура"*.

Вони трохи поговорили про газети; Вячеслав Вячеславович написа́в докторові якусь записку, й той пішов. Виходючи, дуже ввічливо зо мною попрощався й сказав:

— *„Дуже тішушя взнакоми́тишя. Я шя спотикав з вашим татом"*.

Коли він пішов, то я спитався Старушка: хіба він хворий, що до нього приходив лікарь?

— Який лікарь?

— А цей пан, доктор!

Він дуже сміявся, бо я не знав, що докторі — не тільки лікарі, а всякий чоловік, котри́й скінчить університет і витримає якийсь іспит на доктора.

Це був доктор философії, з Галичини.

Це я вперше побачив живого философа й Галичанина. Вони зовсім такі ж люде, як і ми, тільки иншої виправки й дуже вигинаються, як кланяються.

Уже більш, як два тижні ні я, ні дядя, ні Старушок не маємо звісток від наших. Старушок каже, що вони десь дуже далеко.

Я просидів позавчора у Вячеслава Вячеславовича аж до 8 годин вечора. Коли прийшов до дому, — мене зараз же одчитала тьотя, що я десь „шляюсь". Але ж я не маю чого робити й нікому ні на що непотрібний!...

На вечерю дали мені пів-холодної котлети й тоненьку скибочку кавуна, та ще й поганого, певне — кавуниці. Взагалі щось наші „пани" їдять гірше, як ми — прості люде в Полтаві. Наприклад, на обід вчора замість солодкого була всього одна грушка. Тьотя розрізала її на чотирі частини: Миші, Вані й мені, четверту хотіла дати дяді, але він відмовився й вона зїла сама. У нас дома Харитині мама давала повну тарілку, а як би хотіла — то й ще.

Взагалі я не розумію: чи дядя такий бідний, чи чого воно так? Все говорять про гроші, тьотя увесь час гризеться з служ-

ницею, за обідом раз-у-раз каже, що та щось украла, або наробила якихсь збитків. А сьогодня увечері тьотя молилася, а Настя щось не так зробила, — тоді тьотя перепинила свою молитву й почала її лаяти: „Ах, ти — подлянка“, і т. д., — а потім знову почала молитися. Я ще такого ніколи не бачив.

Кумедно також молиться й Мишка. Він не хоче ставати коліньми на підлогу (а їх з Ванею примушують це конче робити!), то він вилізе на ліжко, стане навколюшки, уткнеться носом в подушки й стоїть так хвилин п'ять, а часом, то й засне. Як Ваня його штовхне, то він так і впаде, й спить. Може я й помиляюсь, але ж гадаю, що така молитва з примусу нікому не потрібна. Я молюсь тільки тоді, коли мені схочется, за це мене ніколи не докоряли дома...

Взагалі тьотя якась не однакова. Коли приходить хтось чужий, то вона дуже пишно одягнеться, стає ніби молодчою й говорить таким ласкавим, немов би чужим голосом. А як тільки гості пішли, або навіть, коли вийде з вітальні до нашої, „хлоп'ячої“ хати — враз стає инша. І голос робиться якийсь сухий, наче скрипучий, і дивиться так гостро й неприємно. Крім того, без гостей вона завше одягнена в щось старе, засмальцьоване, в подраних, сукняних пантофлях.

Спочатку я думав, що вона тільки не задоволена з нас хлопців, але помічаю, що так само вона говорить і з дядею, тільки, видко, трохи його боїться. Особливо, коли він буває не зовсім тверезий. Але ж часом вона стає й до нього така-ж ласкава, як і до гостей. Одного разу я навіть спитався Мишку, чого воно так? — а він мені й каже:

— То-ж мама просить у пани грошей і боїться, що він їй не дасть...

Одно слово, все це мені дуже незвичайне, коли порівняти до того, як було у нас, вдома. Я не думаю, щоб ми були багатчі, бо мамочка ніколи так не виряжалася, як тьотя, але ж я ніколи не бачив її в брудній одежі, розпатланої або в драних черевиках. І завжди вона була однакова: завжди й рішучо до всіх ласкава та привітлива...

Ні, то — зовсім инший світ!...

Ех, дома... „Було колись — минулося“...

Сьогодня я був вперше в семинарії. Тут дуже гарно, краще, як у нас в Полтаві. Гарний будинок, а краєвид на Поділ — чудовий. Взагалі Поділ дуже цікаво виглядає з гори. Сила золотих церковних бань, безліч будівель, а далі — блискучий Дніпро, що завертає аж тричі вгорі, неначе не хоче виходити з Київа.

Мені показали Братський Манастирь. Це — той самий, що про нього оповідав Шевченко в поемі „Чернець“. Мені ця поема дуже подобається. Я спитався: — „А де Межигірський Спас?“ Аж це далеко за Київом, верстов з 20; його й не видко. За те з семинарії видко Вишгород, куди ходив „Семен Палій запорожець, лихом недобитий“, дивитися на „святий Київ“. Тільки ж,

як Палій міг протанцювати аж до Межигорського Спаса? Мабуть і Старушок такого б не втяв, дарма, що танцює він знаменито! Літом треба буде конче спробувати: скільки я зможу пройти навприсядки?

Познайомився з своєю класою. Хлопці гарні, багато говорить по-українському, і добре співають. Але все ж таки трохи не такі, як наші; більше „паничів" — у білих комірцях, а один — так і з глаженими чохлами (манжетами)! Майже в кожного є й годинник. Говорять про оперу, а де-хто навіть читає газети. Я ще ніколи не читав газет, тільки журнали та книги, а на опері був раз, тільки мені не подобалось. Може через те, що погано співали: нічого не можна було розібрати, бо рояль дуже був розбитий. Та ще в нашому літньому театрі тоді було вохко, бо йшов дощ, і капало з даху: увесь час треба було пересуватись...

Учителі мені тут теж більш подобались. Всім учням кажуть „ви" й не лаються. А може, це тільки спочатку? А ще є в нас між учителями один справжній професор з духовної академії; також навчає і у нас. Я ще не бачив, який він.

Взагалі на початку дуже все припало до вподоби. Як я радíй, що послухав Вячеслава Вячеславовича й переміг „дядюшку"... Обійдемся й без гимназії, все одно тепер в університет приймають і з семинарії.

Ми вийшли з класи вкупі з моїм новим знайомим — Ярославом Скибенком. Ми з ним враз зазнайомились, бо він, почувши, як я говорю, сам підійшов до мене й спитав:

— Ви українець?

— Так, а ви? — спитав я.

— Також. Я — свідóмий.

Він багато знає про українське життя, теж добре пам'ятає „Кобзаря" й читає нашу літературу; обіцяв мені дати книг. Дуже здивований, що я знаю німецької мови й умію керувати вітрилом на човні.

Він живе по-сусідству, й ми умовились, що будемо вкупі ходити до дому.

Вийшла мені велика прикрість. Вже більш не можна буде писати дома моїх записок. Слава Богу, хоч ці зосталися цілі.

Вчора, коли я прийшов додому після п'ятої лекції (тут кажуть не „урок", а „лекція"), то побачив таку картину: біля мого куфра, зовсім розчиненого, сиділи на пóчепках Мишка і Ваня й читали мої записки. Добре, що вони не дуже тямлять по-українському, але ж де-що вони розібрали про дядю й тьотю. Я вирвав у них з рук зшиток і відтепер ніколи не буду писати вдома, — писатиму на великій перемінці, або, коли рано кінчаються лекції, то буду зоставатись на годину в семинарії.

Вийшло це через те, що я забув замкнути куфра, а вони й почали нишпорити. Боже, як мені це неприємно! У нас навіть сінешні двері від злодіїв не замикались на замок, а тільки на защіпку, а тут мусиш все, все замикати від своїх же братів...

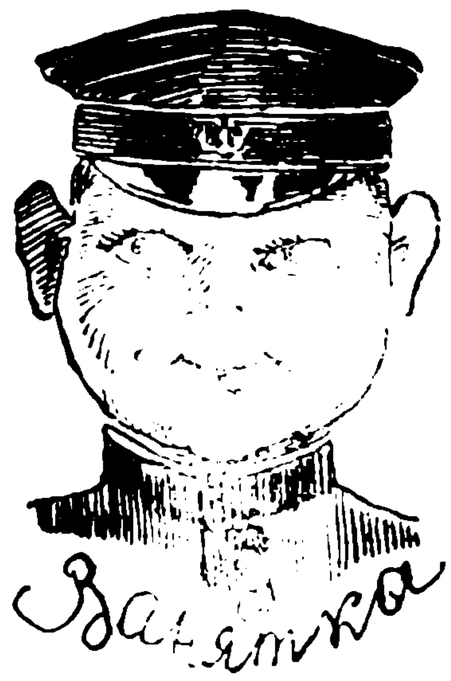

Ну, вони, звичайно поябедили дяді. Дядя вимагав, щоб я йому показав свої записки. Я не давав; мене лаяли й сказали, що візьмуть силою. Тоді я сказав, що труси може робити полиція. Дядя грюкнув дверима, а потім вернувся й сказав, що я — грубіян і нахаба, й звелів Миші та Вані, щоб вони були від мене „подальше“...

А сьогодня мене перенесено з хлоп'ячої кімнати до їдальні. Буду спати на канапі під вікном. Доведеться вкриватися поверх покривала шинелею, бо там найхолодніще. Взагалі по всій квартирі страшенний холод, бо тут топлять тільки через день, або й через два. Здається, одна тьотя не мерзне, бо вона й у-день і в-ночі у якійсь в'язаній, гарусовій пелерині, подібній до тієї накривки, що мама завжди клала на чайник...

Знову неприємності! Після тієї пригоди з моїми записками, коли мої брати на мене наябедили, — дядя й тьотя майже зо мною не говорять. Правда, ми мало зустрічаємось, бо дядя ходить і ввечері чи на службу, чи в якийсь клуб, а тьотя все гризеться з Настею та скаржиться, що їй „швидко вуха пооб'їдають“. Це — про мене. Але ж я знаю, що мама умовилась, що за мене платитиме!

Я в-день — у семінарії, увечері ще хожу на годину до вчителя німецької мови, якого найшов мені Старушок. Хотів би ще вчитись і музики, — так в семінарії можна тільки на скрипці, а мені б кортіло на піянино. Ну, та це вже потім. Я й так цілий день маю роботу: вчу лекції, а потім читаю, аж поки дозволяють світити...

За те в неділі та свята доводиться стрічатися з дядею і за чаєм вранці, й за обідом. От, і вчора зустрілись за обідом. Він мене і питає:

— Що ти читаєш?

— Історію України, Аркаса.

А він як закричить:

— Что б я етого не слишал больше! Говорі со мною по-рускі і не смєй наносить мнє в дом всякой мазепінщіни! Ти меня єщо доведьошь до того, что я с твоїм папашей буду по „пересилкам“ клопов корміть!

Я замовк. А тепер не знаю, що й робити?!

А ти, мамочко, ще наказувала мені, щоб я їх слухав!...

З розмовами я знаю, що зроблю: буду говорити тільки „так“ та „ні“, а сам нічого не питатиму; а як же з книжками? Але ж я не покину читати! Ярослав каже, щоб я приходив до нього. Доведеться по обіді ходити читати, а лекції вчитиму у-вечері або ранком. Настя встає рано й світить в кухні лампу. Можна буде ходити удóсвіта до кухні. Та вже якось встигну: я вірю в свою пам'ять.

Як швидко біжить час: вчора вже була Покрова! Через кілька день й мої йменини, вже буду мати 16 літ. Тільки ніхто мене не привітає, ніхто не зробить подарунка, не зготують мені моїх „жеримовчків“ з ваниллю та сметаною! Але не в тім штука. Добре, що я так обтяжений працею й не помічаю, як біжить цей сумний час!

Вчора мав велику радість: був у Старушка, а потім познайомився *з самим Садовським!* Чи міг я коли про це мріяти?!

Ми були в театрі й я бачив „Гетьмана Дорошенка“. Я мало не здурів! Наче я сам жив в ті часи! А коли нещасний гетьман марив над гарматою, а потім в червоному вогні з'явилася заплакана Україна, — я й сам розплакався, — невільно потекли сльози з очей! І мені не соромно, — бо й справді, цієї муки не можна витримати. Плакали й інші люде! Перед моїми очима так і стоять ті червоні маки й ця сердешна постать, слова якої просто виривають серце!

Я скільки разів бував в Полтаві по театрах, — але нічого подібного й уявити собі не міг! Та хіба ж то театри, як порівняти з цим?!..

Дивно, чарівно, надзвичайно!

От, як би це побачив Іоган Карлович!..

В перерві Старушок пішов за лаштунки й повів мене. Ми зайшли в уборну до самого Садовського! Він в той мент змінював жупан, а хлопець об'язував його поясом. Він стиснув мені руку й сказав, що знав тата, бачився з ним не раз в Полтаві. Потім похитав головою й так чуло промовив:

— Не журись, козаче! „Засяє сонце і в наше віконце!“ — і потім пропонував мені сісти.

Розуміється, я не міг собі того дозволити: хіба ж можна сідати в присутности Миколи Садовського та ще ж, коли він — Петро Дорошенко!..

По дорозі, як ми йшли з театру й я був зачарований, — мені дуже зіпсував настрій Старушок. Коли він взнав, що дядя забороняє мені говорити по-українському, а на наші книжки говорить „мазепинщина“, він страшенно розгнівався, кричав, що дядя — зрадник і христопродавець, бо він же прикидається українцем, був в „старій київській українській громаді“ і т. д. Але все це ще нічого. Він розповів мені, що дядя, ще будучи хлопцем, дуже бив мого тата!

Ну, я все можу забути, але цього, я вже ніколи не забуду...

Вячеслав Вячеславович сказав, щоб я прийшов до нього в неділю — порадимось, як мені втекти з цього пекла. Просив, щоб я приніс йому свої записки: вони будуть у нього, бо незручно тягати їх що-дня до семинарії та назад. Він також дозволив привести до нього в неділю Ярослава.

Нарешті й мої іменини. Сьогодня — 9-го жовтня; мені — 16 літ, але всі думають, що мені більше, принаймні на років два. Це через те, що я такого високого зросту, а найбільше витягся за це літо!

Ну, як же почнеться мій новий рік?!

А справді, сьогодня випав день не буденний, то б то не такий, як всі.

Не знаю, чи встигну все записати: я попросив у тьоті дозволу сьогодня довше не гасити світла, бо маю закінчити „сочиненіє". Правда, воно в мене вже зкінчено й я тепер можу продовжувати свої записки.

З чого ж почати? Чи з доброго, чи з лихого?.. Почну з доброго: коли про нього ще раз подумаю, то може й лихе не видаватиметься таким тяжким.

Велику радість приніс мені мій день! Є дві душі на світі по-за Київом і одна в Київі, які мене не забули. Я одібрав з Полтави два листи: від Іогана Карловича й від Харитини. Просто дивно мені, що Іоган Карлович не забув, коли мої йменини! Про це ж говорилось якось випадком в подорожі по Ворсклі.

І от, він мені пише (по німецькому, звичайно), але я навмисне перекладу його листа, а орігинал сховаю.

* * *

„Добрий товаришу і молодий друже!

Я вже писав тобі листівки у відповідь на твої листи двічі. Тепер же пишу навмисне, щоб привітати тебе з днем твого народження й побажати тобі енергії, витревалости й смаку до праці. Праця — девиз життя!

Сумно мені знати, що тобі живеться тяжко, — але в світі все пробігає: де було погано, стає добре, а, на жаль, — і навпаки. Тим-то, що-дужче тобі припікає тепер, тим більше надії май на поліпшення в будучому.

Дуже мене тішить, що ти добре вчишся, багато читаєш, добре вже знаєш німецької мови й берєш уроки музики. Музикою ніколи нехтувати не слід: у всі тяжкі часи життя людині вона дає заспокоєння, як молитва.

В Полтаві все по-старому. В моєму житті мало перемін, але швидко можуть бути: мене по справах можуть швидко покликати додому й я сподіваюсь, що перед Різдвом можу поїхати до Баварії.

Я був раз в твоєму домі. Фрау Харитина здорова, Самзнай — так само. Він дуже радів, коли мене побачив, наче догадався, що я довідатись приходив, чи добре живеться йому? Посилаю тобі його портрет, як він йде на полювання та влови.

З огляду на можливий мій від'їзд, я хочу продати „Лорелею".

Коли буду їхати до Мюнхена, буду в Київі візувати пас *(не знаю, що це визначає)*, й зайду до тебе.

З приводу твоїх іменин дарую тобі дві шпади. Коли приїдеш додому, знайдеш їх у фрау Харитини. Ну, міцно зтискую твою руку й бажаю всього найкращого. До побачення.

Твій приятель

Іоган Шульц.

Полтава, 1913/13/X.

Адресу мою знаєш".

* * *

Спасибі Вам, любий Іогане Карловичу, й за ласкаве слово, й за пам'ятку, й за подарунки.

А який же гарненький Самзнайчик!...

Лист Харитини наліплюю. Не можу вгадати, хто це їй писав.

„Дорогий наш паничу Максимчику!

Я слава Богу жива й здорова чого від Господа Бога і вам желаю тильки в ногах крутить і кашель. Не топлять кляті квартирьянти аж небель тріщить. Ще заведуть сирость.

Кланяюсь вам і здоровлю з іменінами. Кланяються вам і Олексій Іванович. Самзнай такий барбос що тільки ну, їсть те що й я. Пришліть мені свій патрет, а я вишиваю вам сорочку; хотіла була встигнути, та вже моі очі погано бачуть, не можна шити вечорами. Бач, ще й забула. Ахвоньку віддали під суд щось прошпетився. Насилу в нього Олексій Іванович одібрали оренду за сад. Кватирьянти платять справно. Хай благословить вас Цариця небесна Козельщанська. Дуже дуже ми з Самзнаєм ждемо Святок бо знаємо що ви приїдете. Ще раз нехай Господь вас сохранить і захистить.

Харитина Хлягина. Неграмотна.

Ваш німець вчитель був аж двічі й приніс якісь залізні шпички. Таке як довгі швайки з держалнами."

От, справді, хто мене любить: Шульц, Харитина й Самзнай!

Та ще дуже до мене милий Ярко. Ми вже з ним на „ти". Він також сьогодня заходив до мене до дому, щоб мене привітати й приніс пирога з яблуками, що спекла його мама. Ми мабуть будемо з ним „побратимами", бо й я його дуже люблю, й він мене також вірно любить...

Ну, це — добре. А лихе вийшло ось яке.

Коли прийшов Ярко, то я познайомив його з Мишою й Ванею. Спочатку ми запускали грамофона, грали в домино всі гуртом, а потім Миша й Ваня почали показувати, як у них в гимназії впорядковують ученики морський бій на конях. Називається це — „наумахія".

Ваня зліз Мищі на спину, як на коня, й вони почали на нас нападати. Ярко, взагалі дуже веселий, враз ув'яз в цю забавку, я й собі — і так ми роздурілись, що почали бігати спочатку по їдальні, а потім вже борюкались і у вітальні. Коли це Ванін кінь спіткнувся, зачепившись за килим, Ваня полетів сторчголов, і, падаючи, вхопився за високу лампу, що стояла на окремій підставці. Все це рухнуло разом: від абажура зостались самі черепочки, в підставці надбилась нога, а та мідяна щогла, на якій стояла лампа, — зігнулася, як латинське *S*. Мишка поранив руки, а Ваня набив величезну ґулю на чолі.

Пригода була досить сумна. Ми спочатку хотіли якось гуртом тую лампу справити, клеїли моїм сіндетиконом абажура, але це було не можливо, бо де-які шматочки потовклися на пісок. Ніжку прив'язали дротом, а коли Ваня почав виправляти щоглу — вона переломилася, бо була в середині порожня. Мишка почав ревіти. Вечір було зіпсовано, Ярко пішов, а ми зосталися втрьох ні в сих, ні в тих.

Може, як би тьотя була дома, то якось би цю справу залагодила, або принаймні ми о́-так не дуріли й хлопці не починали б „наумахії". А тепер вони страшенно боялись, бо були певні, що дядя їх битиме. Вони кажуть, що він їх уже не раз бив!...

Тоді Мишка почав мене просити, щоб я сказав, ніби то я розбив лампу, бо мене дядя бити не посміє й не подужає. Мені страшенно тяжко було це зробити й я рішучо відмовився. Коли прийшла тьотя, то ми всі принишкли. Вона через те й помітила, що трапилась якась пригода, а коли побачила за чаєм у Вані ґулю на лобі й зав'язану хусткою руку у Мишки, — почала допитуватись: що сталось?

Тьотя помічає наслідки „наумахії".

Тоді Ваня признався, що розбито лампу, але збрехав, сказавши, що я їх пхнув на неї.

Тьотя кинулась на мене. Я рішучо заявив, що я в цім не винен, а Вані сказав, що брехати — сором. Але ж вони запевняли, що дійсно було так, як вони росказують.

Ще не закінчились ці розмови, як нагодився й дядя. Він вернувся з якогось обіда й був пьяний. Почувши про цю подію, дядя почав страшенно кричати й лаятись, і вхопив Мишку за вухо. Я злякався, що він його приб'є й голосно сказав, що це зробив я й прошу його, щоб він з моїх грошей, які присилає йому Олексій Іванович, купив нову лампу.

Дядя кинувся до мене і, справді, був страшний! Очі червоні, його чорна, чотирьохкутня борода якось завернулася на-бік, лисина налилася кров'ю. Як би його не вхопила тьотя за руку, то він і справді мене б побив. Та ж він тільки пхнув тьотю, аж у неї накладка з голови зсунулась, бо вона прийшла з гостей і була в накладці. Але ж дядя так лаявся, що я ще ніколи не чув у хаті такої лайки...

Він сказав нарешті, що я навчаю його дітей розпусти й що він буде вживати заходів, аби мене здихатись.

Дай Боже, мені цього тільки й треба...

От так почав я новий рік свого життя! За перші мої літа мені ще такого не траплялося!...

Я був у Ярка й росказав кінець цієї страшної пригоди. Його мама притягнула мене до себе й поцілувала в голову. Мені так страшно стало жаль себе, що я мало не заридав: так цілувала мене й моя мама!...

Рідна моя ненечко! Що ж це сталося з тобою? Вже ж більш, як місяць, вже майже півтора місяці, як від вас нема жадної звістки! В мене зтискується серце передчуттям якоїсь біди. Може ти тяжко заслабла, може щось таке трапилось страшне?!... Боже мій, Боже мій! Захисти моїх милих!... Ради мене самітного!... Не можу писати, перечекаю трішки!...

Як гарно я себе почуваю, коли буваю в Ярковій родині! Тато його служить у земстві агрономом, а мама ходить вечорами до музичної школи, де навчає гри на роялі. Вони такі завжди спокійні й милі, й обоє — щирі Українці.

Коли я росказав, що дядя буде намагатись, щоб мене здихатись, Кость Іванович озвався до своєї дружини:

— А що ти думаєш, старенька, може би взяли до себе цього парубійку?

Ярко заплескав в долоні, скочив з стільця й почав кружляти по їдальні, дудючи: „Слава, слава, слава! Слава нашим запорожцям — орлам України!“ Він чудово вміє „грати орхестром“ — й тепер заграв з усієї сили, ледве його спинили. І то тільки тим, що Кость Іванович сказав, що він відмовиться від своєї пропозиції, бо, коли Ярко навчить і мене грати орхестром, то їх всіх виженуть з помешкання, а він не хоче перебіратись в-зимі, навіть з таким парадом, як два орхестри!...

Людмила Петровна підтримала чоловікову пропозіцію й ми вирішили, що я буду проситись відпустити мене. Іменно: відпустити, як невільника! Вирішили потім, що цю справу слід доручити Вячеславу Вячеславовичу. Дай то, Господи! От, буде щастя!...

А які книжки є у Ярка та у Костя Івановича! Які колекції метеликів і гербарії — все, що буває на українських полях та по наших лісах!... Боюсь повірити, що це можливо!...

Сталося, сталося! День 20 жовтня — видатний день мого життя. Я починаю — „третичну еру"; бо перша — в Полтаві, друга — у „дядюшки", а з'учора я живу в одній хаті з Ярком. Цю ніч я спав, як убитий; мене ні що не гризло, було тепло, а перед тим, як ми йшли спати, Людмила Петровна, поцілувавши на добраніч Ярка, побачила, що я стою біля дверей, підійшла до мене й поцілувала мене!

Я майже, як дома: можу вільно читати, можу вільно писати, маю доброго побратима, не чую вже другий день лайки й грізотні з прислугою, маю свого стола, на якому в порядку стоять мої речі. Як би ще тільки лист од мами, де вона б написала, що все гаразд, що є надія на поворот татуся, — я був би цілком щасливий!...

У Костя Івановича найшовся в німецкій мові „Фауст" — буду читати! Ах, як я люблю Гете, особливо після того, як прочитав по російському його „Історію і правду мого життя". Кость Іванович каже, що учений Ломброзо визнає, ніби Гете — є найбільший зо всіх геніїв світа!

Дуже мені добре! Що-день, то почуваю себе в ріднім оточенні, а головне, принаймні дома можу говорити і слухати рідну розмову. Приємно мені й те, що під час мого визволення від дяді, я познайомив Вячеслава Вячеславовича зі Скибенками, й він тепер до нас заходить. А сьогодня Людмила Петровна, довідавшись, що я хотів би грати не на скрипці, а на роялі, почала мене вчити. Після першого урока вона каже, що певне я буду здібний.

Тепер я цілісенький день за роботою й майже нема часу писати свої записки.

До речі: Старушок з мого дозволу прочитав їх і казав, щоб я писав далі. Тільки говорить, що рішучо необхідно позміняти справжні наймення на вигадані, так звані „псевдоніми". Каже: не зручно, пишучи про живих людей, називати їх прізвища. А вдруге, й небезпечно: я пишу щиру правду, а коли б мій зшиток втрапив до рук полиції, то де-кому б могла бути халепа. Зараз позамазую де-які прізвища і понаписую нові: Вячеслава Вячеславовича буду називати „Старушок" — так про нього сказав один Галичанин. Але імени Садовського зміняти не буду ні за що!... Його ж і так знає увесь світ!

Треба як найшвидче понаписувати листи Шульцові й Олексі Івановичу, щоб вони знали мою нову адресу.

Сьогодня від Іогана Карловича одібрав листівку з малюнком Максиміліанеума. Він дуже радий, що мені добре й написав таку цітату з „ Фауста“ : »*Es irrt der Mensch, so lang er Strebt.*“ *)

Ой, як би мені вишити її на якійсь тканині й повісити в себе над ліжком! А втім, я ж можу намалювати ці слова готичними літерами акварельними фарбами на ватманському папері. Чудесно! Так зараз і зроблю.

Ну, й попосміялися ми сьогодня. Завтра — неділя, а потім — свято; нема чого сидіти за лекціями й ми ходили з Ярком до синематографа. Бачили Африку. Було в кино страшенно душно, а потім ще й картина палкого сонця; от Яркові й закортіло квасу. Коли ми вертали відтіль, то він купив пляшку, засунув її під шинелю і приніс додому. В хаті — також тепло, й квас швидко зогрівся і почав шипіти крізь корку. Людмила Петровна попереджала, що він вибухне, але Ярко не повірив й почав роз'язувати дріт. Коли це, як вискочить корка — просто йому в носа, а майже увесь квас йому в лице. Він хотів затулити пальцем, — так пішов такий водограй по всій їдальні, що ми всі поховалися під стола. Кость Іванович так сміявся, що аж йому сльози з очей бігли.. Каже, що Ярко мав „квасову купіль“ через те, що не хоче що-суботи ходити в баню!

Ще ми не забули цієї події, як трапилась нова. Людмила Петровна трохи була застудилася й приймає якісь пигульки. Перед чаєм вона ковтнула таку пигульку, й наче все було гаразд. Коли вже за чаєм чогось вона почала пирхати. Каже, щось таке їй заложило носа. А потім, як пирхне — так та пигулька й вискочила в неї з носа. Знов ми всі страшенно сміялися, а найбільше Кость Іванович. От, веселий чоловік! І теж, наче товаришує з нами, наче мій тато!...

Були в театрі. Бачили „Саву Чалого“. Який могутній артист М. К. Садовський! Остання дія — це щось таке страшне, що просто волосся до-гори лізе. Особливо, коли Сава пише листи й йому ввижається, що його хтось кличе; а потім, коли його вбивають Кравчина з Гнатом Голим!... Я знаю, що нема в світі страшнішого гріха, як зрадництво, але ж мені все-таки шкода Сави Чалого: мені здається, що він зраджував, вірючи, що робить добре діло!...

За вечерею, коли ми говорили про п'єсу, Кость Іванович проспівав думу про Чалого! От, яка краса! Я раніш ніколи й не знав, що є у нас такі красні думи! Найчастіш я чув тільки про „Морозенка“ та про „Трьох Братів“. Ми умовились з Ярком перечитати всі й вивчити мотиви. Треба добути книжку Ревуцького.

А завтра підемо в оперу на „Фауста“...

---

*) „Поки людина чогось допоминається, — мусить робити помилки.“
(Ч. 1. „Пролог в небі“.)

Ой, давно ж я вже не писав своїх записок. Просто нема коли. Але ж треба записати, що я був з Старушком в редакції „Ради“, де Старушок мене познайомив з де-якими нашими письменниками, а потім ми ходили й до друкарні. Тільки тепер я знаю, що таке коректура, шрифти, гранки, шпони, марзанчики, верстка, каса. Найбільш мене здивувала каса: там зовсім не так розложено літери, як вони йдуть в алфабеті. Я записав собі на папірці й перемалюю тут чистенько.

Друкарська каса (загально-словянська).

Ч	Ѣ	Щ	Ш	Ю	Я	Ъ	Ь	ѫ	Ѫ	ѭ	Ѭ	„	[	§	†	*	'
А	Б	Ц	Д	Е	Ф	Г	И	І	К	Л	М	Н	О	П	Ѳ	Р	С
Т	У	В	Э	Х	Ы	З	Ж	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ј	ц	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ѣ	Ј	Ц		№	)	;	!	?
V	v	ю		я		Й	э	ѣ		ж	й	ч	,		.	:	-
Є	Г	Ї	щ	ш	с	т		у		р		в		ѳ	ы	з	
є	ґ	ї															
ь	ф	х	к	і	л	м		и		н		о		п		г	
—				ц	б	а				е		д		ъ			

Ага, так! Ще був в театрі; бачив „Запорожця за Дунаєм“ та „Зімовий вечір“. Що це за чудові речі!

Ех, яка ж нам з Ярком шкода! Особливо мені: в такий урочистий день і я не був в своїй рідній Полтаві! Позавчора повернувся відтіль Старушок, був у нас і росповідав, яке величнє свято упорядкувала наша Полтава 10-го листопада з приводу 75-их роковин смерти Ів. Котляревського. Зібралася там сила народу, були представники всяких наших установ і з України, і з Галичини. Навіть ректор нашої семинарії говорив промову після панихиди, яку служив сам архирей. А потім була лекція, а далі — концерт, на якому співали уривки нової опери М. Лисенка — „Енеїда“. А в спектаклі грав Саксаганський. Читали багато адресів (привітань), було 550 підписів від самих київських українців. Це ж не жарт, що маємо вже стільки свідомих людей в одному лише Київі!... Свято зкінчилося чудовою вечерею в Українському Клубі, де було виголошено знамениті промови!

От, щасливий Вячеслав Вячеславович! Навіть Кость Іванович йому заздрить, а про нас з Ярком — вже й не казати!..

Прочитав „Хіба воли ревуть, як ясла повні“ й „Під тихими вербами“. Хороші книги!..

Вчора цікаво пройшов день. Кость Іванович дістав з по́шти нових метеликів і, позаяк була неділя, то він покликав мене та Ярка помагати йому їх розправляти. Ніколи я не думав, що їх можна посилати поштою та ще аж з Бразилії. Вчора він їх поклав на тарілки з мокрим піском і понакривав мисочками. Сьогодня вони стали зовсім м'які, наче тільки-що впіймані. Ми помагали Костю Івановичу, який їх розправляв і де-яким підклеював ніжки, вусики, а де-кому латав і крильця. Навіть з двох попсованих метеликів він зробив одного величезного з породи „морфів“. Надзвичайно цікаво, що в кожн'м краю живуть свої осібні метелики. Власне, вони ті ж самі, тільки в кожному краю мають інші барви й ріжний розмір. Наприклад, є такі метелики, що трапляються лише в околицях Київа, а ніде більше по всій Україні їх нема. А є такі, як „ліцени“, що в Київщині мають вигляд непомітний, блідоблакитного кольору, а на Кавказі ті ж самі „ліцени“ — далеко більші й до-ціла сині та блискучі.

У Костя Івановича всі метелики складено в особливі шабатурки, де їх наколоно на пробку та на торф й розложено так, що одразу видко, які метелики водяться в тій, чи иншій губернії України. А побіч з нашими поставлено їхніх родичів з чужих сторін. Що-далі на південь, ближче до екватора (рівноденника), — то метелики все більші й більші, й їх все яскравіще пофарбовано. Найбільші метелики водяться в Колумбії та Бразилії, а найчепурніщі — в Індо-Китаї та на о. Борнео. Мене особливо зацікавив „Антимахус“ — з пустині Сахари. Це, здається, найдорожщий з метеликів і дуже рідко в якій колекції він трапляється, але він не дуже чепурний. Кость Іванович заплатив за нього 100 німецьких марок, тоб-то 50 карбованців, як за добре теля! Він подібний трохи до нашого „Махаона“, але далеко більший. „Антимахус“ такий дорогий через те, що його страшенно трудно вловити, бо він живе й сідає на самій вершині пальм, а на землю злітає лише тоді, коли в Сахарі не буває сухого повітря, що трапляється дуже рідко. В цей час на влови „Антимахусів“ виїздять в Сахару особливі експедиції.

Опріч метеликів у Скибенка ще багато жучків, але виключно з України. Мені хотілося було бачити того „Золотого Жука“, що про нього пише Едгар Пое, але Кость Іванович сміявся, сказавши, що то був не живий жук, а справдішній золотий. Але ж він сам вже росповів про „Залізного Жука“, який водиться лише в одному місці на цілому світі — на Залізній Горі, в Залізноводському на Кавказі. Той, справді, такий твердий, як залізо, й проколоти йому крила можна хіба гвіздком. Про жуків та метеликів є ціла особлива наука, яка зовется *ентомологія*. В Німеччині виходить навіть особливий часопис, присвячений цій науці, зветься він „Іріс“. Дивна річ! Стільки є цікавих річей *на землі*, а ми в Семинарії все вчимо тільки про душу та про *небо* й нічогісенько не знаємо про землю та про матерію!

Ярко достав в перекладі на українську мову „Ткачів" Гауптмана. Цю п'єсу до 1905 року було заборонено в Росії. Я прочитав також: страшне враження! Це п'єса — *революційна!*.. Через те нікому не можна признаватись, що ми її читали...

Ми з Ярком почали складати спільну українську книгозбірню. На гроші, що нам дають на трамвай та сніданок, купуємо книжки. Вже маємо з тими, що раніш було, 136 томів. Завели каталог і будемо видавати товаришам. Вчора прийшла Яркові в голову добра думка, заснувати з середнешкільників товариство „Січ" і розпочати спільне видавання часопису...

* * *

Гнітять мене думи про наших. Особливо сумно мені стало, як я прочитав допис у „Раді" з Омського про пересильні в'язниці, про біду засланців, про бунти їхні й жорстокі розправи жандарів. Ми порадились з Старушком і він посилає сьогодня депеші з плаченими відповідями в ріжні місця, щоб нарешті довідатись, що саме трапилось з моїми?

Так мене вимучила ця непевність та невідомість!...

Сьогодня — 1-го грудня 1913-го року — історичний день для нашого товариства: ми випустили перше число нашого часопису — „Волосожар". Ну, й попоморочилися, поки видали! Найсамперед було дуже багато суперечок про назву: „січовики" все хотіли назвати „Січ", але потім цю назву відкинули, бо могла б бути плутанина, коли б однаково звалося й товариство й журнал. Майданюк все пропонував: „Україна", або „Наша Рада", але ж, позаяк такі вже видання є, то й це не пройшло. Тоді спинилися на Ярковій пропозиції — „Зóря", — а потім згадали, що такий журнал виходив раніш в Галичині. І коли я запропонував „Волосожар", — то майже всі враз на тому погодились. Мені ж доручили намалювати обкладинку, а на дальших зборах вибрали редакцію: мене в редакторі, бо я можу дуже розбірно переписати, Ярослава — скарбником, щоб він збірав передплату й провадив скарбницю, а Майданюка розношиком і друкарем. Це через те, що він один знав, як варити гектографа.

Але ж Майданюк оскандалився, і через нього перше число вийшло неповним і в ньому дуже мало малюнків. А сталося це тому, що, коли додрукували половину, то вже в бляшанці майже не зосталося гектографа, бо Майданюк поклав дуже мало желятини, а переборщив глицерину. Ото ж гектограф вийшов занадто мнякий і від вимивання гарячою водою, розпустився.

Тепер уже ми знаємо новий і далеко дешевший рецепт: варити не з желятини, а з клею-карюку та глицерину. І вже сподіваємося випустити друге, „Різдвяне" число так, що не буде сором показати, кому вхітно!

Але, по правді кажучи, й перше вийшло дуже добре. Принаймні нам — редакції — воно незвичайно подобалось. Хвалили також і Скибенки, й Старушок. Ну, звичайно, де-які „критики", зоїли — так ті ґудили. Але ж ніхто з них не схотів стати за друкаря замість Майданюка. Ну, та вже ми на другому числі свого докажемо!

Як буде добра передплата — а це можливо, бо де-хто дав більш, як по 10 копійок за прочитання, і шість чисел ми вже продали у вічність по 50 коп.! — то ми, може, замовимо переписку на машинці. Буде так, як лекції!...

Сьогодня Яркові прийшла геніяльна думка: поширити передплату по гимназійних земляцтвах, а я хочу відтіль же запросити нових співробітників. Ми чули, що там є добрячі поєти й гарні малярі! Ну, годі. Треба готовити статті та малюнки на Різдвяне число...

На цих днях буде цікава вечірка в Українському Клубі й Кость Іванович обіцяв узяти мене та Ярка. Тільки доведеться понашивати чорні ґудзі на тужурки, бо учням там бути неможна.

Нас найбільше цікавить не сама вечірка, а те, що ми побачимо в клубі найзнаменитіщих наших людей: і Лисенка, й Олену Пчілку, й Старицьку-Черняхівську, ту саму, що написала „Гетьмана Дорошенка". Можливо, що будуть і артисти та поети: Олесь, Чупринка, Вороний...

Просто не можемо діждатись неділі...

На концерті буде грати й Людмила Петровна. Цікаво!...

От, так штука! Сьогодня мене покликав ректор семинарії в учительську й допитував: хто мені писав „сочиненіє", яке тиждень тому я подав? Це, власне, було не „сочиненіє", а випис з моїх записок на тему, як пройшло в кого літо. Я взагалі дуже легко пишу „сочиненія" й маю завжди добру одмітку. А цей раз не було часу, то я скорочено подав де-що з своєї подорожі по Ворсклі. Одже ректор сказав, що моє „сочиненіє" передасть на учительську раду, й навряд чи після цього мені можна буде зоставатися в семинарії. Це мені за те, що мої згадки занадто „україиофильські" й там — каже він — глум та „блюзнірство" над церквою та властями. Це — випадок в Писаревщині, коли Самзнай гарчав у церкві на черниць! А особливо, замітка про те, що жаби навчились від черниць співати церковних пісень! Ну, начувайся, Максиме! Буде тобі халепа!...

Найбільше мені не подобалося, що він допитував мене про моїх рідних, про Шульца, а коли я сказав, що мій тато на засланні й мама з ним,— він дуже насупився. Здається, що влетить мені за все це й тут так, як почало було в Полтаві!

Страшенно трівожусь і боюся признатися Скибенкам... Ну, почекаємо трошки, чим це все зкінчиться, а тим часом найсамперед скажу Вячеславу Вячеславовичу: цей нічого не злякається!...

Зовсім кепсько! Мені запропоновано забрати свої папери з семінарії. Старушок говорить, що скрізь на Україні такі христопродавці та ироди! Ходив він до ректора, лаявся, але тільки того й добився, що мене виключають „по проханню“ та поставлять 5 за поведіння.

Добра справа, нема чого казати!

Мусив я признатися у всьому Людмилі Петровні та Костеві Івановичу. І, — дивна річ, — вони навіть на мене не розгнівалися. Що ж це було б у „дядюшки“! — й уявити собі не можна, дарма що це теж його „не касається“! І через те, що Скибенки та Старушок так спокійно до цього поставилися — у мене й самого перейшов переляк. А приключись це у дяді, то я мабуть би повісився з одчаю!

Кость Іванович каже:

— Не тільки світа, що в вікні! Вигнали з семінарії — перейдеш до гимназії; в Київі гимназій багато! Як би, каже, я не хотів учитись або робив якісь паскудства, — ну, то було б инше діло; а це ж тільки дитяча необережність. А нічого ганебного я не сказав, коли говорив про Мазепу з повагою.

Звісно, мені шкода, що доведеться таки влізти до „паничів“ в гимназію, але тепер я чогось цього не дуже боюся. Я звик уже до Київа й маю діло виключно з простими нашими людьми, — то „панів“ наче й не помічаю. До того ж я чув, що й в гимназіях є чимало Українців і де-хто вже пристав до нашого товариства „Січ“.

Найбільше мені шкода тільки того, що муситиму неначе трохи розлучитися з Ярком: вже не буду сидіти з своїм побратимом на одній парті, не будемо разом ходити з школи і в школу! Ну, та все одно, — ми зостанемось з ним друзями. Ще ж за весь час, як ми зазнайомились, ми ні разу не посварилися, хоча він раз і мав право на мене розгніватись, бо я — ненавмисне, правда, — розбив його бинокль, який подарувала йому мама. Але він мені вибачив, а я подарую йому за те одну шпаду!

Здається, все виходить на добре: в гимназію мене приймуть після Різдва. А я навіть виграв, бо сьогодня тільки 11 грудня, а я вже можу поїхати в Полтаву й пробути там аж до 7-го січня! Буде час відпочинути, та й можна буде багато зробити для „Волосожару“.

Мій любий побратим теж приїде до мене в гості на 4-й день Різдва. От, погуляємо по Полтаві з Іоганом Карловичем та Самзнаєм! Дуже це добре, що Шульц не поїде на Різдво в Баварію, а лиш на масляну. Я їду завтра рано. Треба тільки купити подарунки: Харитині — теплі хатні чеверики, Шульцові — записну книжку, а Олексію Івановичу — нові твори Олеся.

Ой, ой, ой!... Яка ж тепер видається мені маленька, сонна і брудна наша Полтава після Київа! На вулицях майже нема

людей; тихо так — наче вночі; вечорами темно; крамниці такі мизерні й майже в кожній вітрині — самі тільки листівки тай ті — засиджені мухами. Мені здається, що я так себе почуваю в Полтаві після Київа, як в Опішні, після Полтави. Але ж все-таки це моє рідне місто і я це відчуваю на кожному кроці: і люде мені якісь всі свої, й говорять якось так лагідно, й краєвиди дорогі своєю якоюсь давньою знайомостю!

Олекса Йванович.

А вже яка радість була в Харитини, — й не розказать! А що витворяв Самзнай — то це не може уявити жадна фантазія! Не відходить тепер від мене а-ні на крок...

Був у Олекси Івановича. Він дуже радий, що я привіз йому Олеся. Похвалив мене, що я викрутився від „дядюшки", тільки трішки схвилювався пригодою в семинарії. Але потім сказав, що аби вчився, а де-то майже однаково. Жадна — каже — школа зробити з хлопця людини не може, а тільки підготовляє до того, щоб бути людиною.

Зараз по обіді йду до Іогана Карловича, Я вже вранці забігав, але він ще був на лекціях.

16-го грудня, 1913 р.

Як тепло й сердечно приймав мене Іоган Карлович!

Коли я прийшов, — він робив якісь кресьби. Спочатку мені здалося, що він навіть не був мені радий, враз зложив свої папери, зав'язав у теку, а тоді тільки почав зо мною вітатись, і я побачив, що помилився.

Ми проговорили до пізньої ночі. Він грав на піанино й знову ми виганяли в сіни Самзная. Грав Шульц дійсно добре, але я не знаю, хто грає краще — часом чи не Людмила Петровна!! Иноді мені здавалось, що в неї виходить якось задушевніще,

а у Шульца занадто точно. Але може це від того, що в Скибенків кращий рояль? Ми умовились, що я буду приходити щодня по обіді. Будемо фехтувати й читати вкупі Шіллерового „Дон-Карлоса". Додому ж я взяв у нього „Історію штуки" Мутера. Іоган Карлович дорікав мене, що я майже не малюю. Справді, прикро, але ж коли? Попробую дома змалювати Харитину, а коли вона вийде подібною, тоді наважусь малювати Шульца: він, певне, згодиться посидіти...

А що то — чужі люде! Хоча б і наші кватиранти: й милі й інтелігентні, а все-таки, як вони недбало ставляться до чужого майна! Я сьогодня заходив до них: стіни пообдирані, з вікон тече й на лутках жовті потьоки; холодно й брудно! Правда, у них малі діті й вони все псують, але ж... Ну, та инакше трудно було й сподіватись. Взагалі, коли нема хазяйського ока, то воно все якось обсувається. І в дворі все ніби страшенно постаріло. Я тепер чищу сніг і вивожу тачкою на вулицю, а потім почну лагодити паркан та штахетки в саду. Харитина каже, що враз помітно, як приїхав „справжній господарь".

Але ж пречудна вона! Ні за що не хоче обути подарованих мною черевиків. Каже: „хай зостануться на смерть!" Я її переконую, що тоді можна теплих й не одягати, але ж її не переконаєш! Також вона рішучо не згоджується спати в одній хаті зо мною, хоча я й витяг для неї ширми. Впросилася до кватирантів в кухню на свій старий топчан...

Щось мені дома що-далі, то сумніще! Таке враження, нібі я втрапив на якийсь цвинтарь...

Хоч би вже швидче Різдво та приїздив би мій любий побратим!...

Сьогодня — Святвечір, а я маю замість ялинки й подарунків — сумні вісти. Приходив Онуфрій (він такий же, як і був, тільки ще дужче човгає, але по-старому підморгує одним оком!) — й приніс мені пошту: великого листа від Ярка й число „Ради", в якому Ярко підкреслив червоним оливцем звістку, що знов були арешти й труси у Київі поміж Українців. Трусили й Старушка. Уявляю собі, як Вячеслав Вячеславович лаявся. Але ж добре, що принаймі його не заарштували!...

Друга, страшенно для мене тяжка звістка, — що мені й справді доведеться швидко розлучитися з моїми Скибенками, які стали мені й рідними, й дорогими. Кость Іванович одібрав запрошення переїхати до Вороніжа в сільсько-господарський інститут. Там йому пропонують бути професором ентомології. Він уже поїхав, щоб про все довідатись докладно. Можливо, що після Різдва вони виїдуть з Київа, а я знов зостануся одиноким, самітним сиротою! Ярко через те не може тепер приїхати до мене!... Ге-ей! Ну, життя, життя! Як мало в ньому радости!... Я вже давно все послав для „Волосажару", а сьогодня ще написав про життя Полтави та, як вона готується зустрічати святки, допис до „Ради".

Олексій Іванович перечитав та поправив і каже, що можуть надрукувати, ніби написано складно й зовсім, каже, грамотно.

Чи ж надрукують?... Я підписався — М. Гавронський, на згадку про Гавронці...

От, несподіваний гість — Вячеслав Вячеславович! Він відобрав через якогось знаймого мамі чоловіка для себе й для мене листи від мамочки. Листи писані ще 10 жовтня з Іркутска.

* * *

„Моє золотко, мій любий, нещасний хлопчику! Хіба я з'умію розповісти тобі ті му́ки, що ми зазнали в цій далекій дорозі, хіба ти маленький, зрозумієш, як нам тяжко бачити таке безбожно-несправедливе відношення й не мати надії, що це швидко зкінчиться. Але ще тяжче, що, крім свого горя, ми бачимо навколо стільки чужого, що й не сказати, що й уявити не було собі можна!

Та „Бог не без милости, а козак не без долі"! Якось перетерпимо, якось викрутимось, — і знову заживемо всі вкупі тихо й спокійно. А ти, мій котичку хороший, соколику мій ріднесенький, — не сумуй, не журись, а держи себе в руках. Слухай старших, питайся доброї поради у Вячесл. Вяч., не ображай Харитини й корись дяді. То нічого, що він трошки строгий чоловік, але ж він тебе не зобижатиме: він мені обіцяв.

Вибач, голубе, що пишу так мало: я слаба й мене душить настуда (легенька інфлуенца), так, що тяжко писати. Та й не можна затримувати чоловіка, який згодився довезти мої листи.

Чи ти одібрав листа від татуся? Він майже здоров, зовсім бадьорий і так само, як я, вірить, що ти себе будеш шанувати, вчитимишся й не зробиш нічого, що могло б стати для нас прикрістю.

Най же благословить тебе Цариця Небесна, а я тебе міцно, міцно обнімаю й цілую, цілую. Твоя неня. Цілуй Харитину й кланяйся знайомим. Разом пишу й Вячеславу Вячеславовичу. Ще раз цілую тебе. Ти — моє життя! 10/X."

До Старушка ж мамуся пише тако ж, що вона захворіла й на кілька день відстала від етапу, але має догнати тата в Іркутську, де їх партія затримається надовше в Олександрівським острозі. Вона просить послати їй грошей, бо треба багато їх в дорозі — й на теплу одежу, й на їжу й на хабарі. Для того вона присилає Старушкові татову довіреність і доручення заставити нашу садибу. Усю пошту просить послати до Іркутського. Одного не можу я зрозуміти: де ж дівся татин лист? Може мені дядя не віддав? Доведеться зайти до нього!

От, добрий Вяч. Вячеславович: негайно здобув тисячу карбованців і вже послав, а тепер вже приїхав заставити садибу. Каже: за два-три дні він зробить все, тільки якихсь нема ще формальностів і через це заставу буде можна відобрати не раніш, як за місяць. Тим-то він і послав мамусі тисячу негайно.

Який же я щасливий, що принаймні мої любі живі. Я так боявся, що з ними трапилось якесь велике лихо, а інфлуенца — то нічого: я вже сам двічі хворів на неї, а за чотирі-п'ять день — вже зовсім здоровий.

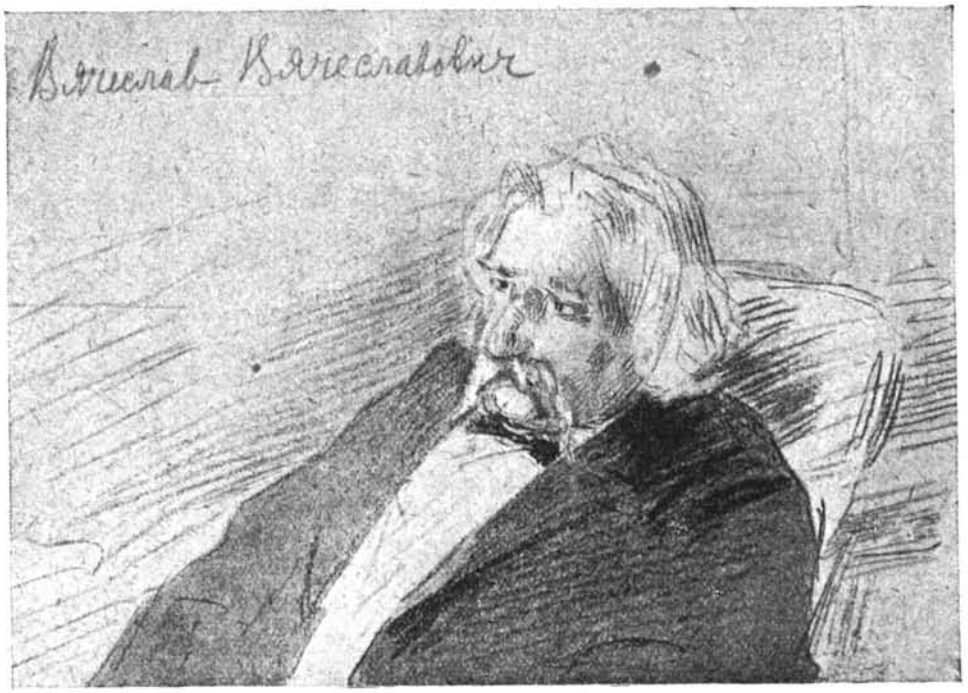

Розповідав тільки той чоловік, що він раз бачив маму: каже, дуже схудла й постаріла. Бачив і тата: у нього знову борода! Я собі не уявляю, який він може бути тепер!

Каже, дуже знущаються, ироди, в дорозі... а за віщо?.. Де правда на світі?..

Новий Рік я зустрічав у Іогана Карловича. У нього ще був один земляк — учитель німецької мови з дівочого інститута.

Іоган Карлович угощав нас пивом; а коли годинник показав 12, налив вина й сказав промову. Він говорив, що наступає новий рік, який може бути історичним роком, бо може принести великі зміни в світі. Потім ми пили за „Deutschland".

Я запропонував випити за розвиток українського письменства й культури...

Додому я вернувсь аж коло першої години в-ночі, і мені було страшенно сумно на душі!..

Ну, прощай, Полтаво! Треба їхати як найшвидче до Київа, щоб встигнути побачитись з моїми любими Скибенками! Та треба пошукати собі помешкання...

Вчора здибався з Кукубенком. Він зустрів мене дуже ласкаво, як старий приятель. Ми довго ходили по місті й розмовляли. Але в мене зостався на душі негарний слід від цієї зустрічі. Куб, якого я ще торік вважав за такого поважного та

розумного, — тепер мені видався якимсь відсталим. Ну, куди ж його рівняти, наприклад, до Ярослава! Ярко — то ж цілком культурна людина! А цього з кожних трьох річей, про які заходить мова, — дві дивує. А коли я показав наш „Волосожар", то він рішучо не вірив, що це писали ми сами. Каже, що це нам пишуть „студенти"! Головне, його здивували відділи „політичний" та рецензії театральні, бо він навіть не знав, що таке „фойе" в театрі, або — „інтерпретація" чи „кордебалет", що у нас всі знають.

Як все-таки, Київ поширює розумовий обрій людини!

Між иншим, Куб дуже зацікавився історією мого вигнання з семинарії й теж розповів кумедну пригоду, яка трапилась у них в-осени на лекції святого письма. „Сирах" почав оповідати про апостола Павла й саме в той момент, як сказав: „Апостол Павел говоріт...

— „Три деревні, два села; восемь девок, один я" — гаркнули москалі, що як раз опинились під вікном.

„Сирах" перечекав до паузи, потім ледве промовив нову фразу: „Дальше апостол пішет — „цєлуйте Акілу, Пріскілу і...

— „Сашеньку, Машеньку, Душеньку, Наташеньку"... — гаркнула нова громада москалів під вікном.

Вся класа до того сміялася, що „Сирах" припинив урок, а потім всім було поставлено за той місяць 4 за поведінку.

Розповідав ще, що Копецького таки вигнали з семинарії і ось за що. Якось Тхір був діжурним в класі. Прийшов на свій урок „Кипа" й помітів, що на класній иконі — павутина.

— Хто діжурний? Чому діжурний не подбав, щоб не було павутини? — напустився, як завше, „Кипа".

Тоді Копецький приніс з уборної рогожану брудну швабру й почав нею шарувати по образу. Звісно, його вигнали того ж дня, не вважаючи навіть на те, що він — протоєрейський синок.

Розповідав Куб ще багато всякої дещиці, але не варто записувати...

Ми попрощались тепло, одже я після того думав, що ми обоє навряд чи будемо вже шукати взаємного зближення!..

Взагалі видко, що у них, в семинарії дуже розростається „нігілизм", та „атеізм",*) — а в нас цікавляться „соціяльними питаннями" та справою „національною".

Ні, таки Скибенки — наче мої рідні! Вони, навіть від'їздючи, не забули про мене. Кость Іванович умовився з своїм товаришем по службі — лікарем Вершинським, щоб він приняв мене до весни на кватирю. Каже Скибенко, що Вершинський — „тоже малорос" й визнає лише „шевченковський язик", а не вигадану „галицьку мову", — однак людина хороша: добрий і чесний.

---

*) Нігілизм — невіра в що-будь; атеізм — невіра в Бога.

Як тяжко розлучатися мені з моїм любим побратимом: наче серця шматочок відриваю від себе! Ми говоримо майже цілі ночі.

На Великдень я умовився до них поїхати у Вороніж. А тепер нема часу писати! Треба їм помагати вкладатись, після-завтра виряжатиму, і після-завтрього ж йду вперше до гимназії, й знову до чужих людей на прожиття!...

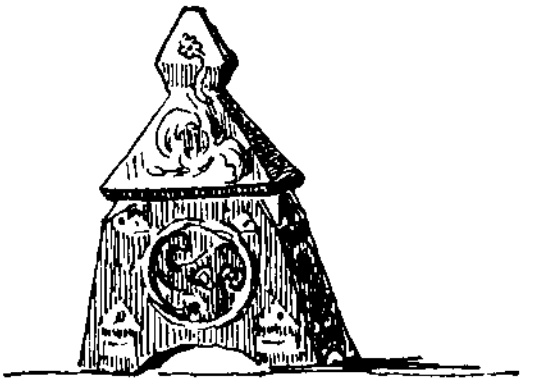

Опішнянський каламарь.

Ну, й „дядющка"!.. І досі все кипить у мене в середині!

Я мусив піти до нього, щоб довідатись, якого листа писав мені тато. Коли я прйшов, — Миша і Ваня кинулись до мене, наче між нами не було жадних непорозумінь, наче це і не вони ябедили на мене та оббріхували мене! Мені було неприємно, але я не виявив моєї досади, бо, й справді, вони здуру таки часто й не розуміють, що роблять гидоту.

Вони страшенно здивувалися, побачивши мене у формі гимназіяльній. Їм, правда, дуже хотілося мене подражнити, та не було як, бо я не в казенній гимназії, де дражнять гимназистів відповідно до тієї цифри, що стоїть на гербі: „К. 2 Г." — кабанові 2 годи; „К. 5 Г." — кабанові 5 годів і т. д., замість „Київська 2-га чи 5-та гимназія".

Я спитався дядю. Він спав. Я мусив чекати, поки він встане. Вийшла тьотя й почала мене розпитувати про те, про инше — і спочатку говоріла мені „Ви". Нарешті вийшов дядя — заспаний, в підтяжках, без камізельки, з розкуйовдженою головою. (Мабуть знову був п'яний).

Він прижмурив одно око, углядівши мене, а потім так ущіпливо запитав, — навіть не сказав „здоров": — Фу-ти, ну-ти, какой франт! Ну, что скажете, молодой человек?

В мене так і закипіло всередині. Я вчув, як я почервонів, але ж зціпив зуби, щоб втриматись, і сказав зовсім спокійно, як справжній джентельмен:

— Здрастуйте, дядю! Я нічого не маю вам сказать, а прийшов за тим, щоб ви мені сказали: чи одібрали ви для мене листа від тата й чому ви мені його не прислали?

Зовсім несподівано для мене дядя наче якось змішався.

— Ага! Це ти про той лист?! — заговорив він, навіть по українському. — Так, так, я зараз його пошукаю.

Він шукав довго-довго, а потім ніяково мені заявив, що він зараз знайти не може, але обов'язково знайде й пришле Мишою.

Як мені було прикро й тяжко: єдиний лист від тата, й того мені не дали. Мабуть десь п'яний загубив у своєму клубі. Коли я вже виходив, тьотя мені сказала:

— Да ти не безпокойся, он найдется; собственно говоря, там нічево не било важного.

— А ви ж як знаєте, що там було писано? Листа ж тато писав мені, а не вам? — спитався я.

— Нєт, я только так думаю... Что же может особеннаво пісать тєбє папа?

Я нічого більше не сказав, поклонився й пішов.

Звісно, для вас там не може бути нічого „особеннаво", а мені й одно слово від мого нещасного татуся було б за щастя!..

Ах, як тяжко, важко переживати свою самітність!

„Не заллється співом серце,
Не затуже знов:
З ран гарячих, ран кривавих
Тихо капа кров.

По краплині кров спадає,
Крапля в краплю б'є
І, вмираючи, співає
Серденько моє!.." *(О. Олесь).*

Справді, Вершинські — добрі люде, нема чого казати! Але ж мені тяжко, тяжко й тяжко в їхній хатній обстанові, де встановились якісь формальні відносини. І в гимназії я почуваю себе „не в своїй тарільці". Мені здається, що в семинарії далеко поважніщий народ. Принаймні у нас майже ніколи я не чув розмов про „женщин", а тут — це модна тема.

Правда, у нас є гурток „українських націоналистів", до якого й я пристав, але там майже всі старші за мене. На днях підемо до українського клубу... Мені важко й оговтатись, бо я справді багато де-чого не знаю з того, що в гимназії учили в попередніх класах... Тим-то мушу сидіти й сидіти за шкільними книгами й майже нема часу читати. Довелось на якийсь час зріктися й музики, а про малювання і зовсім нема чого згадувати...

Про музику ж нагадує мені Тіна — дочка мого доктора: вона не кепсько грає, але все якісь „шумки" та „думки". Сама вона теж непогана, — в 4 класі й цікавиться українством. Але я мало з нею зустрічаюся...

Ну, за вроки! Треба працювать!..

...„Не зітхай, а працюй
Та одно пам'ятай:
Тільки праця одна
Захистить рідний край!.."

Крапка! Крапка над моїм життям! Я ще дуже малий, щоб перенести моє горе.

— Нема тата, нема мами! — Що ж мені тепер робити в житті?

І за що, за що ви їх убили! У — у! Прокляті, христопродавці! Будьте прокляті, ви всі, всі гнобителі й злочинці, всі гасителі духа й „мракобіси", ви — всі чорні душі чорної Москви, чорних царів, проклятих потвор з пекла!.. Вельзевули!..

Куди ж ти дивишься, Боже?! Як же Ти не поразиш їх праведним гнівом, їх, що називають себе твоїми помазанниками і точать людську, невинну кров?!.. Кров кращих людей! Ти — старий занадто, Боже! Ти не добачаєш...

Прошу вас всіх, хто перший знайде зшиток і прочитає ці слова, — виконати таку мою останню волю:

1) Все, що належиться мені і є в цій хаті, переслати по адресі: Вороніж, С.-Г. інститут, Ярославу Костевичу Скибенкові. Цей зшиток послати рекомендованим пакетом.

2) Переказати Вячеславу Вячеславовичу Старушкові, що я його прошу роспорядитись всім, належним моєму татові, майном, як він визнає за найкраще. Одно прошу — всі татові рукописи й бібліотеку подарувати товариству „Просвіта"; всі мої малюнки — віддати П. Шульцу, всю мамину одежу й обстановку — Харитині Хлягиній, а також якусь частину грошей. Олексія Івановича і Вячеслава Вячеславовича прошу взяти собі, що вони захотять. Наталі Адріяновні з подякою повертаю образок Мадони.

3) Високоповажаних п. Вершинських, коли тільки зможуть, прошу мене вибачити, що їм роблю турботи.

Зрозумійте, люде добрі, що *я більше жити не можу.* Пробач і ти мені, ненько Україно! Я сподівався служити тобі, як виросту, — але ж... не довелося...

Хтось стукає в двері: це останній згук в моєму житті!

Finis! *19. січня 1914 р.*

Я зостався живий... На що?... Кому це потрібно?... Фу, як нудить — і не можна підняти голови... Така ж нудота й на душі! Але ж сам і винен: треба було брати щось сильніще за сірнички!...

А все-таки, які добрі Вершинські! — вони не гніваються на мене; пан доктор що-разу промиває мені шлунок, пані така ласкава й міла Тіна все сидить біля мене... Спасибі... Спасибі за все — й дуже добре, що не читали моїх записок!...

Що ж тепер? Що ж тепер?... О, як я розумію Старушка, який не може говорити про москалів без скрежета зубів... Ну, я не вмер, — так я теж покажу, покажу вам свої пазурі... О!..

Тіна.

Я сьогодня пристав до..... Хіба тепер мені чого страшно?! Все одно — я цілком самітний на світі!..

Ми працюємо дуже добре. Ну, підождіть, підождіть! Тепер уже я знаю багато такого, що й в голову мені не могло прийти! Який новий світ! Почуваю себе, як у „Січі“, як у поході! „Борітеся — поборете!“...

Мабуть кину я ці записки, бо тепер заходять такі події, що їх не можна записувати... ———

Радіти, чи плакати? — не знаю! Певне радіти, бо я вже й наплакався, та й ще, певне, не раз доведеться. А може, ще колись і зрадію, коли виконається наказ батька Тараса:

...„Вставайте,
Кайдани порвіте —
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!“...

Але ж за цей час, за ці всього два тижні перейшли такі величезні зміни в моєму житті, що мушу записати собі докладно: це варт зоставити на згадку, тим більше, що тепер я можу нікого не боятись. Я — вільний козак!...

Найсамперед: сьогодня 9 березоля, навіть *22-го березоля*, бо ж я з сьогодняшнього дня живу по новому часу й по новому календарю. Друге — я сиджу й пишу свої записки не в Полтаві, не в Київі, не де инде — *а в „Народній Гостиниці", у самісенькому Львові, в Галичині. за кордоном!...*

Так чудно! Як сон! І досі сам собі не вірю! Чую орхестру каварні; українську і польску мову за дверима; он, на ліжку, під великою периною спить Іоган Карлович; а я оглядаюсь по хаті, й не йму, не йму сам собі віри. Та не вже ж це правда? Максиме! Чи це ж таки правда?!.. „Ха-ха-ха! Чи це ж ти, Маргарито?!.." *)

Але це все не сон, а дійсний факт! Максиме Крушенко! Ти — в Європі; ти — за межами проклятої „тюрми народів", за межами царства кровавих тиранів, чорної дворянської сотні і гнобителів твого нещасного народу!...

І за все це мусиш дякувати Іогану Карловичу й любому, чесному, одчайдушному запорожцеві, моєму любому — любому Вячеславу Вячеславовичу...

Ну, годі вже впадати в екстаз. Запишу все цілком спокійно.

В партії україн. революціонерів, до якої я вступив одразу, як мене відходили після отрути, — я згодився виконувати всі, найбільш небезпечні допорученння. Я палав помстою й радий, чим можу, щоб підкопати ґрунт під осоружною „в'язницею народів" — Росією... Ну, от мені й дали на спробу допорученння: вкупі ще з де-ким, розліпити прокламації з приводу 100-ліття народження Шевченкового. Добре. На мою долю припав район Львівської вулиці та Лук'янівки. Я почав свою роботу з Лук'янівки з 1-ої години вночі й щасливо дохóдив вже до кінця допорученого мені шматка. Було коло 4-ої години ночі, як я ліпив свої летючки на розі Несторовського провулка, навпроти адресового столу. Коли це з-за рогу Вознесенського Спуску вихопився городовик. Я метнувся в-бік — на Кудрявську вуличку; а він — за мною! А я ще перед тим, щоб було зручніще носити балцанку з клейстером та летючки, — зкинув був один рукав з шинелі. Тікаю я, як олень, — а він сюрчить у свищика, — та за мною — от-от нажене!... Тоді я через місток — й плигнув на якусь — Мирну, чи якось вона там зветься, чи може Петрівську, — не знаю, — вулицю. И коли я стрибав, то він мене вхопив за рукав — так і зосталася в нього моя шинеля. Він ще потім і стріляв, — але то вже було на шалайбалай! Поки він оббіг на Вознесенський Спуск, — я вже був у Вовчому-Яру й потім вибрався до семинарського саду, а відтіль на Десятинний переулок. Ці місця я добре знаю!..

Звісно, я вже додому не пішов, бо не був певний, чи не зосталось в шинелі якихсь ознáк, кому вона належиться.

На другий день була бучна демонстрація біля університету, в якій я також брав участь, уже в чужому пальті. Потім товариші зробили мені зустріч з Старушком. Він — „стріляний вовк" — і порадив мені на якийсь час виїхати з Київа до

*) З пісні Маргарити з опери „Фауст".

Лубень, де й в нього є друзі й де живе моя бабуня. Це було зручно зробити, бо надходила масляна, й можна було не ходити до гимназії. Я виїхав того ж дня, вночі, але якось Лубні проспав. Тоді я поїхав просто в Полтаву, тільки не до дому, а — до Шульца. Розуміється, він був здивований! Але ж мені всміхнулося щастя: через два дні він мав їхати до Київа, щоб вибрати собі на пашпорт візу (дозвіл) консула до Баварії.

Ми довго радились і нарадили: що мені робити в цій дикій стороні, де все викликає у мене тільки саму зненависть?! Я почав просити його, щоб він узяв мене з собою: німецьку мову я вже досить вистудіював й можу вчитись далі в Мюнхені. Він згодився. Ми поїхали до Київа в ріжних вагонах. Перед тим я забіг до Харитини, попрощався з нею, хоча й не сказав їй, що й як; побіг на хвильку до Олекси Івановича, подарував йому Самзная — й знов поїхав до Київа. Перебув на конспиративній*) кватирі, де й довідався, що жандарі напали на мій слід, трусили в моїй хаті, позабірали книжки й найбільш цікавились малюнком друкарської каси, що я зробив собі, колі був в друкарні „Ради". Це остаточно вирішило справу. Я до-речі згадав, що ще під час торішнього трусу сховав був у льоху за бантиною ті 565 карб., які були в столі у тата. Тепер же мені ще дав Старушок 300 і обіцяв вислати багато грошей, як тільки відбере заставу за нашу садибу, просто на Мюнхен. Попрощався я з Старушком, як з рідним батьком.

В Київі я ще зайшов до Редакції „Ради". Мою замітку з Полтави надруковано — й мені видали перший гонорар. Я купив на нього собі портрети: Шевченка, Садовського, Драгоманова, Франка й Грінченка. Тим часом Іоган Карлович взяв візу на пашпорт, в якому був зазначений його Фріц; і я, — *як Фридрих Шульц*, — сів у вагон. На двірець прибігла провести мене й Тіна. Вона подарувала мені на пам'ятку альбом Київа. Люба дівчинко! Я буду тебе пам'ятати завше!... До Радзівилова я страшенно тремтів. Здавалося, що хвилювавсь й Іоган Карлович, але ж зовнішнє був зовсім спокійний. Коли ми проїхали Радзівилів і опинилися в Бродах, — він обняв мене й поцілував. Це в перший раз за все наше знайомство! А я хотів був поцілувати йому руку, як татові... Але він не дався.

— Молодчина, юнак! — сказав він мені. — Бачу, що Українці — бравий народ! Будь щасливий в новій землі!...

І так, з сьогодня — я емигрант!

Прощай, моя Нене Україно! Ні, не прощай, — а до побачення! Я ще вернусь, вернусь до Тебе, озброєний знанням, умінням, досвідом. Я вернусь, щоб бути Тобі вірним сином й послужити для Тебе так же чесно й щиро, як служив Тобі мій покійний татусь і моя свята неня! Присягаюся тут, у давньому українському Львові, — що я ніколи не зраджу Тобі!... Амінь.

◇◇◇◇

*) Потаємній.

ЧМЕЛИК.

ЧАСТИНА ДРУГА.

В ЄВРОПІ.

В ЄВРОПІ.

ДОРОГА.

Львів, 23-го березня.

Новий, 1914 рік я починаю в Європі... „Максиме! Чи думалось тобі, чи снилося, щоб в твоєму віці ти опинився в Європі?!

Чи мріялось тобі, що ти заїдеш сюди й не тільки, як мандрівник, як турист — з цікавости, а муситимеш *жити в Європі*, як емигрант-вигнанець?

Коли я читав по книгах про всякі чужі сторони, то мені тільки безмірно кортіло „колись", „як виросту" — побувати в тих дивних країнах, на власні очі побачити те, про що писано в цікавих мандрівках. Правда, ще в бурсі мене невдержимо тягло податися до Америки, туди, де перебігало чарівне життя прерій, де на кожному кроці — небезпека, де — не сіре, буденне нидіння зі школою й розміреним часом, а — сама казка. Але ж я не тікав. Чому? — не знаю; може не було нагóди. Бо ж я мало-мало не втік з цирком, де мене вже були почали вчити плигати крізь обруч й викручуватись на трапеції. Правда, тато вчасно про це довідався й єдиний раз в житті намняв був мені вуха. Може це й відбило в мене бажання тікати вдруге. А може сльози нені, яка тоді так дорікала мене, що я радніщий покинути її й татуся з-за першаго-ліпшого товариша з цирку...

Не знаю. Але ж тепер я в Європі. І знову в мені змагаються два почуття: і радість, що я вільний, в новому світі, по-за межами тієї сторони, де чужою силою знищено все, мені найлюбіще, найдорожче, — а разом з тим — зтискується сердце при думці, — що тут я й дійсно один, як пісчина, загублена поміж чужих людей; один не тільки тут — в Європі, але й на цілому великому світі. І через те мені часом здається, що було б краще, коли б тоді я був умер...

Але ж я мушу жити, як що Бог дав мені життя й не схотів його у мене одібрати...

І я можу жити, бо маю ціль життя. І тої цíлі не зражу!

Тільки ви, мої святі мученики, — татусю й неню, дивіться ви за мною з високого неба й направляйте мою путь, щоб обминув я ті небезпеки, які мене зустрінуть в цих незнайомих і чужих світах"...

Приблизно так думав-молився я, стоючи під високим склепінням собора святого Юра, там, де я бачив справжнього *нашого* митрополита, де я вперше чув службу *нашою* мовою.

Мені здається, що це найкращий з храмів Львова, — наша „катедра святого Юра!.."

* * *

Ще вчора я зазнайомився в каварні „Народньої гостиниці" з нашими людьми: це студенти з Київа, які так само повтікали з України від арештів та заслання. Вчора ж вони мені сказали, де знайти товаришів по нашій партії.

Спасибі ще раз Вячеславу Вячеславовичу за його добру раду: набрати перед від'їздом як найбільше адрес. Шкода, що не було змоги взяти ще рекомендательних листів. Але ж з перших днів я бачу, як полегшується перебування в чужій стороні, коли знаєш, до кого можна вдатися. От і тут: я лише другий день у Львові, але вже почуваю себе напів-знайомим і з містом, і з людьми. Мені навіть здається, що за цей час у мене у Львові вже стало більше знайомих, як було майже за пів-року в Київі (виключаючи товаришів з семинарії та гимназії.)

А люде тут ласкàві, гречні, ввічливі. Ставляться до мене, не як до школяра, — а вже як до дорослого товариша, і звуть мене „пан студент".

Але ж у мене так розбігаються думки, що не можу записати всього докладно, в послідовному порядку, хоча я й звик уже писати й не почуваю в цьому жадної труднації. Тільки хочеться записати як найбільше, але ж кортить побігати й по місту, бо завтра виїздимо далі.

Іогана Карловича майже не бачу: у нього тут багато своїх справ і ми зустрінулись учора на вечéрі, а сьогодня — на обіді та побачимось у-вéчері в готелі.

Ну, мушу припинити писання: вже $12^1/_2$ годин, а тут до першої мусиш пообідати. Зараз біжу до ресторації „Нафтули", де умовився зустрінутись з товаришами, які обіцяли мене ще поводúти по старій українській столиці.

Аж голова йде óбертом: так і плигають одна за одною думки, óбрази, окремі чужі або й наші, тільки дотепер ще не чувані, слова. А ноги болять так, що навіть тяжко сидіти.

Шульца ще нема. В „пєцу"*) горить вугіль; на вулиці торохтять трамваї, а дóлі, в каварні — голосні музики-румуни.

Знов не знаю, з чого й почати... Але вернусь назад.

---

*) По польському — піч, грýба.

Перше, що мусили ми зробити, коли приїхали вчора о 2-ій годині в-день до Львова, — було: умитись, пообідати й купити собі одежу. Умиватись тут кепсько: такі важкі кам'яні мискй, що їх рішучо неможна вдержати намиленими руками. Й потім, непривично бовтатись у брудній воді, — бо вода стає брудна від мила й, здається, що, скільки не мийся, не вимиєшся, як слід.

Обідали в ресторації, — це вперше в моєму житті.

Такі повàжні ті льокаї („кельнери"), одягнені краще, як наші вчителі в гимназії. А моторні — на-прочудо! Заразòм двома руками несе штук двадцять величезних кухлів пива, або на одній руці — 8 тарілок з стравою.

Харитинко моя люба! Ну, що як би це тобі звеліли встругнути таку штукерію? Коли ти ходиш, бувало, з їдальні до кухні за кождою тарілкою осібно...

Але що мене найбільше здивувало, так це платничий. У нього величезний шкуратяний мішок ззаду, під фраком, а в тому мішку повно грошей, і він віддає решту, зовсім не дивлючись на монети. Застромить руку в тую торбу, потримає там з пів-хвилини й покладе на стіл. І, скільки я не пильнував, — він жадного разу не помилився. Ну, й люде тута: все в них швидко й кожен, що не робить, то так, що вже ліпше й не можна!...

Одного тільки я ще не розумію: як вони всі можуть пити пиво? Мені поставив кухля хлопчик (зветься — „піколо"); я хотів був відмовитись, але ж він тільки рукою махнув і побіг геть. Ні, правда, не тільки махнув рукою, а ще й сказав: „прóшу", (вони всі кажуть за кожним словом „прошу", а як прощаються, то дамам говорять щось зовсім чудне, неначе „цюці".*)

От, я й собі спробував пива: ну, й погане, гірке, б-р-р! А вони всі п'ють і рідко хто бере „мале пиво" а всі — „велике", тоб-то величезні кухлі...

Коли ми пообідали, то пішли на вулицю „Короля Людвика" біля мійського театру, й Іоган Карлович поміг мені купити вбрання. Добре, що він пішов зо мною: він трохи вміє по польському, а потім — правда — перейшов на німецьку мову й вибрав мені туристичний зодяг: короткі „сподні" (це по їхньому — штани), тужурку й коротке сіре пальто з хутряним коvіром. Дуже гарне — і все дуже дешево. Потім купили ми в'язані гетри, мнякий, плюшовий бриль, зелений з невеличким пірцем, подібний до того тирольського, що є у Шульца, та мнякий кашкет на дорогу. Мені ще кортіло також жовті туристичні черевики, як у нього, — але він каже, що це купимо в Мюнхені, бо там дешевше й краще. До-речі, наші люде кажуть не Мюнхен а „Монахин".

Коли я пришов до готелю, передягся та поглянув на себе в люстро, — то й сам себе не впізнав. Чисто:

---

*) Це я тоді був не второпáв — галичане раз-у-раз кажуть: „цілую руці, цілую руці". Коли-ж це говорити швидко, то, справді, вчувається, наче: „цюці; цю-ці!"

„Тепер я — турок, не козак...“

„Тепер я — турок, не козак;
Здається, добре одягнувся.
І як воно зробилось так,
Що в турка (певніш — в європейця)
я перевернувся...“

От тепер, „дядюшко“, ви, й справді, могли би мені сказати:

— „Фу-ти, ну-ти, какой франт!...“

Я купив собі план Львова й подався сам ходити по місту, бо Іоган Карлович вже пішов по справах. Вчора обходив багато. Найсамперед був на „Ринку“. Там мене вразили українські вивіски: „Редакція Дїла“ (чомусь над *і* дві крапки?), „Книгарня Наукового Товариства імени Т. Шевченка“ й тому подібне. Але ж треба правду сказати, що я українські вивіски побачив вперше ще з Бродів: над кожною станцією написано й по-нашому. Навіть у вагоні є надпис: „Вихильовати ся з окна возу як найострійше заказує ся“. А друга: „Упрошає ся на підлогу возів не плювати“.

Це таки по-українському, хоча й не зовсім „по-нашому“.

Потім втрапив я до красного саду, що зветься „Стрийський Огород“ (але ж це — тільки парк чи садок, а жадного огороду там немає). Дивно, що в-зімі він відчинений й всі доріжки почищено. У Київі всі майже сади, — й ботаничний, й миколаєвський — зімою замкнено, а коли й не замкнено, то снігу з доріжок не позмітано. Я сів на лавочці й сидів. До мене підійшов якийсь вже літній панок і спитав:

— „Пан позва́ля?“

Й, коли я посунувся, він сів біля мене. За хвильку він почав мене роспитувати по-польському, чи подобається мені тут, і т. д. Я все зрозумів. Взагалі мені здається польська мова легкою. Але ж тільки, як слухати; а коли я сам почав йому відповідати, то в мене нічого не вийшло. Я це добре бачив, однак той пан мені сказав:

— „А́ле, а́ле! Пан юж добже му́ві по-польську. Пан є рус?“

— Ні, українець, — відповів я.

Він враз замовк, швидко встав і пішов собі геть.

Тепер я вже знаю, чого то. — Поляки дуже не люблять українців, а ми їх також. Бо вони зовсім не хочуть визнавати, що Львів — то українське місто. Навпаки, — вони доводять, що Львів — польський, і страшенно за це воюють з нашими галичанами, яких зовуть „русинами“, а не українцями...

Тепер ще у Львові польська влада, але всі наші говорять, що це — не надовго. Та й, справді, це так безперечно й буде. Варт тільки побачити та послухати: чого-чого тут нема українського! Й книгарні, й редакції, й митрополит, і гимназії, й бурси, й Наукове Товариство, й „Просвіта“, й „Сокільський Базар“.

Кажуть наші люде, що скрізь тут здіймається цілком одверто „українське питання“, а коли часом буває якась українська маніфестація, — то польська полиція не то що нікого не б'є нагаями, як у нас козаки, а — навпавки — пильнує, щоб не перешкодив хто. От це, я розумію, — Європа!...

Взагалі з кожним днем ми — українці завойовуємо все нові „позиції“, й наша справа стоїть тут дуже добре.

Тепер уже наші галичанські русини допоминаються, щоб у Львові було як найшвидче заведено український університет. Всі наші люде певні, що Львів знову вже незабаром буде цілком українським і знову стане столицею української Галичини.

Тутешні студенти навіть мене умовляють, щоби я вступив до львівської української гимназії, а потім — до українського університету. Але ж уже й тепер і в польському університеті деякі науки викладають по українському, й тут же навчає знаменитий наш професор Михайло Грушевський, той що написав найбільшу історію України. (Я купив сьогодня в „Сокільському Базарі“ листівку з його портретом).

Але я ще не знаю, чи послухатись цієї ради, чи ні. Треба поговорити спочатку з Іоганом Карловичем...

Ще я бачив у Львові пам'ятники: Адамові Міцкевичу на Академичній вулиці (величезний ґранитовий стовб, на якому стоїть Міцкевич на весь зріст, а над ним янгол — ґеній). Бачив також пам'ятник Яну Собєському. Я спочатку аж зрадів, бо думав, що то Богдан Хмельницький, а тільки потім зблизьку додивився. Ну, куди ж йому до Богдана! Цей ледве сидить на коні, ніби до нього прив'язаний. Воно й добре, що таки наш багато кращий. Бачив університет, політехнику, музей „Осолінеум“, де — кажуть — величезна книгозбірня з книжками на всіх словянських мовах; бачив український академичний дім, бурсу гимназіяльну. Нарешті оце над-вечір були ми на „Кóпці“. Це — величезна, кругла, насипана з землі гора, яка ще зветься „Могилою Люблинської Унії“. Зроблено її, як пам'ятник 300-літніх роковин об'єднання Польщі, Литви та Росії.

Величезний широкий краєвид з цієї гори, а внизу, під нею, — руїни мурів старовинного, першого кам'яного замку („двору“), що був вибудував ще король Казимір.

Взагалі, яка сила тута всякої старовини! Мабуть далеко більше, як у Київі. І вулиці мають не такий вигляд, як наші; й самі старі будинки зовсім не подібні до наших: часто трапляються по 3—4 поверхи, але ж кожен поверх має тільки по 3, а часом то й по 2 вікна на вулицю. Це раніш в Європі був такий закон, що доми не вільно було ставити на вулицю широким фасадом, а лише вузьким боком...

Взагалі мені страшенно подобався Львів. І, — правду кажучи, — кортить мені тут зостатись...

До того ж на-прочудо мені тут щасливо ведеться. Єдина маленька була прикрість, як я заблудився після вечері, йдучи до свого готелю. Кого не запитаю по українському: воно тільки луп-луп очима — й піде, мовчки. А один пан так навіть на мене

гримнув; здається, сказав: „гайдамака"! Тоді я почав питати по німецькому, й мені не тільки все показали, а навіть якийсь панок вернувся зо мною й сам довів мене аж до гостиниці.

Коли ми вже дійшли, я навмисне сказав по українському:

— Дуже вам дякую, пане добродію!

А він усміхнувся й теж по українському мене спитав:

— То ви — русин?

— Русин.

— А чому ж ви питалися мене по німецькому?

Я йому пояснив. А він засміявся й говорить:

— А це, бачите, завше так буває, що ми — словяне можемо розмовитись один з одним лише по-німецькому. Це — найбільш зна́на словянська мова.

Я й собі засміявся і спитав:

— А ви — теж українець?

— Ні, — відказав він, — я чех, але завжди живу у Львові й обертаюсь найбільш в русинському товаристві. „На-здáр".*)

Мені страшенно подобалося це знайомство.

Зараз оце ходив у каварню: випив чаю. З наших був тільки студент Шапран. Я побачив його за столиком, як він читав газети, а навпроти його сидів якийсь пан. Я підійшов, поздоровкався й сів, а той пан, що був за цим столиком, са́ме покликав платничого. Я й чую, як він каже, що вчора поспішав і не встиг заплатити за те, за те й за те, а ще позавчора не заплатив за циґару. Потім, коли він вставав, щоб виходити, поклонився Шапранові й мені, навіть сказав: „Пова́жання!"

Я спитався Шапрана, хто це? — а він і каже:

— А я знаю? То — мені пан не знайомий.

Ні, таки знов скажу: от що значить — Європа! Яка чемність і яка чесність! Ніхто ж рішучо не знає, чи платив він, чи не платив, — тим часом тут нікому й на думку не спаде, щоб щось зашарлати. А потім мені це дуже подобалось, що тут, коли сидять за спільним столом, то навіть чужі люде вітаються. Дійсно це — не Росія. Не дурно ж у Бродах трапилася мені така пригода, маленька, але цікава.

Коли ми вже перейшли через митний уряд, що обдивився наші куфри, — я схотів поблукати біля двірця, бо знав, що нам ще чекати 40 хвилин, поки прийде наш потяг на „Красне-Львів".

Я поклав біля дверей в залі II-ої класи свого куфра, а Іоган Карлович десь сидів за столиком і пив пиво. Біля моїх річей примостився якийсь панок. Я й звернувся до нього, — як бувало це робить татусь, — з проханням, щоб він поглядáв на мої речі.

А він засміявся та й каже:

— Та що ви, пане! Це ж вам, слава Богу, не Росія. Тут ніхто чужого не займе.

---

*) „На-щастя!" — вислов чеського привітання.

Дійсно, слава Богу, що це — не Росія...

Ага! Добре, що згадав...

Як я вийшов тоді за двірець, то нагоди́вся на цікаву подію з пачкарями. Через Броди якісь жиди переганяли всяку худобу: корів, овець, свиней. Вони прийшли до митного уряду й тут урядовці почали обдивлятися їхню скотину. І яке ж було моє здивування, коли один з жандарів почав здирати з живої вівці шкуру. Вона стояла спокійнісенько, але ж замість неї страшенно верещав її господарь — жид. Коли-ж з неї зідрали шкуру, то виявилось, що вся вівця була обстрижена й обмотана шовковими стьожками, якимсь мере́жевом, то-що. Таких овець знайшлося аж восьмеро. Було в них по-за шкурою й шовку, й хусток, і всякої всячини.

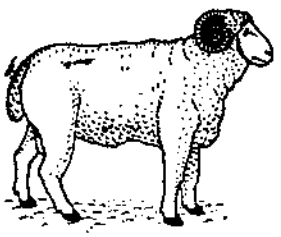

Я так сміявся. Та й всі, хто там був, аж качалися, дивлючись, як вівці рішучо не пручаються, коли з них здирали шкури...

Кажуть, що там часто ще й не такі дива́ можна побачити. Взагалі ті пачкарі — незвичайно хитрі люде. Може б, кажуть, і ці проскочили, коли були б не спізнилися на пів-години, як са́ме стояли ще по́тяги й урядовці оглядали клунки пасажирів, а то спізнились і „вскочили у нікуди“...

Прийшов Іоган Карлович. Йдемо вечеряти.

25./III.

Ну, от я вже й в справжній Польщі — у Кракові. Тут уже українців не знайдеш, але по німецькому всі говорять добре. Маю й я чи́малу практику.

Ми тута пробудемо тільки до завтрашнього ранку, бо ті люде, яких хотів побачити Іоган Карлович, виїхали до Праги. А йому конче їх треба бачити, й через те ми ще побуваємо у Празі. Я дуже-дуже радію. Подумати тільки: заразом побачу й Закордонну Україну, й Австрійську Польщу, й Чехію, й Німеччину, бо з Праги будемо їхати на Дрезден, де спинимось може аж на два дні, й тоді — Баварію! От, це так мандрівочка!.. Не гірше, як у Ворисгофера „Виховуюча мандрівка“. Одного мені тільки й шкода́, що немає зо мною мого любого побратима, вірного товариша — Ярослава. Уявляю собі, з якою радістю він ходив би не по Вороніжу, а по Кракову!..

А в мене вже, здається, ноги привикають до ходіння, як у почтаря. Бігаю, чисто мов Самзнай: бо кортить побачити як найбільше.

Сьогодня зра́на й до обіду оббігав мало не увесь Краків і ще був й в музеї...

Ну, записую все по-порядку.

Шкода трохи, що ми їхали вночі: не довелося бачити шляху. Коли вчора Іоган Карлович прийшов у-вечері, то сказав, що треба швидче вечеряти та їхати. Признаться — у мене дуже боліли ноги та хотілося спать, але ж я посоромився те сказати,

а лише нагадав, що він мене колись вчив не їздити вночі, щоб бачити дорогу. А він посміхнувся й каже:

— То ж я вчив, коли чоловік виїздить з дому; а коли маєш платити в гостиниці за те, що зостаєшся на однім місці, то краще заплатити у вагоні за те, щоб тебе перевезли до другого місця.

От, практичний чоловік!

Коли ми приїхали на двірець — там була така сила народу, що ми ледве влізли у вагон. (Ми по Європі їдемо в третій класі, а до Європи їхали в другій.) У вагоні попали ми в таке купе, що на кожній лавочці нас сиділо по п'ять душ. Я був такий заморений, що ледве міг сидіти: так страшенно мені хотілося лягти. Але де там: тіснота, а ті цигари — то просто життя від них не має! Тільки що рушив по́тяг, як Іоган Карлович встав і, нічого мені не сказавши, вийшов з купе. Ту ж мить на його місце, зовсім не слухаючи мене, що я сказав: „Dieser Platz ist besetzt!" — тоб-то, „це місце не вільне", — там умостився якийсь товстелезний австріяк, і те ж з цигарою.

Мені аж сумно стало, бо я вже вирішив, що коли повернеться Шульц, то я віддам йому своє місце, а сам цілу ніч буду стояти на ногах. Але-ж Шульц все не йшов. Вже було дві припинки, — а його все нема та й нема. Мені ставало тривожно: де ж він подівся? И страшно було втеряти місце.

Уже й втретє спинився по́тяг, а Шульца нема!

Я вирішив йти його шукати, коли це прийшов кондуктор, перевернув в купе́ табличку й замість „Dla palących", стало „Dla pań", а тоді звелів нам всім забірати речі й виходити геть, бо це буде дамський переділ. Пасажири почали нарікати, але ж нічого не помогло. Я теж забрав свої й Іогана Карловича пакунки, виліз у прохід й здалеку побачив Шульца. Він підморгнув мені й усміхнувся. „Що таке? — Наче він радіє, що нам навіть і сісти не буде де!" — подумав я... Тим часом кондуктор замкнув купе́ й пішов собі. Ті пасажири, що були в нашому переділі, так само порозходились, хто куди. Я підійшов до Іогана Карловича й тільки-що хотів був до нього заговорити, коли по́тяг припинився, десь узявся кондуктор, вхопив наші речі, мовчки відомкнув те саме купе, де ми вже були, укинув туди наші куфри й, попхнувши нас, замкнув двері, а сам щез.

Я здивовано дивився на Іогана Карловича й нічого не розумів. А він чмокнув губами й промовив по-московському:

— Ну, вікладивайся спать!

Виявилось, що він дав кондукторові дві корони, й той вигнав з „сепаратки" всіх пасажирів, а зоставив тільки нас двох на всю ніч.

Виходить, що й тут не цураються хабарів...

Через те ми спали аж до самого ранку. Тільки раз відчинилися двері, увійшов якийсь новий кондуктор, якому Іоган Карлович ще щось дав, — і більш вже ніхто не турбував нас аж до самісенького Кракова. Я виспався чудово й навіть досі не почуваю втоми...

Ми приїхали дуже рано: ще не було 6 годин.

На величезному двірці з усякими підземними хо́дами ми напилися кави й „фіякром“ (це – справжня карета, як у полтавського архирея, тільки-що запряжена однією конякою) поїхали до готелю. Ми їхали Баштовою вулицею біля Флоріянської вежі через „Планти“, потім по вулиці Флоріянській до Ринку, де й спинились в готелі „Дрезденському“. Тут говорять по-німецькому й, крім того, це — чудовий готель, просто, як палац! Куди — „На́родній Гостиниці“, або нещасним „Номерам Крайника“ у Полтаві, куди я заходив двічі, як приїздили родичі товаришів...

„Ринок“ — то самий осередок Кракова. Яка краса, яка старовина! Аж заздро стає, коли подумаєш, що от, наприклад, поляки мають таку чудову столицю, де у них все виключно польське, національне, — а ми маємо „чужий Київ“, в якому не почуєш рідної мови, не побачиш національної української озна́ки, познищувано навмисне пам'ятки, що було зосталися після наших великих людей, як от, хоча би Мазепині будівлі. Бідна Україно, коли тебе „окраденую збудять“?...

Про Краків можу записати більш подробиць, бо я вже тепер навчився, що́ робити, як приїдеш до нового міста: треба в першій-ліпшій книгарні купити собі не план, а „путеводника“, в якому все так докладно росказано, що зразу знаєш, де чого шукати, що треба подивитись, і т. п. Тільки — тяжко мені читати по польському: й літери наче латинські, а читається не так!...

Розуміється, як тільки ми умилися й почистились, — негайно пішли на вулицю. Година була чудова: ступнів чотирі морозу. Вулиці чисті, блискучі, ніде жадної сніжинки, наче все тільки що вимите. Вітрини величезні, повні роскішних річей, і скрізь малинові герби з білим орлом та портрети Франца-Йозефа, якого тут мабуть дуже люблять. Люде чемні, ввічливі. Й тут, коли я часом забудуся та почну говорити по-українському — мене силкуються зрозуміти й нітрохи не лютяться, що я не — поляк, а українець.

Я купив собі у величезній книгарні на Ринку путеводника, знайшов „ринок“ і почав обдивлятись.

Найсамперед, звичайно, оглянув „Сукениці“ — це пам'ятка середневічньої торгівлі польської. Ще в 13-му віці тут торгували сукном. Величезну будову цього „сукняного базару“ зроблено тепер в „готицькому стилі“, а значну частину орнаменту на ній зроблено одним з найбільших малярів польських, Матейком. Незвичайно цікаво, що з одного боку стіни́ прибито на ланцюгу старого-престарого, до-ціла поржавілого й пощербленого ножаку, на зразок наших кухенних колодіїв. Це ніж історичний: кажуть, що цим ножем зарізав брат-брата. Ці брати будували дзвіниці на старовинному Марьяцькому костьолі (він стоїть так само на Ринку), а це було також ще в середні віки. І от, у одного брата праця посувалася добре, бо він був богобоязливий, а другому не щастило, бо він був сердитий та лихий. Через те тая дзвіниця, яку будував перший, дуже швидко йшла вгору, а в другого була далеко нижча. Це викликало шалену заздрість у дру-

гого брата, й коли вже робота підходила до кінця, — він вхопив того ножаку, що тепер висить на Сукеницях, і заколов першого брата!

Це мені росповідала якась бабуся, що сиділа під костьолом з книжечкою в руках, бо я її запитав, як цей костьол зветься. І справді, одна вежа височенна: вона має більш 81 метра заввишки й є найвищою баштою у всьому Кракові. А друга, з правого боку — простіща по будові й значно нижча. Костьол всередині дуже гарний і величній. Особливо мені подобалися ріжнокольорові вікна, що звуться „вітражами". Незвичайно гарно також вирізані з дерева крісла для сидіння. Величезні варгани. Уявляю собі, як вони вигравають.

Так; ще я забув згадати, що в Сукеницях по стінах зроблено герби всіх польських міст, і це виглядає якось дуже урочисто. В Сукеницях же уміщено й „Народовий Музей".

Які роскішні й величезні тут картини! Особливо знаменитий образ Генрика Семирадського — „Смолоскипи Неронові", а потім войовничі образи Матейка та картини Хельмонського. Сила тут також старих картин, але вони мені не так подобалися: якісь вони пожовтілі та почорнілі й багато дуже коней та голих жінок.

Далі величезна сила гравюр, а потім всякі речі старовинні та речі народнього побуту. А скільки мармурових та мосянжових постав, малюнків пером, акварелів! Все це можна тільки оббігти, але, щоб роздивитися кожну річ, треба ходити місяць, або й два.

І знов у мене боліло серце й щось накіпало злісне й гнівне: хіба ж це можна зрівняти з нашим київським музеєм, де ми з Вячеславом Вячеславовичем за три години роздивилися мало не все?! Що-ж? Ми хіба не мáли історії, хіба ми не мали старовини, ми не мали свого питомого побуту, своїх артистів-майстрів?... Де ж воно все? Хто його знищив? Звісно, не хто, як оті „восточнії, православнії!"...

Коли я сказав про це Іогану Карловичу, — то він мені відповів, що, певне, не все й наше знищено, а лише порозтягувано по инших музеях та розкрадено. Та він каже, що все те, що зосталося, потім знайдеться й ми його собі повернемо. Дай-то, Боже! От, шкода, що він нічого не знає про наші пам'ятки. Він стільки світа об'їздив на своєму віку, що, як би це знав, то міг би мені сказати, де воно є...

Але, що я помітив: незвичайно втомляєшся, коли ходиш по музею; ноги болять далеко більше, ніж ходити по вулицях.

А втім я вже на ноги не зважаю, як колись не зважав на руки, коли почав був чистити доріжки в саду... Кортить побачити як найбільше. Тим-то я пробіг по музею, подивившись найдужче на нові картини (копії на листівках я маю всі) й пішов далі в місто.

Пройшовся головною вулицею — Гродською й дійшов до „Вавелю". Це — цілий старовинний гóрод. Стоїть він на горі над річкою Вислою (через те Польщу й зовуть у нас — „Привіслянський Край", як нас — „Югом Росії").

На Вавель ще кажуть — „польський акрополь“ — або „Крулевський За́мек“.

Коли я зайшов у Вавель, — то враз до мене підступив якийсь вбогий панок і спитався, чи я чужинець? Я сказав:

— Ja, mein Herr!*)

— Німець?

— Ні, Українець.

— Русин? — перепитав він.

— Ні, власне, не русин, а — українець, — уперся я. — Я з України.

— З Руска?

— Ні бо, з України, з Києва.

— „А то вшістко єдно“, — сказав він і почав говорити мені по московському, що він — провідник або „ґид“ і за одну корону може мені росказати все, що є у Вавелі. Але мені стало прикро, що він запевняв мене, ніби я — „русскій“, й, хоча мені не шкода було корони, бо дуже хотілося про все дізнатись, але я рішучо відмовився. От же, він так до мене ув'язався, що я подумав:

— Ти, видко, не „ґид“, а „гидь“! Але від'язатись від нього не міг: він таки пішов за мною й росповідав мені про все напівнімецькою, напів-галицькою мовою. Врешті мені його стало шкода: він був такий обшарпаний, в драних черевиках, в легкому пальтишку, але з глаженим комірцем, — правда, дуже брудним, і хоча й в засмальцьованому, але в „котелку“. Одно слово — пан! А як він мене дякував, ак я йому наприкінці дав півтори корони!

От ми й походили по Вавелю більш, як годину.

Раніш тут був старий королівський двір, але деревляний, оточений вала́ми та рівчаками з водою, тоб-то старовинна фортеця. Ще в році, здається, 1241-му на Вавель нападали татари, але його не подолали. Король Казимір збудував замість старого замку — новий, кам'яний з товстими мурами та баштами. Від того часу мало-що зосталося: найцікавіща тогочасна руїна — то сутерени, в яких на товстому стовпі написано „Kazimir“. Добудовували Вавель потім инші королі. При чому зосталась над муром одна цікава вежа, що була ніби опочивальнею королівни Ядвиги. Вона висить над стіною й до неї з-окола не можна дістатись в жадний спосіб, а в підлозі вона ма́ла потаємні хо́ди, якими можна було вийти під самою Вислою далеко від замка, аж за старий Краків. Це на той випадок, коли б напали якісь розбішаки, або під час облоги міста ворогом. Цікаво, що, як каже „ґид“, тут є докази того, ніби Вавель ще в ті найдавніщі часи опалювали з центральної топки.

Тут до нас підійшли ще нові туристи: якісь німці й французи. Правда, потім стало відомо, що та пані, яку я вважав спочатку за француженку, — була еспанка. Але дивно мені: я ніколи не думав, що еспанки бувають русяві!... Мій „ґид“ враз став помітно жвавіщий й почав на всіх мовах знову оповідати про цю вежу, про підземні ходи, про центральне отоплення, то-що.

---

*) Так, пане!

Француз спитав по-німецькому:

— А чи не на те будовано цього хідника, що-б сюди ходили до Ядвиги гості?

Гид засміявся й відповів:

— Як що й ходили, — то рідко, бо Ядвига завше була хвора.

А француз сказав, що то са́ме через них, вона й хворіла, й чогось дуже сміявся й підморгував...

Є там ще чимало й инших веж, що майже всі були хурдиґами, одна так і зветься „Złodziejska".

Побудовано теперішний Вавель на початку 16 століття, за часів Зигмунда І-го. Коли прийшли сюди шведи з королем Карлом XII, тим, що бився вкупі з Мазепою під Полтавою, — то вони були знищили Вавель. Потім кілька разів його про́бували реставрувати, але все те не щастило довести до кінця. Руйнували його австріяки, а потім страшенно загидили москалі, які пооблуплювали стіни, попсували дорогоцінні паркети, позбивали орнаменти і т. п. — тоб-то пово́дились так само, як і з історичними пам'ятками у Київі. І тепер ще багато у Вавелі запущених руїн, але він знову ремонтується. В однім місці, на галереях того двору, де відбувалися лицарські турніри, я бачив роспочату працю по відновленню малюнків на стінах. Це дуже цікаво, як зшкрябують вапно й з-під нього виходять на світ „фрески" (стінні малюнки), що були там колись. Але ж це треба каторжної роботи, щоб все те виявити!

Мабуть найбільш пишно було оздоблено такі залі, як, наприклад „орлову", „судову", „про танці", й т. п... Зреставровано поки-що дуже мало, але ж на так званому „сліпому ґанку" видко покрівлю з полив'яних кахлів, зовсім таку, як на нашому Полтавському Земському Будинку.

Недалеко від одної башти є ще цікава річ — так звана „драконова яма", в якій ніби-то проживав цмок, що його потім забив Крак, той, що заснував місто Краків. Вхід до тієї печері затуляють міцні залізні двері. Тут же кілька костьолів, — і в одному з них — гробниці польських королів, — в костьолі св. Вацлава. Я вже не мав часу зайти до гробниць, але не дуже й шкодую, бо ще побачив чимало цікавого, чого не побачив би, коли б довше затримався у Вавелі.

Виходючи з Вавеля, я поклонився всім тим туристам, що були вкупі зо мною. Вони так само поклонилися мені. Виходить, що я вже починаю засвоювати європейські звичаї...

О першій годині я мусив був прийти до ресторації на вулиці Томаша. В цій німецькій ресторації (забув як вона зветься), я мав зустрінутись з Іоганом Карловичем. Щоб не спізнитись, я сів в трамвай. Перше, що мене вразило, що в Кракові в трамваї є дві класи: перша й друга. Звичайно, я їхав другою, але заїхав далі, як мені слід, і вже ледве пішки добрів до ресторації. Іоган Карлович вже кінчав обідати й почав був мене лагідно, як завше, вичитувати, що неможна бути неакуратним. Коли ж я йому сказав, що заблудився й через те спізнився, то він, усміхаючись,

додав, що це завжди слід мати на увазі, коли не знаєш, яка далечінь до того місця, куди маєш прийти в строк, а тому він мене не вибачає. І це таки, правда! Я бачу й сам, що в Європі люде розуміють ціну часу.

Коли ж я потім сказав, що в Кракові два розділи в трамваях, — то Іоган Карлович скривився, витяг з рота циґару й відповів мені:

— Поляки занадто носяться з своїм гонором і взагалі уявляють собою наче дві нації: „panów“ і „psów“. Пани — шляхта, а пси — простий народ, якого вони називають „бидлом“. Мені це видається гидким!

— І мені також, — щиро додав я.

Іоган Карлович взагалі трохи незадоволений з Кракова. Він каже, що йому кортить як найшвидче доїхати до дому, а тут його все затримує. Мало того, що треба їхати до Праги, чого йому, очевидно, не хочеться, але ж доведеться, мабуть ще на день затриматись в Кракові. Той офіцер, якого йому треба, виїхав до Відня, й має приїхати або сьогодня увечері, або аж завтра в-день.

До вечора Іоган Карлович був вільний, і ми пішли ходити по місту вдвох.

Шульц і в Кракові знає так само все, як у нас, на Полтавщині. Він повів мене на Малий Ринок, де стоїть пам'ятник Адамові Міцкевичу, але не такий красний, як у Львові, хоча на ньому й далеко більше всяких фіґур: „Народ“, „Поезія“, „Вітчина“, „Слава“. Далі ми дивились старовинні будинки, один з яких зветься „сивим домом“, а в ньому колись жив Костюшко. Бачили далі будинок, де був шлюб Дмитрія Самозванця з Мариною Мнішковою.

Потім були коло університета й захо́дили в двір, де посередині стоїть пам'ятник Копернику. Потім пішли на „Планти“. Певне, в-літі тут чудово, бо це роскішний сад з пам'ятниками, — який йде навколо всього старого міста й тягнеться майже на 20 верстов. Шульц каже, що все це — раніш були вали́ чи окопи навколо Кракова, призначені на оборону міста від ворогів. Але тепер з того поробили тільки сади, а, коли доведеться Кракову оборонятися знову, то він вже своїми Плантами не врятується.

Австрійські жиди.

Але Планти не скрізь однакові. Коли ми пішли в один бік, то вони стали рідкі й брудні, Шульц каже, що це через те, що тут живуть жиди. Й справді, ми почали все більш зустрічати жидів, незвичайно типових і кумедних. Мене ще у Львові здивували вони, а тут вже й зовсім. Широкі плисові кожухи, як попівські ряси, великі хутряні коміри й гостроверхі хутряні шапки. Ну, чисто, як на малюнках. А зовсім молоді жидки мають довжелезні пейси, аж нижче підборіддя, дуже старанно закручені. Як би у нас, в Полтаві з'явився такий жидок,

— то сама бурса його б загризла. А тут вони скрізь ходять так гордовито, що до них а-ні приступу. Навіть наче навмисне хизуються своїм кумедним виглядом.

Ну, вже втомилася рука!...

Зазначу тільки, що бачили ще костьол, перед яким стоїть над вулицею на мурові ціла низка мармурових святих. Шульц казав, що то вони повтікали з церкви, бо не вірять в щирість польської молитви. Взагалі він вважає поляків дуже нещирими й, очевидно, не дуже їх долюблює.

Потім я прочитав в „путеводникові", що цей костьол зветься костьолом св. Петра; а ті святі — 12 апостолів.

Ще бачили старовинну жидівську синагогу, будовану в 14-му столітті...

Ми повечеряли в своєму готелі й Іоган Карлович пішов довідатись, чи приїхав потрібний йому офіцер. Певне, приїхав; позаяк Шульца довго немає. Не буду його чекати й ляжу, бо тепер почуваю, що стомився я безмірно...

Іоган Карлович страшенно лихий: мусимо зостатися в Кракові ще й сьогодня. А мені байдуже: я навіть, коли по правді казати, дуже радію, бо сьогодня поїду подивитись на Величку, про яку знаю ще з географії. Сам Шульц мені й порадив поїхати: каже, що це й цікаво, й мені буде спроба, чи справлюся я сам. Тільки сказав записати № телефона в нашому готелі, щоб, коли трапиться якась пригода, — то я міг би йому протелефонувати.

Але я сподіваюся, що пригоди не трапиться: я вже не мало надивився та й німецька мова мене так визволяє, ніби я не в Польщі, а в Німеччині.

Біжу снідати й зараз їду...

Найсамперед я цілком зайво, як рисак, летів на двірець. Виявилось, що ніхто не їздить до Велички раніш пів-на-першу, коли він там не має якогось иншого діла, як тільки подивитись на соляні копальні. Це через те, що від Велички до Кракова — всього тільки 13 верстов, пóтяг йде 40 хвилин, а огляд копалень починається лише в три години.

Одже я вернувся з двірця знайомою дорогою, ще раз оглянув Флоріянську Браму, та „Рондель" — круглу низьку вежу, куди колись закидали всяких злочинців; ще походив по місту й пішов перед 12-ою обідати в першу ресторацію. Виявилось, що це — й ресторація, й кавárня вкупі. Дуже гарна й дуже цікава тим, що по стінах намальовано ріжні малюнки, пороблено всякі підписи, написано ноти й тому подібне. Обіду ще не давали, а я мав з собою ріжні листівки з малюнками Кракова й понаписував привітання: побратимові Яркові, Старушкові, Тіні, Олексію Івановичу й Харитині. Харитині послав картку з образом Ченстохівської Богоматері; певно, вона потім повісить цю картку на стіну, як „іконку".

Ледве я зкінчив писати картки, — дали мені й обід. Я швидко пообідав, але ж у мене була ще ціла година, так я ще й випив „бялу каву по-віденському". Дуже це смашна штука: така пінка зверху (зветься — „мелянж"), дуже солодка, й до неї — два тістечка. Куди ж смачніш, як, бувало, в Полтаві у „Грека," де бурсаки крали тістечка!

Одно слово, я цілком вже оговтався й почуваю себе в Середній Європі, як вдома.

А ще Іоган Карлович говорить: — „Дивись, щоб не вскочив у якусь пригоду!" В яку ж я можу вскочити пригоду, коли я тут почуваю себе дуже добре, нічого не боюся й ні від кого не залежу?..

От, і у Величці у мене все пройшло дуже добре.

Я сів у пóтяг, а коли приїхав до Велички, то, навіть нікого не роспитуючись, дійшов до копалень, бо йшов за тими туристами, що приїхали в одному пóтягу зо мною. А що це були туристи — про те легко догадатись, — бо вони всіх роспитували, куди й як, а потім побачив я поміж них того француза й еспанку, що з ними вкупі ми вчора обдивлялися Вавель.

Коли поуз довгої стіни ми дійшли до контори копалень, де треба було брати квитки на спуск до шахт, — то вони мене пізнали й ми привіталися, як знайомі.

Довелося трошки підождати, а потім нам дали полотняну одіж, декому — лихтарики й ми пішли до вінди. Ух, як і шугнуло ж під землю! Аж отороп взяла: швидко, швидко летить машина в чорний колодязь і, здається, немає й дна тій ямі!

Взагалі, як ми вже опинилися в підземному царстві, — то я просто отетерів. І ві-сні мені ніколи того не марилося, що я побачив. Яке величчя природи, яка чарівна краса: що таке після того синематограф чи навіть театр?! Дуже я дякую тому Шульцевому офіцерові, що спізнився з Відня. Бо й справді — була б страшна шкода не побачити такого дива предивного! Потім я вже довідався, що ми всього ще й не бачили через непорозуміння. Нас було 13 чоловіка туристів і жоден не розумів добре польської мови, а через те ми не зрозуміли, що треба було зажадати, щоб нам дали квитки першої класи „з освітленням". А ми пішли по квитках третьої класи й не бачили тої чарівної краси, яка буває при повному освітленні підземних шахт *).

Але ж і те, що ми бачили — просто казковий сон. Кам'яна сіль — біла, як крига, прозора й міцна, вистилає стіни величезних печерь, на зводах яких вона звисає, мов колосальні крижані смоктуни, або, як там казали, — сталактити. Страшенної вишини ті печері, здається — до 40 метрів, тоб-то мало не 20 сажнів, а є й ще вищі.

Але найсамперед ми прийшли до Каплиці. Це — висічена в соляній скелі ціла невеличка церківця, в якій все зроблено з самої соли: й панікадило, й ставники, й постави святих. Ця цер-

*) Тут помилка: поділ по класах спуску залежить не від жадання туристів, а від того, скільки їх в гурті. При малому числі — огляд II-го розділу.

ківця зветься — „Каплиця св. Антонія". На вівтарі — хрест з роспʼятим Христом, білий, мов з криги; дві постави ченців на вколюшках; по обох боках — статуї святих. Кілька разів на рік тут буває служба, а робітники заходять сюди молитися що-дня.

Який же чудовий, фантастичний вигляд все це ма́ло, коли запалили бенґальський вогонь — червоний та зелений! Все заблищало, переливало ріжними кольорами.

Всі були в захопленні.

Потім з каплиці ми пішли до „Печері Урсулінок", що має чудовий вхід з соляних скиб; потім до инших печерь і йшли такими переходами, що підперті з обох боків деревляними підпорками. В тих проходах до́лі місцями прокладено залізні рейки, а місцями між ними протікає вода.

Я помочив пальця й лизнув, а вона солона, як ропа́. Величезна печеря, здається „Михало́виця", яка має заввишки 36 метрів, а 28 — завширшки. Ми далі перейшли до мосту, біля якого стоять дві величезні пирамиди, відкиль починається вхід у залю „Францішкову". Тут також стоїть чудова постава з соли якогось князя австрійського. Потім перейшли в нову печерю з якимись тяжа́ми з соли, наче стовби чи колони. Це все ми спускалися глибше й глибше, аж поки не потрапили до залі „Архикнязя Альбрехта". Це вже майже на півтораста метрів під землею! На жаль, глибше було не вільно, а тим часом шахти йдуть більш, як на 280 метрів, тоб-то глибше, як на чверть верстви!

Ну, чисто тобі, як „мандрівка до центра землі" у Жюль-Верна. І дивно, що там тепло, але не парко, добре повітря й так приємно пахне. За залою Альбрехтовою — відпочинок, є там навіть буфет: можна випити води то-що, й де-що ззісти. Майже всі туристи їли, бо вони не догадалися пообідати, а я тільки взяв тістечко й купив собі на пам'ятку шматок соли та соляний хрестик.

Але на цьому підземна мандрівка не зкінчилася. Саме цікаве було далі — так звана „Пекельна я́зда", де раніще шахтарі спускалися вниз, в провалля по мо́тузах, а потім — чудове, фантастичне озеро під землею, в печері. Яке воно чарівне, коли запалили бенґальські вогні, а ми їхали паромом на другий беріг!

Ага, добре, що не забув записати. Тут вийшла маленька кумедія.

Коли ми пливли, еспанка звернулася до мене з якимсь запитанням. Я, звісно, не зрозумів. Тоді француз, очевидно, жартуючи, переказав мені по німецькому:

— Ви, каже, певне, рибалка, то „фрау" вас і питає, чи не знаєте, які риби водяться в цьому озері?

Я, не довго думаючи, також жартом відповів:

— В такій солоній воді мабуть водяться тільки дуже солоні оселедці.

Всім це дуже сподобалося, тільки провідник, не сміючись, по німецькому сказав, що я помилився, бо вода тут не солона.

Це справді — дивина́! Я хотів був сам спробувати, як ми перепливали, але вже стало темно й я побоявся оступитись,

але ж йому не повірив. Однак це — правда; бо те саме казав і Шульц, та ще Іоган Карлович додав, що добре я зробив, що не попробував, бо як би булькнув у ту воду, то навряд чи мене б витягли. Він каже, що там дістати дна важче, як у Ворсклі, бо те озеро дуже глибоке.

Крім того озера, там, в копальнях є ще аж 16 озер, але вже солоних.

Потім ми ще побува́ли в „Каплиці св. Хреста“ й у „Пясковій Скелі“. Остання заля — заля про танці, „Лєтов“. Тут, справді, колись бували балі з танцями...

Більше шахт ми не бачили, а їх ще є чимало. Потім мені казали, що в одній з цих заль впорядковував пишні бенькети генерал Суворов, коли перехо́див Альпи...

Взагалі там можна було би добре жити, в цих соляних нетрях землі...

Величка дає силу соли, бо там працюють майже півтори тисячі робітників, що обламують соляні скелі особливими сокирами (мотиками) та ломами, вантажать її на вагонетки, а потім ту сіль обробляють в так звані „балвани“, що нагадують штучну кригу. Частину тих кам'яних шматків на особливім заводі, який стоїть на-горі, перетирають на дрібну сіль, яку ми звичайно їмо.

Обходи́ти всіх копалень, хоч би і дозволяли, не можна й за довгий час, бо самих більших печерь є по-над 70, з яких одна зазвишки в 48 метрів, — а всього ходів — завдовшки на 600 кілометрів тоб-то більш як на 540 верстов. Всі ці печері лежать в семи поверхах. Але нас пускали тільки в перші три поверхи.

Коли ми вийшли на-гору, то таки й справді, наче те все бачилось не в дійсности, а ві-сні.

Сама Величка — маленьке місто. Близько — непоказна річечка Зрава. Нічого особливо в місті нема; переважно в ньому живуть ті копачі, що працюють в шахтах. Досить гарний парк перед помешканням шахтового уряду, але в-зімі ві і не робить враження.

Ми були під землею більш двох годин. В пів-на шосту я вже приїхав до Кракова. В дорозі ми зовсім познайомились з французом та еспанкою й говорили про всяку-всячину. Але мені чогось француз не подобався: він все жартує, а коли я щось роспитувався серьозно, — то все відповідає якісь вигадки, ніби з мене глузуючи...

Вони їдуть кудись в „Закопане“, де, як казав француз, „закопують у землю тих, хто туди приїздить“. Як потім мені казав Шульц, це він натякав на те, що туди їдуть хворі на сухоти й де-хто вмірає. Але ж взагалі там можна добре вигоїтись.

До-речі, Іоган Карлович сказав одну фразу, яка мене здивувала, але якої він не схотів мені пояснити.

Коли я оповідав, що француз поїхав в Закопане, де „закопують людей“, то Шульц по-своєму криво всміхнувся й промовив:

— „Цілком зайво він туди поїхав. Швидко ми їх закопаєм і на їхній землі!“

Взагалі за кордоном Іоган Карлович наче якось перемінився: він якийсь бравіщий, рішучий і не такий добрий та плохий, як був у Полтаві. Певне, його дратує, що неможна швидче їхати до Баварії...

Складаюсь. Через годину виїздимо до Праги. Хоча б пощастило нам і сю ніч з „пальонцих“ перетворитися на „пань“, а то будемо світити очима, як сови!..

28-го Березоля, 1914-го року. Прага.

Сьогодня ми — в головному місті Богемії чи то Чехії, в Празі. Чехи самі називають її „Зла́та Прага“, так, ніби „Золотоверхая Москва“. Через що вона „Злата“? — того я не знаю, але що вона красна, то правда.

Цікаво найсамперед, що, коли я заплющу очі, й пригадую собі Львів, який мені показався таким чарівним, потім Краків, а тепер уявляю собі Прагу, — то бачу, який Краків проти неї мизерний, а про Львів — то нема чого й казати!

Ех, як же-то виглядає Відень? Страшенна шкода: проїздили так близько, через Прерау, але до Відня не заїхали. А втім, Іоган Карлович і так все дужче хвилюється та насуплюється: очевидно, йому кортить як найшвидче додому, а тим часом ми так і кидаємось в ріжні кінці Європи. Тепер, коли поїдемо з Праги до Дрездена, то це вже буде ніби назад від Монахина, — бо Дрезден — в Північній Германії, в так званій — „Саксонії“, а Мнихів — в Південній Німеччині, в Баварії. Ну, та то не моя прови́на. Навпаки, — я дуже, дуже задоволений. Мимо того, що я набіраюсь вражінь для самого себе, я ще й перед людьми не буду видаватися таким диким телям, як би просто перелетів з Полтави, чи навіть з Київа до Мнихова. Бо, хоча мені, правда, кортить так само швидче побачити й любого Фрица й фрау Магду, але ж краще, після довшої подорожі, бо я видаватимуся менч диким. Вони ж — справжні Європейці й, певне, де чого бачили на своєму віку...

Так, але ж я сів писати про Прагу. Й — кумедія: прочитав, що написав, і помітив, що я скрізь написав: „Мнихів“-та „Мнихів“; це ж по-чеському. Як швидко де-які слова в'їдаються в голову. Бо й справді, — як тільки опинишся в новій стороні, то враз починаєш прислухатись до мови тієї сторони. Чеська мова дуже подібна до нашої, але мені видається кумедною, наче якоюсь дитячою. Через те ж і маєш з нею найбільш курьозів...

Знову збився. Ні, таки в мене занадто багато вражінь: не можу втримати думки в певнім напрямі...

Біжу обідати (в своєму ж таки „Бляуерштерні“, що по-чеському зветься „Модра ґвєзда“, тоб-то „Блакитна зоря“), а вже у-вечері буду писати. Тут теж гарний готель, хоч, може, наш краківський „Дрезден“ був кращий.

Ну, записую все, як було. Приїхали ми щасливо. Так само вночі мали сепаратку, тільки перед ранком, де змінялись кондукторі, — до нас напустили людей. Але ж ми добре виспалися.

З двірця, що зветься тут „на́дражі," ми вигідним фіякр'ом проїхали по роскішних широченних вулицях (одна з них — „Вацла́вське На́мєсті") приїхали до готеля „Zum blauen Stern", що стоїть на невеличкій площі проти чудової старовинної вежі, яка зветься „Пра́шна Бра́на" — тоб то „Порохова Башта" чи „Порохова Брама".

Іогану Карловичу трохи нездужається: морозить і болить ніби горло. От же він навіть в сепаратці не спав, а через те, як тільки вмився та поснідав, то ліг спати, а я пішов чим-скорш блукати по місту.

Оглянув „Прашну Брану" й біля неї чудовий палац — „Обе́цний Дум", а потім пішов роскішною вулицею „Graben", (а по чеському зветься „Пржико̀пи"). Які гарні вітрини, які чепурні доми! Й майже кожного так поставлено, що його видко зо всіх боків. Один — так увесь з чистого мармуру, а на самій горі — на даху стоять кам'яні, голі чоловічі постави. Далі, поминувши „Вацлавське На́мєсті", на кінці якого стоїть величавий будинок „Національного Музею", пішов просто біля пам'ятника Юнгманові по Фердинандштрасе. Мене вразив старовинний, похмурний манастирь. Я спитався „шусмана",*) з півневим пером на брилі, й він лагідно мені відповів, що це — „Кляштор Уршулінок", а далі показав театр-оперу, що по чеському зветься „На́роднє Дівадло", це, певне, через те, що туди ходять „дивитись" п'єси, а, може,— що там показують „дивні п'єси". Гарний це будинок з такими величніми піддашками та циновим дахом. Він стоїть на самому бе́резі „Влтави". Це широка річка, але замерзла. І скільки ж на льоду народу! Сила-силенна. Одні — на вижлятах, другі з саночками, ті просто так сковзаються; навіть літні пани, в циліндрах — і ті бігають, або гуляють, тихо похожа́ючи. Я сам також зійшов на лід по ґранитових східцях, що зроблено в ґранитових берегах, і пройшов аж до острова посеред річки. Потім повернув назад й пішов по чудовій чистій надбережній, біля роскішного пам'ятника Францу-Йосипу, до старовинних веж. Там — пам'ятник королю Карлові IV-му, який весело усміхається до всіх людей, а далі — кам'яними воротьми в старовинній вежі — вхід на „Карлів Міст".

От краса! По цьому мосту одна-за-одною стоять групи статуй. І як же я був здивований, побачивши на одній групі запорожця з двома мечами за поясом й з „оселедцем" на виголеній голові. Я просто аж зрадів. Поспитав одного, поспитав другого: що це за група? — вони промовили мені по-чеському: „не́ вім, не́ вім" — і швидко пішли далі. Але мені кортіло знати; от, я пристояв, вибрав якогось старенького, лагідного панка й поспитав його.

---

*) Полицая.

Тільки ж безперечно я не зовсім вірно сказав по німецькому, й він, видко, пізнав, що я — не німець.

— „Ви йсте словянин?“ — спитав він мене.

— Так, словянин! — відповів я по-українському.

— „Рус?“

— Ні, не рус, а українець! — вже привично відповідав я далі.

— „Малорус?“

— Ми звемось українцями, а росіяне на нас кажуть „малороси“, — відказав я, але вже почав дратуватись.

Після цього допиту він мені сказав, що цю групу („сохý“) зроблено на спомин про знаного всьому світу місіонера Франтишка Ксаверія, який багато людей привернув до християнства по ріжних землях, аж поки його не замучили хинці. Та постава, що мене зацікавила, навряд щоб була поставою запорожця, швидче — то якийсь хинець, кореєць чи варяг, а, може, давній словянин. Цю групу було знесено повіддю в річку й тільки два роки перед тим її поставили знову на своє місце. Далі він мені росповів (говорив він добре по російському, тільки кумедно становив наголоси), що всього на мосту 30 сох (тоб-то статуй); з них знамениті — золочений щирим золотом хрест з роспяттям, якого визолотили жиди, а також „патрон“ *) чеської земли, святий Ян Непомуцький, про якого істнує леґенда, що його з цього мосту зкинуто у Влтаву. Ми трохи пройшли вкупі й він мені показав у кам'яних пóручнях вроблену чугунну плиту саме в тім місці, де перекинули за міст того Яна. Міст кінчається такою ж красною вежою, як і починається, тільки ця вежа зветься „Малостранською“, бо за нею починається сáма стара частина міста, що зветься „Мáла Стрáна“.

Перед тим, як вийти на „Мáлу Стрáну“, наліво від Влтави відбігає невеличка затока — „Чортиця“, на якій безпосередньо стоять високі старі будинки, а двері з них виходять просто на воду. Тільки з них вийти не можна, лише треба пливсти на човнах. Це місце зветься „Празькою Венецією“.

Я сердечно подякував того ласкавого панка й хотів іти далі, як він мені порадив, — до старовиннаго королівського двору „Грáдчане“, що стоїть мальовничо на високій горі, але панок ще мене трохи затримав.

— Прага — дуже красне місто; це є серце Чехії, але... хворе серце. Хвороба його — німці, найбільші в світі наші вороги! Уникайте у нас говорити по німецькому, бо це ображає національне чеське почуття. Коли ж вам чогось треба, звертайтесь тільки до чехів, а не до німців. Ми дуже любимо всіх словян і радо завжди послужимо словянину.

— А як же пізнати, хто німець, а хто чех? — спитав я.

— У німців кам'яні, суворі обличчя, а в чехів — ласкаві, словянські. А втім — вам завжди підкаже ваше словянське серце!

Він простяг мені руку й сказав:

---

*) Патрон — покровитель, хазяїн.

Градчане й старовинні празькі будівлі на „Мáлій Стрáні“.

— „Доктор"... і призвище, але я не розібрав, здається — „Веселий". Я сказав своє. Ми щиро попрощалися.

Дивна річ. Майже в кожному місті одні люде ненавидять инших: у Київі ми — кацапів; у Львові русини — поляків; у Празі німці — чехів, чи навпаки. І чого воно так у світі, що вороги скрізь мусять жити вкупі?...

Мені трохи й прикро було слухати, що казав той доктор, бо я люблю німців; власне, не всіх німців, а — Іогана Карловича; але ж шкода й словян. Він так щиро говорив про словян і мені здавалося, що ці люде, справді, рідніщі мені, як несловяне... До того ж він казав, що їхні вчені — Шафарик, Палацький, а особливо — Грегорж багато писали про нашу Україну та про наших людей. Це мене дуже потішило!..

Я далі потрапив на „Мáлу Стрáну". От, тут так старовина! Це видається ще давніщим, як у Кракові, й далеко „картиннішим". Справді, що не площа, — то наче в опері „Фауст". Чудово! Але, коли я дійшов до „Градчан", — вже було нерано, я побоявся спізнитись, сів на трамвай до „Прáшної Брани" й вчас приїхав до дому. Тут в трамваях одна класа, тільки люде не такі гречні, як у Кракові; штовхаються, лізуть майже кожен з торбою за плечима й не кажуть „пшепрашам"*) чи чогось подібного. Але то — нічого. Прага мені дуже подобається, а чехи видаються якимись рідніщими, ніж поляки, так би сказати — „двоюродними"...

Коли я приїхав додому, то я був страшенно здивований, углядівши Іогана Карловича: він зголив свою бороду й зоставив одні вуси, які підкрутив у-гору. Це його страшенно змінило. Як би його побачив на вулиці, то певне й не пізнав би. Тим більше́, що він також змінив і свої золоті очки на пенсне без оправи. Він каже, що це він зкинув з себе „російську облуду"...

Іоган Карлович за кордоном.

Ми обідали з Іоганом Карловичем, пили добре вино по обіді, коли до нас підійшов якийсь бравий німець, радісно привітався з Шульцем й сказав йому „Herr Hauptmann"!**).

Він був дуже здивований, що побачив Шульца, а я теж дуже здивувався, що Шульц — має військового чина. Я вже хотів був його про це запитати, але він мені сказав, що має ще тут посидіти з приятелем, а я можу ходити по Празі. Я попрощався й пішов. Уже у-вечері я знову згадав те „Herr Hauptmann" і спитався Іогана Карловича, чого то так величав його знайомий?

---

*) Вибачте! (по польському).

**) Гауптман — військовий чин, ніби наш осаул.

Він спочатку ніби похмурився, а потім усміхнувся й промовив:

— Пусте! Це через те, що я без бороди. Потім узнаєш; тільки сам мене так нігде не величай!...

Я думаю, що він раніш служив у війську, але тепер, очевидно, те йому неприємно згадувати.

По обіді я знов пішов собі на „Вацлавське На́мєсті“ й був у автоматичній ресторації. От, цікава штукерія! Кинеш у дірочку 10 ґелерів, а тобі само випадає відтіль або тістечко, або бутерброд, чи наливається якесь питво. Тільки я трошки осоромився. Взяв тістечко, а потім хотів випити лимонаду, але ж не знав, що спочатку треба підставити шклянку. Коли ж я кинув 10 ґелерів, то з чопика побіг той лимонад просто мені на штани. Я з-га́рячу, як колись Ярко квас, вхопив чопик рукою, щоб його затулити, а воно так і пішло кругом водограєм. Забризкав якусь панночку й пана. Але вони не розгнівались, тільки страшенно реготали, — а я „пік рака“ й хотів був швидче дременути. От же, вони мене спинили, росказали, як взяти лимонаду, й я мусів ще раз наточити собі шклянку. Добре, що я таки напився, бо ж мені від сорому аж у горлянці запекло й я по-дурному говорив на всі боки „пшепра́шам“, „пшепрашам“. Сам не знаю — чого й що!

Що то все-таки, виходить, я — „деревня“!...

Зараз ми вечеряли в „Обецному Домі“, в нижній ресторації. Ніколи ще я не бачив таких кафлевих малюнків на стінах, як там. Та як блищать, аж очі сліпнуть! Так само мене здивував і орхестр: у ресторації грають мабуть краще, як у нас в театрі. Іоган Карлович каже, що майже кожен чех уміє грати на якомусь музичному струменті. Це — їхня спеціяльність.

Потім він взагалі говорив про чехів і також, як і про поляків, — вороже. Коли я сказав, що вони — гарні словяне, то він відповів, що чехи — „жиди між словянами“, що вони, як малпи, все копіюють з німців, але дуже погані їхні учні: дальше „підмастерря“ не довчаються. Може це й правда, але мені чогось було неприємно слухати таке про словян і я так обережно спитався Іогана Карловича, чи хоч одну націю він любить?

— Аж цілих три: Deutsche, Deutsche und Deutsche!*)

І те мені чогось так само не сподобалось. Бо мені здалося, що, коли б він мене так запитав, і коли б я так відповідав, то я б сказав:

— „Українців, українців та україн́ців“, і з пристойности принаймні додав би: „та німців“...

Але я взагалі чогось наче хвилююсь по-дурному. Певне, я вморився з дороги та від сили нових вражінь. Над вечір аж голова болить і в думках все плигає, а вночі безупинно сниться всяка всячина. Вчора снилось, наприклад, що я йшов льохом

---

*) Німців, Німців і Німців.

Ядвиги й втрапив в соляні печері, а там з озера на мене кинувся величезний оселедець, а голова в нього була така, як у тієї знайомої еспанки, з довгим рудо-золотистим волоссям. Я прокинувся від власного крику й довго не міг заспокоїтись...

А потім приснилася мамочка в соляній каплиці... Ох!..

Ну, буду кінчати далі опис Праги.

Коли я виходив з тієї пам'ятної автоматичної ресторації, де я тримав себе, як „автоматичний дурень", — то до мене підійшов один пан і запитав, чи я „рус", чи я з „Руска"?

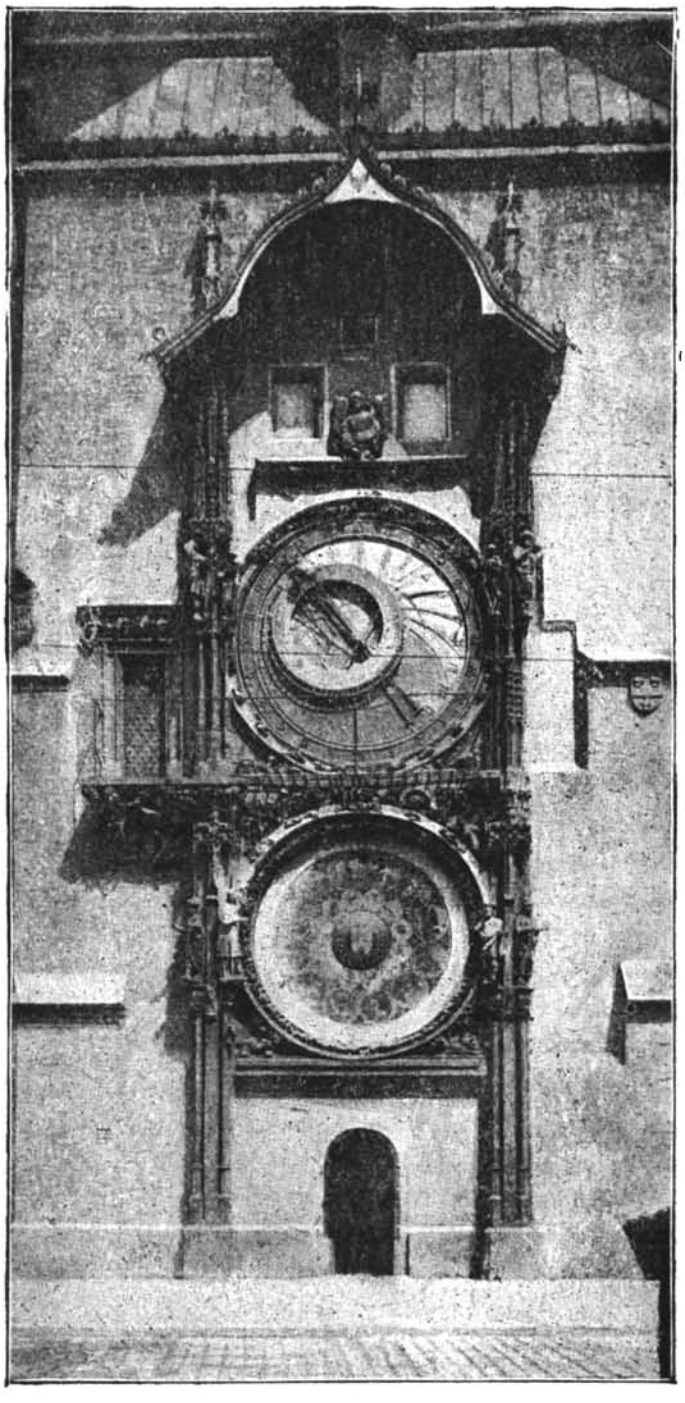

Празький „Орлой".

Ну, звичайно, була та сама, знайома вже, розмова. Одже я не гарячився, й ми пішли вкупі. Він добре знає Росію, 5 літ жив у Петербурзі, де був на якійсь фабриці. Ми розговорились, хоча він і дуже кепсько говорить по-московському.

Він повів мене, щоб показувати Прагу. Мені це було до-речі, але ж я й не знав, — хто він є. Одягнений добре й наче дуже інтеліґентний, але ж усе росповідає так само, як той Вавельський „ґид". Він повів мене на Іозефштадт, показав знамениту старовинну жидівську синагоґу, жидівське старе кладовище, над яким написано по жидівському, чеському й німецькому: „Поважайте мертвих і не набридайте живим" чи щось подібного. Далі ми подивились те місце, де було „гетто". Гетто — це огорожене високою стіною місце, де раніш тільки й дозволялося жити жидам. По инших частинах міста жити їм було не вільно, а ходити можна було тільки до того часу, як задзвонять на вечерню. Такі „гетто" були по всіх більших містах Європи.

Не розумію я, чого то воно так скрізь не люблять жидів. Мені вони часто видаються смішними, то — правда; але ж я ніколи не маю до них ворожости. Може через те, що у тата були приятелі жиди, і всі були дуже гарні люде. До-речі, я забув записати, що в Галичині жиди ображаються на слово „Єврей" так само, як у нас на слово „Жид"...

Після Іозефштадта ми пішли знов на надбережну, тільки в инше місце. Подивились на картинну Галерею „Рудольфинум", куди я завтра конче піду, й пішли знову старовинними вуличками, по яких трудно розминутись двом підводам; пройшли до старої радниці (мійської думи), яку будовано ще в 14 столітті, де вроблено у вежу знаменитий дзигарь „Орлой". Було саме дві години без хвилин. Ми почекали. Тим часом ще почали спинятись люде й до двох годин зійшлося душ п'ятьдесят. Це все зійшлися дивитися, як буде „Орлой" відбивати години. Деку годинника поділено на 24 частини. Коли „Орлой" почав дзвонити, то відчинилися над ним дві хвірточки, й почали проходити один-по-одному 12 апостолів і Христос; збоку дзвонила в дзвін смерть, турок вертить головою й ще щось рухається, але я не встиг роздивитись. Але ж то цікава картина! Конче піду й завтра до якоїсь години, щоб поглянути ще раз. Цей дзигарь збудовано, як казав мій знайомий, ще в 1490 році. Це, виходить, трошки старіщий годинник, як мій, що мені подарувала бабуня; а я ж ним хвастався, що він „страшенно старий": аж з 1842 року!

Ще цікаво оповідав пан Маєр, що тому майстру, який зробив „Орлой", викололи очі, аби він не міг ніде зробити подібного. Тоді він попрохав свого приятеля, щоб той повів його в радницю й там помацки майстер виламав якесь коліщатко. І, як не силкувались потім инші майстрі, але ж зовсім справити дзигарів не могли.

Тоді вишукався якийсь новий майстер і сказав, що він з'уміє полагодити годинника. Йому дозволили. І от, він морочився довго-довго, але і в нього нічого не виходило. Коли це одного ранку прохожі побачили, що „Орлой" пішов. Всі страшенно здивувались й побігли на вежу шукати того майстра — і знайшли: він висів на якомусь гаку дзигарьового механизма. Виявилось потім, що він повісився з сорому, що йому не щастить полагодити дзигарів, але повісився на тому гаку, з якого перший майстер був зняв гирю. Тепер вага людського тіла заступила ту гирю — й годинник пішов...

Але ж які тоді були дикі люде!

— Такі, як і в Москві, — сказав пан Маєр. — Там також викололи очі тому, хто збудував собор „Василія Блаженного", щоб він не міг збудувати подібного в иншому місті...

Дякувати Богу, що все це минуло й тепер уже не може бути в світі такої дурної жорстокости!...

Далі ми поглянули на чудовий старовинний „Тинський храм", будову якого зложено з сіруватих камнів, й при сонці вона виблискувала, як перламутрова. Храм стоїть на красній площі, на якій тільки старі будівлі й невільно будувати нових. Здається, я ні

трохи не здивувався б, колиб побачив тут людей в середньовічньому зо́дягу. Взагалі я помічаю, що чим далі я їду, тим більш мені подобається „сива старовина“... Не дурно я завжди любив історію...

Відціль ми просто вийшли до „Прашної Брани“.

Коли я сказав, що тут вже мій готель, куди я й піду, бо трохи втомився, — то мій провідник запропонував мені зайти ще до каварні „Чорного Коня“. Я рішучо відмовлявся, бо якось мені було моторошно йти з незнайомим чоловіком, та ще, як я думав, з „ґидом“. Я тоді витяг корону й хотів йому дати, але ж він страшенно здивувався й спитев: за що?

— А за те, що ви показували мені Прагу.

— Ну, то що ж з того? — не розумів він.

— Як, що? — почав я його умовляти. — Я й у Кракові платив „ґиду“.

— Ха-ха-ха! — мало не впав він зо сміху. — То ви гадаєте, що я — „ґид“?! Та я, мій друже, — директор найбільшої фабрики сільсько-господарських машин і маю 3000 корон на місяць заробітку.

Я страшенно засоромився, — але це нас ще дужче зблизило. Пан директор, Антонін Маєр, взяв мене під руку й ми пішли до „Чорного Коня“ пити каву. Але ж я мало не похлипнувся, коли, як нам подали каву й маленькі булочки, пан Маєр, підсунув мені тацю й припросив:

— „Кушайте булявки“...

Ми говорили про всякі речі, я росповідав про Полтаву, про Київ, про своїх бідних батьків, про втечу з Києва.

Маєр слухав мене уважно, а потім сказав:

— О, я теж знаю козацькі нагайки! Якось у Петербурзі козаки розганяли маніфестацію, а я ще недавно перед тим приїхав і не зрозумів, в чім діло, — то й мені нахлестали плечі. От і шрам на щоці. „Я так кричал“, — додав він, — „что весь охропєл!“ (Тоб-то: охрип).

„Од козацьких нагайок, дійсно, можна захропти й на-віки!“ — подумав я.

Потім він росповів мені, що ми також сидимо біля вікна, яке відограло чималу ролю в європейський революції 1848 року: з цього вікна „Чорного Коня“ тоді, на Зелені Свята, російський революціонер Бакунин зробив перший постріл...

— Але, — додав Маєр, — як що ви, „молодой человєк“ (він увесь час мене величав так), маєте вертатись до Руска, то краще голосно не говоріть на революційні теми. В Європі скрізь є російські шпиги й вони вас пам'ятатимуть.

Мене це страшенно вразило, аж наче мороз пішов по-за шкурою. Я не знаю, може я й не швидко вернуся до Рідного Краю й може мені зовсім безпечно говорити все, що хочу, — але ж одно слово „шпиг“ перевертає у мене все всередині. Я не можу собі уявили більшої гидоти, як шпигунство та провокаторство й, здається, сам убив би найближчого мені чоловіка, коли б узнав, що то є шпиг...

Багато цікавого росповідав мені про Прагу п. Маєр, і я дуже вдячний нагоді, що ми з ним познайомились.

Коли ми зібрались виходити, — він сам заплатив за все й рішучо не схотів приняти від мене моєї частки.

— „Я хці вгостєть вас по вашей обичайцє"! — сказав він.

Я не втримався й сказав, що по нашому — „обичайка" буває тільки на підситках.

Ми попрощались, як друзі... Я забіг додому, але Шульца ще не було. Коли я хотів був піти знову до міста, то швидко повернувся й зачепився пальтом за ручку в дверях. Та так добре, що відскочило разом аж три ґудзі.

Я подзвонив. Прийшов слуга.

— Дайте мені голку, — попросив я.

Він витріщив очі, запитав ще раз, потім пирскнув і пішов. Я чекав хвилин десять. Подзвонив уже двічі — прийшла покоївка, немолода жінка. Вона увесь час була до мене ласкáва.

Я попросив її, щоб вона дала або продала мені голку. Вона подивилась на мене якимсь докірливим поглядом й почала щось говорити.

Я розібрав тільки, що я чогось вимагаю недоброго й що так не годиться.

Тоді я показав їй свої ґудзі. Вона засміялась і сказала:

— „Проч*) голку? То я тáке удєлаю".

— Про мене! — промовив я.

Вона попришивала таки ж голкою, а не чим иншим, ґудзі й пішла. А потім, уже увечері тільки вона росповіла Іогану Карловичу, що я хотів купити дівчину, бо „голка" по-чеському — дівчина, а те, що по нашому „голка", у них — „єгла". Ну, от і догадайся!...

Шульц увечері прийшов не дуже задоволений і сказав, що ми поїдемо тільки після-завтрього ранком, бо й у-день і у-вечері завтра у нього будуть важні наради.

Ми повечеряли й пішли вдвох до „Лідóвого" (тоб то Народнього) синематографа. Самé кино добре, але образки були дуже нудні й нічого ні він, ні я не могли розібрати з надписів, бо все було по чеському. Через те після першої частини ми пішли до дому, покупалися, й тепер мені так хочеться спати, що я зараз лягаю: дарма, що ще нема й 11 годин.

Сьогодня до обіда був у Національному Музеї. Ну, й сила ж там всякаго дорогоцінного каміння! Тільки, на жаль, я рішучо не розуміюсь в камнях, хоча вони й дуже гарні. Цікаво, що коли тільки я над чимсь довше спинявся, то до мене підходив якийсь швейцар, чи-що й говорив:

— „То є чеське!"

Взагалі чехи, як мені здалося, дуже люблять все рідне. Це мені до-вподоби.

---

*) На що? Чому?

Свята Лючія.
(Образ Р. Бомпіяні.)

З Національного Музею я побіг до „Образарні Рудольфинум“, що стоїть як раз навпроти „Градчан“.

Тут красні образи, хоча й нема таких великих, як у Кракові.

Чудова картина моря, в якій відбивається захід сонця, гарні картини Швабинського, Манеса — визначних чеських малярів.

Я довго стояв перед образом Бомпіяні „Свята Лючія“ й потім купив репродукцію. Це ж — чистий портрет моєї любої матусі. Як часто я бачив її такою в домашнім оточенні!

При вході в музей — досить кумедні сфинкси, наче окульбачені сідлами. Знову я помітив, що в музеях страшенно болять ноги. Треба буде частіш сідати.

Коли їхав додому на обід, — заблудив. Заїхав на якийсь „Сміхов“ і, позаяк було пізно, — то там і обідав в ресторації „Опера“. Потім дивився часописи і навіть дещо зрозумів з чеських. Рішучо, чеська мова зрозуміліща, як польська, — бо в польських я майже нічого не тямив. Тільки мене смішить, що всі чехи „ржуть“, або „ржíкають“ („ржíкаті“ — по чеському „говорити“), й мало не в кожному слові у них є подвійний згук „рж“, якого не можно вимовити без нáвику. Ще кумедно, як вони говорять по-жидівському „йо“, замість нашого „так“.

По обіді я ще трошки походив по Сміхову. Гарні нові будинки й чудовий мійський сад на високій горі, де стоїть височенна залізна вежа. Я заглянув в нижню частину саду й спитав садовника, як цей сад називається. І знову кумедія: він сказав „Кінська загорода“.*) У поляків сад — не сад, а огород, а в чехів сад — загорода, а це ще й „Кінська“. Чому? То ж про людей, а не про коней...

Як я прохóдив мостóм, на мене почав гукати якийсь чоловік: „Пане! Пане! Сем, сем!“,**) а потім вимагав, щоб я заплатив 2 ґелери. Я мусив заплатити, а потім бачив, що рішучо всі платять, хто тільки ступить на міст. Кумедні порядки!

---

*) Zahráda (а не „загорода“) — сад; називається цей сад „садом Кінського“, на честь відомого чеського графа Кінського.

**) Сем — сюди!

Коли я вернув додому, то Шульц ще не приходив. Взагалі, з того, що я спізнився, не вийшло жадної незручности, бо ми сьогодня не умовлялися обідати вкупі...

Зараз піду блукати знову. Казали, що треба подивитись ще якісь „Виногради“ та піду знову в „Градчани“ по якихсь старих сходах.

Безумовно мені подобається Прага. Таке, що хоч би тут й жити! І старовина, й нові, європейські частини міста, й люде, коли скажеш, що ти — словянин, страшенно добрі й якісь прості, не великі пани, тоб-то „демократичні“. Тільки дуже штовхаються на вулиці та здорово наступають на ноги...

„Виногради“ — гарна частина міста. Чудовий „Рігрув садок“. Гарний костьол святої Людмили — це їхня найбільш улюблена свята. Я саме влучив на вінчання. Все не так, як у нас: молодих зустрічають дружкй та бояре (бояре всі у фраках і з циліндрами, мабуть великі пани!). Зустрічають, як салдати: вишикувались з двох боків в лàви, а потім, як в кадрилі, сходяться й подають дамам руки...

Знаменитий там є ще костьол на „Карлові“. Він і не показний, але цікава його історія. Той архитект, що його будував, хотів зробити баню так, щоб її не підпирали колони. Але всі люде говорили, що ті склепіння впадуть. Тоді він запродав свою душу чортові, щоб чорт допоміг йому зробити так, як він хотів „на славу Божу“. І от, коли вже все було готово, то ніхтò з робітників не згодився знімати рештовання. Тоді архитект підпалив рештовання, — воно впало й поховало його самого під палаючими тріскáми, а костьол зостався стояти й по сей день.

Коні та їхня упряжка в Празі.

Був ще раз в „Градчанах“. Великі королівські палаци, чудовий костьол Святого Вита, вежі про злочинців. Все це – старовина, могутня й вічна.

Шкода, що по обіді не можна було зайти в костьол.

Коли я йшов на Градчане, то бачив сумну сцену. Двоє величезних коней везли тяжку хуру з вуглем, з гори. — Брук був слизький, бо падав сніжок. І от, один з тих слонів підсковзнувся, сів на задні лапи, як собака, й так і поповз униз, а віз — на нього. Люде кинулись піднімати бідного коня, але він не міг встати: певне, поломав обидві ноги. Такі сумні-сумні й жалібні були в нього очі.

Тяжко було дивитись на таку могутню й разом таку безсилу животину...

А як чудово виглядає відтіль, з-гори Прага: вся в якомусь блакитному тумані, а сонце, заходючи, золотом вкриває червоні черепичні дахи, вежі, шпилі костьолів. Дійсно — „Зла́та Прага“! Я б радий тебе поцілувати — така ти мені люба...

Я накупив силу чудових карток з малюнками Праги: буде пам'ятка. Взагалі вже я маю пам'ятку про свою подорож. Перша картка — це шланбон на російсько-австрійській границі. Коли я переглядаю ці картки в послідовному порядку, то наче знову їду тією ж самою дорогою, повторюю свою мандрівку.

Кумедно згадати, як я сьогодня перед вечером зайшов купити карток до крамниці. Там був вже присмерк. Я купив, й коли вже виходив, то зо всіх темних куткив почулися вигуки:

— „Ма у́цта. Ма у́цта“! — та на такі ріжні голоси, що я аж злякався.

Це тут такий звичай: як входиш в крамницю, — всі продавці здоровкаються:

— „Ма у́цта“ — тоб то „моє поважання,“ а як виходиш, хоча б навіть нічого й не купив, — всі разом також гукають:

— „Ма у́цта“!

— „Поровчім се“!

— „Служе́бнік“!

— „Ма покло̀на“!

І ще щось таке, чого я не можу зрозуміти, якесь „кулібам“ чи „кульба́ба“. Ніяк не можу дізнатись, що воно визначає.*)

Ми виїхали з Праги удосвіта — в 6,15 ранку. Це вперше, що ми їдемо не вночі, й їдемо в другій класі. Іоган Карлович каже, що це через те, що ми вже в Германії, й йому незручно їздити, „як учитель з Росії“...

Коли ми покидали Прагу, мені аж стало сумно: наче я виїздив зі своєї Полтави. Але ж я твердо ухвалив, що ще колись побуваю в цьому красному словянському місті.

Не можна писати: їдемо „шнельцуґом“ — тоб-то по нашому — „кур'єром“, а він так кидає, що нема змоги щось записати в вагоні. Але ж і летить: як стріла! Тільки аж у́хнеш, як вскочимо в тунель: наче тебе хтось вкидає на кілька хвилин в чорнильницю... А тунелі один-за-одним, аж чотирі вряд, попробивані в кам'яних скелях, що стоять по-над колією високою, страшною стіною. А внизу — з другого боку покрутилася гладенька, як дзеркало, Влтава. Уявляю собі, яка це краса в літі!..

Ну, й чудова це дорога від Праги до Дрездена! Коли кінчилася Влтава, після „Мельника“, то далі, з Авсіґа почалася Ельба.

---

*) Це — все вітальні слова чехів, а „кулібам“ — це також скорочено (як галицьке „цю-ці“) — „ру́ку лібам“ — тоб-то „цілую руку“.

І так само колія біжить по-над самісенькою річкою, а з другого боку рейок — височенні гори, то кам'яні, то піскуваті, вкриті темними, зеленими-зеленими, аж чорними лісами. Коло Ревниці стоїть висока гостроверха гора, з лисою вершиною, що зветься по чеському „Ржіп". Той чех, що сидів біля мене, звернув на неї мою увагу й росповів, що це — історична гора. Про неї існує леґенда, ніби на цю гору прийшли перші чехи, подивилися з неї на край й ухвалили тут оселитись. З того й почала ця земля заселятися чехами та й стала „Чехією" (по-німецькому — „Богемія").

Далі почалася так звана „Саксонська Швейцарія", бо Дрезден — головне місто Саксонії! До-речі, кумедно чехи називають Дрезден — „Драждянами", та й взагалі багато дивовижного в їхній мові. Наприклад, коли потяг спиниться на якійсь станції, то по перону біжать хлопчаки з шкляним глечиком та шклянками й співають: „Чéрства вó-да; чéр-ства вó-да!" Це значить, що вони пропонують „свіжої води". По чеському, коли хотять сказати „свіжий хліб", то кажуть „черствий хлєб", по нашому „боротьба", а по їхньому — „зáпас", а по нашому „запáс" — у них „зáсоби", по московському „пошлий" — нудно-повседенний, повшехний, а по чеському — „здохлий" і т. д. Не дивно ж, що я вклепався, коли хотів купити голку; могло б бути що-небудь ще гірше...

Що-далі їдемо, — то все кращає шлях. Кажуть, що під самим Дрезденом в місцевості Бастей між горами, високо над колією є чудові озера. Шкода, що не побачу!

Ну, здається, зразу поїдемо знову: вже біжить кондуктор замикати вагони й зараз закричить своє „фертиґ" — тоб-то „готово"! Це він завше кричить замість дзвінка, бо тут не дзвонять, як потяг має відходити. Мусиш дивитись на годинник, — тут бо все відбувається точно: хвилина-в-хвилину, як написано в росписі.

Поїхали... Але ж і кидає! Хоч би швидче вже доїхати, а то в голові аж чмілі гудуть від цих „шнельцуґів"...

Ні, писати рішучо не можна... А шкода, бо в Дрездені не буде часу: в-ночі знову їхати, а завтра — вже й в Монахині...

От, нарешті я й ускочив „по саме нікуди"! Та ще, здається, й ускочив так, що можуть мені саксонські німці показати, як по-німецькому „козам роги правлять". Від своїх харцизів утік, а тут сиди, голубчику Максиме, чи, Максе Шульц, в Дрезденському участку!

По правді кажучи, вже тепер мені не так прикро на душі, бо гадаю, що викручусь, але на початку було таке скрутилося, що, хоч сідай та й реви...

От, я боявся, що не встигну записати своїх вражінь про Дрезден, але ж вийшло так, що матиму, здається, більш часу, як треба. Дякую своїй долі, що принаймні купив у Празі собі портфеля, а в тім портфелі були мої записки та „вічне перо". Тепер можу сидіти й писати: помешкання світле, тепле, довкола мене

сидять аж три горбані й шкрябаються перами по папері: са́ме зручна обстанова до писання!..

* * *

Приїхали ми, здається, в 10 год. 40 хвилин ранку в ці „Драждяни". Покинули речі на двірці, бо не було чого йти до готелю, коли ж ми в шостій годині збірались їхати до Монахина. Тільки я побоявся покинути свого портфеля — й дуже, дуже добре зробив!

Іоган Карлович зразу сів на візника й поїхав по своїх справах, а мені сказав, щоб я пішов собі просто по Прагерштрасе до Брюлевської Тераси, а потім в „Цвінгер" — музей, де переховується найзнаменитіщий образ в світі — Рафаелевська „Сикстинська Мадона". Обідати, казав, можу в першій ресторації, яку зустріну, а на $^1/_2$ шостої, щоб був на двірці.

Ну, добре!

Я спочатку все так і зробив. Пішов і пішов по Прагерштрасе. Вулиця, як казка! Куди вже там і празькому Пржикопові! Чисто так, що рішучо не можна кинути жадного покидька; як у залі. Де тільки хтось кине якийсь папірець, чи там бичка з цигарки, чи коробочку з сірничків, — так не знать, де і візметься або хлопчик з кошем за плечима та палицею з залізним гострим накінечником, чи така стара пані в чорному брилі, й враз настромлять той папірець на палицю — й до коша! Навіть, коли кінь на бруку щось насмітить, — і те ту ж мить приберуть, наче за тим тільки й дивляться. Мені здавалося, що я вже досить об'європеївся, але-ж тут — у Дрездені — то на кожному, здається, кроці роззявляв рота.

Одно слово — диво, та й годі! Йду я собі, розглядаю вітріни, в яких повно всякого незвичайного добра, й дійшов так аж до того місця, де стоїть чудовий пам'ятник Бисмаркові. Подивився я на пам'ятник зо всіх боків й пішов далі. Походив по тій знаменитій терасі з величезними сходами, подивився на Ельбу, на „Новий город", на Академію й повернув до картинної галереї.

Боже ж мій, Боже! Скільки там тих образів! Великий краківський музей, — але ж і половини, — та де там! — і чверти нема в ньому того, що в цім Цвінгері. Та не тільки ж тут самі картини, а ще сила всяких колекцій, чучел і т. подібних дивовижних річей. От, я як почав ходити від залі до залі, та ще частенько й сідав спочивати, то й не помітив, як надійшло три години, коли нас всіх попросили вийти, а галерею зачинили.

Скільки я бачив образів, то й не сказати! Зараз, то здається, нічого й не пригадаю. Тільки стоїть в уяві величезна картина Ганса Макарта, а з тих знаменитих — Тіціянових, Рембрантових, Рубенсових, Веронезових, Ван-Дейковських, то-що пригадую тільки те, що раніш бачив на знімках та що купив, зняте на листівках: „Поклонення волфів", „Ганимед", то-що. Звісно, довго дивився на „Сикстинську Мадону". Її так поставлено, наче в якімсь храмі: в цілій хаті — тільки один о́браз.

Перед нею на стільцях сидять люде й дивляться — дивляться, здається, цілими годинами. Я сів також і почав дивитись. По правді кажучи, спочатку вона мені й не подобалась. Але, коли я довго вдивлявся, — то мені вже здавалося, що янголята починають ворушитись, за постаттю Богоматері наче пливуть якісь жовті крапки й мов коливається повітря в небі. Я заплющив на якийсь час очі, а потім, як знову розплющив, — знову мені óбраз не подобався: наче в церкві.

Так я й пішов, не знаючи, чи воно справді так чудово, як усі говорять, чи може й ні?! Ну, звісно, я ще мало тямлю в мистецтві. Правда, янголята, що внизу — ті дуже добрі, але ж в галереї багато образів подобалися мені далеко більше...

Коли я вийшов з Цвінгера, я тільки тоді помітив, як смертельно я хочу їсти: я ж бо навіть не снідав. Я побіг назад по Прагерштрасе, побачив ресторацію, — але мені сказали:

— „Цу шпет!"

Я забіг в другу — те ж саме: „Занадто пізно!"

Коли, на щастя, побачив я знову „автоматичний ресторан". От я — туди; наївся гарячих сосисок, бутербродів, випив кави (тепер уже наточив у філіжанку!) й веселий пішов далі.

Де я ходив, — я, власне, не знаю. Всі вулиці: одна краще другої! Одже, мені здалося, що я ходив вже багато, але глянув на годинник, — було тільки 4 години й 15 хвилин. Тим часом зовсім звечоріло, засвітили вогні по всіх крамницях, запалили лихтарі по вулицях, почав падати пухкий сніжок. Просто любо! Я углядів величезну каварню, повну світла, людей; зайшов туди, випив кави й вирішив іти на двірець.

Тільки що я вийшов і подивився на годинник — знову: 4 год. і 15 хвилин. У мене похололо в серці. Я згадав, що вчора ліг дуже стомлений після купелі й, очевидно, забув завести. Вранці на Дрезденському двірці, правда, я годинника провірив, але мені й на думку не спало завести, бо я ж акуратно заводив його увесь час перед тим, як лягати спать.

Одно слово, я злякався так, що мало не зомлів. Кинувся назад до каварні: на годиннику було 6 годин, 11 хвилин. А потяг мав відойти чи в шість, чи в 6 і 15!

Спочатку на якусь мить я просто одурів. Але потім вискочив, побачив першого автомобиля й кинувся в нього.

— Везіть швидче, на головний двірець!

Німець обернувся й щось грубо відповів. Я спочатку й не розібрав, бо тут взагалі німці говорять не так, як Шульц. Але, коли шофер просто випхав мене з автомобиля, — я зрозумів, що він казав:

— То — власний. Треба дивитись, коли є очі!..

Я побіг вулицею що-було-сили, когось штовхнув, комусь наступив на ногу, але летів уперед, як кінь, аж поки не добіг до автомобиля. Дивлюсь, написано:

— „Frei".

Слава Богу, — вільний!

Ми полетіли, як на пожежу. Я навіть, здається, й не сідав,

а стояв на ногах. Але... було пізно: пóтяг на Монахин пішов за 8 хвилин перед тим...

Я стояв, мов прибитий громом. Що ж казати? Власне, мене не те лякало, що мені доведеться їхати далі самому: я вже знаю тутешні звичаї й доберуся до Монахина й сам, — але ж, що я матиму там робити, коли ж я не знаю адреси Іогана Карловича?! Це — була перша причина моєї трівоги, а друга — де ж подівся Шульц? Ну що, як він не поїхав без мене, а я ж знаю, що він страшенно поспішає, потім почуває себе не зовсім дужим і, потретє — вважає мене за акуратного, а я — така тетеря? Мені було й соромно й прикро, наче аж почало нудити десь під серцем. Але ж тоді треба шукати Шульця? Він мене шукати не може, бо ж не знає, де я. Як що ж він не поїхав без мене, то за 10 хвилин перед цим він був тут, на двірці. Виходить, що він — тут...

Я майже бігом кинувся по двірцю, найсамперед до ресторації, й вже уявив собі, як живого, Іогана Карловича, як він з спокійним обличчям сидить за столиком, а перед ним стоїть великий кухоль пива... Але ж, де ресторація? Спитався одного пана: він мені відповів щось на чужій мові, здається, — по французькому. Спитав другого — той навіть на мене не поглянув. Коли йде чорний негр з величезною цигарою. Я — до нього. Він вишкірив зуби, — білі, й блискучі, як порцелян.

Коли я його спитав: чи не знає він, де ресторація? — то він поклав мені руку на плече й з широким усміхом страшенно нівеченою німецькою мовою запитав:

— А хіба ти хочеш їсти?

І я ще не встиг відповісти, як він знову запитав, відкіля я?

— З Київа, з України. Скажіть, де ресторація? — поспішав я.

— Я тоше бил на Кієвє, — почав мені говорити негр вже по російському. — Танцовал на театрі, — і він показав ногами, як танцював. — А ресторан...

Але він не договорив. Мене хтось міцно взяв за плече. Я раптом оглянувся й побачив перед себе здоровенного полицая. Він тримав мене за плече, а біля нього стояв якийсь чоловік в шкуратяному картузі й в рудих ґетрах-краґах. Я так отетерів з несподіванки, що спочатку й не впізнав, що той чоловік у картузі був шофер, який мене віз до двірця.

Полицай почав мене допитувати, з чого виявилась така річ. Коли я зскочив з автомобиля й спитав, скільки платити? — то шофер сказав:

— Шість!

Я витяг гроші, швидко дав йому шість австрійських корон, бо я забув поміняти на марки, а Іоган Карлович дав мені тільки 10 марок, які я й проїв та витратив на картки.

Я почав роз'ясняти шусманові, що я забув, що в мене до того ж і нема марок; витяг свій гаманець і витрусив всі гроші. Там були тільки австрійські та кілька дрібних російьких монет.

Полицай подивився на гроші, потім на мене, й сказав шоферові:

— Словянин!... Вони завжди все забувають і не вміють рахуватися з приписами.

Зараз вмішався негр:

— Он з Кієва, з Рус! Я бил на Кієф, танцовал на театре...

Але його ніхто не слухав, а мене кудись повели. Я силкувався росказати, що шукаю п. Шульца, який десь тут в ресторації, й він має мої гроші. Тоді мене повели в ресторацію, але ніде Іогана Карловича не було. Полицай дивився все більш підозріло на мене й я почував, що насувається якась халепа. Головне, — я не тямив, як мені бути: бо в мене ж не було пашпорта й я не знав, щó маю говорити: чи я німець — Макс Шульц, чи я — українець?!

Нарешті мене повели до двірцевого полиційного чи жандарського участку. Найсамперед поміняли корони й заплатили шоферові — шість марок за їзду та 60 пфенигів за простой біля двірця. У них все точно... Потім взялися за мене...

Мене підвели до столу, за яким сидів горбатий пан в окулярах, — (він і зараз сидить проти мене) — чистий орангутанг: без брів, прилизаний, з прóділем посередині й з великими нижніми щелепами.

Почали мене роспитувати, що й як? Найсамперед, хто я й звідки?

Звісно, мені було найлегше сказати, що я — син Іогана Карловича, Фридрих Шульц. Але ж мені здалося незручним навіть в біді відмовлятись від свого національного походження. І я заявив, що я — українець з Полтави, але збрехав, що племінник пана Шульца, Іогана Карловича, який жив у Полтаві, тепер їде до себе додому в Монахин й мене забрав в гості до себе. Я росповів, що ми мали їхати в шостій годині, але ж у мене став годинник — я показав: він ще й досі стоав на 4 г. 15 хвил. (добре, що я не встиг перевести!), й що я не знаю, чи мій дядя поїхав без мене, чи він десь тут мене шукає.

Німці вислухали все, позаписували на папері й горбань послав другого горбаня (їх тут аж три) вкупі зо мною шукати Іогана Карловича. Ми обійшли увесь двірець — ніде й сліду!

Ну, що ж я мав казати далі? Знову вернулися ми до участку. Тоді ухвалили послати навздогін за потягом телеграму. Знову поміняли мені гроші, послали депешу, а мені звеліли сидіти тут і чекати.

От я й сижу та й чекаю...

Вже 8 годин, а я ще чекаю. До чого дочекаюся, — не знаю, тільки я бачу, що тепер ці горбані вже не зиркають на мене так сердито, як спочатку. Певне, вони вважали мене за якогось халамидника. А коли я спитав, чи можна мені писати й на їх питання: що? — я сказав, що записую всі враження з подорожі й буду писати про Дрезден, який мені страшенно подобався, — вони одразу наче стали до мене прихильніщі. Видко, й вони люблять свій Дрезден так, як чехи — Прагу, а Шульц — Монахин.

Ну, спочину трохи. Ех, повечерялось-би, та мабуть не зручно проситись...

Але ж що зо мною буде, коли Шульца не дожене телеграма? Чи не доведеться тут і ночувати? А може мене поведуть аж до в'язниці!?...

* * *

Ну, через годину їду до Монахина! „Ликуй і веселися, Максиме!" Все роз'язалося чудесно!

От, мені й практика: як викручуватись з біди! Тепер я вже знатиму. А головне — не лякатись, не губити голови й по-змозі не брехати!

Ото-ж, пишу далі...

Тепер добре писати, бо я повечеряв смашно, ще й зараз біля мене стоїть біла кава „по-віденському" та лежать тістечка, а я пишу в ресторації „Дрезденського „Haupt-Bahnhof'а".*)

Закінчилась моя пригода так. Було пів на-дев'яту, коли прийшов якийсь урядовець і приніс депешу старшому горбаневі — орангутангові. Я так і затремтів. І, дійсно, то була депеша мені, тільки на ній було написано „Фридрихові Шульцеві", а я сказав, що я — Макс.

Я згадав, що у нас, у Київі був в гимназії один учень — німець, який звався Вильгельм-Карл Бранд. От же й я сказав, що й мене зовуть і Фрицем і Максом.

Тоді той горбань розірвав телеграму й прочитав. Там стояло таке:

*„Прошу пошукати на двірці юнака, високого зросту, з жовтим портфелем, в короткому сірому пальті з хутряним коміром, Фридриха Шульца, який не добре говорить по німецькому й спізнився на пóтяг, що йшов в шість годин на Мюнхен. Прошу йому сказати, щоб їхав слідуючим потягом, в одинадцять, — дірект**) Мюнхен. Гауптман Іоган Шульц. Адрес: Мюнхен Принц-Регент-Штрасе, число..."*

— То вам депеша? — спитав орангутанг.

— Мені.

— Роспишіться, що ви її одібрали, й можете йти. Ви — вільні!

Я був врятований! Але ж це — не відповідь на послану поліцією телеграму. Це телеграфував Іоган Карлович сам від себе. Який він догадливий! Ще й написав адресу!...

Фу! Одно слово: ура! — й нічого більше. Вирвався я, наче Іона із черева китоваго!

Але на цьому мої Дрезденські пригоди не закінчилися! Такий уже день...

Коли я вискочив з полиції, розуміється, я побіг їсти. Швидко повечеряв; довідався, де купити квитка, коли йде потяг, з якої плацформи, — й перевів годинник. Було тільки 9 годин, тоб-то доводилося ще чекати більш двох годин на двірці. Тепер, коли я вже зовсім був готовий їхати, коли я вже все знав, — чого мені тинятись по двірцю? Тим більше, що тут двірець не так, як у нас в Полтаві — бог-зна-де, а в самому осередкові міста. То я й намислив, що можу ще хоч трошки поблукати близенько біля двірця.

---

*) Haupt-Bahnhof — головний двірець.

**) Дірект — просто, без пересідання.

Я вийшов знову на Прагерштрасе й завернув в першу велику вулицю. Крамниці вже було зачинено, але ж народу — сила. Хоч моя пригода закінчилася й щасливо, а ж все-таки в мене було погано на душі: їхати самому, а потім „пекти рака“ перед Іоганом Карловичем. До того ж я й зхвилювався дуже, та ще мені й не подобалися тутешні люде. Якісь, справді, такі, як мені казав отой „Веселий“ доктор-чех на Карловому Мості, „деревяні лиця“ й грубі страшенно!...

Тільки що я пройшов, може, з сотню кроків, коли це з вікна рогового дому, так, мабуть з третього поверху, полетіли з шибки скалки, а потім показався дим. Очевидно, пожежа! Ну, як же не подивитись на пожежу?! Мені дуже кортіло подивитись, як тут будуть гасити.

Я навмисне підійшов до лихтаря, став біля стовпа, щоб часом мене не звалили, коли сюди посуне натовп цікавих, й чекав. Справді, почали збігатися люде. До мене підійшов якийсь товстий німець з рудою-рудою бородою й почав роспитувати. Але він говорив так, що я таки справді майже нічого не розібрав.

— Ich verstehe nicht!*) — відповів я.

Він щось мені сердито буркнув і пішов геть.

Через хвилину підскочив якийсь жевжик й запитав мене вже зовсім невідомою мені мовою. Я й йому відказав так само:

— Ich verstehe nicht!

Не встиг я ще роздивитись, як з вікна почала показуватись рожева хмарка. Коли це підійшов до мене третій, молодий парубок, і теж мене запитав, що це таке: пожар, чи що? Хоч цей сказав так, що власне я зрозумів, чого він хоче, але вже мене розібрала нетерплячка й чогось враз закортіло показйтись.

Я повернувся до нього лицем й просто йому в рота розбірно сказав по-українському, слово за словом:

— І якого б я анахтимського батька чіплявся?! Я ж вам уже всім сказав, що вашої німецької мови не розумію!...

А в того заблищали очі й він весело мені відповів:

— То давайте говорити по українському! Я дуже радий! — І він простяг мені руку...

Я страшенно й засоромився, й здивувся. Потім ми почали сміятись і так заговорились, що не зважали вже й на пожежу, аж поки не прїхали пожарники на червоних автомобилях. Вони в одну мить погасили вогонь і на тому все закінчилося.

Але ж я придбав через ту пожежу незвичайно-приємного знайомого. Це — студент Мюнхенської політехники, Василь Кобець, з Київщини, українець, який сьогодня ж разом зо мною їде до Монахина!

Ну, хіба це не щастя?! Це мені, певне, за ті тяжкі хвилини, що я пережив тут...

Вже без двадцятьох 11. Він, певне, зараз прийде з своїми речами просто сюди, бо ми умовились, що я його тут чекатиму...

---

*) „Я нічого не розумію“ (Іх ферштее ніхт).

О, знову приходив горбань й приніс мені телеграфну відповідь Шульца на полиційне запитання:

„Фридрих-Макс Шульц їде зо мною до Мюнхена. Ми розгубились. Чекаю його завтра рано. Моя адреса — Монахин Принц-Регент-Штрасе ***. Гауптман Іоган Шульц."

Спасибі Йоганові Карловичу! Але скільки він витратив з-за мене на телеграми?! Ну, я йому все віддам...

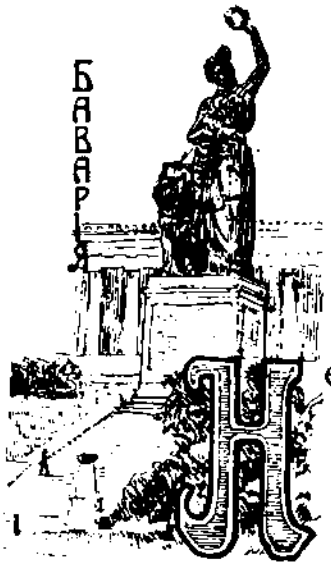

Тільки ж дивно: в Празі він не хотів признаватись, що він — військовий, а тут на обох телеграмах пише: „гауптман"! Це, певне, щоб було „міцніще"!..

О! Бачу Кобця! Йде сюди!...

МОНАХИН.

3. квітня.

Не писав вже третій день. І нема нічого дивного: не було вільної хвилини, а як і надходила — то треба було роздуматись.

Я просто приголомшений. Часами то я так радію й раюю, що на мені аж вся шкура тремтить, а часами — то мені стає так себе шкода, що я мало-мало не плачу. Що я радію — це зрозуміло: бо ж, справді, жити в Монахині, то це — майже жити в раю. А чого сумую? — Певне того, що почуваю себе тут таким манісеньким, таким закинутим, таким пригніченим і красою, й величністю міста й тим добрим відношенням, що виявляють до мене ці благородні, зовсім чужі мені люде, й тією журбою, що наростає часами у мене, коли я невільно згадаю й рівняю мій любий, запущений, загиджений, запаскуджений чужинцями край з тим блиском, порядком, роскошами й досконалістю, яку я бачу тута рішучо на кожному кроці!...

Я — в захоплені, я — в екстазі!...

Навряд, чи зможу я взяти себе в руки так, щоб по-ряд, нічого не забувши, записати враження тільки цих перших трьох день. Та — це ж треба списати ввесь мій зшиток!

Але ж... але, коли я так совісно записував все попереднє, то я мушу наважитись і тепер.

Сьогодня від обіду сідаю, рішучо відмовляюсь кудись виходити й пишу, пишу, як той Харитинин „старий дяк".

Кличуть обідати. Крапка!...

Спочатку хочу пригадати, як я доїхав до Монахина.

Коли перед 11-тою годиною прийшов на двірець п. Кобець; швидко подали й пóтяг. Але ж мої дрезденські пригоди все ще продовжувались. Правда, в них вже не було нічого драматичного, коли не рахувати того, що цілу ніч ми майже рішучо не спали.

Найсамперед ми втрапили в такий переділ вагона третьої класи, де було повно людей всяких національностей. І яке ж було моє й Кобцеве здивування, коли ми, ледве сівши, вчули дуже знайому нам мову. Біля мене сиділа товста пані, навпроти — пан, а біля нього невеличкий, чорноокий вухатий хлопчик: чисте жиденя. Далі ще сиділа білява, кощава німкеня; червоновидий товстий пан, одягнений в туристичний бриль з тирольською щіточкою; старий, з білою бородою, дідусь і чорнявий, теж на жидка подібний, молодий парубок, який все усміхався. В купе було повнісенько всяких річей і на поличках, і під лавами, й на підлозі, між ногами пасажирів. Ми посідали, як у форму, й не могли поворухнутись. Я був страшенно радий, що не маю нічого, крім портфеля, а у Кобця було два великих, але плисковатих пакети, які він розмістив у себе за спиною та в проході. У вагоні було добре напалено...

Так от, ледве ми сіли, я й чую й вухам своїм не вірю:

— Папа! Мнє жарко! — це запищав той каплавухий хлопчик.

Я зиркнув на Кобця: він мені кивнув головою.

— Папа, жарко же! Папа! Ну!...

— Что ти мнє „пáпаєш“? — гукнув на нього батько. — Ну, скінь пальто, кагда жарко! А то — пáпаєт і пáпаєт!

Перший чмихнув Кобець, а я — за ним!

Жиди подивились на нас, але нічого не сказали. Я прикусив губу й силкувався не дивитись в їхній бік.

Не встиг хлопець зняти пальто, як знову почав коверзувати:

— Мама! Сніми же мнє одні штани! Мнє не нужно двоїх штанов. Жарко-же!...

— Так ти ж что-о? Развє ти маленькій? По заграніцах путешествуєш, а сам штанов не можеш снять?

— Не могу-у! Снімі штани, тебє гаворят! — вередував хлопець.

— І что ті на мама напáл? — гукнув знову на нього батько. — Что она тебє: „Ванька-штанька“?!

Тут ми вже зовсім покотилися зо сміху, навіть цілком непристойно. Очевидно, ми сміялися так щиро, що перш за все заразили того чорнявого панича, потім почав сміятись червоновидий, потім — дідусь. Здаєтсья, не сміялася тільки кощава німкеня...

І на наше здивування, — жиди ні трохи не розсердились, а також і самі почали сміятись.

— Відіш, Сержик! Ти всю Європу насмєшіл! — жартувала мати. — Что же, єслн би оні єщо понімали, что ти витвораєш?!...

— В тім то й штука, що ми все розуміємо! — не втерпів я. — Вибачте, але це, справді, було смішно: „Ванька-штанька!“... Я такого ще ніколи не чув.

— Так ві — тоже рускіє? — зраділи жиди...

Й почалася у нас така жвава розмова, що ми й сподіватись не могли. До нас ще пристав чорновусий панич, виявилось, що він був серб, Стоян Стоянович. Він трохи говорив по російському,

чи власне пнувся говорити. А згодом пристав і червоновидий, бо то був чех, і також силкувався говорити московською мовою. І пішла розмова на такій мішанині, що просто можна було кишки порвати зо сміху!

Стоянович за кожним словом говорив: „Мóлім вас, господіне!“,*) Чех — „прóсім, послíште, жéби!“,**) Серж казав, що ми їдемо на „Мнюхин“, а ми з Кобцем піддавали пáри українською мовою, вибіраючи такі найкрутіщі слова, щоб вони зовсім були не подібні до російських, і запевняли, що це — справжні московські слова...

За цими смíшками ми й не помітили, як проминуло кілька годин. Дідусь куняв, роззявивши рота, й тільки одна німкеня (я тепер певен, що вона з Дрездена, а не з Монахина, бо дуже люта) по звріячому зúркала на нас, очевидно, дратуючись, що ми так голосно регочемо...

Потім заснув Серж, з якого таки здерли теплі штани; захріп чех; почав клюкати носом Стоян Стоянович, якому страшенно хотілося зробитись „Лежаном Лежановичем“, як жартував Кобець, а потім якось і ми уткнулися, куди можна, носами й дрімали, стукаючись головою об стінки переділу. А пóтяг летів і летів...

Здається, що він спинився тільки десь аж в Регенсбургу, коли вже був день. У всіх були змучені обличчя. Серж намняв собі вуха на колінях матері, й вони палали в нього, як хинські ліхтарі. А найбільш страшна була німкеня: жовте, як солома, її волося розтріпалося й стирчало на всі боки з-під синього капелюха, її обличчя було зелене, а злющі, сизі очі, так і кололи з по-за гострого носа.

Я всякий раз згадую її тепер, як дивлюся на фрицового папугу! А тоді Кобець нахилився до мене та й каже:

— У нас була подібна гувернантка. Звалась вона Амалія Львовна, а ми прозивали її „Каналія Тигровна“, — така вона була злюща. Чи це часом не її сестра? Ось поспитайте!

Але я не спитався...

Біля вікон пробігали села з червоними дахами, міста з високими фабричними бовдурами, скажено ляскали колеса по залізних мостах — і ми все ближче й ближче підлітали до Монахина чи „Мнюхина“.

І що ближче ми під'їздили, то більше я трівожився! Як я увійду в чужу хату, як мене зустрінуть німці, що здалися мені такими суворими й чужими у Дрездені, що то буде мені вичитувати Іоган Карлович за ті клопоти й турботи, яких я наробив йому в Дрездені?!..

— München! München! — гукав, пробігаючи, по перону, кондуктор.

Я тільки притиснув рукою серце...

— Поїдемо вкупі, мені майже по дорозі, — сказав Кобець.

---

*) „Прошу вас, пане“!
**) „Прошу, послухайте, щоб“.

Я подякував його й ми, попрощавшись, як він казав з нашим „Ноєвим Ковчегом", вийшли на перон.

Просто проти мене стояв Іоган Карлович, а побіч нього — гарний білявий панич. То був — Фриц...

Іоган Карлович зустрів мене веселий, наче нічого й не трапилось.

— Це — справжній Фридрих Шульц! — сказав він, знайомлючи мене з своїм сином, — а це, повернувся він до Фрица й показав на мене — Фридрих Шульц-ерзац*).

Я почав просити вибачення, але він замахав руками.

— Пригоди дуже сприяють досвіду, — сказав він. — Я спочатку був певен, — додав потім, — що ми їдемо в однім потягу, тільки в ріжних возах, а далі, переконавшись, що ти зостався, — подав депешу.

Фриц мені подобався з першого пóгляду: він такий стрункий, так гарно одягнений, й має чудові карі очі.

Я попрощався з п. Кобцем, який дав мені свою адресу (на Rogenhausen, Mauerkircher-Strasse, ріг Montgelas-Strasse, 2-b) й ми поїхали. Спочатку сіли на фіякр число 1313, а потім зараз зустріли й трамвай також ч. 13. Це — моє щасливе число, й я подумав, що мені добре поведеться в Монахині. І поки-що мої сподіванки дійсно не були марними!..

Ми поїхали чудовими вулицями. Найсамперед бачили величезний палац Юстиції (Правосуддя), потім проїздили біля знаменитого „Криштальового палацу", Наукової академії, біля самого знаменитого собору — Frauenkirche, що має дві величезні дзвіниці з круглими банями, потім — біля королівських палаців і, нарешті, роскішними садами приїхали на Prinzregentstrasse, дім ***.

Це — роскішний, величезний будинок на рòзі. Блискучою віндою, з люстровими стеклами ми поїхали аж на п'ятий поверх, де живуть Шульци.

Яка в них чудова кватиря, а який знаменитий вигляд на величезний Англійський сад, що тут — в двох кроках навпроти.

Фрау Магду я пізнав одразу. Тільки я не знав, що вона трохи сива й така повна. Вона зустріла мене тепло й ласкаво.

— Мій чоловік вже багато росказав мені, як ви мандрували з ним по річці з собакою й як вас виганяли з кірхи. Правда, про Вас він і раніш писав мені, й ви трошки подібні до мого Фрицхена, але ж ви зовсім дорослий мужчина!

Для мене було зоставлено обід, який мені дали в чудовій хаті (я думав, що то — їдальня, аж то — тільки кухня!) Вона вся біла, стіни виложено такими кахлями, як у Празі в ресторації „Обецного дому". Ми часами всі там обідаємо. Але ж це — така кухня, проти якої їдальня мого київського „дядюшки" просто — хлів, дарма, що тоді мені здавалося, ніби вони живуть пановито!

А тут же нема й постійної жіночої прислуги: тільки приходить „фрейлейн Ельза" з ранку, а увечері в брилику й з пара-

*) Ersatz — підробка, імітація.

солькою йде собі до дому. За те цілий день — денщик, Августа Кіссер.

Взагалі все тут — самий порядок і дивовижна чистота та акуратність!..

За обідом я розповів, яка мені була притичина в Дрездені й як я вибріхувався, що маю два наймення. І Іоган Карлович, і пані Магда мене похвалили й сказали, що я:

— Braver Kerl! *).

По обіді почали вирішувати, що ж зо мною робити? Я сказав, що коли їх не буде це утрудняти, то я б дуже радо зостався у них і платитиму, що вони скажуть.

На моє щастя — у Шульців була вільна кімната. Місяць перед тим умерла стара Фрицова бабуня, яка жила тут, і мене поселили в її покою. Чудова кімната з вікном просто на Englisher-Garten **), з дубовим ліжком, що має височенні бильця, з гарним писальним столом і з умивальним ґрантом. А який фотель перед столом! Чисто тобі — королівський трон! Фриц каже, що бабуня завжди спала в ньому, сидючи. Я, власне, не розумію, — на що? — коли є таке чудове ліжко!

А до-речі. В перший вечір зо мною вийшов маленький анекдот через те ліжко! Коли я вже лягав спати, то відкинув перину й ліг на щось страшенно гаряче. З несподіванки я закричав. Прибіг Фриц — і почав качатися зо сміху, бо виявилося, що я, зроду ще не чув про грілки. Тим часом мені поклали в ліжко грілку, щоб я швидче нагрівся з дороги. Я ж її не відсунув під ноги, а просто на неї навалився всим тілом та й перелякався.

* * *

Ну, так уже спочатку запишу все про помешкання. В квартирі п'ять кімнат і величезна прихожа, кухня та кімната для Кіссера. Кабинет Іогана Карловича, як музей. Чого тільки там нема! Статуї мосянжові й мармурові, ціла колекція рушниць. На чудовому килимі, що висить на стіні, — чотирі блискучі шпади; а над ними — величезний орел, як живий. По боках оленячі роги, а на них висять всякі мисливські торби, ножі, ґинджали. Чудові, темні дубові меблі, а на столі — всякі речі й величезна „шрапнель", така гостроверха бомба з гармати!...

По стінах — ріжні мапі, якісь струменти. Є й телєфон. А яка величезна бібліотека — на всю стіну одна шафа аж до самої стелі!...

Так само багато й пишно по инших кімнáтах. Особліво чудові меблі у вітальні. Сила квіток, роскішні великі образи́, величезний рояль „Мюльбаха" й чотирі акваріуми з незвичайно диковинними рибками. До одного проведено по підлозі тонісеньку цинову дудочку аж з купелі, й крізь неї безустанно проходить повітря, яке продуває воду...

---

*) Спритний хлопчина; молодець.
**) Англійський Сад.

Взагалі я страшенно здивований. Чи міг я думати в Полтаві, що наш навчитель німецької мови, такий, здавалося, вбогий, — має таке богатюще житло дома? Видко, що він всі свої заробітки посилав додому.

Дуже гарна хата й у Фрица, обіч з моєю. Тільки в нього ще є й балкон! Так само в нього образи по стінах, бібліотечні шафи, мольберт (бо він теж малює!); боксерські рукавиці й ще два акварії. Взагалі всі риби — його власність і він сам лише їх доглядає й навіть уміє гоїти, як вони заслабнуть. Він каже, що вони часто хворіють. А у нас же є приказка: „будь здоров, як риба!..“ Але я про акварії зараз писати не буду, бо він мені обіцяв спеціяльно розповісти про всіх риб: я бо так само люблю риб!

Є ще в нього „Поппі“, червоний папуга „Арра“ з довжелезним хвостом. Він уміє й говорити, й співати.

Шрапхен.

В кімнатах фрау Магди я не був. — З нею живе її любимий собачка — волохатий такс, а називається „Шрапхен“. Дуже гарний собачка, тільки вже, здається, старенький...

Ех, що там поробляє мій Самзнай!?..

О, знову й знову я згадав про свій дім... Та й ще б не згадати, коли ж я вже одібрав тут листи й від Вячеслава Вячеславовича, й від мого найдорожчого побратима Ярослава з Курського. Прілиплюю їх тут.

* * *

„Любий мій юначе!

Дякую тобі за привітання, що ти послав мені з Кракова. Виходить, що ти щасливо перескочив кордон, і тобі вже не загроджує жадної небезпеки. Цікаво буде взнати, як ти доїдеш до Монахина й як почнеться твоє нове життя? Але я сподіваюся, що ти все напишеш мені докладно.

З свого боку я радив би тобі використати нагоду, що ти потрапив до цих „Нових Атен“, і записатися до малярської школи. Я не дуже тямлю в малюванні, а все-ж мені здається, що ти маєш здібности, а здібности, брате, шкода занехаювати. А втім, тобі там буде видніще, та й, певно, від свого доброго Шульца дістанеш відповідну пораду.

З наших новин, які тебе може найбільше зацікавлять, скажу тобі одну: Микола Карпович Садовський вирішив цієї осени

поставити „Дон-Жуана". Гадаю, що це буде свято Українського театра, бо, як тоді, коли ми „Ревизором" повернули собі Гоголя, нашого великого письменника, так тепер, з поміччу світових класичних п'єс, наш театр виступає далі на широкий європейський шлях...

Друге, що маю тобі сказати, це те, щоб ти, коли будеш мені писати, писни так, щоб можна було дещо подати й до газети. Я був на днях в „Раді", а там зайшла мова й про тебе, й пан редактор казав, що буде цікаво мати свіжі відомости з Німеччини про нас, бо там є люде, які й про нас пишуть. Особливо користний нам приятель — професор Рорбах. Коли щось він, або хтось инший написав би в німецьких газетах про Україну, то ти пересилай мені вирізки з тих газет, а я подам до „Ради". Це буде поміч, бо наша бідна редакція не може тримати власних кореспондентів по всіх державах світа.

Справа з заставою твого дому — на доброму шляху. Фактично гроші вже видано, тільки я ще їх не одібрав у Київі. Гадаю, що на цім тижні будуть, і я перешлю тобі аж 12.000 марок. Коли будеш шанувати, то цього тобі вистарчить на кілька років, або й на все життя. Тим часом справу твоєї спадщини я передав нашому відомому адвокатові, й він сам тобі напише, які ти мусиш прислати йому папери.

Про те, що робиться в світах, — писати не буду: певне, туди приходять київські газети, то ти будеш знати все. Звісно, „Москва" нас тисне... Але не хочу про це говорити...

Бачив твого „дядюшку", — чистий бандит. Шкода, що йшов з незнайомим паном, — ну, та при нагоді я йому встружу моркви!... Щиро тебе здоровлю; вірю, що ти добре вчитимешся й коли-не-коли „не злим тихим словом" згадаєш і про мене, старого.

Твій серцем
Вячеслав.

Київ, р. Б. 1914, 27-го березоля.

* * *

„Товаришу мій любий, Побратиме щирий!

От, ми — й на инших кінцях світа: ти вже підбираєшся до самої середини Європи, а я наблизився до Азії. Але ж, як той Нухим писав телеграму, так і я тобі скажу: „Через холодну проволоку шлю тобі гарячі привітання". И не від себе тільки, а від татуся й мамочки.

Ми живемо тута „так собі", середнє. Єдине, що є доброго, то це — помешкання, а все инше — або кумедне, або дике, або просто огидне. Місто маленьке, єдина чиста й більш-менч пристойна вулиця, це там, де стоїть наша семинарія. Вона — безперечно найкращий будинок на весь город. Звісно, є тут і електрика, й телефон, і навіть трамвай. Але телефоном ні дочого путнього не докрутиш, електрика якась сліпа, а трамвай — власне не трамвай, а конка, та ще й везе цілий вагон одна конячка. Кажуть, що гарно в літі за містом по річці „Вороніжу". Близько

тут ще є й друга річка „Ворона", яку всі тут зовуть „Варóна". Взагалі повно чистопородних кацапів. Так і чуєш — „анадúсь*)", „анóмедні**)", „я кажінний празднік єздію до папє і до мамє". Страшенно гидко! Але що найзнаменитіще, це — таргани. Братику мій! Це така подвірня скотина, що її рішучо бачиш скрізь. Взагалі якось тут живуть страшенно брудно. Одно слово, Київ проти Вороніжа — чиста казка. Єдина знаменита річ на ввесь Вороніж — місцевий святий, Тихон Задонський, мощі якого поховано тут у манастирі. Та ще пам'ятник (манісенький!) поету Нікітіну. Всі „туземці***)" цим страшенно пишаються.

Взагалі, здається, перемінили ми шило на швайку. Я бачу, то й тато не дуже задоволений, а також і мама. Воно, правда,— ми тут маємо більше грошей, і життя дешевше, — але ж, брате, ти б нам не позаздрив; особливо тепер, коли ти ходиш там по каварнях та по музеях. Мені дуже подобається твоя листівка з малюнком соляних копалень... Ох, як я тобі заздрю!

Ми вже з татом умовились, і він обіцяв відкладати десяту частину свого заробітку, щоб хоча на канікулах або в-осені можна було поїхати за кордон. Будемо в тебе в гостях. От, ти мені напоказуєш всякого дива!

В семинарії українців тут зовсім нема. Вчителі мені те ж не подобаються. Між професорами інстітуту знайшовся один українець, але не свідомий. Дружина його — з Полтави, дуже приємна й ласкава пані, з граціозним ім'ям, і більш почуває себе українкою, як її чоловік. Ми з ними ближче зазнайомились і згадуємо рідні краї.

Коли тобі не в труд, то, як будеш мені писати, присилай старі закордонні марки. Власне, вони мені не потрібні, але я комусь буду віддавати, бо тут мої товариші — взагалі дикуни й нічого не бачили. Ти ж, мій любий Максиме, пиши мені частіще й довгі-довгі листи. А я тобі відповідатиму. Чи ти пишеш і далі свої записки? От, я залюбки прочитаю, як приїду до Монахина, тільки записуй все докладно, не забувай жадної дрібниці.

Сердечно тебе цілую. Наші — так само.

Як буде щось цікавого, напишу. Чи ти передплатив „Раду"? Ми одбіраємо її тута й знаємо все, що робиться на Вкраїні.

До нашого журналу „Волосожар" я послав допис з Вороніжа. Може й ти щось писав?

Ну, пора кінчати. Я засидівся до-пізна й мама „заганяє спати". Ще раз зтискую тобі твою козацьку руку й бажаю всього найкращого. Твої шпади висять у мене над столом.

Твій побратим Ярко."

„Цілуємо та міцно обнімаємо й ми нашого любого козака. Часто тебе згадуємо й скучаємо. Щирим серцем прихильна до тебе Л. Скибенкова."

---

*) Допіро, тільки-що.
**) Перед цим, раніш.
***) Тубольці.

Мені живеться дуже добре.

Я буду платити за все, за все тільки 90 марок на місяць, та 3 марки фрейлин Ельзі й 1 марку нічному придвернику. Ну, звісно, треба дати й Кіссеру. Поки що у мене є ще більш 700 карбованців, а коли пришле гроші Вячеслав Вячеславович, — то я буду страшенно багатий.

Але не бійтесь, дорогий мій приятелю: я по-дурному розкидати їх не буду... Я їхав сюди не на те, щоб розтринькувати батьківські грошенята: я хочу вчитись, багато вміти й багато знати. До школи малювання ходитиму вкупі з Фрицем, а до науки — в торговельну академію доведеться вступити лише в-осені, бо вже кінчається шкільний рік та я й не настільки тямлю мови, щоб усе було мені зрозумілим. Одже, з завтрашнього дня почну ходити в школу мов, а увечері — до робітничого університету.

Виходить, що не дурно мене ще в Галичині почали звати „пане студенте". Я таки враз і буду тут „студентом".

Шкода мені, що Фрицхен тепер дуже обтяжений працею (бо йому треба тримати весняні іспити) й не може показати мені Монахина. Але ж я й сам добре справляюся, а в неделю ходили цілій день з Кобцем: він тут все знає так, як я — в Полтаві.

Тільки хіба можна роздивитися Монахин?.. Треба прожити тута десяток літ і ті десять років його роздивлятись, щоб знати все.

Найсамперед, що мене вразило, це — Ізар. Тут в-день тепліще, ніж, наприклад, було в Дрездені, й на річці вже нема криги. За те ночами дуже холодно. Але ж правду казав ще в Полтаві Іоган Карлович, що Ізар — найкраща річка в Німеччині. Вода прозора, аж мало не видко дна, й зелена-зелена, ну, чисто, як буває шкло в пляшках. А над водою висить чудовий мармуровий міст, який веде з вулиці Максиміліанеум-штрасе до палацу „Максиміліанеум", те ж білого мармурового, як ті „повітряні замки", що про них люде тільки мріють.

Кажуть, в ньому є незвичайно цікаві й багаті музеї. Конче піду туди, як найскорше.

Але перше, куди я пішов сам, це був „Національний Музей". Величезний його будинок стоїть майже проти нашого дому...

Поки я обійшов 48 заль цього музею, — у мене просто розболілась голова, не кажучи вже про ноги. Чого-чого тільки я там не бачив!... Здається, все, що є в світі, можна знайти тут. Досить сказати, що тут цілі вівтарі з костьолів, цілі каплиці, (одна — в стилі „бароко", тоб-то, мабуть, в тому самому, що є в Київі). Які килими, меблі, скільки всяких зразків годинників, гобеленів і т. п.! Я був незвичайно здивований, побачивши величезні збірки ложок, виделок та ножів. А які колекції всякої зброї, всяких наукових приладів, шахових фігурок, печаток, музичного струменту... Надзвичайно цікаво показано всі прилади з яких почалося писання у людей; які колекції карт до грання, книжних оправ!.. Але ж спеціяльно треба піти тільки на те, щоб роздивитися приладдя мисливські та рибальські!... Це — щось незвичайне й для мене несподіване...

Якось я спинився біля всякого молитовного приладдя, що вживають жиди. Роздивлявся й сам до себе усміхнувся, невільно згадавши „Сержа“, який те ж, певно, десь ходить тепер по „Мнюхину“. І наче в синематографу: тільки я перейшов до другої залі, як почув знайомий голос:

— Папа, у меня болять ногі, ну, слішіш? Папа! Папа-же!

— Ти опять мнѣ папаєш?..

Вони побачили мене й страшенно зраділи. Я те ж почув до них щиру прихильність: все-таки, хоч і чужі люде, а — з рідного краю, „земляки“. От, почались у нас розмови, наче ми були знайомі ціле життя. Особливо до мене приставав Серж.

— Мі смотрєлі у вóка Буварії. А ві смотрєлі? А почему у нейо такії вока?.. А почему тут лодка? — і він закидáв мене всякими питаннями.

Жидівка сміялась і говорила:

— Ну, слава Богу, що він знайшов вас. Принаймні ми трошки віддихнем. А то тільки й чуєш: „Папа, почему то; мама, для чего то?“ „Увідіт какой-нібудь паршівий набалдашнік, і — почему набалдашнік?*) Всьо: почему і почему? А я знаю? Что ето — Шпола?! Ето же, слава Богу, не Шпола!..“

Ми ще походи́ли трохи по залях. „Земляки“ сказали, що пробудуть в Монахині ще три дні, а далі їдуть до Швейцарії. Ми попрощалися щирими друзями, а Серж подарував мені картку з малюнками якихсь-то пташенят.

Сержин подарунок.

В Національний Музей я, мабуть, буду ходити що-неділі, аж поки не знатиму всього, всього. Мені здається, що по ньому самому можна довідатись про всю історію Баварії...

Але які тут зовсім инші німці, як вони відріжняються від дрезденських! Я й сам це помічаю й Кобець каже, що баварці незвичайно гарний народ: ласкаві, прості, щирі й веселі. Каже, що їх особливо цікаво подивитись на їхних „фестинах“ (святках), що відбуваються тут кожної осени. Тоді сюди з'їздяться й зходяться сотки тисяч люду, зо всієї Баварії. Дуже цікаве також „свято мартовського пива“, що, на жаль, недавно вже відбулося...

Але й тепер тут по вулицях бачиш силу селян, тільки ж вони одягнені так, що й рідко який пан одягається у нас, в Полтаві. Їхня одіж подібна до туристичного зодягу Іогана Карловича, тільки ще більше ясно-зелених барв, і здебільшого у всіх чоловіків голі коліна...

Мені це дуже подобається. Як би можна, я залюбки носив би й собі таку одежу. Та, на́ жаль, не можна. Я й сам бачу, що

---

*) Цяцьковане держало на ціпкý або пýжалні.

навіть мій львівський одяг мені тут не підходить. Про Фрица вже не говорю: він завжди, як картинка, але ж і Кобець — чоловік незаможний, а й той одягнений у все чорне й що-дня го́литься. Завтра по обіді фрау Магда обіцяла повести мене до крамниці, щоб купити й мені таку одежу, як у Фрица. Це я буду вперше ходити в білих глажених сорочках з манжетами та в піджаку.

Ну, що ж? Треба бути, „як люде"!

Сьогодня за обідом я висловив своє здивування, як можна зібрати в одному місці стільки дивовижних багацтв, які є в Національному музею, або стільки краси взагалі, як є в цілому Мюнхені?

Іоган Карлович усміхнувся й промовив:

— А хіба не я казав, що Мюнхен — краще місто в світі?

— Так, так, — відповів я в захопленні. — Але ж я не міг собі того уявити, що тепер бачу на власні очі.

Я вчув, як у мене показалися сльози на очіх. Я не міг себе здержати, встав, підійшов до Іогана Карловича й хотів був поцілувати йому руку, кажучи:

— І за це все я обов'язаний вам, мій дорогий учителю!

Іоган Карлович знову вихопив руку, а потім притис мою. А фрау Магда поцілувала мене в чоло. Взагалі я почуваю себе, майже як дома. Невже ж я знайшов собі нову сем'ю, хоча й в чужих людей?!..

Вчора Фриц оповідав мені про свої риби. Він витримав тяжкий іспит і спочивав. Ми провожали вкупі з ним Іогана Карловича, який від'їхав до Берлину. Потім пройшлися по місту, подивилися новий чудовий пам'ятник Петенкоферу, великому ученому, який доводив, що при охайному житті можна лехко вберегти себе від всяких пошестів. Фриц оповідав, що цей професор на лекціях перед студентами пив заразу холєри й ні трохи від того не хворів. Вже будучи семидесятилітнім дідусем й почуваючи, що він не може більше працювати, він сам собі заподіяв смерть.

Коли ми прийшли додому, виявилось, що трапилась прикра для Фрица пригода. Поспішаючи на двірець, він не щільно засунув один акваріум, в якому були дуже цікаві рибки, що можуть по кілька годин бути без води; звуться вони „*Анабаси*". Коли ж не затулити акваріума шклом, то над-вечір вони починають плигати з води або вилазять по каміннях на-гору й плигають на підлогу та й лазять по хаті. От, і сьогодня вони повиплигували з води й почали скрізь лазити. Одна залізла аж у кімнату фрау Магди, підібралась до Шрапхен, а та, мабуть, думала, що це — миша, й задушила рибку. Другого анабаса ледве знайшли під канапою.

Фрицхен дуже шкодував і почав приводити до порядку своє водяне хазяйство. Я йому допомагав зміняти воду, що робиться взагалі дуже рідко; вибірати з акваріума болото, гнилі рослини, промивати цвиль на стінах.

І, справді, майно Фрицове дуже цікаве. В тім найбільшім акваріумі, де воду увесь час продуває особливий цмок, живе аж 9 „*телескопів*“; при чому кожна трійка — иншого кольору: чорні, мов оксамитові, з прозорими довгими хвостами, — ніби з чорного серпанку; червоні й білі з червоними плямами. Це — японські риби, властиво — не натуральні: їх навмисне вивóдили японці із звичайних золотих рибок. Для того японці сажають золотих рибок в темні акваріуми, в яких прорóблено тільки в покришці вузеньку щілинку, куди проходить світло. Риби, сидючи в темряві, силкуються роздивитись на світло, а через те завжди мусять підводити до-гори́ очі. От, після довгого ряду поколінь, і виробляються такі потво́рні рибки, страшенно булька́ті, з дуже виряченими, величезними очима... Через те, що ці рибі — неприродні, вони хиряві й вимагають пильного догляду. Власне, Фриц їх не любить, бо їх часто доводиться гоїти, давати їм проносного, підогрівати в теплій воді, обмивати марганцовим калієм, і тому подібне. Єдине, через що він їх тримає, — що вони дуже плохі, сами йдуть на руку, а коли він починає свистіти „Wacht am Rhein“,*) — то вони всі враз припливають до бережка. Тоді він їм дає вареного жовтка з яйця, що вони дуже люблять.

В другім акваріумі живе двоє „*мокроподів*“. Це — дуже гарненькі рибки червоно-синього кольору, в пáсках, мов тигри. Вони мають довжелезні хвости й довгі плавники. Ці мешканці невибагливі, можуть жити навіть у гнилій воді, до якої вони призвичаюються ще в Хинах, де розводяться в рижових каналах. Вони цікаві тим, що мають цілком своєрідну систему жабрів, одмінну, як інші річні риби: в них у жабрах є особливі „лабіринти“ — дудочки, куди вони набірають запаси повітря, висовуючи голову з води. Коли їм приходить час плодитись, то вони будують собі з водяної піни гнізда, куди викладають кашку. Через 8—9 день з тієї кашки наплоджуються манісенькі, як мачинки, рибки. Батьки часто з'їдають своїх дітей, коли їх не відсадити в окремий акваріум. Це, між иншим, дуже люті риби, й коли їх буває більш одної пари в акваріумі, то вони страшенно б'ються, викльовують одно-одному очі й часто убиваються на-смерть. Фрицхен завжди віддає молодих „мокроподенят“ до зоологичної крамниці. Цікаво ще й те, що коли вони лютяться, то бувають дуже гарні. Для того у Фрица мокроподи живуть аж у двох акваріумах, які стоять обіч. Крізь скло одна пара бачить другу, й так вони увесь час сваряться, заспокоюючись лише на-ніч. От тобі й кажуть, „плохий чи тихий, як риба!...“

Тим часом Фрица вони люблять й їдять у нього з рук.

В четвертому акваріумі живуть „*ксифофоруси*“. Вони так звуться через те, що мають дуже довгий нижній плавник, який нагадує собою меч, по грецькому „Ксифос“. Сами вони досить великі, як добра сардинка, цілком блакитні, мов бирюза, а плав-

*) Початок національної німецької пісні.

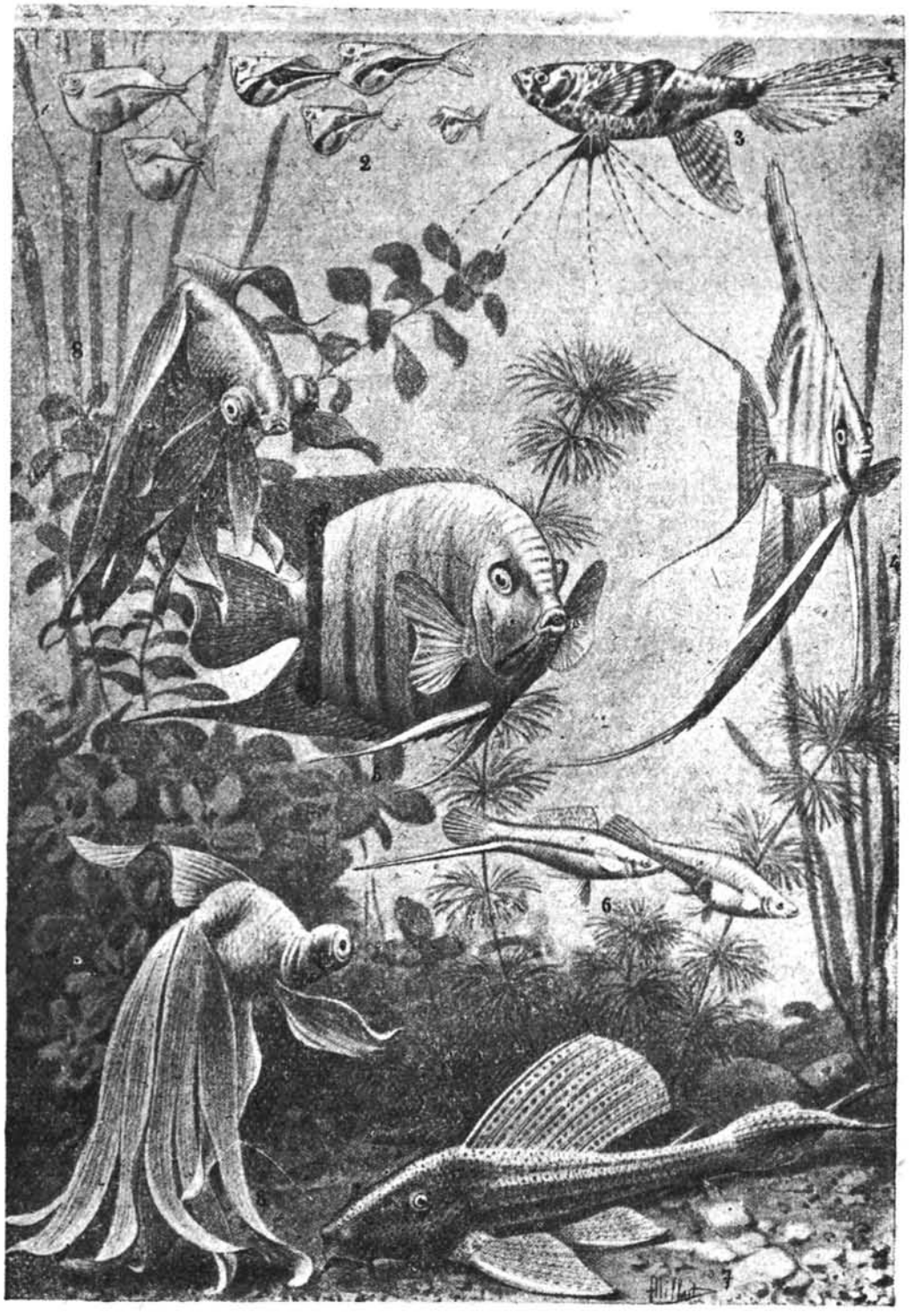

Акварійні риби.

Між ними: 5 — Конхіто, 6 — Ксифофоруси, 8 — Телескопи.

ник мають темно-темно синій. Вони те ж невибагливі й знамениті тим, що плодять живих дітей, а не відкладають кашки. Їх у акваріумі десятків зо-два. Але вони так часто розплоджуються, що вважаються зовсім нецінними, й Фриц здебільшого молодих ксифофорусів віддає мокроподам, а ті з'їдають їх з страшенною жорстокістю.

У Фрицовій хаті стоять два гарних акваріуми. Один дуже заріс світло-зеленою ніжною рослиною, що нагадує собою ялинку, а зветься „*Міріофилум*“ Поміж цією рослиною плавають 13 маленьких рибок світло-жовтого кольору з чорними пасочками. Ці рибки звуться „*Шейбенбарші*“ або плисковаті окуні. Вони зовсім плисковаті, плавають та граються дуже граціозно. Плавнички мають цілком прозорі й здалеку нагадують собою чмеликів у повітрі, а не риб у воді. Це — страшні чепурухи, й самі підмітають плавниками своє житло, зганяючи все сміття в один куточок. Відтіль Фриц що-денно особливим цмоком те сміття збірає. І добре робить, бо вони в брудній воді швидко здихають. Взагалі ці рибки вимагають пильного догляду, вже хоча би й через те, що їх що-дня треба годувати тільки „живим кормом“ — спеціяльними комашками, що звуться „*дафнія*“ чи „*ціклопи*“, або ж тонісенькими, червоними гробачками (зародками комарів). Цей корм що-дня приносить до нас хлопчик.

В останньому акваріумі тепер перебувають чотирі „*індійські щучки*“ („*хаплохилуси*“) — манісенькі, з вершок завдовшки, рибки; наче не живі, а намальовані в книзі, щуки. Вони бувають ріжних барв, дуже швидкі, блискучі, немов обсипані дорогоцінними камінцями. Особливо гарна одна пара з жовтогарячими плавниками. Хоча з щуками немає мороки, але ж вони набридли Фрицові, й він хоче посадити в цей акваріум „*конхіто*“. Це — велика риба, яка дуже цікаво виводить своїх дітей. На вигляд вона мені не дуже подобалась, коли ми роздивлялися чудовий фриців альбом риб. Але він каже, що вона дуже цікава, тільки тепер її немає в зоологічній крамниці.

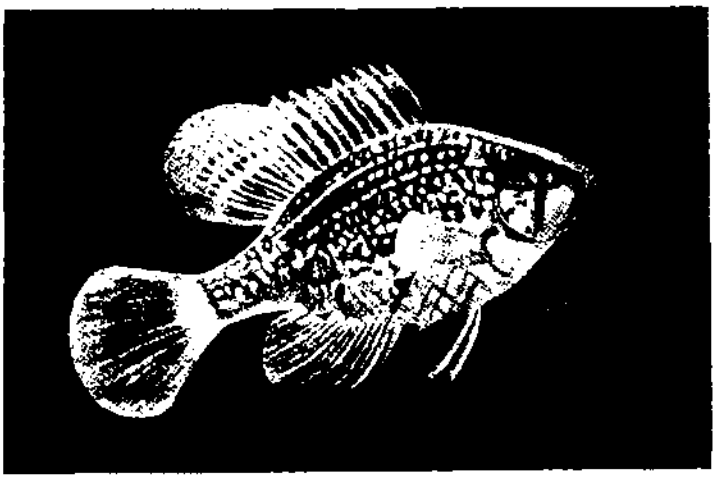

Діямантовий (блакитний) о́кунь.

Під той час, коли ми порядкували з рибками, прийшла двоюродна Фрицова сестра, Гільда. Вона дуже гарна, з світлим, майже білим волоссям й темними бровами та довгими темними віями. Вона тако ж добре тямить на рибах і дуже радила повикидати анабасів, а замість них добути „*ланіусів*“, діямантових окунів, та ще якихсь риб, що водяться в Генісарецькому озері.

Я, жартуючи, запитав, чи це не ті, якими п'ятьма Христос нагодував 5000 душ? І, як я був здивований, коли Фриц мені сказав, що спеціялисти іменно так і гадають. Ці риби зовуться по-латинському *„Chromis multicolor“*. Їх є багато пород, що складають один рід *„хромідів“*.

Кажуть, що в Генісарецькому озері, крім цих риб, не живуть ніякі инші. От, цікаво буде на них подивитись...

Після того ми грали в „Schwarzen Peter“,*) при чому до нашого гурту пристала й пані Магда. Це досить цікаво, але я увесь час по-дурному „пік рака“, бо фрау Магда, жартуючи, кілька разів говорила Гільді, що я гарний хлопець, і щоб вона звернула на мене більше уваги.

Страшенно в мене дурна звичка — червоніти, коли так зо мною жартують. Треба буде конче відучитися... Але, як?...

Потім Фриц грав на роялі, а Гільда співала якусь гарну пісеньку: „Лорелея“. Я тільки тепер узнав, що „Лорелея“ — була чарівна русалка з Рейна, яка ма́ла довге, чудове волося. Мабуть, як у Гільди... А голос, як каже леґенда, був у Лорелеї незвичайно гарний, і всіх, кого вона хотіла, — принаджувала своїми співами...

Тепер я тільки дізнався, чого човен Іогана Карловича звався „Лорелея“ й чого нас художник Маконілі під Багачкою питався: чи не пливуть за нами й „Нікси“? „Нікси“, це — те ж леґендарні істоти, що ніби-то живуть у Рейні. Це — такі русалки, що стережуть заховані на дні річки казкові золоті скарби та граються з Лорелеєю. Пісня про Лорелею починається словами:

„Ich weiss nicht, was soll es bedeuten, dass ich so traurig bin.“
Це визначає:

„І сам я не знаю, від чого
Нудьга обгортає мене?...“

Коли я сказав, що Іогану Карловичу дуже подобались наші пісні, — мене також примусили співати. Але я сьогодня співав дуже погано й мені аж шкода. Тим часом їм подобалося...

Після вече́рі ми проводили Гільду додому...

Взагалі сьогодня був гарний вечір. Чимсь мені Гільда нагадує Тіну...

Сьогодня мені трапилась перша прикра пригода в Монахині. Почалося з того, що Фриц за обідом сказав, як йому страшенно кортить побува́ти в Prinz-Regent-театрі, де на тім тижні випадково будуть виставляти Ваґнеровського „Танґейзера“ з славнозвісними співаками. Фрау Маґда відповіла, що він в цім році вже в театрах був кілька разів і ще піде в серпні та вересні, коли будуть вряд йти Ваґнерові опери.

— А ходити частіш, — то треба мати дуже багато грошей! — сказала вона.

---

*) Забавка: „Чорний Петро.“

Я й запитав:

— А хіба не можна взяти дешевих квитків?

— А не можна, — відповіла пані Магда, — бо там всі місця в одну ціну: по 20 марок.

Мені промайнула в голові думка: чому б я не міг зробити приємности Фрицові? Я ж маю так багато грошей і майже ні на що не витрачаю, хіба на картки та альбоми. Коли-не-коли-вип'ю віденської білої кави з тістечком. Тим більш, що й мені цікаво було б послухати королівську оперу.

От я, по обіді роспитав Фрица, де можна купити квитки на „Танґейзера", сів на трамвай і поїхав до „Шенкнерового Бюра", де продаються квитки до всіх театрів.

Я приїхав вчасно, бо зоставалося лише два квитки й то цілком випадково, бо їх було давно замовлено, а потім ті люде повідомили, що їх не візьмуть. Страшенно задоволений, я поспішав додому й знову сів на трамвай, але не входив у вагона, а стояв „на площинці".

Ледве я проїхав два квартали, як побачив серба Стояна Стояновича. Він те ж пізнав мене й замахав мені рукою, але трамвай вже рушив далі, а я, не довго думаючи, стрибнув з вагона, як це часто робиться в Київі, й кинувся до Стояновича. Раптом мене перепинив шусман. Почалась неприємна розмова, з якої виявилось, що за стрибання з трамваю під час їзди, мусиш платити штраф. Штраф, правда, не дуже тяжкий: всього 5 марок, і я їх одразу заплатив, але ж неприємно було, що в цю історію встряв Стоянович, який майже не тямить німецької мови, страшенно перелякався, що мене ще заберуть в полицію, й увесь час просив городового буквально так:

— Дорогой господіне, гер полісмен! Молім вас!... і т. д.

Коло нас почали збіратись цікаві, бо ми стояли серед вулиці, й я побачив на тротуарі фрейлен Гільду. Мені було страшенно соромно. Я відвернувся, щоб вона мене не помітила, але ж, здається, вона бачила все... Як би не Стоянович, я б її догнав і все роз'яснив би, а то ж не можна було його покинути...

Страшенна прикрість!... А Стоянович був дуже радий нашій зустрічі, випросив у мене на пам'ятку срібного гривеника, а мені дав якусь свою монету й просив, що б я виписав для нього співаник українських пісень... До-речі, він питався, де в Монахині моя „куча"? „Куча" по-сербському — хата, дім...

Потім він повів мене до „Hofbräuhaus" пити мюнхенське пиво. Це пиво знамените на ввесь світ. Не дурно ж і ґерб Монахина: маленький чернець (капуцин), який тримає в руці кухоль з пивом та редьку.

Справді, цікава сама пивна. Це — величезний будинок, на три поверхи, в якому ми застали силу людей. Кажуть, що тут часами збірається до 5000 душ. Товстелезні німкені в чорних сукнях, з білими попередницями незвичайно швидко розносять пиво, часом і самі сідають за стіл та п'ють; а люде п'ють пиво, заїдаючи його стравою, яку часто приносять з дому. Одні виходять, инші входять. Одно слово, народу, як на вулиці!...

Я покоштував пива, але воно також, як і у Львові, було не смашне. Тим часом мені хотілось пити й я попросив простої води. Німкеня-кельнерка подивилась здивованими очима на мене, потім — на Стояновича й, звернувшись до нього, сказала:

— Чи той хлопець не з'їхав з глузду? Скільки стоїть цей дім, — то це перший випадок, що тут вимагають води!

Але це було так добродушно сказано, що ми дуже сміялися і я був *„першою людиною"*, яка пила в „Hofbräuhaus'і" воду, бо німкеня все-таки мені води принесла!...

Коли я вернувся додому, Фриц був незвичайно радий моєму подарункові. Але ж фрау Магда просила мене, що б я більше такого не робив...

Про пригоду на трамваї я розповів Фрицові, й він обіцяв, що поможе мені викрутитись перед Гільдою... А може я помилився? Може таки вона не бачила, який я — „хуторянин"?!...

Сьогодня мені принесли з пошти цілу купу „Ради", що, очевидно, передплатив для мене Вячеслав Вячеславович. Значить, він одібрав мого листа! Ну, сьогодня на цілий день сідаю читати новини з рідного краю...

Повернувся з Берлина Іоган Карлович. Я був страшенно здивований, коли, вийшовши на його дзвінок, відчинив йому двері й побавив Шульца у військовій формі. Виходить, що він — дійсно — офицер.

Не розумію, чого ж він два роки вчителював у Полтаві; в нашій нещасній семинарії та в дівочім інституті?!

Це мене страшенно цікавить і дивує, але я не насмілюсь запитати, пам'ятаючи, що в Празі він просив мене про це не нагадувати.

Тут він знову ходить в цівільному вбранні...

Дивно, дуже дивно... Тим більше, що за обідом була якась незрозуміла для мене розмова.

Іоган Карлович видався мені схвильованим, у фрау Магди також якийсь піднесений настрій. Я це бачу, бо, вештаючись уже мало не рік поміж чужих людей, звикаю помічати зміни їхніх настроїв і без слів.

Говорили про всякі речі, потім Іоган Карлович сказав:

— Ага! Треба сьогодня ж дати депешу Кирхнерові, щоб ліквідував свою ковбасню й повертався.

— А хіба ти його ще не попередив? — спитала пані Магда.

— Навпаки, я велів йому сидіти до мого наказу. Він повинен був зібрати ще деякі данні. Ти ж знаєш, що...

Пані Магда глянула на нього якимсь значним поглядом, а потім подивилась на мене. Шульц так і урвав мови. Очевидно, це щось таке, чого мені не слід знати...

Тоді Іоган Карлович звернувся до мене:

— А знаєш, друже, ми й доси якось не полагодили справи з твоїм пашпортом! Ти до цього часу записаний, як Макс Шульц, а треба, щоб ти мав своє найменння...

— А як же це зробити? — спитав я.

— Та от, і я над цим міркую. Виходить, що коли я вже збрехав, оповістивши, що ти Шульц, — то й тепер мушу йти тою ж дорогою. Очевидно, було би найкраще здобути тобі чужий пашпорт на ім'я якогось чужоземця.

— Тільки не француза, — посміхаючись, сказала фрау Магда.

— Та й не росіянина! — також усміхаючись, відповів Іоган Карлович.

— І навіть не німця, — додав він, хвилинку подумавши.

Я спочатку мовчав, а потім вставив і своє слово:

— Я хотів би мати український пашпорт, бо я — українець.

— Так то воно, так, це натурально, — відповів Шульц, — але, як це зробити? Українські па́си суть лише у галичан, та й то, власне, австрійські.

— А чи не міг би я написати до Львова? Там у мене є знайомі? — спитав я.

— Спробуй. Тільки треба з цим поспішити. Коли ж нічого з того не вийде, бо достати чужий пас — річ не легка, тоді спробуємо здобути тобі найкраще швейцарський пас, але, зазначивши, що ти — швейцарський підданець, тільки української національности.

Мені чомусь ця думка дуже подобалася, але ж непогано було би мати й чисто український пас з Галичини. Сьогодня ж пишу Шапранові. Він — людина бувала й, може, мене порятує.

Посилаю всім приятелям альбоми Монахина. Подивиться Ярко й побачить, що Ізар — не їхня „Варона"...

Я почав ходити до школи малювання. Дуже цікаво. З місця малюємо олійними фарбами з натури. Мені дали шклянку з пивом на жовтому шовковому шматочку з ясно-фіолетовими смужками. В школі чоловіка до 30 учнів, й пани й панни. Здається, не тільки німці, але я ще ні з ким не зазнайомився. Ми сидимо по́ряд з Фрицем, тільки він працює акварелями й йому дають квітки, а часами — гипсові фігури. Він вже з минулої осени малював живих людей вуглем!

Але в мене спочатку йде кепсько: професор сказав, що лінії вірні, а барви я беру дуже брудно й зовсім не ті, що суть в натурі. Сказав, щоб я викинув всі каштанові барви з коробки, а темні місця брав тільки червоною та синьою. Не розумію, як це можливо, коли в моєму пиві рішучо нема нічого ні синього, ні червоного, тільки жовте та бронзо́ве!...

Двоє учнів — вже справжні малярі. Вони малюють портрети, за мольбертом — стоять і увесь час працюють в брилях з широкими крисами. Я заглянув на полотно до одного: дуже гарно, мов живий той дід, що сидить на повищені й їм позу́є. От, коли б і мені до такого довчитись!...

Цікаво зазначити, що я недобре розумію, коли зо мною говорить професор, хоча він — баварець. Очевидно, я ще не звик до розмови нового чоловіка та й слова його — все мені невідомі.

Одже завтра вже конче треба йти до школи мов; кортить мені одночасно вчитись і англійської. Буду продовжувати й навчання музики. Часу поки-що маю досить, то можна було б спробувати все заразо́м. Чого ж я дурно тинятимусь по Мона́хину?

Як швидко пробігає час... Сьогодня вже 14-е квітня. Надворі почалася весна, правда, якась несміла й плаксива. Все йде дощ кілька разів на день і раптом тепло зміняється на холод. Взагалі тут недобра година й страшенно часто йде дощ, а через те кожен виходить на вулицю або ж з парасолем, або з непромокаючим плащем.

Вчора ми були з Фрицем та Гільдою на Theresienwiese. Дивилися, як починає рости травичка, особливо в Bavaria-Park'y, а потім лазили в статую Баварії. Дійсно, яка це колосальна постава! В самій голові поміщається вісім душ, а в особливу дірку, зроблену в голові, видко увесь Монахин. Не диво, що „Сержа" так вразили ці „вока". На жаль, краєвид був непрозорий, бо саме припустив дощ. Але ж цікаво було подивитись униз, як по всіх напрямах снували чорні кружалка парасолів. Взагалі тут люде позвикали до дощу й нітрохи на нього не зважають. А як би у Полтаві такий дощ, то мабуть окрім полицейського, й живої душі не побачив би на вулиці.

Від „Баварії" ми зайшли до величезної кавярні й я пригостював моїх товаришів віденською кавою та чудовими тістечками. Ми весело сміялись, особливо Гільда, яка тільки тепер призналася, що бачила мене, як я плигав з трамваю. Тепер вона увесь час чіплялася, що б я виплигнув крізь „во́ко Баварії" й обіцяла, що сама заплатить за мене штраф.

— То вам так хочеться, щоб я убився? — спитав я.

— Ну, що ви?! — сказала вона так щиро й чуло.

Ні, вона таки справді гарна дівчина. А які в неї чудові руки: як на старих образа́х Ван-Дейка; з такими довгими пальчиками, що зтончуються на прикінці.

Ми умовились, що як тільки Фриц скінчить іспити, поїдемо за місто до Німфенбурґа, де є чудовий палац і парк та відбуваються великі народні гулянки...

Сьогодня, коли ми збірались з Фрицем до театру, щось сталося з його „По́ппом". Він увесь час був дуже веселий, співав і гукав на всю хату, — а то раптом настобурчив пірря, очі заплющив і сидить нерухомо в клітці, навіть не відкликається на голос Фрица. Фриц гадає, що він захворів, і завтра понесе свого птаха до лікаря. Буде шкода, як би він загинув. Дуже

втішна це птиця: так кумедно він ходить по столу під час обіду, й ніколи сам нічого не візьме. Кажуть, що раніш він був дуже жаднючий, але ж два рази попік свого круглого язика й з того часу став „джентльменом".

Особливо мене смішить, коли йому закортить до фрау Магди. Тоді він підходить до її дверей, стукає дзьобом і кричить „фрау, махт-ауф!".*) Та прикидається, що не чує; тоді він гукає все дужче та дужче й доходить до такого крику, що чути по всіх хатах. А кілька разів він стукався й в мою хату і так само кричав: „Фрау, махт-ауф"!

Поппі.

Коли він дуже роздуріється й його балаканини не можна спинити, тоді Фриц бере щітку й починає нею возити по убрусові. Цей шум страшенно не подобається „Поппу", він все дужче наїжується, схиляє додолу голову й гикає, наче його нудить. Після такої музики він звичайно замовкає годин на дві й поглядає дуже незадоволено на весь світ.

Дуже весело він уміє гратись з Шрапхен, коли та буває в доброму гуморі. Як щож їй часом хочеться спати, то вона мусить залазити аж під шафу, бо він безсовісно до неї чіпляється. Одного разу він так їй набрид, що вона кинулась на нього, вхопила його за хвоста й видрала одну пір'їну. „Поппі" страшенно кричав і днів зо три не підходив до Шрапхен, але потім почав чіплятися знову...

Який чудовий театр — Prinz-Regent, а який в ньому могутній орхестр! Були й знамениті співаки, але, я сам не знаю, чому, на мене опера не зробила великого враження. Тільки незвичайно подобалася увертюра,**) а самої опери я не розібрав: здебільшого слів не міг зрозуміти, а музика якось мене давить своєю масивністю. Фриц каже, що Вагнерові опери починають подобатись тоді, коли вже їх знаєш, з третього-четвертого разу. Він чув „Тангейзера" вже шість разів і найбільш зо всіх опер його любить.

В перерві ми зустріли Кобця: я познайомив його з Фрицем і він дуже Фрицові подобався. Справді, в нього якийсь своєрідний вигляд: нема нічого типового для наших людей, і він швидче нагадує мені якогось американця. Кобець каже, що це йому вперше за два роки пощастило потрапити до Prinz-Regent-театру, бо в-осени рішучо не можна добитись квитка...

Ми йшли вкупі додому і я пообіцяв завтра піти до Кобця в гості. А Фриц запросив його їхати з нами до Німфенбурга.

---

*) Пані, відчиніть! — **) Музичний вступ до опери.

З Фрицовим папугою виходить кепська справа. Лікарь сказав, що в нього мабуть починаються сухоти — туберкульоз. Він каже, що в такім вохкім кліматі, який є в Монахині, папуги дуже швидко дістають сухотів. Вони иноді хворіють довший час і в них починають робитись наростні на очіх, які все більшають, так що очі буквально „вилазять рогом". А часами хвороба дуже швидко доводить до смерти.

Страшенна буде шкода, як що „Поппі" й справді заслаб на сухоти. Він такий гарний, і ми всі так його любимо!

Вчора був у Кобця, по той бік Ізару. Він має маленьку хатку, але дуже затишну й чисту. Його Frau-Zimmer*) привітна, рухлива й, видко, дуже його любить.

Коли я прийшов, — вона відчинила двері й, довідавшись, що я також українець, — зразу сказала Кобцеві, що буде варити чай, бо „всі ваші люде не можуть розмовляти, коли не п'ють гарячої води!..."

Я просидів у Кобця більш трьох годин. Ледве-ледве я не спізнився на лекції в університеті. Але не шкодую. Він — незвичайно цікава людина й знаменитий фотограф. Мені здається, що я ще ніколи не бачив таких фотографій, як у нього. Особливо мене зацікавили знімки блискавки та фарбичного диму. Він вигадав такий спосіб ретушувати негативи, що може з денного знімка зробити вечірній і взагалі надати кожній фотографії характер картини.

Окрім того, він дуже багато їздив. Був і в Італії, й у Швейцарії, й у Финляндії, й у Парижі, й на Кавказі. Тепер він читає книги про Японію та Австралію й каже, що як тільки збере грошей, то конче поїде на острови Таїти, до Японії, та до Австралії.

Але він живе дуже скромно, бо йому з дому присилають мало грошей. Каже, що йому шкода було заплатити 20 марок за „Танґейзера", хоча опера йому й подобалася.

Кобець багато роспитувався про мене. Трохи знає Скибенків і прохав мене кланятись Костеві Івановичу, коли я писатиму.

Роспитувався мене, хто такі Шульци, й був дуже здивований, що я майже нічого про них не знаю. А коли я сказав, що Іоган Карлович — Hauptmann, — то він замислився, а потім протяжно промовив:

— А, знаєте, це — підозріло.

— Що підозріло? — спитав я.

— Чого ж він прикидався таким убогим і вчителював у Полтаві?

— Я й сам дивуюся, — відповів я. — Певно, заробляв гроші.

— Ну, ну! — сказав Кобець. — Німецький гауптман має дуже добре удержання, куди більше, як ваш учитель!

Але ж, скільки ми не крутили головою, нічого вигадати не змогли.

---

*) Господиня, що винаймає кімнати.

Я все-таки думаю, що Іоган Карлович просто з цікавости жив у Полтаві. Він каже, що наш край дуже багатий. Може, він збірається що-небудь там заснувати? Не дурно ж він якось казав, що дав певні припорученння Кирхнерові, тому, що ми в нього ночували в Опішні...

Все-таки Кобець сказав, що довідається все про Шульців.

Через три дні вже й вербовий тиждень... Як приємно було в ці дні дома! Тато, звичайно, з суботи — вільний, мамуня клопочеться з заготовками до Великодних Свят. Скрізь тане сніг, біжать веселі весняні річки, сонце наче сміється з блакитного-блакитного, молодого неба. Я, як ще був менчий, — цілий день на дворі: ніяк не можна й затягти до хати. Ще б пак: треба ж повідводити воду, пускати кораблики!... І, звичайно, забрьохатись так, щоб потім мама охала й ахала, міняючи мені по кілька разів на-день штаненята та висушуючи чобітки!...

Ох, гарні були часи!! Правда, мені й тепер не погано: дай, Боже, всякому, — а все-ж якось раз-у-раз згадуєш рідний край, рідний дім. І який не був він вбогий, манісенький, з дешевенькими шпалерами, — а все ж таки, як згадаєш його, то він видається кращим за цей пишний National-Museum, що гордо вимальовується на прозоро-зеленкуватому тлі Англійського Саду... Що то — рідний дім! Правду ми вчили в школі:

„І дим отечества
Нам сладок і пріятен!"

А тепер, коли оглядаєшся здалеку на все те, мизерне й обдрипане, що зосталося там в далекій, але рідний стороні, — воно вимальовується таким цікавим, як на добрих образáх в цих пишних музеях порозвалювані хатинки та старі, похилі паркани!... Бо раніш то була що-денна дійсність, а тепер — то лиш сама мрія...

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд...
Сумнії картини, сумні, невеселі,
А кращих не знайдеш ти тут.

Хотів би не бачить, хотів би забути,
Так сили забути нема:
То ж — рідніі ниви, то ж — рідніі села,
То ж — наша Вкраїна сама!"...

Як мені шкода, що зо мною нема жадних українських книг, опріч „Кобзаря". Треба писати Вячеславу Вячеславовичу, щоб потрудився купити та вислати. Особливо — поезій. Раніш мені не подобались вірші, а тепер так хочеться почути музику рідного слова; так щось щемить у душі й тріпочеться, мов метелик, що б'ється в шибку й не може вилетіти за скло, на повітря!...

Мені здається, що це мене так розтрівожила зустріч з милим Кобцем. Тоді я навіть не помітив, що ми говоримо по-своєму, а як повернувся додому, то мусив одразу переладнати всю голову на иншій стрій... І ось, тепер вже третій день, в моїх вухах бренять рідні слова... Бренять і зачіпають всередині якісь струни, що трудять моє серце...

Піду зараз знову до любого земляка!...

Писав листи до Рідного Краю. Треба привітати моїх близьких. Хотілося б послати кращі подарунки, особливо Старушкові, що так про мене згадує й піклується, та ще не знаю, як це зробити. Дивно тільки, чого він, посилаючи гроші, не написав мені листа... Але ж мені тяжко писати. Чогось страшенно болить голова й руки наче налито оливом...

Ой, чи не захворів я часом? От, буде дурна штука! А це можливо, бо вчора я таки справді вихопився „як Пилип з конопель". В-день було тепло й я подався до Кобця без пальта. Кобця дома не застав, а мені було якось так тоскно на душі, що я проблукав аж до вечора й дуже перемерзся!

Ну, що, як і справді занедужаю?! Скільки ж це буде клопоту моїм любим господарям та ще й на святки! Страшно й подумати. А голова болить все дужче, важко тримати й перо. Сяду щось читати.

---

21 квітня. Я захворів. Ах, я йолоп! Ну, як же можна було, як же можна?!...

---

29 квітня. Давно минув й Великдень, й провідний тиждень; всім свято, а я, як дурень, валяюся в ліжку. Добре, що хоч отямився. Принаймні можу хоч щось думати. А то більш, як цілий тиждень, провалявся в компресах, мов колода... І собі — халепа, й иншим — клопіт... Який я на себе лихий: треба ж було увечері сидіти над річкою без пальта!...

Які тут ласкаві всі ці люде. Увесь час то один, то другий приходить мене одвідати. Вчора повернувся Іоган Карлович (не знаю, куди він і їздив) і той так само двічі в-день заходить до мене... А Гільда така добра, приходить майже що-дня й приносить мені гумористичні часописи. Чим я всім вам віддячу?

Приходив і Кобець: його сповістив Фриц... Щасливий Кобець — на Великдень їздив до Лейпціга, де в нього є приятелі! Фу, як незручно писати, лежучи... Ага! Що ж будемо робити з пасом? Шапран пише, що трудно добути: не забути б сказати Іогану Карловичу...

Фрау Магда не дозволяє мені писати. А мені так кортить, бо коли нікого немає, — сумно-сумно на душі й так набридло вже спати! Знову себе почуваю, мов Робинзон в перші дні на своєму острові...

Люба моя нене! Як би це було б добре, коли б ти була біля мене!..

Як мені було неприємно, як прикро... Я й сам не знаю, хто винен: чи я, чи Гільда, — а тільки ми посварились. Вчора з приводу дня народження пані Магди, у Шульців були гості — все їхні родичі та приятели. Була й Гільдхен з своєю мамою. Вони всі заходили до мене, понаносили мені овочів, цукерок, а Фриц ще умудрився дістати з кавярні мелянжу й принс мені „каву по віденському", бо він знає, що мені нема нічого смачнішого.

У мене увесь час хтось сидів, а з вітальні долітала чудова музика: одна з родичок фрау Магди знаменито грає, ще краще, як бувало Людмила Петровна. Коли у мене сиділа Гільда, я попрохав її, щоб вона заспівала мені „Лорелею". Вона враз згодилась й я чув її чарівний голос. Потім вона знову прийшла до мене й, ховаючи щось за спиною, почала говорити, що, позаяк вони всі вважають мене майже за „свого", то вона має повне право зробити мені подарунок. І, зашарівшись, вона подала мені пакет, а сама вибігла з хати. Я розгорнув конвертика й побачив там чудову краватку.

Мені стало страшенно ніяково: як же ж я міг приймати подарунки від дівчини, коли вона мені й не сестра, й не родичка? Але я ще не встиг розміркувати, як вона знову постукала в двері.

Я враз почав протестувати й рішучо заявив, що не візьму від неї подарунка.

Спочатку вона сперечалась, але коли я уперся — заморгала очима й знову пурхнула з хати, кинувши на-останку, що я „гордий", що я „зовсім не такий, як вона думала", що я „до неї ворожий", і що вона „дуже шкодує, що так жорстоко помилилася"...

Я не встиг їй нічого відповісти, як вона щезла. Як би я не лежав, або в мене було більше сили, я б її умовив, але ж я спробував підвестись, — і в мене враз заточилась голова. Взагалі я ще почуваю велику слабість, хоча вже зовсім не болить в боку й сьогодня була майже нормальна температура. Але я страшенно хвилювався, переміг таки себе й з великим зусиллям дійшов до писального столу, щоб написати їй записку. Коли я повернувся до ліжка, то мені стало дуже кепсько. Мені навіть здається, що я трохи зомлів. Принаймні Фриц каже, що він стояв кілька хвилин, поки я його помітив.

Гості вже пішли; вони стукали до мене, але, позаяк я не відповідав, то подумали, що я знов сплю, й не заходили. Може й Гільдхен подумала, що я — така дубина, що враз можу заснути, після такої навіть біди!..

Взагалі я дуже багато сплю... Що воно таке? Й сам не знаю...

Але ж все це — не те! Фриц мене запитав, що у мене вийшло з Гільдою, бо вона була на прикінці така сумна, мало не плакала й говорила його мамі, що не слід мені вірити, бо я їм чужий і цілком зайво вони вважають, ніби я щиро до них прив'язався.

Я росповів все Фрицові, а він сказав фрау Магді. Та також прийшла до мене й побачила, що я дуже заморений і схвильований. До того ж у мене знову підскочила теплина́.

Вона сіла у мене на ліжку, заспокоювала мене й сказала, що хоч я й без потреби образив Гільдхен, але вона нас помирить. Гільда була така збентежена, що забула свою горжетку*) й, певне, завтра, тоб-то вже сьогодня, прийде по неї.

* * *

Але вже швидко 3 години, а Гільди все ще нема. Вона ж вільна сьогодня й могла би прийти навіть з-ранку. А вже ж можна прийти й по обіді... Ах, який я невихований та грубий!

Гільда сьогодня не прийшла. Невже ж вона така жорстока?... Ніколи я цього не думав... А може їй що перешкодило? Просто й сам не знаю, що казати! Коли не прийде й завтра, напишу їй записку й попрошу Фрица — (хоч це й страшенно незручно!) — щоб він їй одніс... Ах, як погано на душі!..

Сьогодня заходив до мене Іоган Карлович і сказав, що певне з пашпортом він справу полагодить. Доведеться тільки за те заплатити марок з 25. Я рішучо нічого не маю, хоч би й 50, бо ж, опріч того, що взагалі матиму свій пас, а ще в ньому буде зазначено, що я — українець. Я якось ніколи й не думав раніш, що всі ми маємо російські пашпорти: й тато, й навіть Старушок, і Микола Садовський. Який глум долі! — Люде живуть цілий вік з патентом, що вони не належуться до своєї нації! Правду казав Вячеслав Вячеславович, що велику помилку зробив ти, батьку Богдане!... І невже ж вона зостанеться на-завше?!

* * *

А Гільди нема й сьогодня. Хоча ще рано. Може прийде по обіді!...

Завтра я мабуть вже встану!...

Боже мій, Боже мій! От і весняний мені подарунок!...

О, кати, ироди! Ну, вже ж і від мене хтось зазнає лиха! Нехай тільки прийде час!... Бідні мої, бідні, безщасні!...

* * *

---

*) Хутро, що пані носять на плечіх.

Р. Б. 1914. 22/III. Київ.

„Христос Воскрес, мій любий хлопче!

Вітаю тебе з святами.

Посилаю тобі листа, якого мені привіз один наш чоловік. З нього ти взнаєш, як сумно зкінчив твій нещасний батько! Заповіт я зоставив у себе, щоб увести тебе в спадщину. Вибач, дуже спішу, напишу більше цими днями.

Вячеслав."

* * *

„Вельмишановний Добродію!

Я не знаю Вашої адреси, через те й посилаю Вам цю записку на редакцію „Ради", бо покійний п. Крушенко оповідав мені в дорозі, коли ми й шли етапом, що Ви пишете в цій нашій газеті.

Я пишу Вам через те, що сам був при останніх хвилинах покійного й він конче прохав мене написати листа до Іркутську, до його дружини, яка була там заслабла, а також Вас сповістити про його лиху долю й про його заповіт. Заповіт до цього долучаю: він не формальний, але ж може Ви щось з ним зробите, позаяк у нього є тільки один прямий наслідник і спадкоємець — його син Максим.

Доро́га наша була взагалі дуже тяжка. В нашій партії було багато каторжан-уголовних і це збільшувало наші му́ки, бо до партії було більш жорстоке відношення, як звичайно до сами́х „політічних"; далеко тяжчий режим, а також ще нам чимало робили прикрости й самі каторжане. Не доїзжаючи до Чити́, з нами трапилась дуже прикра пригода. Двоє каторжан втекли десь в тундри, придушивши одного вартового. Не зрозуміло, як вони це умудрились зробити, — але ж після цього було звелено на всю партію надіти кайдани. Між нами було кілька жінок і одна зовсім молода полька, яка в дорозі, щось за два тижні перед тим породила дитину. Її так само почали заковувати. Ми запротестували. Але ж Ви самі, певне, розумієте, що в нашому положенню всякий протест трактується, як „бунт", а проти бунту є тільки один засіб — багнет та кулі. Нам загрозили стріляниною, але ми не могли дивитися спокійно на таке знущання. Тоді по нас дали залп. Поранено було чотирьох, між иншими й ту нещасну польку, а вбитих — двоє.

Між ними й бідолашний Дмитро Крушенко.

Правда, він ще жив коло двох годин. Куля пройшла йому в живіт. Рана була смертельна й в жадний спосіб не можна було врятувати його життя, та ще ж з нами й не було лікаря!... Перед смертю він дуже просив переказати Вам, щоб Ви доглядали його дитину, виховали б з нього доброго юнака, вірного сина України. Він умірав з тою думкою й глибокою вірою, що син продовжуватиме його працю.

Звісно, я переслав його доручення п. Крушенковій, але не знаю, що з нею, чув тільки, що їй дуже погано. Через те переказую й Вам останню волю небіжчика. Його одіж та ще деякі речі я роздав тим бідніщим етапним, що були в нашій ва́льці. Медальон з портретом жінки та сина передав його дружині.

Здається, я виконав все, про що мене просив покійний.

Цього листа посилаю не поштою, а з певною оказією, через те він дуже запізниться.

Знаючи Вас з оповідань п. Крушенка, я міцно зтискую Вашу шляхетну руку й хочу крикнути Вам з далекої Сібиряки:

„Хай живе Україна"! *Н.*"

. . . . . .

Давно вже я не писав жадного слова до своїх записок. Дуже мені було кепсько. Кажуть, що по кілька разів приходив лікарь, а ще й тепер сидить сестра-жалібниця й чекає, коли я кінчу записувати, бо дозволено мені написати не більш десятьох рядків.

Як погано, тоскно й пусто у мене на душі. Від того листа в мене враження, ніби вдруге вбито мого тата...

До того ж так соромно, що я наробив, хоч і не по своїй вині, стільки клопоту й турбот моїм добрим Шульцам...

Коло мене що-дня стоять свіжі квітки. Це все — піклування моєї любої Гільди! Дізнавшись, що вперше мені погіршало через неї, вона страшенно побивалася. А я — недобрий — думав про неї, що вона жорстока!

Як я їй вдячний! Думаю, що я міг би прив'язатися так тільки до рідної сестри...

З кожним днем я все дужче й дужче набіраюся сили, наче вона входить в мене з тим свіжим повітрям з Англійського Парку, що л'ється у відчинене вікно. І з кожним днем зменчується на моєму столику пляшечок з ліками...

Чогось я згадав свою бабуню: вона дуже часто допивала ліки після дідуся, „щоб не пропадали дурно"... От би вона пожаліла їх тепер...

Я сказав про це Гільді, — й вона, здається, за весь цей час вперше засміялась, а очі загорілись, як дорогоцінні камінці, наче в кімнаті засяяло сонце! Мені теж стало ясніще на душі...

І я навмисне почав її смішити. Ну, як же вона аж похлипа́лася, коли я, продовжуючи свої згадки, розповів їй про пригоду, що колись була у моєї прабабуні, мами бабуніної, з гиндиками!

Правда, я й сам трохи сміявся, сміявся й Фриц, і сестра-жалібниця. Запишу навмисне, щоб коли буде сумно, згадати й розвеселитись.

* * *

Мої прадіди жили десь біля річки Нехворощі, в Костянтиноградському повіті. У них була велика садиба й заможне хазяйство. Навіть вони мали щось подібне до власної гуральні й ку-

рили горілку. От, якось було привезено величезну бочку горілки й поставлено під повіткою. А чопик був несправний і з нього витікала крапля за краплею. Щоб горілка дурно не гинула, було під чопика поставлено миску. Коли це раптом до кімнати вбігає дівчина-наймичка з криком:

— Пані, пані! Що його робити? Нещастя! Ой, лишечко!

— А що таке, кажи вже швидче! — злякалася прабабуня.

— Всі до одного виздихали наші гиндики. Повивертались і ноги поодкидали.

А гиндиків було багато, може з півсотні.

Побігла бабуня на вгород, бачить: правда, лежать усі по́котом!

Потужила, поохала, але ж нічого не вдієш: „Божа воля!" Так от, щоб хоч марно не загинуло пірря, звеліла вона тих гиндиків обскубати. Так і зробили. Пірря сховали в коморі, а трупи повиносили в поле й там кинули в прірву.

Коли це, над-вечір чує бабуня: під вікном щось тільки — курлю-курлю!...

Виглядає... й закам'яніла. Серед двору стояла ціла армія голісеньких, мизерних гиндиків...

Виявилось, що то були ті п'яни́ці! Вони так дуже напилися горілки з миски, що навіть, коли їх скубли, то не могли прокидитися...

Але щось я не так записав; коли я росповідав словами, було дəлеко цікавіще, та вже нехай і так...

* * *

Сьогодня Фриц зробив майстерний начерк Гільдхен, як вона сиділа біля мене. Я випросив собі цей малюнок на пам'ятку...

Хоч би вже швидче встати з ліжка; до смерти обридло от так валятися „гнилою колодою".

* * *

Забігав сьогодня Кобець. Він оповідав багато цікавого про свою подорож. Знову також говорив про Австралію. Ні, видко, вона йому з голови не виходить; чого доброго — таки поїде... Ще говорив, ніби в „політиці" збіраються якісь хмари. Можлива війна в Європі, але з ким, я не дуже розібрав...

Взагалі я вже втомится писати...

Гільда знову принесла мені цілий снопик нарцисів. Вона дуже любить ці квітки й сьогодня оповідала мені про них леґенду.

Ще в стародавні часи, коли були на землі грецькі боги, був у Греції незвичайно гарний пастушок, який називався Нарцисом. Через те, що він був дуже чепурний, — до нього увесь час залицялись Німфи, коли він пас свою отару над водою. Але ж він був дуже гордий і не хотів зважати на жадну з тих Німф. Своєю красою він так пишався, що часто милувався сам з себе, схиливши голову над водою. Тоді Німфи поскаржились

на нього Аполонові й Аполон покарав його за самолюбство, зробивши його квіткою. З того часу ця квітка ніколи не підводить в-гору головки, а наче все дивиться додолу...

Квітка саксіфраґи.

Гільда взагалі дуже любить квітки, а найбільш манісеньку саксіфраґу, що росте на снігах Альпійських гір. Ця синя, на рожевій стеблинці, квіточка завжди говорить їй про те, що життя — невміруще, бо ж навіть сувора зіма, яка є смертю для всіх рослин, не може припинити розцвіту навіть скромної саксіфраґи...

Гільда оповідала леґенди й про інші квітки. Вона взагалі знає силу леґенд, майже про всяку річ, а особливо про дорогоцінні камінці.

Але ж мені найбільш подобалось її оповідання про крокусів. Ця жовтенька, непоказна квіточка цвіте на початку весни, й є таке повірря, що, коли її зірвати, як вперше побачиш, то вона принесе з собою щастя. Про неї оповідається, ніби колись святий Петро дав якомусь янгелові подержати ключі від раю, а той задивився на весну, яка йшла по землі, й впустив ті ключі. Коли ж ті ключі впали на землю, — то з них виросли крокуси. Через те вони й зовуться по-німецькому „Himmel-Schlüssel" — „ключі від раю", й ніби той, хто їх має, може знайти дорогу в рай. Про цю квітку є й инша старовинна німецка леґенда, немов би „Himmel-Schlüssel" улюблена квітка стародавної ґерманської богині Весни — „Фреї"...

Гільда майже вірить в ці леґенди й мало-мало не вскочила в пригоду цієї весни. „Райські ключі" туж-туж не відчинили їй поліційного участку! Коли вона проходила якимсь парком, то угляділа над доріжкою крокуса. Забувши, що тут рішучо не можна зривати в садках квіток, вона перескочила на траву й вирвала кілька крокусів. Як би її піймав садовий дозорець або полисмен, — довелося б їй платити штраф.

Коли вона оповідала мені цю пригоду, — до мене зайшов Іоган Карлович і розповів дуже смішний випадок про якогось американця. Той американець, знайомий Шульців, був увечері вкупі з ним в одному з мюнхенських парків. Вони ходили й розмовляли, і той американець цілком несвідомо („автоматично") зірвав з вази, що стояла біля клумби, якусь квітку. Те побачив дозорець й враз підійшов до них.

— Скільки коштує? — коротко спитав американець, і витягає гаманця, щоб платити.

Але дозорець відповів, що це — не оранжерея і тут квітки не продаються, а тому треба кудись іти до контори, записати своє прізвисько й адресу, а потім буде суд, який і присудить, скільки треба платити штрафу.

Розуміється, американець нікуди не схотів іти, а виняв візитову картку й дав її дорзоцеві.

Через якийсь час виявилось, що він не подивився й витяг не свою візитівку, а якогось французького консула, якого потім і покликали замість нього до суду...

Мало не вийшло з того міжнароднього непорозуміння.

— Взагалі, иноді через маленьку квіточку можуть трапитись великі події, — додав Іоган Карлович, а Гільда — не знать чого, страшенно почервоніла.

Іоган Карлович усміхнувся й промовив:

— Ти мене не зрозуміла: я сказав це через те, що багато думаю, як може з-за подібної малісенької дрібниці початись війна, що не бувала в історії людства.

— Що це всі почали говорити про війну? Те ж саме говорив і Кобець? — запитав я.

— А через те, що війна, й справді, буде дуже швидко.

— Хто ж буде воювати?

— Ми.

— А з ким?

— Ну, звісно, з ким — з французами. А далі буде видко — може й ще кому поламаємо зуби, — твердо промовив Іоган Карлович.

Перед тим увійшла пані Магда з листівкою. Вона подивилась на Іогана Карловича й промовила:

— І навіщо ти говориш про це дітям?

— Вони — теж громадяне! — відповів Шульц, — а потім, пробігши листівку, сказав, повертаючись до мене:

— Пам'ятаєш пана Кирхнера з Опішні?

— А як же! — скрикнув я.

— Через два дні побачиш його тут.

* * *

Гільді треба було йти. Не було й сестри-жалібниці, яка сьогодня відійшла зовсім.

Коли вийшли й Шульци, я встав, щоб спробувати пройти по хаті. Ноги — наче не свої, але я пройшов по коридору до купелі, спинився віддихати коло дверей у вітальні й випадково чув таку розмову, що видалась мені якоюсь прикрою.

— Навіщо ти говориш секретні справи при дітях взагалі, а тим більше при Максові? — Він дуже вражливий хлопець і все ж таки — чужинець. Він же любить свою Вітчизну, — говорив голос пані Магди.

— Ха, ха, ха! — засміявся Іоган Карлович. — Яку Вітчизну? Росію? — Та він має підстави її ненавидіти більше, як ми з тобою...

Я вернув назад і чогось дуже занепокоївся. Найсамперед, вони не забувають, що я — чужинець, а вдруге: чому ж, як я люблю свою вітчизну — то при мені не все можна говорити?... А далі, — як що я ненавиджу Росію, то це зрозуміло, бо вона задушила мою Україну й знищила моїх рідних. А чого ж її ненавидять Шульци? І як що вони її ненавидять, то чого ж Іоган Карлович жив там, тоб-то він жив на Україні, але ж по-його — то, так само, — Росія!?

Нічого не розумію... Але мені якось страшенно прикро...

Приїхав Кирхнер. Він стрівожений і майже пів-дня просидів у Іогана Карловича: був і на обіді у нас, а пішов аж після вечері. Виходить, що й він військовий, лейтенант. И на днях почине вчитись літати на аероплані. Іоган Карлович сказав, що він також буде робити спроби...

Взагалі видко, що таки війна буде...

Ну, зкінчена моя школа малювання. Завтра — 17-е травня, а школу зачинено аж до 1 серпня. Я все-таки не шкодую: трохи підучився. Вже зробив два рисунки вуглем з живих моделів: маю на спомин два портрети; один бородатий, дуже нагадує мого київського дядюшку.

20-го числа закривається й робітничий університет. Зостанеться тільки сама музика та вправи мови. Але ж і там буде перерва на літо. Фриц також увільняється: будемо робити екскурсії пішки в околиці Монахина, а може колись зробимо й велику мандрівку. От би мені хотілося зробити таке плаваня по Ізару, як торік по Ворсклі... Треба піддати Фрицові цю думку.

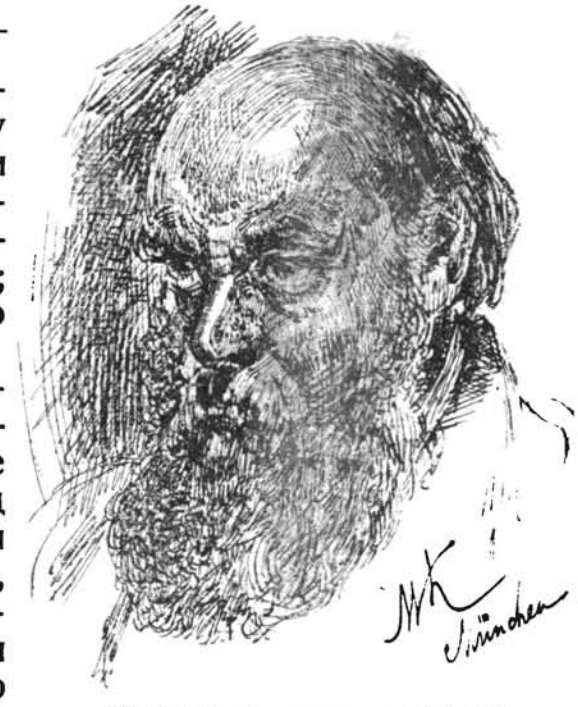

Натурщик, дуже подібний до „дядюшки".

Сьогодня Іоган Карлович вперше літав на аероплані. Фрау Магда страшенно хвилювалась. Але Іоган Карлович каже, що моторошно було тільки спускатись на землю, а літати — незвичайно приємно. От — щасливий! Як я йому заздрю.

За обідом він увесь час оповідав про свої враження. Особливо цікаво, як вони піднялись над дощовою хмарою й бачили, що під ними падав дощ. А потім враз вилетіли з туману на сонце, наче з хати надвір. Дивина!...

Він каже, що вгорі дуже мерзнуть руки й ноги, та ще неприємно, що страшенно торохтить мотор, і в нього ще й досі болять вуха.

Але за те — який погляд на Монахин, на всю Баварію! Одразу бачиш, що робиться на землі на кілька десятків верстов. Це, — коли дивитись додолу, — а коли дивитись проти себе — то здається, ніби не аероплан летить, а наче навпроти нього біжать хмари. Він каже, що аероплан, дійсно, ґеніяльна вигадка, але тільки для війни.

Знов — війна! Війна — й війна!...

Фриц почав його просити, щоб він на другий раз взяв нас на аеродром. Іоган Карлович спочатку рішучо відмовився, а потім пообіцяв поспитатись, й, коли буде можна, то радо візьме нас обох. От, тоді й ми побачимо, як буде підніматись на небо!...

Мені це так само цікаво, як і Фрицові, бо ми ще ніколи не бачили аероплана зблизька. За те Фриц бачив справжнього Цепелина, а я — тільки на малюнках!... І саме цими днями бачив в ілюстрованих часописах страшну катастрофу величезного італійського дирижабля „Cittá di Milano". Який страшний скелет цього колоса, що недавно упав на землю!...

До речі. Коли Іоган Карлович оповідав про холод і вітер в хмарах, я згадав, що він боїться грімовиці й спитався його: що він робитиме, як буде блискавка та грім? Він засміявся й одразу відповів:

— Буду летіти по-над грімовицею! Вона ж страшна, коли зверху, а не коли — внизу.

Який він розумний і як завше враз знайде найкращий вихід з усякого незручного становища! Я що-далі, все більше з нього любуюся!...

Сьогодня ми були всі троє: Іоган Карлович, Фриц і я — на „аеродромі". Враження у мене величезне, але досить поплутане. Це, справді, перемога над повітрям, над стихією, яка здавалася недосяжною волі людини. Тепер казка перейшла в дійсність. „Килим-самольот" — незвичайно нескладна на перший погляд річ: полотняні, прогумовані крила, трошки тоненьких деревляних дощечок, трошки деревляних підпорок, кілька тонісеньких сталевих шнурів та загадковий мотор, який обертає 1200 разів за одну хвилину пропелер, поклеєний з тонких дощок звичайного ясеня!

Це те, що видається дивом, — чимсь надлюдським по своїй ґеніяльности, чимсь таким, що сповняє душу екстазом і вірою в будуче щастя людини...

І — з другого боку: панцирь, щоб не пробила куля літака й дозорця; кулемет, щоб збити в повітрі другого літака, з ворожого війська; стріли, — щоб убивати людей згори й знищувати величезні Цепелини; бомби, щоб запалювати будинки; дзеркало для гасла, щоб показувати гарматам, куди стріляти на людей... Все, все, для того, щоб вжити цей ґеніяльний винахід людини на шкоду, й тільки на шкоду людині!...

І коли ми з Фрицем думали про це, у нас зійшлися погляди: краще було би, якби аероплана зовсім не було вигадано...

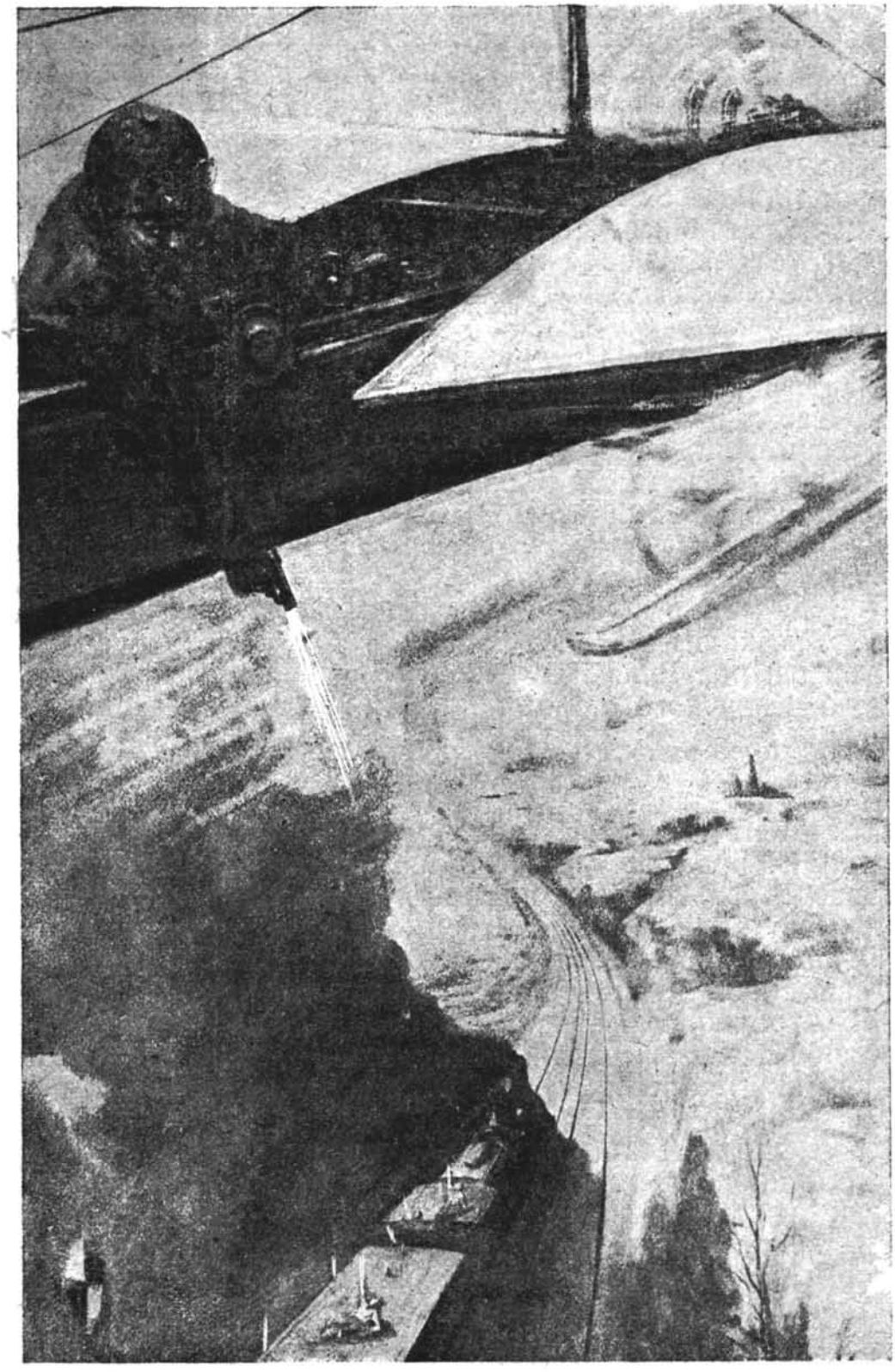

Напад з аероплана.

Іоган Карлович сміявся з наших міркувань. Він каже, що — навпаки — це все піде на щастя людей, бо з поміччу аероплана буде знищено ворогів й це дасть щастя його батьківщині. Так; може це й правда, але ж і у тих — „ворогів“ є батьківщина, ті вороги так само мають і аероплани, й дирижаблі, й стріли, й кулемети й, певне, так само мають переконання, що знищуть *„свого ворога“* й це дасть *їм щастя?!*

Але я не спиняюсь на цих думках. Не спиняюся, бо знаю, що не я — найрозумніщий на світі. А коли розумні люди, яких є тисячі, сотки тисяч по всіх країнах, не зможуть знайти способу, щоб знищити не „ворога,“ а саме слово „ворог“, саме розуміння цього слова, саму „ворожнечу“, то до чого ж наші — Максима Крушенка та Фридриха Шульца — міркування!..

А тут вони тим більше зайві, бо за сьогодня я й сам безпосередньо набрався стільки вражінь та ще стільки наслухався від Іогана Карловича цікавих оповідань, і все те так кортить записати, що нема нащо розводитися з власними думками. Я ж бо вже знаю, що згодом мені самому вони можуть видатися лише смішними, як я вже те бачив раніш по своїх попередніх щоденниках... Додам тільки хіба от що. Нема дива, що для мене війна — дике страховище, бо ж я, здається, тільки один раз і бився, як ударив Шавкуна. Та й мій тато був миролюбивий, і взагалі якось ми навіть не мали ближчих зносин з військовими людьми. Але ж для мене велике диво, що Фриц — син гауптмана, родич багатьох військових, так само, як і я — проти війни! Він казав, що достане якусь знамениту книгу Берти Зутнер, яка ніби-то з певною очевидністю доводить, що всі народи рішучо можуть обійтись без усякої війни.

Певне ж цієї книги не читав Іоган Карлович?

Ну, крапка! Записую діло, тоб-то події й факти.

* * *

Ми поїхали на аеродром автомобилем, бо це — далеко за містом. Коли ми виїздили, фрау Магда дуже хвилювалась і просила Іогана Карловича „бути обережним“. Він засміявся й сказав:

— Повірь, моя люба, коли мені призначено вмерти сьогодня, то я також зможу це зробити дома й у ліжку. Подумай же сама: всі наші діди повмірали в ліжку, а ми не боїмось що-дня лягати на цей „апарат“. Я майже що-дня їзжу тепер автомобилем, а ти й не кажеш мені: „будь обережним“. Це ж все залежить тільки від незвички та незнайомства. А головне — фатум! Як що мені не час умерти, то я й з вишині в 1000 метрів впаду на землю так, як на рівній дорозі в парку!...

Він поцілував її — й ми швидко зпустились віндою до автомобиля, який нас чекав...

До-речі: як я люблю їздити в авто! Мені здається, що не може бути кращого способу пересування, й коли я їду машиною, то готов вірити, що це — жива істота, яка гнівається на тих, хто стоїть їй на дорозі; яка пихтить та пирхає, набіраючись сили; скрегоче зубами, коли її примушують дратися на гору; вночі

світить очима, а, стоючи, відсапує своїми залізними легенями, або міцно спить, чекаючи праці...

Бідний Ярко!... Йому завше кортіло поїздити автомобилем і ні разу не довелося!... А як мені шкода, що я не побачив в Празі міжнародньої автомобильної вистави, яка почалася там 12 квітня! Там би я побачив машини зо всього світу!...

Я знов збився. Це завжди зо мною буває, коли я повен нових вражінь. Тоді страшенно плигають думки й я не можу їх розкручувати по порядку.

Ставлю крапку. Трохи пройдусь по парку й тоді сяду писати.

* * *

Аеродром — широке поле, на якому стоять високі хліви, подібні до тих селянських „гамазеїв", що ми бачили в Диканьці, куди селяне зсипають хліб. Тільки в них нема зовсім вікон. В кожній з цих комор, що звуться „анґарами", — по два й по три аероплани. Три машини стояло надворі. Коло них було кілька військових, але були й цивільні. Тут же ми зустрінули й Кирхнера, який стояв в шкуратяній куцині, з „шоломом" на голові й у довгих рукавицях, надягнених поверх рукавів. Він вже збірався вилітати на „Таубе". Аероплан був готовий, і Кирхнер негайно вліз в машину, в якій вже сидів один чоловік. То був — літун, „пилот", а Кирхнер їхав, як „наглядач". Він мав робити вправи скидання спробних бомб і стріл.

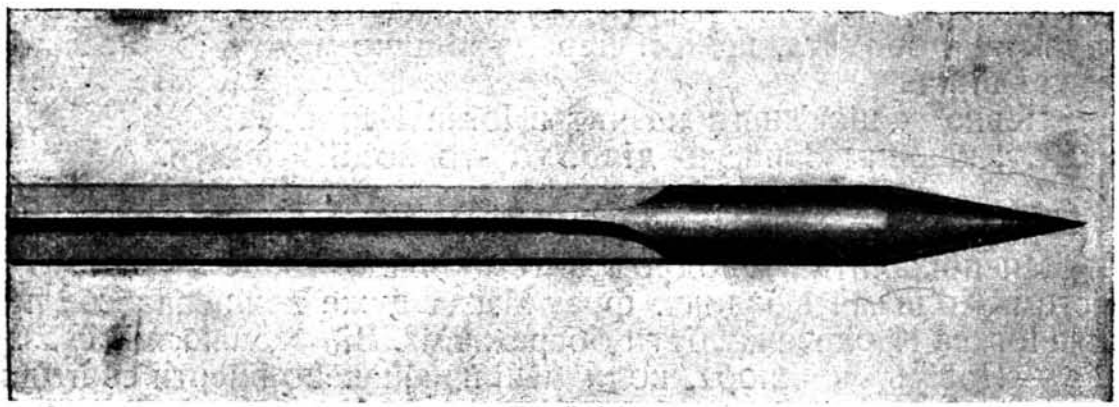

Одна з стріл, що кидають їх з аеропланів.
Така стріла (це-майже справжня її велечінь) пробиває наскрізь коняку.

Коли вони сіли, — за аероплана взялося шестеро вояків. В той мент враз заторохтів мотор, з страшною прудкістю завертівся пропелер, так що його враз не стало видко, тільки в повітрі неначе крутилося велике колесо. І в ту ж мить нас відкинуло вітром, бо ми стояли близько, а з-під машини полетіла страшенна курява. Я на мить зажмурив очі й, коли їх розтулив, то вже „Таубе" біг по землі, як гуска або лелека, що збірається піднятись.

Не встиг я й оглянутись, як він вже летів над землею. Мені було шкода, що я не помітив, як саме він відірвався від земли...

„Таубе“ піднімався все вище й вище, роблючи над нами ко́ло за ко́лом.

— Триста метрів! — крикнув один офицер і в його руках кілька разів блиснула лампа.

У відповідь на те гасло, блиснула искра й на аероплані й відтіль полетів темний мішечок з піском.

Тим часом я й не помітив, як Іоган Карлович одяг і собі на голову жовтий, шкуратяний шолом, а на руки — довгі рукавиці й збірався сідати в машину. Це була машина другої сістеми — біплан „Отто“. Так само загарчав мотор, зірвалась ціла хмара куряви від страшної сили вітру. Ми з Фрицем, тремтячи, очікували, як полетить ця велика птиця, але блиснула лампочка в руках у голового інженіра, мотор загув ще дужче, інженір ще блиснув лампою, наче направив люстром „зайчика“, й мотор враз замовк, тільки ще швидко-швидко крутився пропелер.

— Скільки? — спитав інженір.

— $10^1/_2$ — гукнув пилот.

— Дайте повну силу, 12!

Знов раптом загув мотор, вояки пустили машину, й вона, мов навантажений якимись театральними декораціями автомобиль, побігла по землі. Я взяв Фрица за руку: його рука трохи тремтіла, але ми навіть не поглянули один на одного, бо наші погляди бігли за машиною, на якій сиділа обом нам дорога людина. І знов я не помітив того мента, коли „Отто“ відірвався від земли.

Він також плавно кружляв над нашими головами й при першому крузі ми ще побачили, як Іоган Карлович — очевидно нам — „салютував“ рукою. Через кілька хвилин машина піднялася страшенно високо: стала, як голуб.

— На якій вишині, скажіть будь ласка? — спитав я одного офицера, що стояв близько нас. — Між 1200 і 1500 метрів — відповів він, а потім запитав: то ваш тато?

— Ні, мій дядя, а його, — я показав на Фрица, — тато.

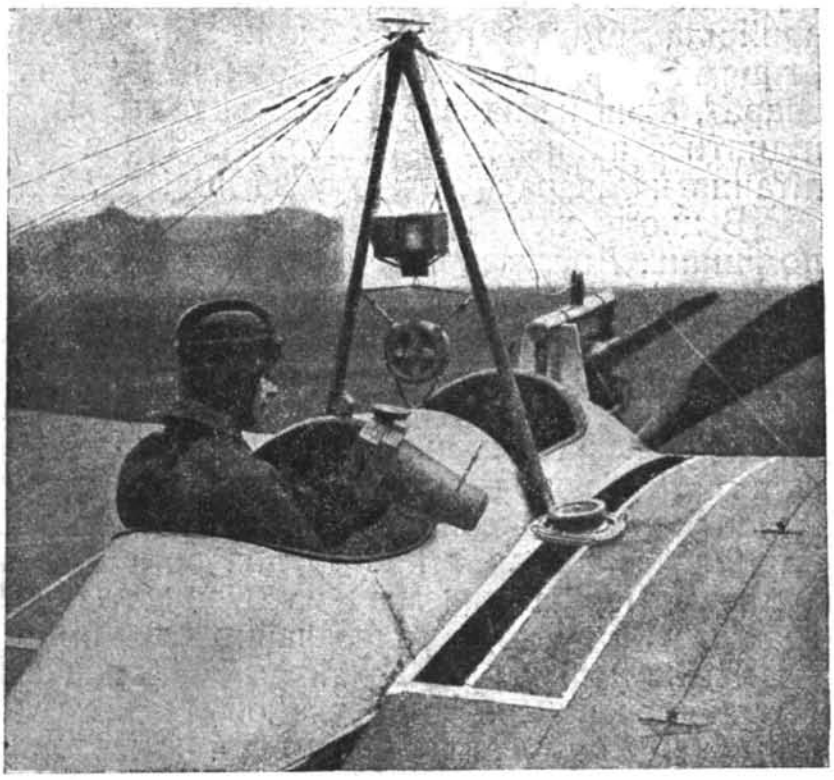

Приміщення фотографичних апаратів на аероплані.

— Не турбуйтесь. Машина добре вивірена, нашої німецької фабрики! — сказав офицер.

Тим часом „Отто“ перестав кружляти й полетів на-бік. „Таубе“ вже майже цілком не було видко.

Нам здалося, що минуло всього три-п'ять хвилин, як „Отто“ знов загув над нами, потім зтих — спинили мотора — й почав, кружляючи, знижуватись.

З кожним ко́лом він ставав все більшим і більшим, нарешті пролетів просто над анґарами, повернув до нас і черкнув раз, а потім ще раз по землі й нарешті побіг в наш бік.

Інженір, що світив лампою, злісно тупнув ногою й вилаявся:

— Йолоп, сідає одним колесом! Певне зірвав шассі! Так і є! — сказав він, коли машина під'їхала просто до нас, — і накинувся на пилота.

Іоган Карлович усміхнувся до нас, витяг з портциґара цигарету й почав виходити, ніби з автомобиля. Очевидно, дійсно, він — фаталист і нічого не боїться...

Через кілька хвилин ми знов посідали в авто й поїхали. Виявилося, що „Отто“ літав аж 40 хвилин, а піднімався на 2500 метрів, тоб-то на дві з половиною верстви!...

Спочатку Іоган Карлович погано чув, бо ще торохтів автомобиль, а потім, коли вже ми приїхали додому, розповів нам історію повітряплавання.

На жаль, я не все записав, бо часами заслухувався і забував нотувати.

Він каже, що першою людиною, яка спробувала „роз'язати проблему літання“ — був французький моряк Ле-Брі. Думка про те, щоб спробувати літати на апаратах, тяжчих за повітря, прийшла йому в голову, коли він пильнував за морськими птицями „альбатросами“, як вони літають над морем. Він зробив апарат, який нагадував собою альбатроса, й у 1856 році з'умів піднятись на ньому в повітря на 100 метрів. Це було перше літання на апараті, тяжчому за повітря.

В цьому літанні взяли участь двоє людей — Ле-Брі та його помішник. Другу спробу було зроблено року 1864 також французом Д'Естерно. Але ті апарати, на яких вони робили свої спроби, власне, не були аеропланами, бо там ще не було моторів.

Фактично ж творцями справжнього аероплана треба вважати американців — братів Райтів — Вільбурґа й Олівера. Райти працювали над своєю машиною кілька років і робили свої спроби в безлюдних пісках, що розіслалися в понадбережжу Атлантичного Океана, в штаті Північної Каролини. Там вони зробили свій апарат і 17 грудня року 1903 вперше полетіли над землею. Перша їхня машина була дуже важка — біля 400 кілоґрамів, а мотор був надзвичайно слабий: всього на 16 сил!

Після успіху братів Райтів, найбільш зацікавилися справою літання французи. Вони працювали над будуванням аеропланів і в році 1906-му Сантос-Дюмон зробив перший польот на своїй машини (13 вересня). То була перша перемога людини над повітрям в Європі. Тільки ж та перемога не була дуже поважна:

Сантос-Дюмон пролетів всього тільки 7 метрів! Та вже по Сантос-Дюмонові виникли нові будівничі аеропланів, також французи — Вуазе́н, Фарма́н, Блеріо і т. под. І, власне, перший Блеріо був переможець європейського повітря. 25 липня 1909-го року він перелетів Ламанш, тоб-то — з Європи в Англію, через море. Він летів без упину 27 верстов. 5 років тому назад цей перельот видавався справжнім чудом.

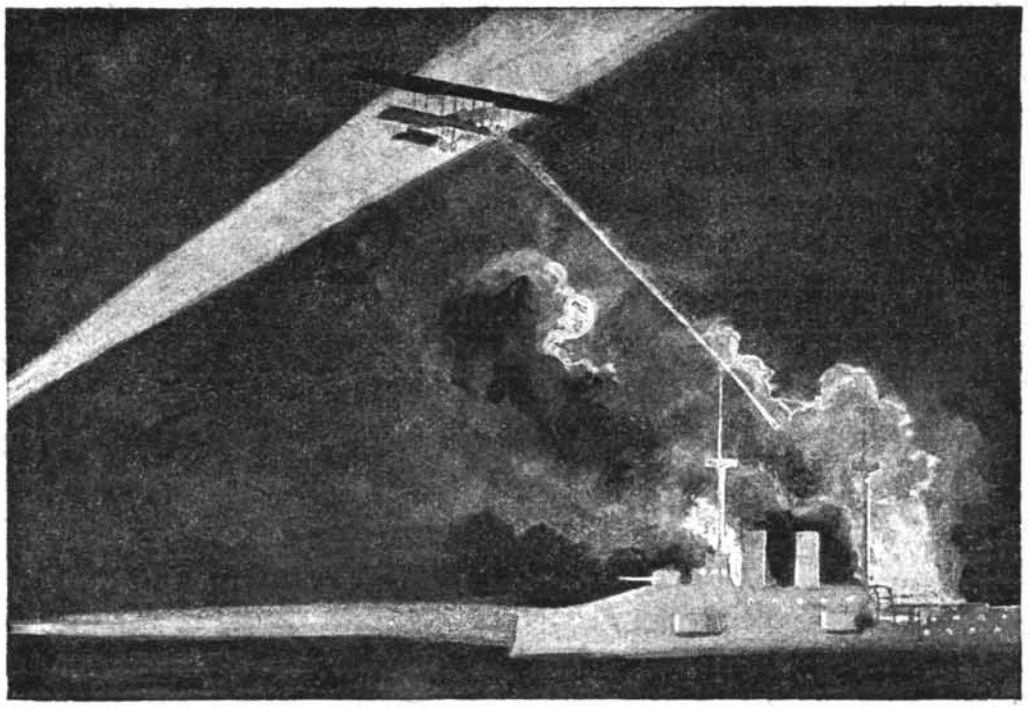

Аероплан на війні (в світлі прожектора).

Але в близькому часі (знов таки французи) досягли незрівняно більших наслідків, особливо, коли з'явилася вже зовсім добра машина Ньюпора. В той же час австрійський німець Ертріх зробив дуже значні удосконалення й вигадав свою машину „Таубе", ще більш вивірений зразок якої ми й бачили сьогодня, коли на неї сідав Кирхнер...

Французи дуже часто розбивалися, падаючи на землю з своїми машинами. І на днях загинув один з видатніщих їхніх літаків. Однак, не зважаючи ні на що, вони уперто працювали над удосконаленням аеропланів і почали прилажувати їх до цілі військової.

Тим часом німці покладали великі надії на повітряні кораблі, вигадані графом Цепелином. Але ж то було помилково. Аеростати або дирижаблі Цепелина, хоча й ма́ли величезну перевагу перед аеропланами, позаяк вони були далеко безпечніщі й могли брати з собою багато людей та багажу, але ж для війни придавались мало. Вигадано було такі стріли, що тих повітряних велетнів можна було легко знищити, коли скидати їх на Цепелина, вилетівши вище нього на швидкому аероплані. Тоді

й німці взялись і собі до удосконалення аеропланів. За два роки вони зробили в цім ділі величезні успіхи й тепер мають машини, більш придатні до війни, як французи. А це через те, що німецькі аероплани міцніще збудовано, вони довше тримаються в повітрі, бо мають на собі не легкі мотори, як французькі машини, а тяжкі, цілком подібні до добре випробуваних автомобилевих. Через те німці взяли „рекорди" на височині літання, бо німець Ölerich піднявся на 8150 метрів над землею, тоб-то сливѐ на 8 верстов, а до такої височині ще ніхто не піднімався. Також знову-таки німецький літун летів безупинно 24 години, чого також до цього часу ще ніхто инший не зробив.

Одже ж доба рекордів вже минула. Тепер ніхто не дивиться на аероплан, як на машину для спорту, а лише, як на прилад до війни. Отож через те кожна держава силкується вигадати свій тип аероплана, щоб він був швидчий та дужчий, як у сусідів.

— Але, — говорив Іоган Карлович, — ми можемо бути спокійні: наші машини найкращі, наша сістема сигналізації знов таки найкраща, а наші пилоти мають найбільше витревалости!...

Я навмисне підкреслюю ці слова, бо вони характерні не лише для самого Шульца. Так само думає й фрау Магда, й Фрицхен, і навіть Гільда, що все найкраще в світі — німецьке. Але ж так само, певне, гадають і инші народи, бо принаймні я пригадую, як зовсім простий чоловік — дозорець з чеського Національного Музея підкреслював мені, що кожна ліпша річ, яка тільки там є, — то „чеська"!

От тільки, здається мені, ми ніколи не пишаємось нічим рідним і питомим. Хіба я не чув, наприклад, у Полтаві, як наші люде — та ще й самі полтавці — говорили: „Наша Полтава тільки здалеку, як пава, а зблизьку, — як свиня!" Правда, Полтава — не Монахин, але ж вона також має багато своєрідної краси, й мені принаймні тепер видається, що у нас і дерева не гірші, а такого краєвиду, як з манастирської гори, не знайдеш і біля Монахина.

Те саме я чув і в Київі: — „Що Київ? — от, мовляв, Москва — то инша річ!" Але ж тепер прочитав я недавно у французькому романі, що київські сади над кручами Дніпра, — одні з кращих в Європі! Це ж пишуть чужинці...

Ну, я знову збочив від своїх прямих записів...

Запишу ще тільки деякі відомости. Сам Іоган Карлович радив мені це записати, бо, каже, через три-п'ять років росказані ним сьогодня данні про повітряплавання видаватимуться страшенною старовиною й ріжниця між теперішнім та тодішнім аеропланом буде така, як між тепершнім німецьким „децугом" — по́тягом-„блискавкою" — й першим потягом Георга Стефенсона.

Для теперішних аеропланів французи користуються переважно легкими моторами фирми „Гном" на 80—100 сил; ті мото́ри важать 94—125 кілоґрамів. Німці також вживають цієї сістеми, але найбільш користуються „Мерседесом", „Бенцем" і т. д., що важать від 160 до 205 кілоґрамів.

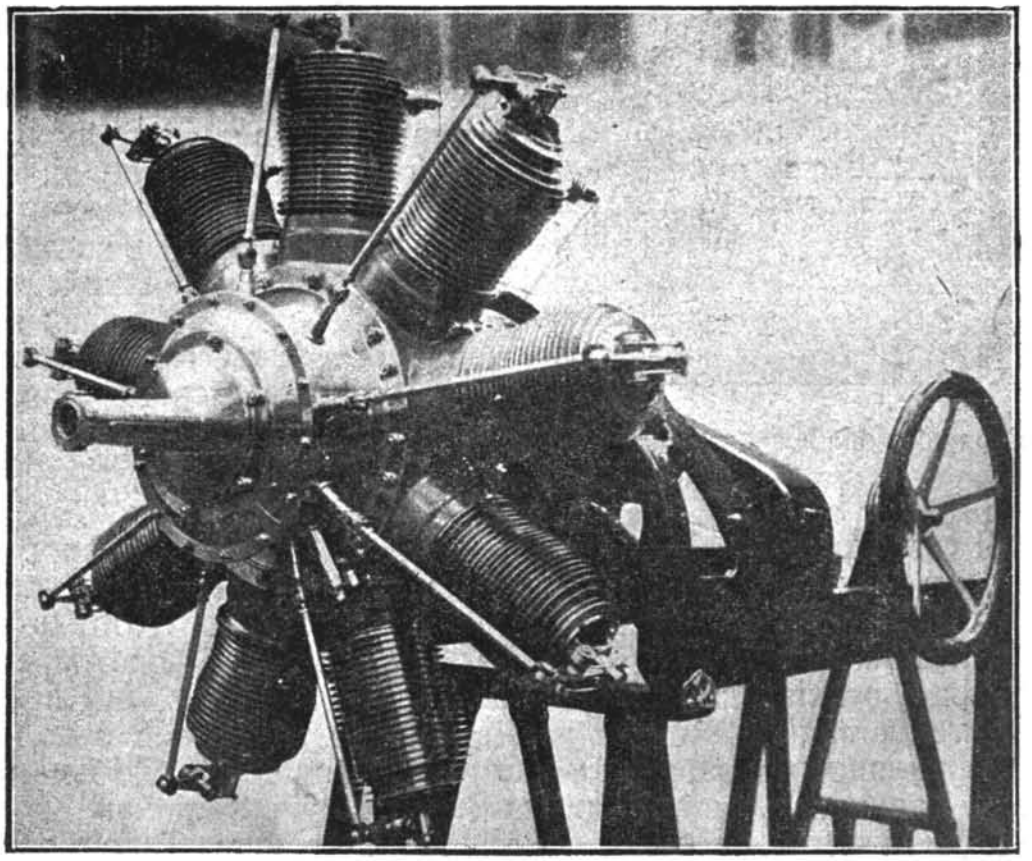

Аеропланови́й мотор Гном на 100 сил (на станку для спроби). Обертає пропелер 1200 разів за одну хвилину.

Аероплан пролітає від 80 до 150 кілометрів за годину, мусить легко триматись в повітрі не менч 5—6 годин без спуску, а підніматись на 1000 метрів в-гору не довше, як за 6—8 хвилин.

Величезне значіння, крім сили й справности мотора, для доброго літання ще має той матеріял, з якого зроблено крила. Раніш вживали ґумового полотна, а тепер німецькі химики видобули спеціяльний „авітоль-лак“, який не пропускає води й повітря та дуже зміцнює полотно. Взагалі, вишукуючи ті чи инші способи поліпшення аеропланів, німці мали цілком иншу методу, як французи. Поки французи досягали чогось наслідком „емпіричних спроб“, тоб-то, як кажуть Москалі, робили часто „на авось“ — чи вийде, чи не вийде, — німці одразу поставили всю справу на науковий ґрунт. Далі; в той час, коли французи та й инші народи будували державні фабрики аеропланів, — німці дозволяли виробляти їх і всім приватним фабрикам. Через те у німців тепер є найбільше фабрик, вони можуть — при потребі — виробити найбільш машин і, конкуруючи одна з одною, самі силкуються зробити як найбільше удосконалень. Тепер німецькі інженіри, між иншим, намагаються зробити такі машини, щоб вони мали як найменчий хвіст, або були б зовсім без хвоста, бо це дасть змогу легше перевозити апарати з місця на місце.

Звісно, Іоган Карлович знає все, де що робиться. Тим-то він знає й російську вигадку Сикорського — величезну машину

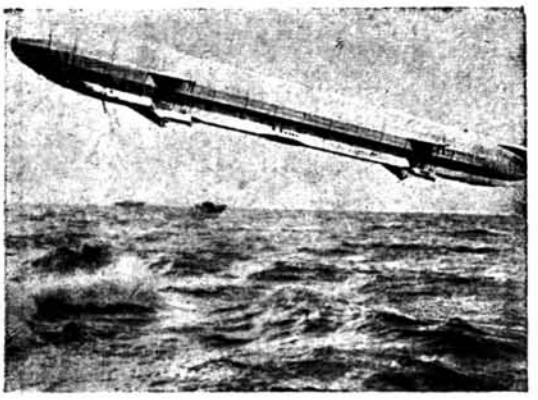

Повітряний корабель (дирижабль).

з чотирьма моторами, що зветься „Ілля Муромец“. Але ж він каже, що, як і сама Росія велика та дурна, такий великий та дурний вигаданий Сикорським аероплан, бо він через свою вагу летить, як ворона. И перша маленька ластівка, як, наприклад, німецький „Отто“ або „Рекс“ чи „Аго“ враз наздожене його й вмить може заклювати одною жменею запальних стрілок...

Я сьогодня забіг до Кобця. Росповідав йому про вчорашній день, про літання Іогана Карловича, про аеронавтику і т. и.

І мене вразила та думка, яку він висловив. Кобець каже, що ми цілком зайво втішаємось, ніби людина вже перемогла повітряну стихію. Навпаки, — порівнюючи з тим, що повинно бути, теперішній аероплан все одно, що велосипед з колесами від деревляного воза, на якому у нас возять снопи. Кобець гадає, що в дальшому часі, коли повітряний віз замінить всі инші способи руху, — це буде цілком инша машина. Тепер же це — тільки один з недосконалих способів убою людей, не більше. І, як я його не намагався переконати, оповідаючи, яка слухняна ця птиця в руках пилота, — він уперто стояв на своєму. Нарешті він порадив мені прочитати роман Уельса — „Війна в повітрі“, який недавно вийшов в німецькій мові...

* * *

Кобець збірається через два або три тижні їхати на свою Київщину. Коли він мені це сказав, — у мене якось зтислося серце. Власне, у мене там нема нічого й нікого, щоб мене туди могло так страшно тягнути, хіба три-чотирі приятелі, але ж... захотілось. Захотілося, навіть не зважаючи на те, що там нанесено перші тяжкі рани моїй душі, що там чекають на мене, щоб посадити до в'язниці.

Я все це сказав Кобцеві, але Кобець промовив:

— Ні, брате, не швидко ви там побуваєте. Між нами та ріжниця, що я — вільний, а ви — емиґрант.

І якось я вперше відчув біль в серці від цього слова. Мені здалося, ніби я якийсь неповний чоловік, а з певним ґанджем, от, неначе мені чогось бракує, чи ноги, чи руки, чи чогось такого, чому немає назви...

А коли Кобець заспівав пісню (в російській мові), — я мало не згубив рівноваги. Пісня була про Україну й через те, що вона була в московській мові, а така повна туги й любови до України, — мені стало ще тяжче... Здалося, що то стогін по рідному краю когось такого, хто в чужині навіть забув рідну мову. Я не дослухав до кінця, попрощався й швидко пішов.

А потім з годину ходив по-над Ізаром і думав, думав, думав... Але чого там додумаєшся?! Треба жити так, як є; а будуче — спереду... Колись же й я свого дочекаюся.

— „Надія — краща философія“ — читав я, не пригадаю, в якій книзі.

Вчорашня Кобцева пісня всю ніч не давала мені спокою. І я сьогодня, перед обідом заїхав до нього, щоб довідатись її слова і взнати, хто її написав.

Кобець сам певне не знає, але гадає, що ту пісню зложено Гребінкою. Ось її слова:

„Парой одінокій я, мрачен, угрюмий,
С тоской безнадежной сіжу.
І, полон какою-то тайною думой,
На Юг ненаглядний гляжу...

Семью і родних всєх, і предков могіли
Аставіл на родінє я;
Там полная прелесті дєвственной сіли
Асталась коханка моя.

Глаза єя блещут небесной лазурью
Адежда в рубінах горіт:
А поясом сінім, как сізою сталью,
Красавіци стан перевіт...

І дєва, красавіца ета — не тайна;
Аткрить єйо імя гатов:
Красавіца ета — радная Украйна,
Єй всьо — моя пєснь і любовь...“

Кобець мусив кудись поспішати, але просив мене, щоб я конче зайшов до нього сьогодня у-вечері... Хоче мені сказати щось важне...

* * *

Маємо з Фрицем нещастя.

Сьогодня ранком, як звичайно, до нього в ліжко прийшов „Поппі“. Фриц його погладив рукою й ще заснув, бо ще було дуже рано. А коли прокинувся, „Поппі“ був мертвий... Видко, й справді, його задушили сухоти, бо з кожним днем йому ставало гірше, а в останній час у нього були каламутні очі й на одному почало робитись більмо...

Завтра ми поїдемо з Фрицем за місто й поховаємо нещасного

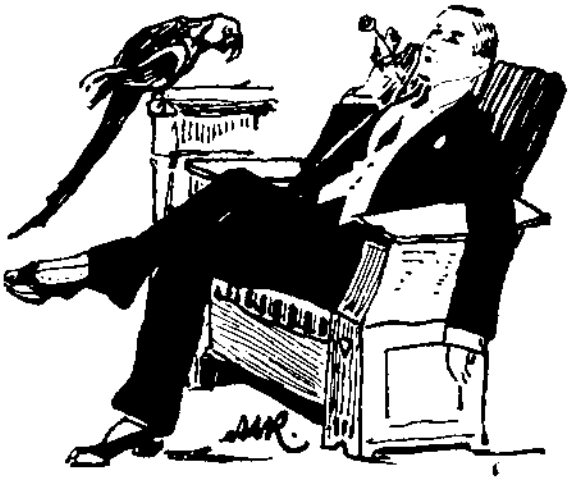

Фриц.

„Поппі". Фриц робить йому „епітафію": на мідяній дощечці, яку покрив тонким шаром воску, він видряпав слова, що я йому підказав:

Тому, кого заїла чужина.
Вірному „Поппі".
1914, 23/V. Ф. Ш.

Поверх цю дощечку ми залили азотовою кислотою, а завтра вже ці слова будуть вигравировані на міді. Цю дощечку ми покладемо в могилу „Поппі".

Я не можу отямитись! Що таке? Що справді, таке? Я не хочу вірити. Я не можу припустити...

І за що, за що мене так карає доля?! І невже ж я знову мушу стратити свою нову родйну, як вже стратив рідних, любих татуся й мамусю, як стратив мого любого Ярка з його славними батьками?! А тепер Шульців, яких я так щиро любив, яким я так зобов'язаний, яким...

Ні, це не може буть! Це не може буть!!...

Мушу роздуматись...

Невже ж це правда?... Боже мій, Боже мій! За що ж ти так жорстоко мене караєш? Чому ти гониш мене по світу й позбавляєш всякої радости, що часом до мене приходить?... Але, ні; це не може бути!...

Я помилився — це сталось... Те, що давно вже підозрівав Кобець — правда, правда, непорушний факт!

Іоган Карлович Шульц — мій вчитель, друг, що заступив був мені батька; чоловік, якого я так любив і безмірно поважав, якому я невідплатно винен і за добру науку, й за врятування мене від можливости перехóдити шлях, який перейшов мій безщасний тато... Іоган Шульц, гауптман німецької армії... Ні, в мене не вистачає сили й рішучости написати це слово, таке повне для мене жахливого змісту:

Він — шпіон...

Військовий шпіон, що був висланий до Росії; ні, не до Росії, а на Вкраїну, на мою рідну Україну, щоб там на власні очі вистудіювати все, довідатись про все, взнати всі стежки й усі доріжки й потім привести туди *своє військо,* щоб воно — ну, звичайно! — для *щастя його народу*, німецього народу знищило й зруйнувало все добро, повбивало б і винищило наш народ, мій народ, мої міста, мої

„Убогії села, убогії ниви..."

Так...

І це — непорушний, незломний факт...

Але ж подумати, подумати страшно! Чоловік живе в „овечій шкурі" поміж людей, що його годують, платять йому удержання,

вважають своїм приятелем, нарешті, люблять його, — цей чоловік увесь час, *увесь час*, не перестаючи ні на одну мить, бреше, прикидається приятелем, другом... А сам використовує найменчу можливість, нотує найменчу дрібницю для того, щоб згодом, потім все це вжити проти тих, хто був йому приятелем і другом, щирим другом, а не таким лукавим, як він...

Правду каже Кобець, що весь жах, вся найбільша гидота шпіонажу — в тім, що шпиг використовує не тих, хто йому ворожий, або хто до нього байдужий; ні, — навпаки, — найбільше тих, що йому близькі, тих, хто найщиріше, найприязніше до нього ставиться. Бо ці ж люде з одвертою душею росповідають йому про все те, що він потім занотовує в своїх зарисах і записках, в своїх планах, які всі мають одну ціль — знищити землю, села, добро цих самих найщиріщих приятелів і друзів...

Так. Добре...

Що ж робити мені?

Я не можу без огиди подумати про нього, не тільки бачити його; його, що ще вчора, менч, як 24 години перед цим, був для мене, може, найдорожчою в світі людиною, для якої я готовий був би зробити все, що тільки він від мене захотів...

Боже мій! У мене чуб стає свердлом... Я ж кидався, щоб цілувати йому руку, яка так старанно закреслювала під час нашої подорожі по Ворсклі нові болота та нові провалля.

Кобець мені пояснив, що це — найважливіще при наступі, бо в болоті можуть загрузнути гармати й людє, а по провалляхъ неможна перевезти тих самих гармат. Ось через що він так знав мою рідну землю: й які де ростуть дерева, й куди завертає Ворскла, й де, на якім рівні лежить та чи инша частина над морем, і де стоїть найвища гора...

А я дякував, що мені „німець все покаже", що німець вчить мене пізнавати рідний край...

Ах, я — дурень!.. Ох, я...

Ну, так!..

Але ж я не думав, щоб Кобець щось тямив у військовому ділі, й коли він запевняв мене, що німці можуть дійти й до Полтави, — я цьому не хотів вірити... Де Мюнхен — де Полтава?.. Так, я не хочу вірити, але ж близче є инші частини тієї ж самої України — Поділля, Волинь, Київщина. Там також живуть наші люде, й то — також наша земля...

Але ж, тривай!.. Яка мені зараз наскочила думка... Не можуть дійти до Полтави? Чому? Однак ще в 1709 році в Полтаві був не німець, а швед. Шведи ще дальше від Полтави, — але ж туди прийшли шведи й... програли нашу Україну...

Далі. Де Росія, а де Альпи? І в Альпах були москалі, коли, переходючи з Суворовим через Краків, впорядковували свої бенькети в нетрях Велички...

Коли тоді, як ще не було залізниць, якими біжать „де-цуги" по сто кілометрів за годину; коли тоді це було можливо, то тепер це можливо ще більше! Не дурно ж у німців „кращі мотори на аеропланах, краща сигналізація, певніщі й витреваліщі

пилоти", як де инде! А нас хто буде рятувати? — „Ворона" Сикорського?..

Так...

В мене голова тріснe від цих думок, від цього жаху. Мені здається, що в мене не мозок у черепку, а ростоплене оливо.

Але ж що мені поможе цей мій стогін, моє мовчазне голосіння?

Треба думати й розважити спокійно: як же далі?.. Що ж далі?..

Ну, добре: Шульц — шпиг; Шульц — ворог моєї Вітчини, то, виходить, і мій ворог, бо він ворог всім людям моєї нації. Це ж не важно, що вони живуть не в своїй державі, під чужим ярмом. Їм же, все одно, доведеться битись і гинути під тими стрілами та бомбами, що їх так майстерно кидають вже й тепер Кирхнери з Опішні та инші „витревалі й певні пилоти"...

А коли це так, то чи можу ж я зоставатися бодай одну хвилину під одним дахом, їсти за одним столом, розмовляти з „предателем"? „Омочивий со мною в солило, той мя предасть", — говорив Христос. Чи можу ж я брати сіль з одної солянки разом з тим, хто вже два роки готується до того, щоб „предати" моїх рідних, моїх близьких?!.

Розуміється, ні!..

Але ж, як це зробити?

Піти — сказати:

— Я знаю, що ви — ворог моєї батьківщини, і я плюю на вас?..

Дурниця! Так не можна, щож я цим доведу?..

Але ж, щож робити?!.

Тільки ж не можна забувати й того, що тим часом цей „ворог моєї батьківщини" мені особисто не тільки не зробив чогось лихого, а — навпаки — помагав мені стати людиною, щоб я міг, коли виросту, ту ж свою батьківщину рятувати... А чи це ж було щиро?.. Я не можу вірити тепер жадному його слову, жадному його рухові...

Але ж, тривай! Розуміється — щиро. Більш, як щиро, бо він не тільки помагав мені тепер, але ж силкувався забезпечити мені спокій і на будуче. Справді, чого ж він казав: ні німецького, ні французького, ні тим паче російського пашпорта мені не треба? Це ж, виходить, на те, щоб мені не довелося битись на війні!..

А може — ні, а може це навмисне, щоб я не збільшував сили нашого війска?.. Ні, це — дурниця! Що ж я один можу допомогти, а він же не здобував усім українцям, чи москалям швейцарських пасів...

Що ж робити? Я гублю голову...

Але ж тепер, тепер мені зрозумілий його кожен крок, його кожне слово.

Ех, я — йолоп!..

Єдина порада — піду знову до Кобця, треба обміркувати гуртом. На таке діло в мене не вистачає голови...

Але ж, як би мені так зробити, щоб сюди більш не вертатись?..

Я зроблю поки-що так. Найсамперед, не можна казитись. Треба все добре розважити, а тоді вже щось і робити...

Поки-що скажу пані Магді (добре, що Шульца нема дома!) що я завтра рано поїду з Кобцем на етюди, а через те мушу ночуватим в нього. Це подібно на правду, бо ж вона знає, що, ми збірались: він фотографувати, а я — малювати. Візьму з со бою етюдник, записки, каламарь, перо з нашого горіха, фотографії та инші пам'ятки й туристичний зодяг... Навіть все це можна покласти до куфра... А коли так, то туди влізуть і инші речі.

Ну, неможна гаяти часу, поки не вернувся Шульц!..

Спасибі Кобцеві. Що то — свій чоловік! Він мені поміг виборсатись з цього страшного клубка, в якому мене заплутала доля!

Ми радились до третьої години вночі. Нарешті спинились на такому плані: я кидаю „цей світ", в якому нема для мене спокійного місця. Я кидаю Європу, в якій один народ сталить зуби на другого, готовий уп'ястись тими нагостреними зубами один в горло другому.

Я їду за океан — до Японії й Австралії, в ті землі, про які так давно мріє Кобець... Потім ми з ним там зустрінемось!...

Але ж мене трохи наче дивує те спокійне відношення, яке виявляє до всього цього Кобець.

Коли я йому кажу, що Шульц — ворог України, — Кобець не зовсім зо мною згоджується; він каже, що Шульц — ворог Росії, Російської Держави. А ми — також вороги царської, ненажерливої Російської Держави, якою вона є тепер. То, власне, — наші погляди, тоб-то погляди українців і Шульців, тоб-то німців, майже сходяться. Він гадає, що, коли б у нас було багато національної свідомости, то, може, й ми б потихеньку готувалися до війни з Росією, може і ми пішли б одбивати свою волю. Але ж в тому й є ріжниця, — й Кобець сам з тим погоджується, — що німці не йдуть „одбивати свою волю", а хотять знищити Росію за те, що вона в спільці з Францією, а французи — одвічні вороги німців. Мало того, він сказав мені дуже цікаву річ. Він каже, що, як ми — українці допомогли в старі часи повстати й зміцнитись Росії через наших людей, що працювали не для України, а для „Великоросії", — так і німці ще в давніщі часи, властиво, самі створили Францію, бо „франки" — то ж були не хто инший, як самі німці.

Але не в тім річ! Нехай навіть і так, нехай я помиляюсь, а правда — на боці Кобця, що Шульц не ворог України, про яку він же навіть не знав, живучи в Полтаві. Але ж тут є шпигунство взагалі. Це, все одно, — гидь, якої я не можу пережити. Хіба не все одно — ті шпигуни, що пильнували Старушка, як він мені оповідав; хіба ж не все одно — ті шпигуни, від яких застерігав мене пан Маєр у Празі, коли ми пили з ним каву? А ті шпигуни, що рились у татових паперах, у тих листах, що писала мені мамуня?

Ні, хай що не говорить Кобець, шпигун — все одно — є шпигун. І я не хочу, я не можу жити вкупі з людьми, що шпигунством заробляють на хліб, що, — як не крути, — все роблять для того, що б когось „предавати".

Може військове шпигунство щось инше, але це все ж таки шпигунство! І сам Кобець згоджується, що й жандарі-шпигуни те ж ніби працюють для того, щоб врятувати свою державу, тільки від ворога „внутрішнього", а ці, військові — від ворога „зовнішнього"...

Одно слово, Кобець згоден, що жити мені дáлі у Шульца не можна. Жити в Монахині — це, виходить, мати можливість з ним здибуватись, але це ж не можливо, як я це знесу?! Їхати кудись инде — все одно: в Німеччині — війна, у Франції — війна... То краще я поїду в ті краї, де, — як знає Кобець напевне, — взагалі добре живеться людям і ті люде, як він каже, напевне ні з ким воювати не будуть, бо довкола них — один широкий океан!...

* * *

Ми обміркували майже увесь план од'їзду. Звісно, Шульцам я не скажу правди заздалегідь. Хоча мені й тяжко брехати, як і вчора, коли я говорив Фрау Маґді, що їду в екскурсію на Таґернзее, тим часом, як я сижу в кімнаті Кобця, — але ж що я можу зробити?... Виходить, що треба сказати, ніби я їду з Кобцем до його приятеля в Лейпціґ. А з Лейпцігу чи відкільсь там далі, я напишу Шульцеві все по правді.

Річей, звичайно, всіх не заберу, але то не велика печаль. Головне — гроші; й тут буде морока. Річ в тім, що, коли прийшли мої гроші від Старушка, я зробив дурницю. Шульц сам хотів, щоб я поклав їх у касу на свою книжку, а я сказав, хай він кладе на свою. Як я тепер їх добуду? — не знаю.

Правда, у мене є грошей багато: це ті, що зосталися від дороги: 700 карбованців — це майже вдвічі більше марок. Кобець каже, що він, коли йому заплатить Старушок у Київі, може позичити 500 марок, які він відложив на подорож до Австралії. Я так і зроблю, бо Старушок має мої гроші, хоча б з аренди нашого дому, а далі — з аренди саду.

От же, каже Кобець, і цього мало, бо гроші Вячеслав Вячеславович може вислати мені тільки в Японію, але ж вони прийдуть не швидко, й мені може доведеться їх довго чекати.

Я ще думаю, коли у Шульца зостанеться моїх майже 12 тисяч марок, то я можу позичити ще у Фрица, що в нього є на його книжці, а Шульца буду просити, щоб він повернув принаймні Фрицові мій борг.

Кобець ще каже, щоб я зоставив у нього листа до Шульца, може той віддасть мої гроші, й тоді Кобець сам вишле їх просто до Австралії, до Сиднея... Тільки я не вірю цьому. Коли він довідається, що я покинув їх за те, що він — шпиг, — він мені цього ніколи не подарує й, звісно, грошей не віддасть. Не віддав же „дядюшка" нічого, хоча, як виявилось потім, мама

заплатила йому за мене за цілий рік вперед, а я ж йому не зробив жадної шкоди...

Ну, це все — те ж пусте. Якось-то буде!... Доїхати та на перший час вистачить, а там — буду працювати. Кобець каже, що мені, такому здоровому й дужому, не тяжко буде знайти працю. І це — правда. Ех, яка шкода, що я тільки місяць перед цим почав вчитись англійської мови. От, як би було б знать!

Але й це — не важно! Там сила німців.

Головне, що треба спішити, бо в-літі буває дуже бурхливе море, а я не знаю, чи зможу я витримати плавання по океану. Але ж ще більш головне те, що я тепер, власне, з учорашнього дня змушений жити, увесь час брешучи... Це мені страшенно тяжко...

Та ж тяжко не тільки від цього... Коли почуваєш, що тобі так попечено душу, то увесь світ стає одним великим тягарем...

Ну, час вже вертати й додому..." Додому!" Ні, немає в мене дому, нема в цілому світі... Хоч би якась манісенька рідна щілинка!...

Всі Шульци питаються: що зі мною? Кажуть, що я зовсім хворий. Я мусив брехати, що в мене знову болить у боку й голова. Пані Маґда дуже стрівожилась, примусила мене зміряти теплину й лягти в ліжко. Ох, як це вийшло по-дурному! Я сам себе спутав і тепер ще мені знову доведеться якось викручуватись, щоб вирватись з цього дому.

Правда, коли виявилось, що теплина́ в мене нормальна, — мені дозволено встати з ліжка, але все ж таки мене вважають за хворого. Навіть пан Шульц двічі заходив до мене поспитатись, чи мені краще?

Ох, як мені кортіло спитати його просто очі-в-очі, чи він — шпиг? Та не можна було, бо весь час у мене був Фриц... За віщо ж я маю й його ображати?... Я потім шукав нагоди аж до вечора, а увечері він знову поїхав до Берлина: очевидно, повіз свої доноси...

Певне, завтра увечері виїду й я. Кобець обіцяв сам купити мені квиток до Бремена й „тікет"*) на корабель, щоб часом хтось не побачив мене на станції. Ну, яка це шкода, що він не може їхати зо мною! Як би в мене були мої гроші, — він, певне, поїхав би, бо я йому позичив би. Власне, я й так, без позики, радо дав би йому, тільки ж знаю, що він одмовиться...

Ну, добре. Ще треба купити путеводник, а збіратись нема чого: майже все, що треба, перенесено до Кобця ще з-позавчора, у мене ж буде тільки самий портфель з пасом та записками...

---

*) Тікет — пароплавний квиток, або „шіфс-карта".

Я сьогодня прокинувся серед ночі. Певне, мене душив кошмар. Мені було якось лячно і я довго не міг заснути. Спочатку я думав про те, як я один, сам-самісенький подамся в таку далеку дорогу?...

Але — повороту нема! Не можна ж хитатися то в один, то в другий бік. Ми зважили з Кобцем все, а коли на щось серьозно зважишся, — треба робити, а не лякатись і рачкувати назад.

Тим більше, тим більше, що я почуваю, як мене гнітить все те, що мене оточує. Я цілі дні брешу, хоча майже не говорю.

Але ж того мало.

В-ночі прийшло мені на думку потихеньку піти до кабинету Шульца, знайти всі його плани Полтавщини й знищити. Ця думка спочатку здалася мені такою натуральною й доброю, що я вже був встав з ліжка, знайшов свій електричний лихтарчик і почав потихеньку відчиняти свої двері. І, тільки тоді, як я вже був у коридорі, я зрозумів, що хочу зробити гидкий вчинок. Бо, й справді, це був би той самий шпіонаж з мого вже боку, шпіонаж, від зустрічі з яким я кидаю Європу...

От, до чого мене доводить життя під одною стріхою з шпигами. Ні, хоч би вже швидче вечір!... А може піти просто по обіді? Ні, це — не натурально. Всі знають, що шнель-цуг до Лейпціґа йде увечері... Але ж, як це зробити так, щоб мене не пішов провожати на двірець Фриц?...

Ну, та якось викручусь.

По обіді треба забігти до Кобця...

Ну, як же я одвик від пóтягу: мене трусить страшенно, а нема де й сісти, крім власного куфра. Писати також не можна.

Ох, як мені шкода покидати Монахин!...

26-е травня я зустрів в Лейпцігу або, як кажуть галичане, — в „Липську". Але ж я мало-що тут бачив, хоча й пробув майже 12 годин. Найсамперед я почував себе розбитим физично: перед тим цілий день бігав, а потім за всю ніч майже не заплющив очей, то стоючи, то сидючи на куфрі в проході. Але ж я почуваю ще й духовну втому, повну душевну розбитість. І коли физична ніби вже минула, як я виспався, то духовна, здається, щодалі, то більше зростає.

І справді: скільки ріжних почувань довелося перенести мені за цих кілька день?! Але вчора — то найбільш. Був мент, коли я мало-мало не зламав всіх своїх планів, коли я почував себе страшенно малодушним...

Мені взагалі тяжко сьогодня писати, так само, як тяжко було дивитись і на місто. Все це роблю ніби з обов'язку, але я не можу дозволити собі, щоб душевні струси порушували мій порядок життя.

Я сказав собі, що записуватиму все, — й запишу, хоч коротко. Взагалі тепер, коли я зостався рішучо сам, я мушу завжди бути твердий, як залізо.

* * *

Вчора по обіді я побіг до Кобця, щоб довідатись про квитки й остаточно умовитись про час від'їзду. Повертаючись відтіль, я близько коло кватирі Шульців, на Lerchefelstrasse нагнав Гільдхен, яка йшла до нас, тоб-то до Шульців. Вона дуже зраділа, побачивши мене; я — тако ж. Гільдхен була схвильована: у неї вийшло непорозуміння з її мамою, й вона підвищенним тоном почала росповідати мені про свою біду. Я так само був стурбований всіма тими подіями, що насувалися, й через те ми обоє були не такі, як звичайно. Вона зовсім не жартувала, а говорила так щиро, як з близьким приятелем. Замість того, щоб іти додому, ми завернули до Англійського Парку.

— Я говорю з вами, як з близьким чоловіком. Мені здається, що ми з вами були знайомі з самого дитинства, — сказала вона, зкінчивши оповідання. — Може ви осудите мене, бо через що, власне, я мушу обтяжувати вас всякими особистими дрібницями... і, здається, навіть хвилювати?! Вибачте мені, дурненькій дівчинці. Але я така — нещасна...

Я від цих слів схвилювався ще дужче.

— Ех, Гільдхен, Гільдхен! Ви сами не знаєте, як я прив'язався до вас. Ви ж не забувайте, що у вас у всіх є рідні, є знайомі, друзі, принаймні земляки, а я — один на всьому світі, я маю тільки Кобця й вас. Так, я більш нещасний, як ви, бо навіть...

Я затримався, бо мало-мало не сказав, що навіть вже не маю й Шульців...

Вона простягла мені свою теплу ручку й щиро промовила:

— Я знаю. Будьмо друзями...

— Дякую вам, Гільдо, сказав я, — але ж не знаю, чи можливо нам бути друзями.

— Чому? — Вона аж затрусилась, і кров вдарила їй в лице.

— Чому?! Ви сами запропонували мені свою дружбу, й я був би щасливий її приняти. Але є одна велика й таємна причина.

— Яка? — ледве чутно прошепотіла вона. І, справді, була зовсім нещасна.

— Ви можете обіцяти мені, що ніхто, крім нас, не буде знати про мою таємницю... принаймні тиждень? — спитав тоді я.

— Як би хтось инший поставив мені таке питання, я би не вважала можливим більш говорити з таким чоловіком.

— Я вас спитав на те, що не певен, чи схочете ви знати *моїї таємниці*, Гільдхен!

Гільда знову взяла мою руку.

— Говоріть. Я вам даю слово, що ваша тайна буде моєю тайною.

Я не знав, як почати. Мені було тяжко говорити ті страшні речі про людей, яких я так любив і які були їй ще більш близькими й рідними.

— Говоріть все. Я ж тільки-що говорила вам щиро, що думала, про рідну маму.

І я росповів їй все, що знав про Шульца. Росповів і те, що я не можу далі жити з ним в однім домі.

Все це її страшенно ошарашило. Вона чула про близьку війну, але ніколи не думала, що Шульц був на Україні на те, щоб шпіонити. Вона зрозуміла увесь жах цього слова й не могла прийти до тями.

— І що ж? Що ж ви думаєте зробити? — спитала вона.

— Я виїду з Монахина.

— Куди?

Я вагався, — чи казати, чи ні?

— Я не знаю! Я напишу вам відтіль, куди я поїду, — сказав я нарешті.

Гільда подивилась на мене своїми блакитними, ясними очима уважно й довго і, очевидно, враз зрозуміла, що я — нещирий.

— Ви все добре знаєте, я це почуваю. Але, звичайно, після того, що трапилось, ви маєте повне право не вірити небіжці пана Шульца. А я не смію вас питати, хоча мені це дуже й дуже потрібно.

— Добре, — сказав я, — признаюсь вам до кінця. Я, дійсно, все вже обміркував: я їду до Австралії.

Вона мовчала. Її чудові очі потемніли, наче на сонце набігла хмара. Потім вона підвела свої пухнаті вії й знову тихо, тихо спитала:

— Коли?

— Сьогодня, через 3 години.

Вона побіліла, як крейда; сказала тільки одно слово:

— „Макс!“ — і, впавши на руки, голосно заридала.

В мене мало не розірвалось серце...

Через хвилину вона втихла.

— Це все — неодмінно?

Я мовчав.

— Не може бути бодай одстрочки? На день, на тиждень?

— Кому й що вона поможе, Гільдхен? За ці дні я вимучився, як за рік. Я ж увесь час брешу. А тут, навіть взагалі в Мюнхені, ви самі розумієте, я не можу зостатись. А в Європі?... Що б може ще брати участь у війні? Казав же Шульц, що всі мужчини будуть воювати! Він же ці справи знає добре! А я взагалі не хочу воювати ніколи й ні з ким. Я мушу відійти від того життя, відійти з тої сторони, яка мене одури́ла, ошука́ла. Ви розумієте, як було мені тяжко пережити це все взагалі й як ще тяжче буде... від сьогодня, після цієї розмови з вами...

— І ви будете ненавидіти мене, що я Шульцова родичка й німкеня?

— Що ви, Гільдхен! Це ж ні з чим не в'яжеться.

— То будете мені хоч писати?

— Коли ви дозволите.

— І пам'ятатимете про мене?

Вона знов заридала на одну мить...

Я глянув на годинника: було вже 5 годин. Мені зоставалось дві години до від'їзду.

— Ну, що ж? Може ще побачимось, Гільдхен? — спитав я. — Ви те ж будете згадувати про мене?

— *Я буду жити тільки одною думкою: я буду чекати вашого повороту!...* А тепер дозвольте мені бути на двірці.

Я сказав, що це — неможливо, бо я боюся, що мені не пощастить уникнути проводів Фрица.

— Коли ви згодні, я зроблю так, що Фрица не буде, — сказала Гільда. — А Кобець буде?

— Ну, то вже тоді я зроблю так, щоб не було й Кобця, — відповів я...

* * *

Коли я повернувся додому, мені відчинила двері фрау Магда.

— Максе! — сказала вона. — Зайдіть до мене, я хочу з вами поговорити.

Я аж поточився з переляку: невже довідались?!

Але, коли ми увійшли в її хату, вона спитала:

— Що сталося з вами? Ви зовсім перемінились. Може вас образив Фриц, що ви майже з ним не говорите? Може ми чимсь вам зробили прикрість, а, може, ви, й справді, нездужаєте? — Й вона притягла мою голову до себе.

Цей ласкавий тон, ця сердечна щирість, після всього попереднього, було більш, ніж я міг витримати — і я заридав. Вона страшенно стурбувалась.

— Ні, ні, ні! — сказав я. — Ви помиляєтесь. Я маю величезне горе, але сьогодня, сьогодня я не можу вам його сказати.

— Максе! Може щось з Гільдою? Вона забігала вся не своя. Що сталося? Я питаю вас, як мати.

— Ні, ні; нічого! Й Гільда тако ж ні в чому не винувата. Але, ради Бога, не питайте мене: я сам все, все вам напишу (я сказав — „напишу", а потім поправився „скажу"), але ж тільки не сьогодня. А зараз я маю їхати з Кобцем. Я зайшов попрощатись.

Вона дала мені умитись.

Я попрощався з нею, вона поцілувала мене в голову. Потім попрощався з Фрицем. Ми мовчки стиснули один одному руки. Я взяв свій портфель та ще маленький пакунок і пішов, забувши бриля, але це помітила фрау Магда, сумно подивилась мені вслід і ще раз сказала вже на сходах:

— До побачення. Швидче вертайте.

Рідні верби! Коли я вас побачу?...

* * *

Я забіг до Кобця, забрав речі, віддав йому листа до п. Шульца про гроші, якого він віддасть тільки після моєї телеграми, що я вже виїзжаю з Бремена, потім, попросивши Кобця, щоб він мене не провожав, на що він враз згодився, сам полетів на двірець..

Гільда вже була там.

Ми говорили увесь час. Вона росповідала про себе, я спішив росказати про себе те, чого раніш вона не знала.

Коли вже прийшов час сідати в потяг, вона подала мені пакуночок.

— Я давно хотіла була віддати вам це, але боялась, щоб не вийшло, як тоді — пригадуєте — з краваткою.

Я нагнувся й поцілував її тонкі пальчики.

Вона знову враз заридала.

І... коли б вона тоді була тільки сказала одно слово: „Зостанься!“ — я, певне, не витримав би й зостався без вагання.

Але вона не сказала цього.

Вона тільки промовила знову:

— *Так я — жду!*

— А я обіцяю! — промовив я.

І, цілком невільно, наче в якомусь сні, ми нахилились одно до одного й поцілувались... Я ще й досі чую її губки на своїх і чую, як пахне її золоте волосся... Ах, Гільдо, Гільдо... Як у мене розривається серце!.. Може краще було б сказати: „зостанься!?“ Ні, ні, ні. Для чого? Я вернусь... Я вернусь...

Ну, я не можу писати далі. Мушу перечасувати й заспокоїтись...

Про що я маю записати з своїх вражінь у Липську? Мені здається, що я все бачив, неначе в якомусь тумані, хоча сьогодня спочатку був ясний і на-прóчудо теплий день. Всі ті враження відбилися в моїй душі так, як на одній з оболонок Кобця, коли він забув затулити об'єктив і зняв три краєвиди на одному шклі.

На вулицях я немов бачив самі книгарні та видавництва, бачив чудовий пам'ятник Лютеру, знаменитий старовинний університет, чомусь пам'ятник полякові Понятовському, пам'ятник Мендельсонові, роспочатий величезний пам'ятник Прусько-Французької війни (за містом, біля „Крематорії,“ де спалюють мертвих людей замість того, щоб ховати їх на цвинтарях).

Цей пам'ятник війни навів мене на сумні думки. Його ще не зкінчили, а чи й зкінчать? А як зкінчать? Може доведеться переробляти зроблене? Буде тяжка робота, бо один бік постамента має 130 кроків завдовшки, а одна сторона самої колони — 90 кроків.

Як автомат, я зайшов, як мені радив Кобець, до музея, щоб подивитись на знаменитий „Остров мертвих“ Бекліна, портрети Ленбаха, образи страшної сили Каульбаха, незвичайної краси погруддя Лютерове, роботи Макса Клінгера. За цими дива́ми людського мистецтва я, справді, неначе трохи забувся. І яке ж було моє здивування, коли я побачив знайому ще з-дому по бе́зліч репродукцій *нашу* дівчину, яка по калюжах, *у нашому ж таки селі* жене гусей! Це — образ Пимоненка. По правді кажучи, річ слабенька, особливо, рівняючи з такими полотнами, які висять о́біч, але якась така рідна, близька. Я вертався до неї тричі й подумав, що певне те ж саме переживала мати „Сержа“, коли, дізнавшись, що ми з України, скрикнула:

— „Так ви — тоже русскіє?..“

Я вважаю це порівняння добрим, бо Пимоненко мені те ж видається „не українцем,“ хоча він працював виключно на українські теми... А може я помиляюсь? Та кому це важно?...

Щоб закінчати цілком огляд всього, що радив мені подивитись Кобець, я зайшов ще до знаменитого склепу „Ауербахскеллер“ на Гриммаішештрасе, де ніби то відбувалася сцена, змальована Гете в „Фаусті,“ коли Мефістофель співав свою пісню про „блоху“ й видобув вино зі столу.

Старина, дуже цікава, яка в инший час безперечно зробила б на мене величезне враження, вже хоча би тими власноручними підписами, що позоставляли тута всякі історичні особи.

Я був тут увéчері й вперше згадав, що з-учóра, власне, від обіду, нічого не їв. Я замовив їжу й вино. І — дивна річ — вчув страшенний голод, так що мусив був з'їсти ще й другий розбратен. Була думка: чи не напитись? Але вона мені здалась й смішною, й дурною, — і після того я навмисне навіть не покуштував вина, а лише налив в шклянку...

Так, справді, гарний, дуже гарний Липськ, але — на жаль — я втрапив до нього в недобрий для мене час...

Коли я обідав, пішов дощ, потім все небо затягло хмарами; стало темно й сумно, сумно. А ще сумніще здалося мені, коли я побачив сотки, чи може й тисячі вимучених, брудних чоловіків і жінок, які по-одинці й гуртками один-за-одним їхали на велосипедах. Я запитав когось на вулиці, а той мені суворо відповів:

— Соромно, бурше,*) не пізнавати робітників. Це ж ті, що працюють на вас, — панів...

Я навіть не вчув обрáзи, бо, й справді, це — нещасні люде на колесах, особливо на тлі цих роскішних будинків та паркетових вулиць...

Я зайшов до крамниці золотих річей і купив для Гільдхен кулончик. Вони сами його й одішлють по адресі. Потім я повернув до готелю й засів за свої записки...

І так мені журно й від цих вражінь з Липська, й від цього дощу, й від того, що знову, як у Львові, я чую музику з готеля чи каварні...

Я почуваю себе закинутим щеням, мокрим, бездомним, з побитими боками...

Люба моя Гільдхен, як би ти знала, який я нещасний!..

„... Ich weiss nicht, wass soll es bedeuten,
Dass ich so traurig bin?..
Ein Märchen aus alten Zeiten,
Es kommt mir nicht aus dem Sinn“...**)

---

*) Буршами в Німеччині зовуть студентів.

**) „...І сам я не знаю, від чого
Нудьга обгортає мене?
Для чого я згадую завше
Повірря колишнє, смутне?!“... *(З пісні „про Лорелею“).*

Ну й довго, без міри тягнеться час, а голова така порожня... Чотирі рази починав писати п. Шульцеві й кожен раз рвав.

Люба Гільдхен! Який я вдячний тобі за твій подарунок: і та обру́чка з моїми кольорами — синім сафіром та жовтим топазом, — і та чудова вишиванка, що хвилює мене своїми щирими словами з пісні Гретхен, — все це — найдорожчі пам'ятки того доброго часу, що прожив я у прекрасному, розумному й чутливому Монахині, кращий художній твір якого, безумовно, — ти! Твої чудові пальчики вишива́ли для мене оте:

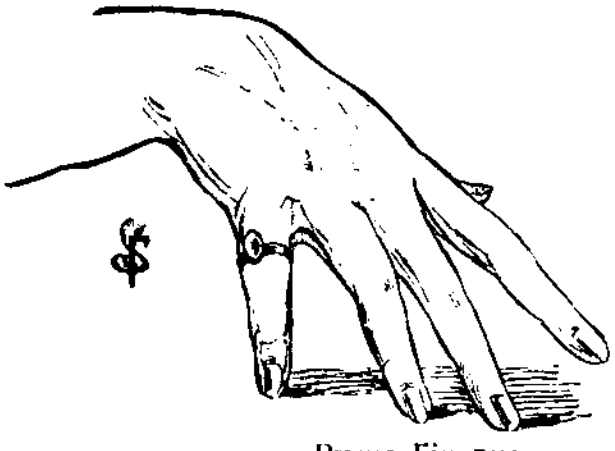

Ручка Гільдхен.

...„Mein armer Kopf
Ist mir verrückt;
Mein armer Sinn
Ist mir zerstückt“...*)

Я тако ж не з менчим правом можу сказати те саме.

Чи думав я тоді, як рисував твою ручку, лежучи хворий, що тепер мені буде щастям поглянути на неї. Чи думав я, що той етюд, який мені подарував Фриц, буде мені найдорожчою річчу, яку вивіз я з Монахина?!

З Бремена я пошлю тобі свою фотографію...

Листа Шульцеві напишу те ж у Бремені. А зараз понаписую хоч картки Старушкові, Ярославу, Кобцеві. Пошлю привітання й Олексію Івановичу та Харитині. Чи здорова вона, моя старенька? Власне, то вона одна — єдина моя звязь з моєю рідною стороною й з моїм безповоротним щасливим минулим...

От, я й в Бремені. Як колись я проїхав біля Відня, так тепер проминув Берлин. Може коли й буде шкода, але сьогодня — ні. Прикро тільки, що мушу сидіти тута аж три зайвих дні. Сьогодня — четвер, а мій пароплав одійде тільки в неділю, 31-го травня. Це буде нова велика дата в моєму житті.

Сьогодня я їздив трамваєм до порту. Мій пароплав „Каїр“ — величезна машина; я його бачив здалеку. Цілий дім.

Гарно на морі. Тихо, спокійно. А скільки кораблів, човнів, яхт, катерів, ботів... Це — цілком новий світ...

Яка сила народу, і яких тільки тута нема людей?! Зустрів і наших рідних парубків, в сіряках і з саквами, а одного — в сму-

---

*) „...Бідна моя голівонька
Зовсім збожеволіла,
А мій нещасний розум
Немов розірвано на шмаття“...

шевій шапці. Як вони зраділи, коли почули мою мову!.. Я говорив з ними, питався: куди?

— До Америки.

— А ми — до Бразилю.

А один так весело всміхнувся до мене й спитав:

— І ви, паничу, з нами?

— Ні, я — далі, я — до Австралії.

— Ой, Боже ж мій! Невже є ще щось далі? — аж сплеснула в долоні молода жінка. А чоловік її подивився та й каже:

— Виходить, допекло́.
Када єдеш у пекло́...

— Чи може до родительов?

— Я сирота, — відповів я, — у мене ніде в світі нема нікого рідного. А, дійсно, допекло, — то й їду світ-за-очі.

— Виходить — „по щастя“, як і ми, — додав другий, літній чоловік.

— Дай-то, Господи! І вам, і нам! — побожно промовила жінка.

Од цієї розмови мені стало ще важче на душі й я швидко втік відціль блукати по місту.

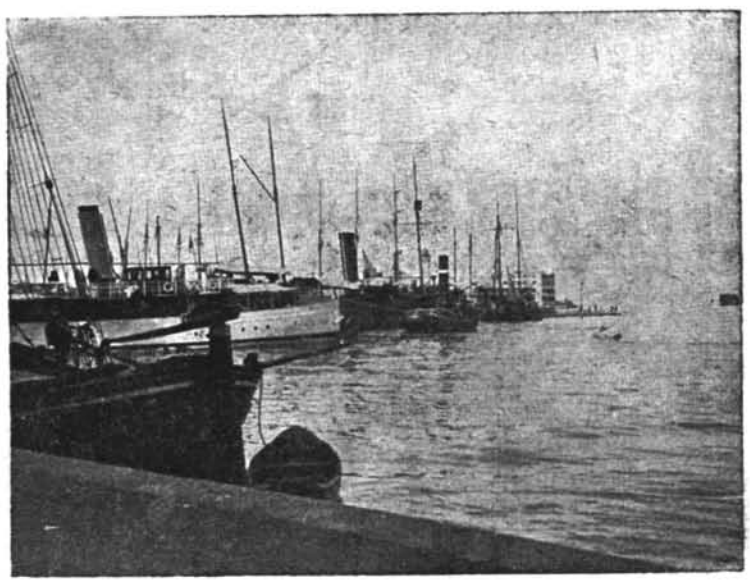

Портова надбережна.

Але мене чогось ні що не вражало. Та, власне, й не могло вразити: Бремен – невелике місто й, після того, що я вже бачив, все видалося знайомим, тільки не таким визначним. — Бремен незрівняно менч цікавий, як Дрезден, а вже про Монахин то й не казати. Гарні Wall-Anlagen: вони почасти нагадують Краківські „Планти“, бо так само ці сади посаджено на колишніх старих валах. Але я „Планти“ бачив в-зімі, а ці — весною, через те вони мені незвичайно подобались. Цікавий старовинний собор — „Дом“ — в осередку міста; статуя Роланда, ще якісь пам'ятники.

Обідав, як мені радив Кобець, — в Ratskeller'і (ресторація ратуші), який, справді, уявляє собою щось визначне. Вже самі старовинні бочки чогось варті, але ж тут ще гарні фрески, а найголовніще те, що тут, в цьому склепі написав свої знамениті „фантастичні казки“ Гофман.

Було мало народу. Я сидів і думав, думав. Не варт записувати цих думок, хіба крім одної. Коли я оглядаюся назад на себе, коли згадую себе навіть рік тому назад, — яка величезна

ріжниця! Тоді я був малий хлопчик, а тепер я зовсім инший. Подумати, скільки я бачив за цей час, скільки я пережив, чого-чого тільки не зазнав?! І коли я думаю про пана Шульца, — то мушу сказати собі по совісти, що все ліпше, чого я зазнав, було, тільки дякуючи йому. Навіть дорогий Вячеслав Вячеславович і любі Скибенки, що зробили стільки мені добра, — дали мені менче. Не через те, звичайно, що не хотіли, а так склалось...

І це ще більше рве мою душу. Ну, на що? На що він мусить мати таку ганебну службу? Невже ж таки, такий розумний, такий знаючий і все-уміючий чоловік не міг робити чогось иншого?!... От, ця загадка пече мені серце...

Цікава річка Везер, цікавий і Порт...

Я рано пообідав і повернув до готелю.

Сідаю нарешті писати листа п. Шульцу. Але, як почати? Не можу ж я писати йому „Вельмишановний" або „Високоповажаний", чи навіть „любий"...

Але спочатку треба послати швидку депешу Кобцеві, що я затримався на $2^1/_2$ дні й щоб, коли буде якась мені пошта, переслав сюди. Ще встигне експресом.

Телеграфую й Гільдхен, завтра пошлю їй довгого листа, а фотографії вишлють з ательє*) по адресі...

* * *

Нарешті я написав того листа...

Цю копію, власне брульон, зоставляю собі на пам'ятку. Шкода буде, коли я не зумів вірно перекласти на німецьку...

Бремен, 29/V, 1914. **„Копія".**

Пану Гауптману Іогану Шульцу.

Мій добрий учителю, Іогане Карловичу!

За весь час нашого знайомства я вперше дозволив собі одурити Вас і Вашу добру, таку ласкаву до мене сем'ю, яку я щиро й беззавітно полюбив, так само, як любив і Вас. Я сказав Вам, що їду з п. Кобцем в екскурсію до Лейпціга. Але це була з мого боку свідома неправда: я сьогодня — в Бремені, маю в кишені квиток до Іокоґами (в Японії), відкіль маю виїхати далі — до Австралії.

Як що можете, — вибачте мені мою цю першу брехню. Її викликали дуже важні й несказано тяжкі для мене причини, що примушують мене покинути „Старий Світ", покинути Вашу, любу сем'ю, яка фактично вже замінила була мені втрачену мою родйну; з якою я був зрісся такими тісними узами, що навіть ще тиждень перед цим ніяк не міг би собі уявити, що якась сила зможе їх розірвати. Але це сталося!...

---

*) Майстерня.

Ви знаєте, що я ніколи не брешу, а через те цілком щиро признаюсь Вам у всьому.

Я довідався, що Ви, Іогане Карловичу, жили на моїй батьківщині два роки не на те, щоб мати заробіток з учителювання, а на те, щоб збірати всі відомости, потрібні Вам і вашому Кайзеру для майбутньої війни, що, очевидно, як говорили й Ви самі, зачепить і Російську державу, а — виходить — одночасно й Український Народ. Я не розумію, що й як буде, але самий факт, що Ви жили у нас в Полтаві, як... вибачте мене, що скажу це страшне для мене слово, — як шпіон — той факт мене приголомшив. У мене щось надірвалося в душі, враз щезла вся моя до вас любов, хоча вона була майже така, як і до мого рідного тата. Правда, у мене зосталося тільки одно добре почуття до Вас — це безмірна, безкрая подяка за все те велике добро, яке Ви зробили для мене.

Я ніколи не забуваю й не забуду до смерти, що, як би не Ви, може б я тепер сидів десь в російській тюрмі чи в Наримському Краю; як би не Ви — я, певне, не був би тим, чим є тепер, тобто я був би далеко дурніщий і не мав би тих знаннів та умінь, яких я добув, дякуючи Вам і Вашим вказівкам. Я розумію й те, що, дякуючи Вашій безмірно-добрій пані Магді, дякуючи товариству Вашого славного Фрица, якого я любив, як рідного брата, — я може тільки и зміг так легко пережити оте страшне горе, що спіткало мене в рідним краю.

За це все своє життя я буду вдячний Вам.

Але ж... але, як це б. сказати?... Ваша „служба" викликає в мене жах. Моя душа вся перевертається при самій згадці про таку „службу". І от, я був змушений втекти від Вас, невдячно Вам збрехати, втекти так, щоб уникнути всякої змоги колись з Вами побачитись.

Пробачте мене, коли можете! Ви розумієте добре, яку нову трагедію я переживаю, коли вона вигнала мене з того міста, що увесь час мені видавалося раєм; з Вашого дому, — що був мені таким самим любим і милим, як мій рідний...

Коли Ви відберете цього листа, — я буду вже в океані. Я намагатимусь забути на-віки „гауптмана Шульца" й на все життя зоставлю в своїй пам'яти образ „учителя Іогана Карловича" з його славною, рідною мені, родиною...

Ще раз прошу мене пробачити й не згадувати мене лихом: крім цієї таємної втечі від Вас, я нічого ніколи недоброго не тільки не зробив Вам свідомо, але ж нігде не подумав про Вас, пані Магду або Фрица недобре. Це — щира правда.

До-віку вдячний Вам Ваш учень *Максим Крушенко".*

* * *

Я перечитав ще раз листа, вже по українському, й не зовсім з нього задоволений. Але вже й раніш я помічав, що на письмі далеко важче виложити так свої думки, як сказати словами. Крім того, в листі доводиться говорити мнякше й делікатніще, як в розмові, бо, коли говориш, то ловиться тільки самий зміст

сказаного й мало надається ваги словам. Це, певне, через те, що слово раз-у-раз можна поправити иншим, а написане вже на-завжди зостається незмінним...

Ну, та вже нехай! Шульц — розумний чоловік і, коли схоче, збагне й все те, чого я не зумів написати до-пуття...

Цей зшиток кінчається. І добре: завтра починається моє „нове життя“ — й завтра я почну новий зшиток своїх записок.

Бремен, 1914 року, 30 травня нов. стилю. 11 год. вночі.
Готель „Норд“.

ЧМЕЛИК.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

ОКЕАНОМ.

ОКЕАНОМ.

30. Травня 1914 р.

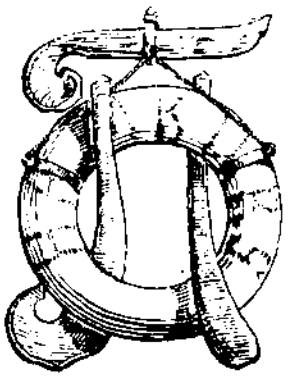

очинаю третій зшиток своїх записок. Але не тим, що сподівався. Ще кілька день мушу пробути на суходолі й замість Північного Моря мабуть одразу побачу Середземне.

Не знаю й сам, чи вважати за ліпше те, що трапилося, чи ні? Правдоподібно, що буде ліпше, а там — побачимо!...

Завтра я сподівався покинути німецьку землю й „Каїром", на якого здалеку дивився по кілька разів на день, гадав пуститися в нову сторону. І сьогодня, по обіді я знову прийшов до порту й блукав собі по-над берегом, поміж всіляким людом, що метушиться між ріжним крамом на кам'янім понадбережжі. Я дивився на цю метушню й міркував: як захоплені всі ці люде самі собою, як кожен з них уявляє в собі самому увесь світ, як його власний інтерес застує перед ним інтереси всіх инших людей. Бо, й справді, кожен біг кудись по своїх справах, рішучо не зважаючи на инших: всі инші були для нього лише перепоною на шляху до тієї мети, куди він поспішав...

З такими думками я відходив все далі й далі по надбережній, роздивляючись усякі зразки човнів, бо́тів, яхточок, баркасів та инших суден, що, мов велетенські водяні павуки, перебігали з одного місця на друге. Вони відривалися від берега і, зменчуючись до величині малої крапки, щезали десь на блакитному о́брію. З берега це видавалося якоюсь за́бавкою, що не має в собі жадного змислу. Чисто так безпуття́ плавали ці всякі човни й пароплави по бухті, як, бувало, бігають по гладенькій поверхні води павучки в шаплику́ під ринвою нашого полтавського дому...

Я тільки-що проминув купку людей, що сиділи над самим берегом на кам'яних плитах, і раптом вчув якісь крики розпачу й переляку. Я обернувся й побачив, що з бережка упав у воду маленький, років на 8, хлопчик. Видимо, він дуже перелякався й не міг справитись з легенькою хвилькою, що плюскала раз-

по-раз у камінь. Батьки — це були поляки-емігранти — кричали переляканими голосами, але не знали, що робити. Не довго думаючи, я почав швидко роздягатись, щоб плигнути у воду й витягти хлопця, — бо я ж таки добре плаваю! Але, поки я зготовився, хтось инший булькнув у воду й за хвилину подав хлопчиська в руки батьків.

Між иншим, добре, що так трапилося. Я потім тільки зміркував, що мені б це могло обійтися не дешево після недавнього запалення легенів, бо вода ще була дуже холодна.

Та не в тім річ. Власне, нещастя жадного не трапилось, бо хлопчик ще не мав часу навіть добре злякатись: тільки — що змок. Але ж я нав'язав через цю пригоду незвичайно приємне мені знайомство. Коли той невідомий чоловік з вогненно-рудою головою плигнув у воду, — на бе́резі зостався юнак років на 14—15, який гукав йому з берега по-московському:

— „Хватайтє єго за волоси! Містер О-Фонель, за волоси, ловітє!"

Я, почувши російську мову, спитався того хлопчину, чи він також турист і чи він з Росії?

Виявилось, що хлопчик — Давид Заславер з Смоленського, караїм; а той містер О-Фонель — ірландець, Давидів навчитель. Ідуть вони до Японії, де живе дядя Заславера. Лікарі присудили Давидові проїхати морем, позаяк він слабогрудий. Ці люде вчора прибули до Бремена, щоб їхати тим шляхом, що й я, але на „Каїр" квитків не дістали й мусили б чекати иншого пароплава. Тільки ж перший добрий пароплав, що йтиме за „Каїром", — як вони довідалися в справочній конторі, — буде лише через два тижні, а ті, що підуть раніш, — дуже незручні. Одже, вони мають намір покинути Бремен, а проїхати залізницею до Марсейля й там сісти на пароплав, щоб їхати вже з того порту. Як вони зроблять, — ще не відомо, бо відповіді з Марсейля немає, але сьогодня її вони очікують і це вирішить їхню справу.

Ми якось одразу поприятелювали. Містер О-Фонель, довідавшись, що, як би він був запізнився на одну хвилину плигнути за ляшком, то я б попередив його, — одразу почув до мене прия́знь: він довго трусив мені руку, неначе не він, а я витяг того хлопчика. Давид так само став до мене з першої зустрічі незвичайно прихильний.

Ми швиденко втекли з місця тієї пригоди і тих подяк, якими провожали нас, *дійсно — нас,* бо також, не знать, за що — дякували й мені.

Довго ми ходили по місту, жваво розмовляли, пили гуртом каву, знов вернули до моря й гуляли годину на моторному човні. А врешті прийшли до такого висновку: чого мені їхати самому, коли я можу мандрувати далі в такім милім товаристві, та ще й з старшим чоловіком? Це — одно; а по-друге, — чого мені бути без потреби більш тижня в морі, коли воно ще встигне мені обриднути, тим більше, що переїзд від Бремена до Марсейля нічого особливого не уявляє? А втретє: чому мені не виграти цілого тижня в дорозі, бо в Марсейлі ми можемо бути

через два дні, а тим часом проїдемо західню Германію, Ельзас і Південну Францію, а коли й будемо чекати, — то в чудовому й цікавому Марсейлі, а не в досить нудному Бремені?

Всі ці до́води видалися мені такими переконуючими, а найбільше те приваблювало мене, що я не почуватиму так гостро самітности, й я одразу майже згодився. Особливо мене тішить, що я буду їхати в товаристві, а це також врятує мене від багатьох прикростів, що я, безперечно, мусив би зазнати в далекій і цілком невідомій мені дорозі.

Я кажу: „майже згодився", бо це залежатиме від тої відповіді, що може прийти з Марсейля. Як що там так само доведеться чекати коло двох тижнів, то врешті мені нема чого тинятися по Марсейлю, а — навпаки — мої попутники можуть там почекати мене, поки я доїду туди своїм „Каїром".

От, на цьому ми й стали. В 9 годин Заславер та О-Фонель зайдуть по мене до готелю, щоб йти вкупі вечеряти й, певне, вже матимуть відповідь. Тоді все й вирішиться.

* * *

Зараз мені принесли телеграму. О, моя люба Гільдхен! Яка ти славна, яка дорога! Спасибі тобі. Але ж я пошлю тобі відповідь тільки увечері. А твоя телеграма буде першим додатком, що я наліплю в цім зшитку.

„Милий. Може ще тебе застане мій останній поцілунок на сухо-долі. Візьми його з собою в дорогу: нехай він нагадує тобі про бідну Гільдхен, що невимовно сумує в самотині."

А може вернутись? О, ні! На що б же це було подібне! Дика думка!..

Ну, так! Виходить, їдемо впоперек всієї Європи. Ось уже й маршрут:

Бремен — Кельн — (Німеччина), Страсбург (Ельзас), Базель, Берн, Лозана, Женева (Швейцарія), Кюлоз, Ліон, Валанс, Авіньон (це — той самий, де було взято в полон римських пап), Арль і Марсейль (Франція). Тоб-то, виходить, що я проїду ще Ельзас, Швейцарію (мені давно туди кортіло, особливо після оповідань мого друга Кобця!) і нарешті — Францію.

І що найдивнійше — це так швидко! Містер О-Фонель вирахував, що з Бремена до Кельна ми їхатимем всього 6 год. 45 хв.; з Кельна до Базеля — 8 годин, з Базеля до Женеви, коли їхати залізницею, то так само — 6 год. 45 хвилин. А від Женеви до Марсейля — ще 12 год. Тоб-то всього в по́тягу — 33 години й 30 хвилин...

Яка тепер легка річ — мандрівка! А колись же Вячеслав Вячеславович їхав з Київа до Харкова кіньми більш, як три тижні...

Правда, це мені стане недешево, бо поїдемо другою класою. А квитки коштуватимуть да Базеля 63 марки, до Женеви — 20 франків і від Женеви — 39 франків, тоб-то коло 50 карбованців. Шкода, що я не позичив у Фрица! Ну, та в мене ж досить

грошей та ще, крім того, очевидно, не пропаде й моя „шіфскарта“ на „Каїрі“, бо містер О-Фонель взяв її в мене, щоб завтра занести до транспортової контори. Він каже, що її можна продати навіть дорожче, ніж я за неї заплатив, бо є дуже багато охочих їхати.

Ну, добре. Завтра рано виїздимо. Телеграми Кобцеві й Гільдхен я вже послав, бо це було зробити дуже зручно, позаяк ми вечеряли в Бюргерпарку, а це — два кроки від двірця.

Яка чудова музика в цім парку й як вона мене схвилювала, коли заграли увертюру „Тангейзера“! Яка ріжноманітна також тут людність. Так і мигтять білі штани моряків, здається, всіх флотів світа!..

Пора спати.

Що ж то там думають про мене Шульци? Я гадаю, що поки це та те, про мою історію не варт оповідати моїм новим попутникам. Це — вже тема для морських розмов...

Так, оце гаразд! Хочу лягати спати, а не позакінчував листів до Ярка та Старушка. Яркові мушу написати увесь маршрут до дрібниць: нехай пильнує по мапі, як я їду!

Ми сидимо в кафе на Хохштрасе в Кельні. Пообідали, поглянули на самий знаменитий зо всіх готицьких соборів — кельнський і засіли у довжелезній, але вузюсенькій вулиці, самій старій в Кельні — Хохштрасе. Містер О-Фонель п'є біле вино й читає англійські газети; „колега Давид“ (ми умовились звати один — одного „колегами“, бо ж ми — студенти й товариші в подорожі!) так колега Давид пише картки, а я — свої замітки. Але нема часу й треба поспішати.

Ми встигли оглянути поверхово тільки старий Кельн, над яким панує собор – „Дом“. Цей „Дом“, справді, щось велетенське, або, як сказав би п. Шульц, — „колосальне!“ Досить зазначити, що він має сто сорок кроків завдовшки й 62 завширшки, а головна дзвініця — заввишки 156 метрів, тоб-то — вдвічі вища за вежу краківського Марьяцького костьолу, яка колись мене так вразила. Цікаве нам сказав той чоловік, який показував собор, — що ця будівля почалася ще з 1248 року, але фактично й до-сьогодня не закінчилася, бо ще не було такого часу, щоб в цім соборі не робилися якісь добудування чи ремонти.

Ми з Давидом вирішили, що собор і до-віку не добудується, бо, коли закінчать одну частину, — то друга почне руйнуватись. Досить того, що мармур, з якого будовано собор, цілком уже почорнів. Яка сила всередині колон і які вони всі масивні та величаві!... Чудові ще в ньому й вітражі.

Потім ми заходили подивитись на ратушу та дім „Гюрценіх“, — старовинна будівля, якої мета та ж сама, що Празького „Обецного Дому“ — приймати чужоземних гостей.

Кажуть, що найкраща частина Кельна — „Нове Місто“, але ж не було коли й поглянути, бо через годину їдемо далі Рейном аж до Кобленца, а там знову сядемо на залізницю.

Але ж що мене вразило в Кельні: це, власне, перше німецьке місто, яке зовсім не дивує своєю чистотою. Як раз — навпаки. А тіснота по старих вулицях така, що сливе всі мусять ходити по бруку!

Виходючи з собору, ми зайшли до всесвітньої знаменитої фірми „Марія Фарина" й купили собі по флакону справжньої „кельнської води" (одеколону). Кажуть, що це роблять рішучо всі туристи...

Ну, годі. Треба поспішати на пристань!

Ми їдемо знаменито. На чудовому, чистому, затишному пароплаві, що, як навмисне, зветься пам'ятним мені ім'ям — „Лорелея", ми пливемо по роскішному Рейну, від берегів якого не можна відорвати очей. На пароплаві чимало людей, — хоча ще тільки початок сезона рейнських подорожів. Незвичайно вигідно напів-лежати в плетених „Chaise-longue'ах" *) дивлючись, як випливає місто за містом, чудові за́мки, що раніш мені доводилось бачити лише на ілюстраціях, фантастичні руїни, вкриті „сивою старовиною", як говорить і містер О-Фонель.

А він це любить. Взагалі старовина, історія — це його найулюбленіщі речі. А як він зацікавився Україною, — аж я здивувався! Він і сам чимало знає, бо давно цікавиться нашою стороною, бачив старовинні портрети багатьох наших гетьманів, знає „Кобзаря", бачив всякі наші п'єси й каже, що за часів Богдана навіть Європа добре знала Україну. Він же тепер цікавиться Україною, як стороною, де — по його думці — знову так широко повстане „національне питання", що знову вся Європа знатиме й говоритиме про нас.

Дай, Боже! Це мене страшенно тішить!

Але про все це — иншим разом: на морі. Тут тільки зазначу, що я вже зробив добру виміну: містер буде продовжувати вчити мене англійської мови, бо я дуже мало знаю, а я його — української. Добре, що зо мною „Кобзарь"!...

Одже — про Рейн.

Коли ми виїхали з Кельна, — сам Кельн видався нам зовсім иншим: такий величавий, такий мальовничий, що ніяк не подумаєш, що він в середині такий не охайний. Мушу, звісно, додати, що неохайний, порівнюючи з Монахином, Дрезденом чи Липськом, а не з Київом, чи Полтавою... А ще мушу додати: „на мій великий — превеликий жаль"!...

Од Кельна йде міст до маленького села на другому боці — Дейтца. А вже далі — по берегах послались чудові ліси, сила виноградників, — і все це вкрилося свіжим, зеленим листом. Береги надзвичайно оживлені: сила човнів, більших і менчих пароплавів, мото́рів. А я дивлюсь і думаю: наскільки ж то кращі вони видавалися б мені, як би о́біч зо мною була й Гільдхен!... Ех!.. не буду себе мучити...

* * *

*) Chaise-longue — довгий фотель, подібний до канапи.

Ми проїхали Маріенбург, Веселінґ і під'їхали до Бона, де був більший зупинок. Це — незвичайно красне місто на горі, по якій терасами спускаються до берега вілла за віллою, що стоять в роскішних садках та виноградниках. Тут народився Бетховен, тут же тепер один з найбільш знаменитих німецьких університетів.

Власне, від Бона починається справжня краса Рейна. Досить рівні береги відціль стають згóристими й з кожною хвилиною приносять щось нове, мов в синематографі.

Особливо чудове враження роблять островú, що, наприклад, ми бачили біля Роляндсека. На одному з цих островів потопає в садках чудовий на вигляд манастирь. Мені про нього розповідала ще Гільдхен, бо в цім манастирі живе її тьотя. Ах! Гільдхен, Гільдхен! Я скрізь бачу тебе!...

На городській горі — мальовничі руїни колишнього замка... І що-далі, — то все наче краще! Могутнє враження ще робить Броль з своїми руїнами і т. д. До-речі, сила мостів. Я налічив від Кельна до Кобленца аж дев'ять.

Я їх одмічав та одмічав, а потім згадав оповідання татуся про нашу знайому, пані Ахтюгенкову, яку ще ми дражнили „курячою ногою", бо вона була така кощава й наче зломана в попереéку. Якось тато оповідав, що, коли він поспитався, де її син, то вона йому сказала:

— „Ах, і не спрашуйте: всьо по загряницях та по загряницях волочиться! Повєріте-лі, й сама я не знаю, чого тільки туди люде їздять? Як часом, бувало, приїде мій Гриша, а я його спрашую: — „Що ж там видів інтересного?" — то він і говорить: — „Мостú, мамінько!" Та ще й так непристойно звуться, — звиніть за вираженіє, — „брюки". Так, ото — говорю йому — чи ж варто по загряницях таскатися, щоб на ті брюки дивитися?! Мало разві їх і у нас, у Полтаві?...

Або як почне росказувати про идолів, про всякий статуй, про якусь „Манєру Медицинську", котора, звиніть за вираженіє, стоїть цілком нáгла, як мать родила, тільки руками затуляється, — то я тільки плюну, та й кінець. Тьфу, Господи, „помилуй нас грішних!"

Колега Давид саме їв чоколад, коли я про це оповідав, та так він похлипнувся зо сміху, що аж посинів. Ми з містером О-Фонелем полякалися навсправжки.

Вони кажуть, що я добре росповідаю анекдоти. Не знаю, але ж тепер, коли тільки хтось скаже слово „брюки" чи „Brücke"*) або „Манєру" згадаємо, — то ми всі аж качаємось зо сміху, хоча, власне, й нема чого...

Я дуже задоволений, що не поїхав просто з Бремена. Мало того, що я не бачив би чарівного Рейна, але ж я в самотині безмірно, страшенно б сумував, — а то — навіть нема часу й замислитись. Та ще лагідна вода, прекрасні пейзажі, спокійна плавба — все це якось заспокоює мою душу. До того-ж і містер, і колега незвичайно хороші й славні люде. Давид дуже багато знає й, як каже містер, з нього буде видатний музикант.

---

*) Brücke — міст (по-німецькому).

Над-вечір ми приїхали до Кобленца. Ставало холодно й не було жаднаго резону їхати вночі водою. І містер дуже добре розрахував, що ми не поїхали далі Рейном. Кобленц, — що стоїть на пригорку в тім місті, де Рейн зливається з Мозелем, — дуже гарне місто. Тут, справді, чудові „брюки", яких, здається аж три, й прекрасні величезні будинки по-над Рейном. Тут же є величезний памятник Вільгельмові.

Ми добре повечеряли з справжнім рейнвейн'ом. Містер О-Фонель каже, що він рішучо відріжнявся від тих „рейнвейн'ів", які дають в Ірландії. Ріжниця ж вся в тім, що тут у вині дужа багато „вейна" й мало „Рейна", а в Ірландії — навпаки, найбільш „Рейна" й найменч — „вейна"...

Позаяк я згадав, що, виїздючи з Бремена, не заявив ні на пошті, ні в готелю, що, коли б мені була якась кореспонденція (од Кобця чи Гільдхен), куди її послати, — то я подав з Кобленца депеші...

Ніч проспимо у вагонах, а завтра вранці будемо в Швейцарії. Шкода, що проїдемо вночі Страсбург і я зовсім не побачу Ельзаса! Ну, та не можна ж бачити всього, що є на світі. І так вже боюся, що швидко все переплутаю: така сила вражінь.

Ні, таки добре я зробив, що роспочав свої записки!

2-е Червня, — Швейцарія.

В Базелі ми затримались всього на півтори години. Може його й цікаво було б подивитись, але ж нема часу, та й містер О-Фонель каже, що Базель „найдужче знаменитий тим, чого в ньому тепер нема, а саме: тут народився Бёклін, який вже вмер"*).

Через три години ми вже приїхали до Берна. Це, — перша столиця європейська, якої я в своїх мандрівках не обминув. Але, по правді кажучи, радість не велика, тільки-що ніколи писати.

В 6 годин увечері будемо в Лозані, а на-ніч — в Женеві, де ночуємо й пробудемо цілий день, аж до завтрашнього вечора.

Знову я сижу у вигідному плетеному „шезльонгу", дивлюся на зелену й прозору воду Лемана (Женевського Озера), таку чисто, як в Ізарі, й спокій та журна ту́га наповнюють мою душу.

Справді, озера в Швейцарії — це щось таке чарівне, що його не можна й змалювати словами. Сказати б поетично: це — якась пісня природи, чи її радісна усмішка, яка тим більше сяє щастям, що бачиш її на такому похмурому обличчі темно-фіолетових гір, вкритих чорно-зеленими лісами. Взагалі, коли б не озера, особливо чарівно-казкове Женевське, — то Швейцарія мені б зовсім не вподобалась. Спочатку я навіть боявся в цім голосно

---

*) Беклін — всесвітньо-знаний артист-маляр.

признатись, але ж зо мною цілком погодились і мої попутники, бо їм вона те-ж не до-душі. Такі тяжкі ці похмурі, темні й грізні гори, неначе вони гніваються на все; такі вони незграбновеликі, що за ними ніде не видко світа Божого. Немов би втрапив у якийсь велетенський колодязь, з якого ніде не можна видряпатись на широкий простір, побачити óбрій, безмежну блакитну просторінь крайнеба.

Але, власне, мені не тільки це не подобалось. Якесь прикре враження роблять на мене й тутешні люде, особливо швейцарські німці: незграбно великі, вайлуваті й, — як мені здається, невиховані. А вже жіноцтво, — то просто на-прóчуд погане й з такими величезними ногами, що, коли б якась тутешня пані захотіла купити собі калоші, то мусіла б купувати в двох крамницях по одній штуці, отій, що завше стоїть у вітрині на рекламу!

Взагалі тут, в Європі, багато великих на зріст жінок: чешки, німкені, але найбільшими видалися мені швейцарки (теж німкені). Француженки чепурніщі, але ж і ті противні; принаймні одна, яка налякала мене так, що в мене аж бриль поліз з голови.

А було це так. Коли ми їхали від Берна до Женеви, то в мене, — мабуть від цілого дня їзди по тунелях, в яких неможливо смердить чадом з кам'яного вугілля, — трохи почала боліти голова. Я пішов до вагону, а містер з Давидом зостались на площинці. У вагоні було порожньо, лише проти мене через один рядок лавок сиділа якась панночка: невелика й пристойна на вигляд. Коли я сів, — то вона враз засміялась, просто дивлючись мені у вічі, а потім якось страшенно неприродно скривила обличчя. Спочатку я нічого не розібрав; потім глянув на неї ще раз, а вона мені знову — те саме. Й такі якісь страшні пробігли корчі у неї на обличчі, що в мене аж мороз покотив по-за спиною. Я одвернувся до вікна, але ж не міг утриматись і глянув на неї знову, так з-коса, напів-ока. В неї палали очі, рот був розтулений, губи трусились, і мені здалося, що вона, як кішка націляється, щоб плигнути на мене. Я неможливо злякáвся, бо побачив, що вона — божевільна; схопився й прожóгом кинувся до дверей, ще й по дорозі добренно вдарився коліном об лавку.

Коли ми через кілька хвилин всі втрьох заглянули у вагон, то побачили, як вона гірко ридала, рвала на собі брилик, волосся й шалено скреготала зубами. На першій станції ми сказали про те кондукторові й він кудись її повів.

Мені було незвичайно погано на серці.

Але ж протягом цього дня ми вже бачили кількох так званих „кретинів," тоб-то — дурників, з довгими руками й величезними, як кавун, головами. Зустріли також трьох з такими вóлами, як добрий кулак. Кажуть, що в Швейцарії взагалі чимало всяких хворих, що не сповнá розуму...

Не зробив на мене враження й Берн. Він так зветься через те, що ніби-то, коли швейцарці хотіли заложити це місто, то ухвалили його назвати іменем того звіря, якого вони зустрінуть першого в лісі. Цей звірь був ведмідь. Вони його й вбили на

тім місці, де теперь стоїть їхня столиця. Тим-то знаком (гербом) кантона Бернського й тепер є ведмідь, і цього ведмідя в ріжних зображеннях бачиш на кожному кроці.

Мало того, тут, недалеко біля Нідекського мосту й досі є ведмежатник. Це — глибока кам'яна, вимурована в землі, яма, в якій тримають кількох бурих, брудних і обдрипаних ведмедів.

Було якесь свято, а через те біля тої ведмежої берлоги згромадилась сила-силенна бернців, які стояли над ямою, сміялися з тих несщасних ведмедів, що ловили хліб, моркву та инший харч, який їм кидали люде, або вилазили в-гору по стовбурах дерев. Мені та Давидові ця картина видалася й нудною, й сумною, але місцевим „тубольцям", очевидно, така забавка дуже до-вподоби, хоча від неї й гидко тхне.

З будівель мене зецікавили лише старовинні мійські ворота з вежою, на якій знаменитий „орлой" — дзигарі. Коли приходить повна година, вони дуже мелодійно дзвонять в дзвони, а лицарь та знов-таки ведмеді починають робити всякі рухи.

Цікаві ще старовинні „аркади", що почастй нагадують краківські Сукениці; величній будинок парламента; старовинний і гарний костьол „Münster", вéжу якого видко зо всіх кутків міста, а над костьольним входом цікаво виліплено картину рая й пекла.

Але що мені дійсно подобалось, — це пам'ятник „Поштової міжнародньої спілки", що стоїть в якомусь парку біля невеликаго ставка. Після київського Богдана та дрезденського Бисмарка це — найкращий пам'ятник. Навколо велетенського глобуса, тоб-то земної кулі — летять, взявшись за руки п'ять жінок: Європа, Азія, Африка, Америка й Австралія. Постаті такі легкі, що не віриться, ніби їх висічено з каменю! А внизу, під земною кулею сидить велика постава, здається, — „Швейцарія"...

Пам'ятник Поштової Міжнародньої Спілки в Бéрні.

В цім парку знаменитий і ставок. В-осенй до нього злітається видимо-невидимо диких качок, що й живуть тута, посеред самої столиці Швейцарії.

Ми обідали тут в досить добрій ресторації, але ж не подобалось мені й те, що кельнерка, коли подала страву, то сіла з нами за столика. Я рішучо не знав, що з нею говорити, а мовчати те ж якось незручно, бо вона може поду-

мати, що вважаєш її за нижчу від себе. Далі, — при сусідньому столику сиділи якийсь панич та панночка, а потім затулились газетою й почали голосно цілуватись. А вже в Лозані ми бачили в кафе, як гості сажали собі на коліна кельнерок. Мене це все дивує, бо в Німеччині я нічого подібного не бачив. Ми з Давидом почували себе ніяково, а містер О-Фонель навіть голосно плювався...

Ах, ще забув записати одну цікаву річ. У Берні є крамниця листівок з малюнками всього світа. Я тут знайшов цілу низку українських карток з малюнками Амвросія Ждахи, який з'ілюстрував пісні М. В. Лисенка. Це картки — київського видання. Я купив всі три серії.

Я дуже цьому зрадів і росповів м. О-Фонелю про свою втіху, що знайшов хоч що-небудь українське навіть в Швейцарії. А він каже, що в Європі є чимало наших пам'яток, і розповів дуже цікаву легенду про українця, яка істнує в Аахені, в Німеччині.

Аахен — це одно з найстаровинніщих міст Німеччини, де жив і помер Карл Великий. Там є знаменитий собор, в якому коронувалося аж 37 німецьких королів. І от, є така леґенда, ніби біля того собору Карл власною рукою посадовив трояндовий кущ. Минуло кілька століть (бо Карл Великий помер у 814 році), а той кущ все ріс та ріс, розкидаючи на всі боки свої віти, що росповзались по соборових мурах. Коли це, не знать з чого, почала тая троянда всихати. Що з нею не робили — нічого не помогало. І от, тоді мійський магистрат ухвалив викопати куща, щоб його посохлі віти не псували вигляду собору. Але ж соборний дзвонарь ніяк на те не згоджувався: він бо дуже любив той кущ і йому було шкода з ним розлучитися. Через те він раз-у-раз прохав, щоб куща лишили ще трохи: може-таки він відойде. Тим часом якось вночі завітав до того дзвонаря невідомий захожий чоловік-чужинець і попросився переночувати. Дзвонарь його пустив. На другий ранок той подорожній почав просити, щоб дзвонарь дозволив йому у нього жити, а він за те йому служитиме. Пристав дзвонарь і на те. А була в того дзвонаря дуже гарна дочка й полюбилася вона чужинцеві. От, він і почав її сватати, але ж батько рішучо відмовив, бо це був чужинець, слов'янин, не католицької віри, а з похождення „русин", *тоб-то українець.* От, тоді захожий, бачучи, як дзвонарь побивався за кущем, і каже, що, коли старий віддасть за нього свою доньку, то він зробить так, що троянда оживе й знову буде цвісти. На це вже дзвонарь не міг не пристати. Тоді той українець і заходився коло куща, тільки наперед умовився, щоб у нього не питали жадного слова, хоч би й що він з тим кущем не робив. А потім пообрізував віти, понавозив відкілясь земли й — диво! — на весну кущ почав рости, а потім на ньому, зацвіли й троянди. Тоді старий дзвонарь впорядив бучне весілля, а потім, як помер, — то той захожий українець став замість свого тестя, дзвонарем Аахенського собора.

От, такі-то наші українці!

Мабуть це був один з тих козаків, що турки продавали їх в неволю по всьому світі!

Я, жартуючи кажу колезі Давидові, що той чоловік, певне, читав книжку Є. Чикаленка — „Сад"!

Ну, припиню писати: заграло сонце й ліворуч розтопленим сріблом блищать верхів'я Монблана. Кажуть, його видко дуже не часто, а тому всі пасажири дивляться на цей найбільший шпиль швейцарських гір. Треба дивиться й собі!..

Ні, нам рішучо не щастить в Швейцарії!

Мали сю ніч таку халепу, що ледве вискочили. Але почну з прикрости, що трапилась мені ще в „Уші", біля Лозани.

Найсамперед: мене не вразила й Лозана. Місто, правда, досить мальовниче, особливо, коли дивитись від університета вниз на провалля, де розкинулись будинки та масивний віядук; або, коли поглянути на роскішне Женевське озеро. В самому ж місті якось нема нічого такого, що б вбірало в себе очі. Може ми не добре роздивились, бо, властиво, тільки об'їхали місто трамваєм та дуже небагато походили пішки. А потім, просто з двірця довгим фенікюлером (канатна електрична дорога, далеко довша, як Михайлівська у Київі) спустилися з досить крутої гори в долину, в манісеньке містечко „Уші".

Тут, в невеликому парку, біля самого Лемана ми чекали пароплава. Обіч по-над берегом сиділа ціла низка перекупок з померанцями та квітками. На віщось вони майже всі переплутали свої кошики довгою мотузкою.

Але, на жаль, я взнав про те занадто пізно! Коли ми були біля берега, я оглянувся назад і зненацька побачив не кого иншого, як свого любого Самзная! Ну, чисто такий же чорний пойнтер, з білими лапами й білою грудниною біг обіч за якимсь паном. Мене це так вразило несподіваністю, що я цілком забув, де я, й невільно кинувся бігти до собаки та й подався поміж перекупками. Ну, звичайно, зачепився ногою за мотузку й ростягся на всю доріжку. Всі ті коші полетіли на землю, перекупки посхоплювались, зчинили страшенний ґвалт і кинулись до мене. А я лежав та борсався, заплутавшись у мотузці, як птах у сільці.

Містер і колега здивовано дивилися на всю цю дику сцену, рішучо не розуміючи, чого й куди я чкурнув, мов той „оглашенний"?! Всилу ми заспокоїли перекупок, у яких я купив на 5 франків квіток та померанців, і потім вже росповів попутникам, що мені приверзлося.

Давид спочатку рішучо думав, що й я „сказився" в Швейцарії!... Взагалі ми потім довго сміялися з цієї пригоди. Але ж я за те дізнався, що по французькому померанці зовуться „L'orange", квітки — „Les fleurs", а мотузка — „La ficelle". Три слова за 5 франків! Шкода, що не запитав ще, як звуть у Франції ґав та роззяв!..

Але ж далі трапилась пригода, вже зовсім не смішна, а надто — мені.

Коли ми припливли до Женеви, то найсамперед пішли найняти собі кімнати. З пристані гарним парком ми попрямували до готелю „Du Nord", що нам рекомендували ще в Лозані. Справді, це — на вигляд великий і добрий готель. Такий важний портьє [1]), до якого спочатку звернувся містер по-англійському, відповів, що він: „Ne parle pas anglais [2]"), а просить говорити по-французькому, або по німецькому. Тоді я почав по-німецькому, бо містер говорить гірше за мене. Але ж портьє мало мене розібрав, бо швейцарці говорять дуже одмінною німецькою мовою, так званим „Schwitzer Ditsch" [3]), який ще більш відріжняється від моєї — баварської. Але все-таки він розібрав, що ми хочемо два малих покої, й вже хотів був дати нам відповідь, але його кудись покликали, а замість нього зостався молодий хлопець. Цей вже зовсім не тямив ні англійської, ні німецької, й О-Фонель почав порозумівати ся з ним по французькому, але сам він цієї мови знає дуже мало. Хлопець вислухав, якось суворо нас обдивився, потім покрутив головою й рішучо заявив, що вільних покоїв нема. Потім подумав і направив нас до иншого невеличкого готелю, близенько від „Du Nord". Ми побачили, що вийшло якесь непорозуміння, але не схотіли витрачати часу на чекання портьєра й подались до другого готелю. Це була невилика старовинна будівля, в якій нас привітно зустріла розмальована пані й з веселим сміхом сказала по французькому, що дає нам два малих покої „саме такі, як ми хочемо", — обіч один з другим. Ми навіть не поглянули на ті покої, віддали їй свої речі, а сами швидче подалися блукати по Женеві. Проблукали ми аж до 11 годин, скінчили день в чудовому парку над озером, в якому відбиваються тисячі вогнів, послухали гарного орхестра і, питаючи кожного зустрічного, якось добралися до свого готелю.

Перш за все нас вразило, що в нижній залі, де ми переходили, була сила народу, досить обдертого, п'яного й крикливого. Як ми вже зауважили, „по швейцарському звичаю" жінки сиділи у чоловіків на колінах, а одна — просто на столі. Всилу ми розшукали господиню, а та засвітила якусь лихтарню й темними, брудними, покрученими сходами повела нас на-гору... Ми побачили, що вклепались: це була якась яма для бернських ведмедів, а не готель. Певне, що самий найгірший на всю Женеву! Ну, та вже не було чого казати: підходило до півночі, втома від цілого дня їзди та ходіння почувалась величезна, й ми, обдивившись брудно-зеленкуваті шпалєри наших покоїв, дуже вбого обставлених, мусили згодитись з „многомовною" резолюцією колеги Давида:

— „В общіх чертях плоховато", — урочисто заявив він, — „однак буде „All right" [4]) і в таких „Chambres" [5]), коли ноги болять!"

---

[1]) Придверник.

[2]) „Не говорить по англійському".

[3]) Швейцарсько-німецький жаргон, як „patois" — жаргон швейцарсько-французький, відмінні від мов німецької й французької.

[4]) „All right" (ол райт) — по англійському = „дуже добре".

[5]) Chambre — кімната (по французькому).

Я враз роздягся й ліг на скрипуче ліжко в менчій кімнатці, та якось потім згадав, що за цілий день не мив рук, навіть після того, як лазив рáчки по землі поміж перекупок в Уші. З великим зусиллям виліз я з ліжка й почав мити руки, але, коли наливав воду, то стукнув глечиком по стіні й вчув вухом якийсь ніби дзвон. Вже витираючи руки, я відсунув трохи умивальник і побачив в стіні мідяний, блискучий шпеник, як цвяшок. Не знать чого, мені закортіло його придушити, й в той мент зовсім нечутно передо мною відкрились маленькі потайні двері. Далі був вузький, темний коридор, як в Лаврських печерях. Я тоді потяг двері назад за той шпеник і, коли їх зачинив, то вони були так хитро сховані в шпалєрах, що їх неможна було й помітити.

„Загадкова річ", — подумав я й почав кликати містера, але той вже спав. Давид теж здивувався, вставати не схотів й ми вирішили, що це — старовинна будівля, але ж в теперішній час та ще в Європі не варт на такі дрібниці зважати. Однак, „на всякий випадок" я поставив під ті двері стільця, а на стільця примостив рýба кам'яну миску від умивальника, щоб вона впала, коли б хтось схотів тії двері відчинити. Тоді, — гадав я — я враз прокинусь. Камізельку, де в мене було з поради Вячеслава Вячеславовича зисподу зашито 1000 марок, — я поклав собі під подушку, — а штани, де те ж зисподу було зроблено кешеню й де було 868 франків, поклав на стільця, біля ліжка.

Певно, що я заснув враз, як тільки притулився головою до пòдушки. Мені навіть здавалося, що я ще й не спав, коли вчув голосний стук та якийсь стогін. Не розуміючи, що трапилось, я враз побачив у потайних дверцятах спину якогось чоловіка в шоферському кашкéті, а потім бачив, як туди ж кулею вилетіла з сусідньої кімнати друга постать з роскаряченими вперед руками, а серед мого покою стояв наш широкоплечий містер О-Фонель в самій сорочці, з голими ногами й голосно лаявся! — „Sakredam! Gott-dam! Чорт ліловий!"...

Я зхопився з ліжка на рівні ноги, мов мене хтось підняв...

Виявилось, що містер прокинувся в той самий мент, коли апаш*) запустив йому руку під подушку. В одну мить містер зірвався на ноги й так торохнув злодія в зуби „боксом", що той заскавулив, звалив стільця й прожóгом кинувся навтьóки, але містер штохнув його ще ногою навздогін у спину, та так, що той, ледве зберігши рівновагу, вилетів у двері, як на „Таубе"...

Ми засвітили свічкú, дзвонили в обидва дзвонки, — але ніхто не з'явився. Обдивились хати: у містера й Давида було все на місці, а в мене щезла з-під подушки камізелька, а з нею й 1000 марок! Тільки зосталися франки, але обидві зверхні кешені в штанях було вивернуто й забрано гаманця з дрібними. Очевидно, злодій не догадався поглядіти всередині.

---

*) Так зовуть французьких босяків.

Всилу ми дошукались господині, у якої всю голову було заверчено папіровими „папільотками“, але ні до чого з нею не договорились, бо вона прикидалась зовсім дурною. Дуже довго ми не спали, а вранці ходили в полицію, мали досить мороки, — але ні камізельки, ні моїх марок нема й по сей день. Правда, нема чого казати: нам обіцяли знайти й прислати, навіть записали, що пришлють в Сидней!... А ти, Максиме, жди!

Окрім того, коли ми сказали, що ночували в цьому готелі, то полиціянти неначе посміхалися, а потім дивувалися, чого ми не спинились у якомусь кращому? Взагалі, нам не щастить у Швейцарії, хоч вона й відома дивовижною честністю своїх мешканців...

Але, що мені до того, чим відома Швейцарія, коли я зостався в драматичному становищі? Негайно послав депешу Кобцеві, щоб він якось мене порятував, виславши хоч трохи грошей до Іокогами. Добре ж, як встигне!..

За тією халепою ми загубили пів-дня, мусили зректись надуманої подорожі до Шамуні під Монбланом, і до вечера прошалались по Женеві, яку я тепер добре пам'ятатиму!

Іздили трохи на човні, що в руках у містера летить, мов стріла; дивились, як серед міста на мостáх ловлять хлопці рибу без жáдних поплавків та вудилищ: сама звичайна нитка з гачком! Добре їм так ловити, коли тут така прозора вода, що рибалка бачить, як риба вхопила приманку, і тоди її витягає. Ні, брате, половив би ти з таким пристроєм на Ворсклі!

Ще кілька разів подивилися на снігові верхів'я Монблана, якого було видко й сьогодня, наслухалися вулишних італійських співаків і, „поминаючи лихом“ цю столицю „Французької Швейцарії“, увечері сіли в потяг, що поніс нас до Марсейля *).

* * *

Я прокинувся лише біля Авіньона, тоб-то майже не бачив Франції. Доведеться, може, побувати иншим разом, і особливо в Провансі. Бо про Прованс найбільш цікавого росповідав містер О-Фонель. Він визнає, що провансальці мають стільки відмінного від французів, майже, як ми від москалів. Це особливо стало видко з творів їхнього великого поета, Фредеріка Містраля, якого можна вважати за провансальського Шевченка. Сáме тепер Прованс переживав національну жалòбу, бо в березні помер цей їхній „кобзарь“ — Містраль.

---

*) Мушу тут зазначити, що, коли я комусь оповідав мої швейцарські пригоди, — то кожен дивувався й говорив про уславлену швейцарську красоту природи та всім відому чесність швейцарців. Можливо, що мої враження випадкові, але ж все, тут написане, — дійсна правда, на жаль, пережита мною особисто.

(Відень, 1916 р. *М. Крушенко.*)

Ото ж, останній день в Європі я перебуваю на французькій землі, на яку так нахвалявся пан Шульц. Одже, коли я бачу марсейльців, то мені тяжко згадувати слова Шульца. Не знаю, чому, але мені тутешні люде незвичайно симпатичні. Вони всі такі рухливі, голосні, говіркі й веселі. Особливо на Старій Гавані (Vieux Port) та на надбережній страшенна метушнина й гармидер. Куди ж порівняти до Бремена! Там хоч і величезна коломашня, але ж, каже справедливо містер, там скрізь навколо почуваєш німецький порядок, твердий закон і не можеш забувати, що це дозволено, а те — ні. А тут, здається, кожен може робити, що схоче, й нікого тим не здивує. О-Фонелю також подобаються марсейльці й він каже, що вони дуже відріжняються від французів. Коли їх рівнати з парижанами, то вони загалом виглядають так, як — наприклад — монахинські баварці проти берлинських прусаків. Тільки містер запевняє, що вони — хвастуни, як діти, й дуже ледачі та нагадують йому цвіркунів, що роблять багато гаміру, але мало діла. Кумедно, наприклад, що марсейльці завжди говорять з приводу головної вулиці Марсейля — Канебьєр: — „Як би Париж мав Канебьєр, то він був би маленьким Марсейлем!“ *).

Я не бачив Парижа, але Марсейль мені, дійсно, сподобався найбільш рухливим життям юрби, ясним небом, теплим блискучим днем й чарівнім прозоро-синім морем. Ми ходили по великому місту, що по числу мешканців є третім містом у Франції, дивились на чудові будівлі, між якими — на диво — нема жадної старовини, величезні вітрини крамниць Канебьєра, були по великих галасливих каварнях, де виром крутилася ріжноманітна юрба, на-швидкý оглянули чудову галерею, де є знамениті образи Рюісдаля, Перуджино й багатьох славнозвісних старовинних малярів, були в чудовому ботаничному саду. Звісно, Марсейль не може похвалитися чистотою, як німецькі міста, але в ньому є якась притягаюча сила. Особливо — море! Наскільки це краще „Німецького“, — а на надбережній неуявимий рух, біготня, ї — здебільшого — жартовливий, радісний гармидер. Видко, що марсейльці, справді, дуже люблять жартувати.

В Марсейлі.

Ми з Давидом, наприклад, побачили в рейді ні до чого неподібний, чорний корабель, що, мов якась величезна низька скриня,

*) „Si Paris avait la Cannebiére, Paris serait un petit Marseille“.

тримався на воді. Ми думали, чи то не військове яке судно, й прохали містера роспитатись, що то за кумедія? Але кожен нам відповідав:

— Та то ж „Пендераклі" — старий турецький кофейник! А ви й не знали?

— Та хіба ж ви не знаєте? — То ж пантофля султанової бабуні!...

Тільки ми й дізналися, що зовуть його „Пендераклі" чи „Пендераклія", але що воно за судно — таки допитатись не змогли!

Мені тутешня обстанова життя так подобалась, що я радий би й довше пробути в Марсейлі, але на рейді стоїть блискучий, спокійний велетень „Гамбург" — пароплав „Північно-Німецького Лойду". До пароплава увесь час підпливають боти та парові човни й він понесе нас завтра по цьому — синьому морю в далекі від Європи краї.

Ми черкнемось Африки, пропливемо під Азію, будемо біля Борнео, заглянемо в Китай й тоді опинимось аж в „Країні Вранішнього Сонця" — Японії!

Просто голова йде обертом, як подумаю, куди мене несе доля! І це я, Максим Крушенко, полтавський бурсак, якого всякі „Чехоні" силкувались зрізати на іспиті за те, що він сказав не „вообще" а „взагалі"! Ех, людці! Та я тепер можу вам сказати й „allgemein"[1]), і „the all"[2]), і „vůbec"[3]), і „w ogóle"[4]), і навіть „en général"[5]).

І на всіх мовах світа я скажу вам, що ви „взагалі" не були вчителями, а лише тими дресировщиками, що дресирували нас, як малих звірят, головне на те, щоб ми зненавиділи вашу „божественну" науку, „возлюбили вселенську смазь", уміли вибріхуватись та викручуватись.

А втім — яке мені до вас діло? Може я через „жабьячі церковні співи" й зостануся без шкільного диплома, але ж принаймні вивчу географію!.. Ви бо навчали мене весь час про небо, а я сам вже студіюю землю, а з завтрашнього дня почну й студії моря!..

Як тільки воно мене прийме? Не знаю, чого, але мені якось моторошно. Наче терпне душа, коли подумаю, що завтра я відриваюся від землі й довго не матиму з нею безпосереднього звязку. Згадую невільно гарне оповідання Потапенка про бідного Захара, що жив емігрантом за границею й мав за найбільші святощі рушник з написом „Любому Захарові з рідної України" та пучечку рідної землі. Тепер я починаю розуміти того сердешного й сердитого Захара. Яка шкода, що я не взяв з собою хоч би малісенької коробочки землі з свого саду!

Конче напишу Олексі Івановичу, щоб прислав мені в Японію. Він добрий — зрозуміє мене й не відмовить виконати цю мою примху...

„Взагалі" по: [1]) німецькому; [2]) англійському; [3]) чеському; [4]) польському; [5]) французькому.

Ми з колегою Давидом щось дуже часто згадуємо про морську хворобу й купили вже собі грілки на живіт...

А може це й не так страшно!

---

5 червня, 5 годин ранку.

Я — на морі... Чудовий ранок, роскішний краєвид, казковий Марсейль, синє море з рожевими зайчиками. Ми ще стоїмо на котвиці, пароплав нервово двигтить, густий дим викочується пухнатими, сивими клубами з величезних бовдурів й наче несе на землю мою чорну журбу до тих милих, що зостаються там...

А в мене болить голова й часами жовтіє в очіх. Що це? Не може ж то бути, щоб це була морська хвороба, коли ще навіть ми не пливемо, коли все ще стоїть нерухомо наш „Гамбург" і ми почуваємо себе так само, як на надбережній!

Але я повен óстраху! Ну, що, як і справді я не можу зносити плавання? Е ні! Це ж дурниця! Не може того бути. Всі ж кажуть, що, коли маєш силу волі, то можеш витримати без немочі навіть велику хвилю. А хіба ж я не маю сили волі?!

О!.. Реве, як дикий звірь, сирена, скреготять котвиці... Зараз відпливаємо. Щасти, Боже, на довгий шлях!

Чимало людей хреститься, ті плачуть, ті починають махати ріжнокольоровими хусточками.

Прощаюсь думкою й я з усіма тими, хто, хоч коли-не-коли, згадає, зоставшись „на землі", й про тих, що „в морє далече"...

Але, що таке? Так сильно стукає в скронях?!.

* * *

На „Гамбургу" небагато людей: це, — як каже містер О-Фонель, — і добре, і зле. Добре тим, що далеко повільніще їхати й буде менче турбот від пасажирів, а погано, — бо швидче з усіма перезнайомимось і швидче всі вони обридуть. А це вже неодмінно...

Але я все приймаю без іитереса, бо я захворів чортовою ангиною й маю побільшену температуру та дере в горлі. Дивна річ — я такий дужий, а хворію так: ні з сього, ні з того. В Марсейлі ми почували пекельну спеку й я вряд іззів дві порції замороженої кави, а тепер замість того, щоб дивитися повними очима на красоту водяного простору, на чудовий вигляд Марсейля, — такого шиковного з морського погляду, любувати спокійним, як Леман, морем, — я що-пів години йду в свою каюту качатись на ліжку... От, ми минаємо Тулон; чути дзвін: то кличуть до сніданку...

Аж шкода мені: такий роскішний обід! Квітки, вино, чудові риби, якесь холодне солодке! Я так люблю все морожене, а не можу нічого їсти. Проковтнув лише риб'ячу юшку та білу каву.

Але, що обід? Мені шкода, що в мене заточується голова, і я $^{9}/_{10}$ часу валяюсь колодою в каюті. Мало-мало не проморгав був дельфинів. Спасибі Давидові: прибіг мене покликати. Як вони красно вигравають на воді, плигаючи за пароплавом! Їх було аж вісім чорно-зелених почвар, забільшки з чоловіка кожний, і вони з пів-години гналися за пароплавом. Ці дельфини вже добре знають, що відціль може бути для них якась пожива! Їх так і звуть: „морськими жебраками", або „морськими свинями."

Ні, навіть не впишу; лягаю й сплю. Може до завтра якось викачаюся. Мене вже оглянув німець-лікарь, дав полоскання з борного квасу, бури та йоду й велів замотати горло, а на ніч — спиртову пригрівку.

Тепер, коли я з замотаним горлом, — то просто незручно виходити до салону чи на палубу.

Я тільки поткнувся, — а якась розмальована пані, що їде з дітьми, вже питалася, чи в мене часом не обкладки́ (тоб-то „діфтерит")?...

Ну, сьогодня мені краще, хоча на цей раз моя подорож почалася нещасливо...

Вже добре видко Корсику й Сардинію. Ми поїдемо поміж них.

Які скелисті високі береги у цих островів, блискучим снігом покриті гори, на Корсиці випинається в гору гострий шпиль — Боніфаціо.

Тільки ж нема коли писати: хочеться як найбільше вхопити вражінь, як найдужче надихатись цим палючим, але роскішним повітрям, вдивлятись в кожну зміну чарівного, синього, як кобальт, моря, над яким блискають срібні чайки...

7-е. Відпливаємо від Неаполя. Навпроти нас стоїть загадковий Везувій. Тут ми спинялись майже на 6 годин. Я й не думав, що моя нога побуває також і на італійській землі, на землі, де жив великий Гарібальді, про якого з таким захопленням розповідав мені й Давидові містер О-Фонель. Десь тут же, на острові Капрі, жив і наш великий чоловік — письменник Михайло Коцюбинський... Про це ще говорив покійний тато.... І тепер, коли ми відпливаємо від цього раю (яким він здається здалеку), починає ледве помітно куритись Везувій.

Як приємно, після двох днів пароплавби, спуститись на землю й почути під ногами справжній, нерухомий ґрунт! Я написав „нерухомий" й невільно засміявся! Саме тут, під Везувієм, може найбільш рухоме місце землі у всій Європі! Бо й справді, історія знає з 79 року по Рідзві аж по 1906-й — 29 страшних землетрусів, які зробив Везувій. Чого? На що? — Ніхто того не відає, але ж невільно гадаєш, коли дивишся на вузькі, смердючі, фантастично загиджені вуличкн Неаполя, — коли бачиш цих голих, брудних, якихсь безтолкових, на перший погляд, крикунів — не-

аполітанців, що часами ведуть себе привселюдно на вулицях, як справжні дикуни, котрим не відомі елементарні приписи громадської пристойности; коли бачиш, як обліпили вони своїми білими хатинками увесь Везувій, так що зостається враження, ніби на десятки верстов розкинулось одно безкрає село, — галасливе й брудне всередені й тільки здалеку мальовниче, — коли нарешті маєш нагоду спізнатись безпосередньо з цими набридливими й нечистими босяками: то невільно почнеш думати, що Везувій заливає їх лавою, засипає попілом, побиває камінням, рушить їхні будинки, гнівно трусить всю ту землю зі злости, намагаючись зкинути з себе й своєї роскішної землі те людство, що не хоче шанувати й підтримувати казкової краси природи!

Фу, якого я встругнув періода!...

Коли я сказав цю свою думку містеру О-Фонелю, він цілком зо мною погодився. Йому, вихованому в умовах строгої стриманости, розмірености, й, як він каже, „раціональної поведінки“, — неаполітанські лодарі та обшарпанці, часто в буквальному смислі слова, Sansculotte и*), видаються так само якимсь, занадто скороспілим витвором природи...

Ми були в самому Неаполі тільки дві години, — бо спочатку довго не спускали нас на беріг, а потим ми поспішали, щоб не спізнитись, (ніхто не знав напевне, скільки простоїть „Гамбург“).

Однак, навіть за цей короткий час неаполітанці встигли нас двічі одурити: я купив дуже гарненьку статуетку з „лави“ — копію Венери Медицейської, за яку заплатив чотири ліри та те ще, після довгого торгу, бо продавець хотів спочатку 8. Але ж на пароплаві ми роздивилися, що то — гипс, підмальований під „лаву“, а ціна йому 10—20 чентезимів**). Давид та містер також зробили де-які придбання, і також крамарі їм здали решту такими грішми, що ніде не ходять.

Але ж в „салоні“ пароплава, коли ми росповідали про це, з нас майже ніхто не сміявся, бо всіх, хто побував на бе́резі, — всіх до одного було в той чи инший спосіб одурено... І аж тепер, коли ми вже пливемо блакитною Неаполітанською Затокою, — мені ще й досі наче смердить тим диким пахом зіпсутої оливи та гнилої риби, що ними так провонялися вулички Неаполя!

Ні, рішучо в Неаполь не можна їхати після Німеччини; треба брати маршрут з Опішні, Переяслава чи якогось иншого нашого містечка, бо навіть Марсейль, порівнюючи, виглядає, як салон проти смітника...

Неаполітанці кажуть: „Поглянь на Неаполь і вмри, „бо“ — додав Давид — „нічого більш смердючого не побачиш!“..

Але ж за те здалеку, — яка це Божа краса!

---

*) Sansculotte — безштанько (фр.).
**) Чентезим — дрібна італійська монета.

Ми з колегою майже цілий день — на палубі. Він за ці дні помітно поздоровшав, став чорний, як вугіль, тільки біліє його полущений тонкий ніс та блищать чорні очі.

Я теж помалу запалююсь, однак я ще тільки червоний, бо не догорів як слід, через ті два дні лежання в каюті. Але тепер почуваю себе майже добре й, як що завтра дадуть на обід морожене та мазаґран,*) — то нажену й те, що втратив раніш. Взагалі мені тут страшенно хочеться їсти, хоча й дають величезну силу й рішучо немає ніякої роботи. Навіть пишу дуже мало, ото тільки, що англійські розмови, але ж то — не праця. Правда, це через те, що в-день дуже припікає, а у-вечері, коли всі повихо́димо на палубу, — починаються цікаві оповідання.

Дуже практично вчить мене містер мови: спочатку тільки те, що потрібно знати в дорозі та при практичних розмовах. А сам просить вчити його так, щоб він міг розуміти книжку. Одже, виходить, що одночасно я вчуся й практичної й літературної мови. І, дивна річ, чи може того, що я вже звик в жадній мові не бачити нічого смішного чи кумедного, як те мені здавалося цілком по-дурному раніш, особливо в Празі, де я кепкував з чеської мови, чи може, й справді, я маю такі здібности, — бо ж учився в Монахині лише місяць, — тільки мені дуже легкою видається англійська. Навіть далеко легша, як була спочатку німецька. Я вже дуже багато розумію з розмови; одно тільки важко: ніколи не вгадаю, як писати те чи инше англійське слово, бо весь час одна й та сама літера вимовляється то так, то инакше. І справді, угадай, чому „уайн" треба писати „wine" а „фіш" так само „fish". Чи „сольт" — „salt", а „хем" — „ham"?**)

І якими тільки мовами не говорять тут люде?! Але ж, здається, по українському тільки я один. Ну, та я ж сподіваюся, що до Японії колега Давид так само вже говоритиме добре, бо він два літа жив на Київщині в Черкасах, у свого дядька, також деревопромисловця, як і його тато, — й тоді ще де-що засвоїв з нашої мови. А що до містера, — то я не дуже певен: йому тяжко говорити, але він багато розуміє.

Ну, кидаю. Починаємо свої „1000 кроків", які ми проходимо по староримському звичаю регулярно що-дня по променадній палубі перед тим, як лягати спати.

Під час цієї прохідки бувають найцікавіщі розмови.

* * *

Сьогодня, перед тим, як лягти спати, ми в'останнє глянули на Європу. Коли ми обхо́дили Сицілію, то видко було блискучу скибу — то вогні Месіни... Тепер ми вже „взяли курс" на Африку й спинимось аж в Олександрії. О-Фонель розпитався капитана й каже, що буде час на хвилину побувати в Єгипті, в Каїрі!..

---

*) Кава з кригою.

**) Wine — вино; Fish — риба; Salt — сіль; Ham — шинка.

Мій шлях по Європі.

Максим Рильський

Мушу конче записати вчорашню цікаву розмову з містером Патриком О-Фонелем під час нашої „тисячоходки“. Правда, вона вчора затяглася й ми покинули лічити кроки, а ходили мало не до півночі.

О-Фонель, який дуже багато знає, бо він чоловік учений, почав розмову про те, що Корсиканці, власне, — не французи, а припоєні до Франції також насильно, як, наприклад, Ельзасці — до Німців. Потроху ми перейшли взагалі на розмову про „національне питання“, й він почав оповідати про свою рідну сторону — Ірландію, якій „вільнолюбива Англія“ рішучо не дозволяє жити так, як хочуть ірландці. І, коли він росповідав про ті ріжні надсильства, а часто — то й просто знущання, яких допускаються англійці до ірландців, то я не хотів йняти віри. Досить сказати, що в Ірландії ні в суді, ні навіть в школі не дозволено мови гаельскої, якою говорять Ірландці. Часами „бріти“ *) так само тиснуть ірландську мову, як москалі нашу, бо вони так само вважають гаельску мову мужичою, а свою — панською. Теж саме помічається навіть й поміж ірландцями, що у нас: пани, багатирі та всяка ірландська шляхта, тоб-то — *ірландські „тоже малороси“*, що звуться не „лордами“, як в Англії, а — „лердами“, ця шляхта призирливо ставиться до простого народу, глузує з його мови, стародавніх гарних звичаїв, повних поетичної, почасти ще поганської, краси. А вже що до самих англійців, —

*) Инша назва англійців; від „Брітанія“.

то ці вважають ірландців за нижчу расу, як американці — чорних, або німці — чехів. Ірландців не пускають на урядові посади в Англії та навіть часто й в Ірландії; переслідують їхню віру, бо ірландці майже всі католики, а англійська церква — єпископальна, англиканська. Часами, то навіть не вільно вчити закона божого, бо в школі він викладається по єпископальному, а через те та через чужу мову ірландці ненавидять „чужу“ їм школу й мало до неї ходять. Ото ж, в Ірландії й досі сила зовсім неграмотних. А неграмотність (анальфабетизм) доводить до того, що вони не можуть конкуровати з англійцями, завжди „пасуть задніх“, а ті — пани часто їх ошу́кують. Найгірше ж доводиться терпіти ірландцям від тих англичан, що оселилися в Ульстері й мають всякі підтримки від англійців з Великобританії.

Ірландці, один з найстаріщих народів Європи — переважно селяне, що займаються скотарством та свинарством, а з цього при всякой нагоді глузують англійці, хоча, тим часом, вони так само розводять відомих на весь світ свиней: білих (йоркширів), чорних (беркширів) та рудих (тамворсів), а за це ж саме з ірландців і глузують.

Через малу культурність ірландського селянства, воно, як і наше, далеко бідніще, ніж могло б бути.

Але ж та некультурність захищає його від поангличанення, заховує в ньому природню вдачу — спокійну, ласкаву, веселу й трохи наївну, — заховує чудові леґенди, прекрасні казки, подібних яким мало хто має з инших народів, заховує пісні, що по своїй будові дуже нагадують наші — українські.

Пісень вони мають, справді, багато: історичні та героїчні, що мені видаються подібніми до наших дум, бо їх і співають сліпі співці, наче наші кобзарі; релігійні, — як наші канти та колядки, а потім — ліричні, гумористичні, застольні, й так далі.

Деякі пісні, що їх декламував містер Патрик, справді, наче нагадують наші. Вони так само говорять в кожному куплеті про дві ріжні речі, ніби переказують два побічних оповідання.

Наприклад:

„Туман холодний морозного дня
В темряві лісової хащі, —
А моє кохання до тебе
Танцює радісно в серці моєму“...

Це ніби у нас:

„Та туман яром котиться, —
Хлопцю гулять хочеться“...

А одна, то просто нагадує оту нашу пісню про деркача:

„Деркач дере під горою, —
А у мене женишина під полою...
Дери, дери, деркаченьку, —
Та сватай мене козаченьку!...

Так само, як ми, мають ірландці силу прислів'їв та приказок. Містер Патрик говорив їх дуже багато, але мені найбільш врізались в пам'ять такі:

„За ту службу, до якої тебе не кликали, й сам Бог не подякує".

„Тільки візьми кістку, то пес тебе нажене".

„Коли йдеш до пана, — зостав дома й душу й жупана".

„Не дякуй за їжу, поки не ззів".

А одна, то чисто наша: „Життя — дивний чоловік" говорять ірландці, ніби, як і наші люде кажуть:

„Громада — великий чоловік!"

А які, каже містер Патрик, чарівні й глубокозмістовні їхні казки!

Він обіцяв росповісти нам про „Короля Чорної пустині," „про подорож Кондле Горбатого", або про „Червону Качку" та ще инші.

Взагалі все це оповідання зробило на мене незвичайно сильне враження. Я ніколи й подумати не міг, щоби в такій освіченій стороні, про яку у нас дома часто говорили: „От, Англія; от, Англія!" — творилося майже те саме, що в Росії, яку називають „тюрмою народів". От тобі й Англія! Або Франція, яка майже так само душить Корсику, або Німеччина, що не дає вільно жити Ельзасові чи Лотарингії, або Польща, яка тисне нашу Галичину!..

Що ж це таке? Невже ж так тісно людям жити на білому світі, що вони увесь час повинні гризтись і дужчий повинен душити слабшого?!

Чисто, як той Возний співає в „Наталці Полтавці":

„Лев роздирає там вовка в куски,
Тут же вовк цапа скубе за виски,
Цап на вгороді капусту псує...
Кожен з другого дере за своє"...

* * *

Ага, до-речі! Вся народня словесна творчість: пісні, казки, прислів'я, приказки, леґенди, то-що — все це загалом зветься „фольклор".

Але у ірландців на їхню народню творчість ще часами говорять „файрилор", від слова „файре" — тоб-то мавки та русалки, про яких дуже багато оповідається в їхніх казках та леґендах.

З нами на „Гамбурзі", здається, тільки один англієць. Він сгрункий, високий, кощавий, цілими годинами сидить в „шезльонґу" й палить величезну циґару. Здається, це — єдина людина, що й досі ні з ким не зазнайомилась.

О-Фонель спитався про нього у кельнера й той розповів, що то — „Сер Скотт", з-під Чилінгема, „глобтроттер", — тоб-то

постійний мадрівник. Їде він до Японії, щоб пересвідчитись, який найкращий туди шлях. Він вже їздив до Японії з Лондона одним шляхом, потім — великою сибірською залізницею, а тепер їде втретє з французького порту по-під Індією. Рахує дні, припинки й взагалі записує всякі цифри.

Містер О-Фонель, вислухавши це, виняв люльку з рота, плюнув просто на підлогу й не промовив жадного слова.

А кельнер ще додав, що Скотт знає вже всіх класних пасажирів і не знайомиться ні з ким навмисне, поки не вистудіює вдачі кожного, бо він не хоче „розчаровуватись".

Містер плюнув вдруге й попросив кельнера, щоб той більше не згадував йому ні про яких „Скоттів" ні „про жадних скотів" — додав він по російському, звернувшись до нас...

А я згадав про „Сера Скотта" навмисне, бо сьогодня вийшла така кумедія за обідом.

В їдальні ми сидимо обіч: містер, за ним — Давид, а біля Давида я. Біля мене з лівого боку сидять бразильянці, властителі великої торгівлі цукром. Вони не що-давно сіли, здається, — в Неаполі й їдуть тільки до Коломбо (на Цейлоні). Їх п'ятеро і всі з дуже цікавими найменнями: пан Мартінец — „Дон-Домінго", його пані — „Пурифікаціон", один хлопець, років 8-ми — „Хуаніто", другий, років 6-ти, зветься на-пів по жіночому — „Хосе-Марія", й дівчинка років п'ятьох — „Асунта".

Всі вони незвичайно кумедні й одягом, і поведінкою. Дон-Домінго — в широкому, білому костюмі з червоною, як жар, краваткою, в широченному солом'яному брилі з зеленою стьожкою. Пані так напудрена, що з неї аж сиплеться, як з мирошника; вона разів кілька на-день передягається, і все в неї страшенно яскраве, а скрізь — дорогоцінне каміння. Діти — теж неначе з цирку. Вони безнастанно увесь час сперечаються, галасують. Дон-Домінго пробує зо всіма говорити, але його майже ніхто не розуміє, тоді він шкірить свої білі зуби, ляпає по животі свого сусіда й викрикує якісь дикунські незрозумілі речення, наче якась птиця. Пáні трохи знає німецької мови й увесь час починає розмову зо мною та незвичайно ласкаво мені всміхається.

Ну, а діти — то це просто чортенята, особливо хлопці! Увесь час гасають по кораблю, пробують видратись на що тільки можна, зачіпають всіх матросів, кельнерів і т. п. Бояться, здається, лише самого „сера Скотта" бо він, не повертаючи голови, увесь час пильнує їх зі свого крісла, як бульдог.

І от, сьогодня, коли ми посідали обідати, пані Пурифікаціон сіла обіч зо мною, а далі — Хуаніто, Хосе-Марія, Асунта й Дон-Домінго. Звісно, за обідом Асунта кілька разів починала хлипати, бо „Маруся" (як ми з Давидом називаємо Хосе-Марію) кілька разів шпигав її виделкою, видирав серветку, відтягав від столу її стілець і робив їй всякі инші пакости, за що дістав ложкою по лобі від батька й за вухо від матері. Але він до цього так звик, що рішучо на „такі дрібниці" не зважає.

Здалеку, як звичайно, вовком дивився на все це „сер Скотт"; ми з Давидом качалися зо сміху, бо таки, й справді, це було

й смішно, й не дуже пристойно. Тим часом подали компот з дині. Тільки-що Давид хотів був по тому допити своє вино, коли це раптом схопився Хуаніто, плигнув просто на стіл, упавши черевом на мисочку з компотом, що стояла перед його матіррю й перевернувши моє вино, вибив з рук у Давида його шклянку. До того ж він страшенно кричав, як на живіт! Зчинився незвичайний гармидер, в якому ми рішучо нічого не розуміли.

І тільки вже потім, як всі повставали, пані Пурифікачіон всилу роз'яснила нам, що її Хуаніто хотів „врятувати Давида від смерти". І ось через що. У них, в Бразилії ростуть ніби-то такі дині, що після них рішучо не можна пити алкоголю, бо волокна тієї дині від спирту стають тверді, як риб'яча кістка, й можуть порвати кишки. Ото ж він, побачивши, що колега хотів пити вино, — поспішив йому перешкодити.

І справді, це йому пощастило зробити: Давид того вина не випив, а все вилив мені на мій білий зодяг, що я купив собі в Марсейлі.

По обіді, коли я сидів сам собі в салоні й малював в альбомчику, до мене підійшов Сер Скотт і сказав мені кілька фраз, показуючи на блідо-руду пляму на моєму рукаві. Він мені радив при другій нагоді провчити Хуаніто „боксом". Я це догадався не так з його розмови, як по тому, що він приставив мені до самого ока свого великого, білого кулака, який пах сигарою та парфумами.

* * *

Яке щастя, що увесь час море цілком спокійне! Всі дивуються, що ми переїхали Середземне море без жадного хвилювання. Вже давно видко беріг Африки — одноманітна, сіра смужка на обрію, на якій не помітно жадного життя.

Тільки, коли ми вже були зовсім близько біля Олександрії, — беріг враз ожив. Тут кілька пасажирів зходить з корабля й нам буде ще вільніше. Шкода, що не вилазять ще бразилійці: від дітей нема життя всім пасажирам, а мені особисто неможливо набридає пані Пурифікачіон. Я тільки сьогодня довідався, що її наймення визначає — „Введення в Храм". Так само й „Асунта" визначає „Успення". Чи не кумедія?

Містер Патрик жартує, каже, що у еспанців та португальців усе зветься не так, як у инших людей. Наприклад, він запевняє, що португальці називають литку — „живіт ноги", мамку — „ресторан дитини", звірей рахують не по кількости одиниць, а по числу ніг, напр., „400 овечих ніг" — то буде 100 овець...

Взагалі містер якось повеселіщав і його ясні, блакитні очі увесь час привітно до нас всміхаються. Він каже, що пані Пуріфікачіон, наймення якої, жартуючи перекручує на „Потифарічіон" (тоб-то — жінка Потифарова), казиться від теплої години й далі розтопиться зовсім, як смола на сонці...

Ну, приставатимемо до Олександрії!.. Але ж галасу, а кольорів, а метушні! Куди тобі Марсейль! Мов „хинські квітки" в чарівному лихтарі — так все й миготить перед очима... Крапка!

Добридень, Африко!

10-е.

Лаю себе що-дня. І справді, шкода, що раніш я нічого не знав про ті землі, по яких тепер їду. Правду каже містер Патрик, що для того, хто не підготовлений теоретично, гине в дорозі все найсерьозніще й найважливіще, а забірають увагу й зостаються в пам'яти лише дрібні, анекдотичні, або неприємні пригоди, яких чимало можна б було мати, й сидючи дома. Виправдую себе лише тим, що я ж не сподівався тікати з Монахина. А з підручників знаю лише, що кожне місто чимсь „славиться". „Кизляр і Моздок — вином, Вязьма — пряниками, Москва — жуликами"*) і т. д. Тепер, правда, я вже читаю добрі книги про Японію в корабельній бібліотеці, а далі — почну про Австралію.

Але ж шкода, що я виїхав якось на́храпом, не знав маршрута й не міг сказати принаймні Гільді та Кобцеві тих пунктів, де спинятиметься наш пароплав і де можна було одібрати, коли не листа, то хоча б депешу. Одже Давид має телеграму від батьків, що вони здорові й йому кланяються...

Сьогодня телеграфую Гільдхен, щоб вона мені відповіла в Гонконг, або принаймні в Шанхай. Але ж велику пошту матиму лише в конечній станції — Іокогамі.

Ну, це між иншим. Кілька слів про Олександрію та Каїр.

* * *

Перше, що робить враження в Олександрії, це те, що фантастична біганина й гармидер нітрохи не сприяють тому, щоби швидче посувалась вперед якась справа. Всього доводиться чекати незвичайно довго. Рівняючи з Європою, це — до-ціла новий світ. Але ж роздивитись Олександрію, чи взагалі скласти собі якусь ясну картину про тутешнє життя, я не встиг. Зосталось в пам'яти лише якесь миготіння яскравих барв, як після образів московського маляра Малявина, що написав знаменитих „Баб", „Вихорь" та „Сміх". Помітив тільки я, що ще в Олександрії є чимало європейського.

Так само ж у Каїрі європейщина перемішалася з „екзотикою".

Коли ми вийшли з пароплава, то, відбувши всі формальности, враз сіли до потягу, який і повіз нас просто до столиці Єгипта. Незвичайно цікава дорога: пальми, верблюди, темномосянжові фелахи в дивовижних вбраннях, глиняні хуторі та села, й нарешті Нил, близько якого біжить залізниця. А далі — пирамиди! Кумедно вони виглядають здалеку — чисто два вояцькі намети!...

Але їхати тяжко. Ми їхали три години й ці три години видалися мені не подорожжу, а ніби я просидів у теплому ко́жусі в страшенно тісному, дуже натопленому ки́но, — а на екрані пробігала фильма з образами Єгипта... Боліли очі від блиску сонця, боліла голова від дикої спеки, напиналися жили на скронях, спікалися губи. Дяка Господеві, що „Гамбург" стоятиме аж до ранку

---

*) „Жулик" — шахрай (москов.).

й що вертатимемо назад вночі, — бо просидіти вдень ще раз у вагоні три години, — то можна розтопитися на лій!...

Зараз лягаємо спати: єдиний порятунок, та й втома така, що ледве веду пером по паперу...

Маємо добрий ґендель! Перед нашим потягом йшов товарний і з якоїсь причини біля станції „Танта“ він зійшов з рейок. Поки все полагодили, проминуло майже п'ять годин і ми висіділи цей час, очікуючи, коли нас пустять далі, — а як приїхали до Олександрії в сім годин ранку, — то лише в биноклі можна було бачити димок від нашого „Гамбурґа“. Зосталось нас на суходолі 18 чоловік, переважно італійці та німці, а також і відомий, нерушимий, як сам Феліас Фоґ з Жюль-Верна, — сер Скотт.

Правду кажуть, що в гурті й кашу добре їсти! Нема й нам великої біди, а де-хто то каже, що це просто щастя, бо не будемо нудитись в сумних суточках між Африкою та Малою Азією, які звуться Суєцьким Каналом. Маємо аж три дні гуляти по Єгипту, бо, обра-

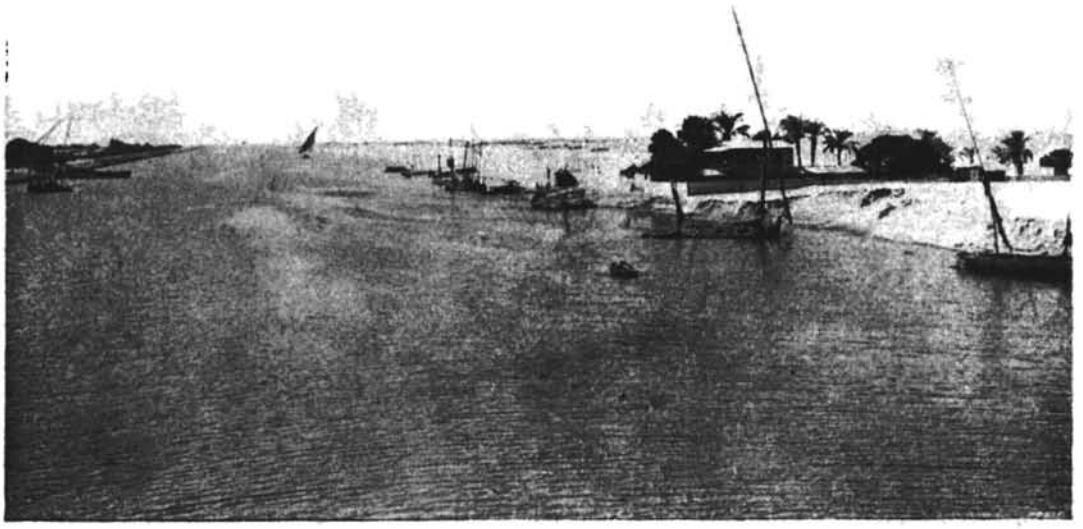

Суецький Канал.

дившись, ухвалили їхати не до Порт-Саїду, куди можемо спізнитися, — а знову повернути до Каїру, а відтіль яким-будь способом — (от, як би на верблюдах!) — доберемося до Суецу, де й посідаємо знову на нашого „Гамбурґа“, якому вже послали кілька телеграм. Послали депеші й до ПортСаїду, а також і до Суецу (міста)

Ми всі раді одному: ще похóдимо трохи по землі й здихалися аж на 2 дні любих „Введення в храм“ „Марусі“, „Успення“ та иншої бразилійської церковщини...

Мене особисто тільки турбує становище мого капшука, який страшенно тане від єгипецького сонця, що дуже помітно з того часу, як з женевськими апашами втекла моя камізелька.

Але все ж таки, я не міг втриматись і купив в Каїрі двох величезних антимахусів, яких сьогодня й пошлю любому Костеві Івановичу у Вороніж. Він не повірить, що я заплатив за них всього 14 франків!

А собі купив так само, як і колега, старовинного єгипецького амулета, зробленого з правдивої бирюзи. Це жук, незвичайно примитивно висічений, а зветься він „Скарабей з Мафката". Таких скарабеїв, подібних на наші „Оленки", носили тисячі років перед тим у великій кількости єгиптяне, бо вони вірили, що ці амулети приносять людині щастя. При нагоді пошлю Гільдхен, коли провірю на собі його чудодійну силу. Перший доказав вже маємо: спізнилися на пароплав. Але колега Давид пояснює це инакше. Він каже, що може, коли б не наші „скарабеї", то ми й сами налетіли б на попередній потяг й розбилися. Може його великий жук ворожить так, а моя маленька „оленка" — инакше. Одно тільки можна сказати, що мій з кращої бирюзи, бо на ньому під сподом є жовтенькі цяточки. А це, — як пояснив нам той араб чи фелах, у котрого купували, — сліди того каменю, на яркому наростала ця бирюза. Це — дуже ціниться!

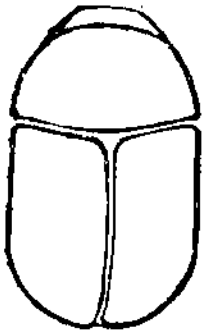

Скарабей з Мафката.

Від капитана „Гамбурга", якому ми послали першу депешу ще з тої станції (Танта), де трапилась катастрофа, прийшла відповідь, що „Гамбург" від'їде з Суецу 13-го, в 8 годин ранку. Маємо ще дві доби й за цей час встигнемо не тільки дуже легко добратись до порту, а ще й зробити маленьку екскурсію...

Знов паримось у вагонах, їдучи знайомою дорогою до Каїру. Як би було знати, можна було б краще просто поїхати до пирамид, а то літаємо в рухливій печі сюди-туди. Єдино, чого ми з Давидом хочемо, — це „плавати кораблями пустині..."

Сер Скотт, хоча й спокійний, але незадоволений. Ця пригода завважає йому полічити всі морські милі, що він повинен був би особисто проїхати від Марсейля до Нагасакі. А для нього це ж найважливіше з усієї подорожі. Принаймні він оповідав, що, коли їхав по сибірській залізниці, то проїхав від Петербурга до Владивостока вряд 9876 верстов. Від Москви до Владивостоку його потяг за 16 день зробив 885 припинок на станціях, зазначених в роспису. Та ще випадково, не в зазначених місцях спинився аж 71 раз, тоб-то всього було 956 припинок, і т. п. речі. Містер О-Фонель каже, що ці всі знання далеко швидче можна придбати з кожного залізничого путеводника й кожному розумному чоловікові рішучо нема потреби бути для того замкненим 16 день у вагоні...

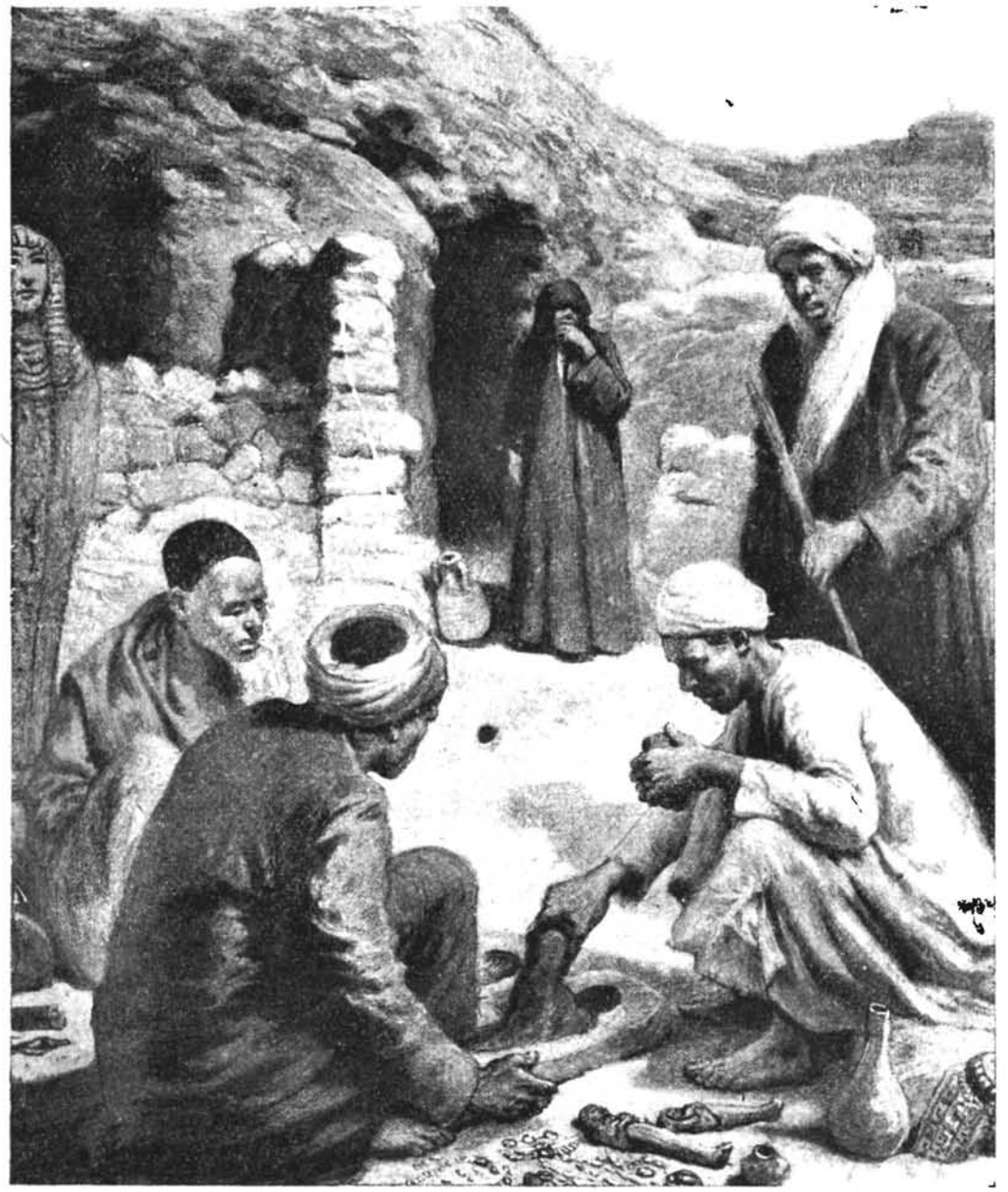

У таких фелахів ми купили своїх щасливих скарабеїв.

13-е. Знову на „Гамбурзі". Після вражінь останніх двох днів, що зоставили по собі згадку, як фантастичний сон, в якому не можеш розібратись, прокинувшись вранці, — почуваєш себе на пароплаві так, наче вернувся до дому. Все чисто, акуратно, привітно й ввічливо. Нема того дикого галасу, якихсь особливих ароматів арабських тіл та запаху ослів і верблюдів, що перевозили нас в досить незручних умовах під нічні музи́ки шака́лів, які гістерично регочуть в темряві парної, африцької ночі. А над вухом жалібно дзизчать комарі...

Незвичайно радісно зустріли нас наші знайомі, а особливо — всі двунадесяті свята Бразилії. Правда, це мене не так вже й тішить, але все ж було приємно бачити нездержиму радість Дон-Домінга, пані Пурифікачіон „со чади".

Але ж що-далі, то все стає тепліше: сьогодня термометр показує в затінку 42 ступні по Цельзію.

Хотілося б так багато записати, так кортить після доброго сніданку заснути. Бо й справді, ми їздили ночами, а сидючи на ослі, дуже не заснеш... Попишу увечері.

* * *

Ну, буду писати про Каїр та взагалі про Єгипет. Але я вже почуваю заздалегідь, що нічого в мене з того не вийде: занадто вже багато тих вражінь за цей короткий час, і такі вони ріжноманітні, що не знаєш, чому віддати перевагу, про що писати найсамперед. Взагалі, коли я згадую той гамір та галас, яким наповнено вулиці, гомін, перед яким шумлива метушнина Марсейля видається просто тишою, — то в мене й досі наче чмілі в голові гудуть. Шум Єгипта наче вививає́ться цілими снопами, як вогні у фейєрверку. Здається це якимсь великим ярмарком, де в акорд людських голосів всяких тембрів вплітаються метальові дзвони і детонуючий стогін — спів ослів та ишаків, і всякі инші звірячі голоси, і своєрідний бренькіт цікад, і, нарешті, крики муедзинів, що гукають, мов якісь велетенські павичі, з мінаретів до „правовірних“... Сам Аллах не розбереться, чого тільки немає в тій своєрідній, в такій незвичайній та химерній симфонії Африки!...

Ці згукові враження запали мені в душу найглибше, а через те я собі уявляю тепер Африку, ніби якийсь квітник згуків, над яким царить і панує оте муедзинове:

„Ілляґе́ ілль Аллах, Могамеди́н — рессу́ль Аллах;
Еч геди́ ен а ілляґе́ ілль Аллах!“

(„Єдиний є Алах, а Магомет — пророк його; прийдіть вклонитись єдиному Алахові!“).

яке він виводить ще ніколи не чуваним мною голосом...

А на тому музичному тлі вимальовуються в моїй уяві не європейські будинки й прилизані по європейському люде, а біблійні постаті поважних арабів, одягнених в довгі та широкі шати. Ці патріярхи або ж величаво виступають, або спокійно пересуваються на білих та сірих ослах, що йдуть в супроводі слуг. А навколо переходять запнуті жінки, то в прозорих, білих заслонах, то в темних „бурках“ — заслонах вузьких і довгих, причеплених метальовою за́стібкою до покривала на голові. Та за́стібка міститься са́ме між бровами й тому поміж двох тканин, в щілині виглядають блискучі, темні, нерозгадані очі.

Деякі жінки йдуть в супроводі потворних „євну́хів“, инші проїздять химерними по́возами. Ко́птські жінки, а також жидівки, сиріянки та вірменки прикривають чорними, шовковими заслонами все своє вбрання, але зоставляють не захованим обличчя. Білий кольор носять лише чорні жінки — муринки. Це кольор — невільниць... Взагалі жінок далеко більше в національній одежі, як чоловіків. Переважно тільки слуги та так звані каваси (послугачі чужоземних посланців) одягаються або в чорногорські, або в турецькі вбрання.

І от, всі ці постаті на тлі яскраво-зелених фінікових пальм, мечетів та всяких будинків мавpійського чи арабського стилів, на тлі властивого Єгіптові східнього галасу, — утворюють незабутню картину, що видається живим о́бразом, живою ілюстрацією до арабських казок.

Як би я був поетом та добрим малярем, — то, здається, не поїхав би нікуди далі, а силкувався б в словах та барвах змалювати цю пекучу, повну незвичайно ясного сонця й метушні, країну, яка в сучасній своїй дійсности неначе розготає перед очима живу історію, далеку-далеку минувшину...

Казково-мальовнича тут кожна година дня й ночі. А особливо чарівні ночі на берегах спокійного й величавого Нилу. Ми бачили ранній ранок, бо мусіли вставати вдосвіта, щоб, скористувавшись нагодою, зробити малу екскурсію до Гізе, де ще зосталися споконвічні пирамиди та загадкові сфинксі. І от, тоді, вранці ми бачили, як по вулицях проходять бедуїни зі своїми козами та фелахи з коровами, й як вони доять їх перед кожним покупцем молока. Тут вже кожний напевне знає, що він п'є молоко справжнє, непідроблене!.. Далі бачили пекарів („хлібодарів"), що несуть на головах величезні коші з хлібом та всяким печивом, як в часи славнозвісних фараонів, коли ще жив тут біблійний Іосиф (Юсуф), пам'ять про якого ще й досі жива в багатьох тутешніх річах. З сел до міста посуваються жінки з кошами овочів та горо́дини, з'являються галасливі продавці всяких напоїв: лимонаду, чаю, тамариндового соку, особливого єгипецького пива й тому подібного питва. А поміж всима цими людьми з самого рана й до пізнього вечора цілими хмарами перелітають хлопці-чистильники чобіт, що, мов собаки, хапають кожного за ноги й намагаються, хоч ти їм що, почистити чоботи. Це — справжня напасть, і, коли б їх слухати, то довелося б цілісенький день нічого більш не робити, як тільки виконувати їхні бажання.

І що-далі йде день, тим голосніша, рухливіша, більш мальовнича стає вулиця, по якій пересуваються всі можливі роди ріжнокольорового люду...

В Каїрі сила рослинности, поміж якою найкращі одинокі й скупчені в невеликі гайки, пальми. Трапляються вони й на досить гарних європейських вулицях, як, наприклад, Шхарі-Кемель, Оперна площа (з мосянжовим пам'ятником Ібрагиму-Паші). Але, все ж таки, ці європейські будівлі та взагалі європейського типу вулиці з готелями, пам'ятниками, автомобилями й фіякрами видалися мені тут якимись недоречними, неначе перенесеними сюди з зовсім чужого, иншого світа.

Від Мідан-ель-Хазіндар, на якій стоїть і наш готель „Еден-Палац," відходить маленька, вузенька вуличка, якою можна пройти на знаменитий Каїрський рибний ринок, куди європейці ризикують показуватись лише в су́проводі тубольців... Ми заглядали до цікавого арабського музею, де зібрано майже виключно ріжні арабські річі: посуд, мозаїку, орнаменти, келехи, шматки колон з стародавніх мечетів, мармурові таблиці і т. п.

У Віцекоролівській книгозбірні зібрано цікаві й незвичайно оправлені книжки Сходу: арабською, турецькою, перською мовами писані, чудового письма. Тут зберігаються найстаріщі магометанські документи. Є „книжки", писані на папирусі, на шкурі, пергаменті, навіть — на камені, деревляних дощечках, глиняних черепках і т. п. А які чудові й безцінні оправи на Коран! В одній залі намальовано Корана на стіні й орнаментовано в перському стилі. Ну, та хіба ж можна все це записати!?..

Недалеко від музея — мальовнича мечеть Гамі-ель-Бурдені, вибудована ще в 1616 році, вся червоно-жовта, з струнким, ґраціозним минаретом та незвичайно голосистим муедзином, що виспівує свою коротку пісню, як соловейко, — заплющивши очі й навіть затуливши вуха.

Найвищий минарет чудової мечеті Гамі-Султан-Гасан.

А Нил!.. Ми переїздили його кілька разів. Але ж особливо він упав нам в око, коли ми їхали до Гізе мостом Каср-ель-Нил, перекинутим в дуже широкому місці річки. На цьому мості ми

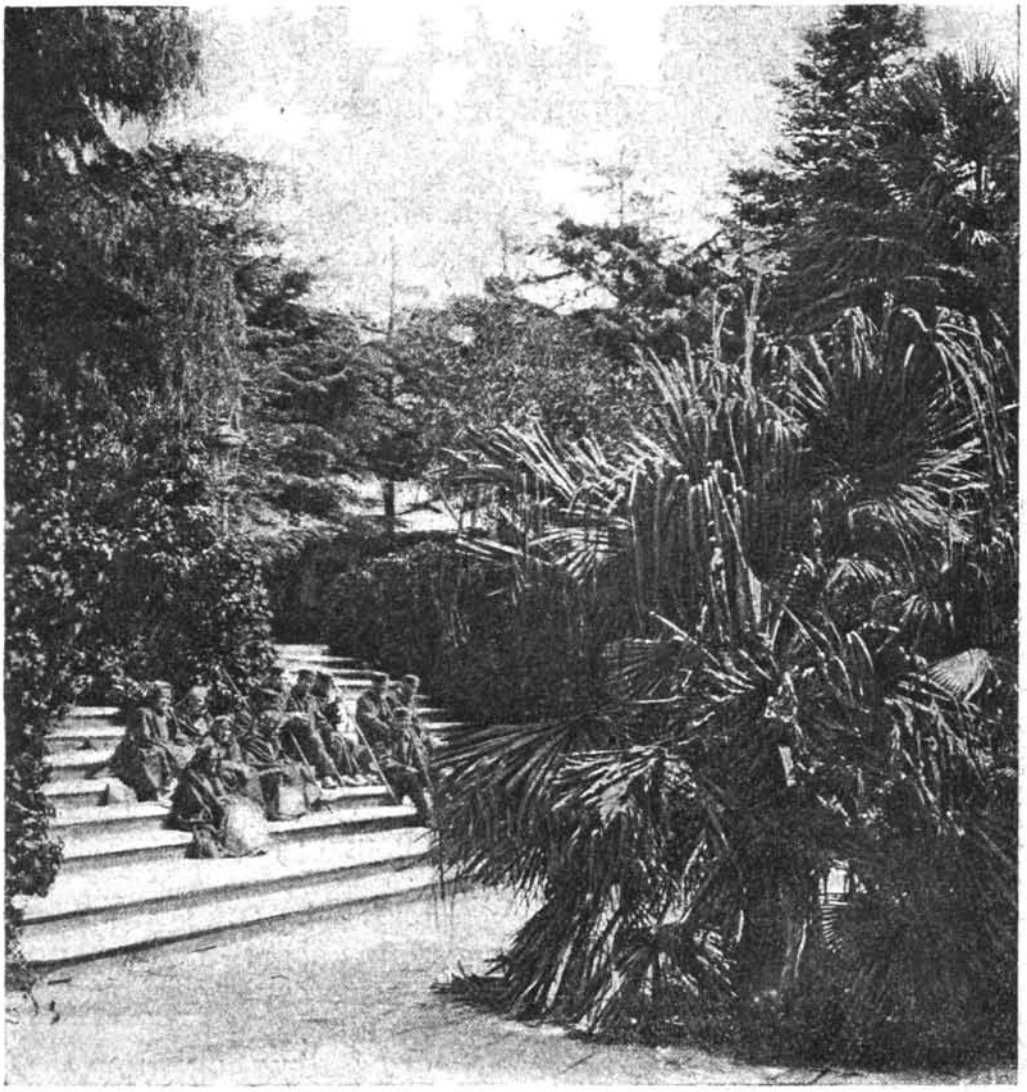

Пальми в Каїрі.

бачили силу всяких крамарів та перекупок, минали цілі валки верблюдів.

По-над берегом Нила біжить далі електричний трамвай, що доходить аж під саму пустиню, до місця, де стоять пирамиди. Вісім кілометрів він пробігає роскішною алеєю, мов бульваром. На самому ж, так би мовити, бе́резі пустині англійцями поставлено гарного готеля, де ми й наняли верблюдів та ослів й подалися далі під самі пирамиди й до Гізецького сфинкса.

Ці колосальні будови невільно викликають спомини про ті часи й тих людей, що їх будували. А в-ночі, під ясним світлом місяця, вони утворюють таку нала́ду казки й очарування, якої я не забуду на все життя. Мені здається, що в цій картині є щось таке, релігійне чи побожне, чи містичне, але я не вмію цього як слід висловити. Не ймеш віри, що цих гігантів поставили звичайні люде, які під самими пирамидами (особливо — під Хеопсовою) видаються такими манісенькими й мизерними комашинками!..

Окрім свого історичного значіння — як вічні пам'ятки про своїх будівничих, пирамиди мали ще для єгиптян значіння вічного календаря; бо по то́му, як від них падає тінь, єгиптяне знали, де стоїть сонце, яка наступає доба року і т. п. Між иншим, є такий час, коли сонце стає над пирамидами так, що від них не падає жадної тіні й усі чотирі боки кам'яного гостряка ясно й рівно освітлено. За 33 дні після того настає весняне рівноденство; через 90 днів — літня доба і т. д.

Один з туристів, що був з нами й добре знає Єгипет та його історію, оповідав чисто все, як саме будувалися пирамиди. Між иншим, мене вразило, що для приставки сюди каміння попереду будували спеціяльні шляхи, а потім, — як пише грецький історик Геродот, — Хеопсову пирамиду будовано протягом 30-ох років силою, більш як 100.000 людей! Але ж ті люде працювали що-року тільки по три місяці, тоб-то в той час, коли не було роботи на полі.

Пролазити по внутрішніх вузьких та низьких ходах пирамид, відкіль спека дихає вогнем, — дуже тяжко й мало цікаво. Видиратись на саму пирамиду, — так само тяжко.

Що до сфинкса, то він дивує своєю великістю. Досить зазначити, що завдовжки ця потвора має моїх 50, а Давидових аж 56 кроків! Висічено його з скелі, що й раніш там стояла. Але, на жаль, дикі араби та мамелюки, що були у війську Наполеона, який приходив і сюди, — пообламували каміння з сфинксового обличчя на свої потреби.

Ми, як і всі инші туристи, знялися на тлі пирамид і забрали з собою негативи...

Ну, годі. Так тяжко писати під цю спеку, що мабуть на цьому і зкінчу, хоча варто було б записати багато-багато...

Але все ж таки мушу хоч в двох словах зазначити собі, як ми їхали з Каїра до порта Суец не верблюдами, а залізницею через Ізмаїлію, де пів-години чекали пересадки в добрій ресторації. Цікаві руїни на пригорку Тель-Баста, а також знаменитий

шлях від Заказіка по-над каналом, якого почали будувати ще фараони. Це — та біблійна земля „Госен“, яку Фараон Менефта Перший, син Рамзеса Великого, віддав був братам Юсуфа... Тут же недалеко є руїни жидівського храма, якого було поставлено по плану історичного „Соломонового храма“. От це, дійсно, сива старовина!...

Пальми дактильові біля Гізе.

Від Ізмаїлії до Суеца залізниця знову біжить по-над каналом. Тут чудові краєвиди, особливо – пейзаж з „Гірким Озером“. Від станції Суеца („Rue Colmar“) залізницею ми доїхали аж до до́ків, де й сіли на свого знайомого „Гамбурґа“.

Ах! Хороша сторона — Єгипет! А мені особисто вона ще миліща через те, що тут улюблені барви — наші: жовта та блакитна, бачиш їх на кожному кроці!...

Після Порт-Саїда, про який кажуть, що це справжнє пекло з чорними чортами й чортинятами, у нас значно змінилися товариші по столу. Зостались тільки ми, бразильянці та дві італійки, — а додали нам кількох португальців, поляка й шістьох німців. Містер Скотт, після пригоди „з урятуванням від смерти Давида“, перейшов до другого столу, де ще з'явилось кілька англійців та американців.

Найбільш цікаві німці. Це — члени ловецької експедиції знаменитого зоолоґа Карла Ґаґенбека, що помер рік перед тим, а був організатором ловів диких звірів у Африці та по инших землях для Гамбурського зоологичного парку. Вони їдуть від його фірми до Адену, де мають приймати транспорт впійманих в Судані звірів. Кажуть, що там є слони, пантери, жирафи, буйволи, струсі, левинята, павіяни й чимало инших звірів та птиць. Два з них поїдуть далі, аж до Шанхаю, куди заберуть з Африки кількох верблюдів.

Я й Давид з ними вже зазнайомилися, а вони напевно роскажуть нам багато цікавих річей.

Страшенно вони незадоволені з їзди Суецьким Каналом. Кажуть, що це дуже неприємна частина дороги. Протока незвичайно вузька й цілу ніч, що вони їхали, не можна було й на хвилину заснути, бо кожних 10—15 хвилин зустрічається пароплав, сирена якого страшенно кричить, а прожектори зустрічного заливають увесь пароплав вогнянним світлом, що пролазить у всі щілини. Закутатись в ковдру не можливо, бо страшенно парко а сирена „Гамбурґа“ так само реве. А я знаю, як вона реве: аж у голові двигтить!... Коли ж пароплави проходять один повз одного, то увесь час так і чекай, що зачепляться...

Цікаво тільки, що увесь канал (який має завдовжки 161 кілометр, тоб-то 150 верстов) освітлено електрикою. А ще цікавіще було послухати містера Патрика, який каже, що й цей канал почали рити ще в прастарі часи, за кілька тисяч літ до нас, єгипецькі фараони. І навіть не фараон, а фараонша Хатасу, що була дуже енергійною жінкою. Між иншим, варто зазначити, що в той час єгиптяне почували себе ніяково, що їхньою державою керує не чоловік, а жінка. Вони почали вимагати, щоб Хатасу вийшла заміж і передала царювання своєму чоловікові. Тоді вона звеліла прив'язати собі, як і инші єгиптяне, бороду й почала вдягатись в чоловіче вбрання.*) Таким чином, не виходючи заміж, зосталася вже „фараоном" Єгипта. Вона була добрим керовником і увесь час мала зносини з простим людом, виходючи вечора́ми в убогому вбранні й обходючи бідні оселі мешканців столиці. Це нагадує історію багдадського каліфа Гарун-Аль-Рашіда, тоб-то Гаруна Справедливого...

* * *

А взагалі, після оповідань ловців, мені не шкода, що я не проїхав Суецом! Одно тільки жаль, що не довелось побачити крамарів в Порт-Саїді, які, кажуть, витворяли на пароплаві неможливі речі, видряпуючись просто, по чому тільки можна, на корабель!...

Але, як гарно в Червоному Морі! Звісно, воно ні трохи не червоне, — а прозоре, ясно-синє й тихе, спокійне! Повіває приємний вітрець і так радісно та весело дивитись на пісчаний беріжок, що часом жовтою смужкою вимальовується на крайнебі.

Тільки якась непоборна лінь обгортає тіло й душу. Навіть не хочеться говорити: сидів би нерухомо на своєму довгому стільці-канапі й безцільно дивився на блакитно-синю воду, по якій де-не-де зриваються білі „зайчики", та пролітають срібними стрілами чайки...

І ця лагідна картина, особливо над-вечір, коли червоніє сонце й великим ко́лом швидко спускається у воду, — видається тлом, на якому розплітаються власні думки й згадки минулого. Чогось особливо часто випливає тепер любий образ нені, як вона, бувало, метушиться в білім убранню під горіхом коло літньої каби́ці. Біля неї туптається лагідна Харитина, у якої завше щось в руках; за столом у альтанці з живої акації сидить з газетою або книжкою татусь, часами одкашлюється й поглядає по-над окулярами навколо ясним, спокійним поглядом. Самзнай обперся одним боком об липу й терпливо очікує, що впаде йому зі столу. Він навіть не хоче підводити вгору голови, бо тоді його дратують всі ті смашні речі, що лежать на столі й йому треба увесь час облизувати губи, щоб з них не збігала набридлива слина.

Здається, от-от рипне хвірточка; Самзнай побіжить на зустріч, привітно махаючи хвостом, а з-за рогу дому — це ми всі

---

*) Бороди, що ми бачимо на малюнках єгиптян, були причіпні, бо єгиптяне завше чисто голились.

знаємо без похибки — з'явиться тонка постава Олекси Івановича в сірих штанях і білому чесучовому піджаку. Він, ще не доходючи до альтанки, обов'язково запитає: чи прочитав тато нове число „Ради“ й чи не було яких цікавих листів з Київа, а потім також обов'язково спитається у мене:

— Ну, щож, Левіте! Чи не кортить вже тобі до Скінії? — або щось подібне... —

Ех! Моє любе минуле!... — Де ти, де ти? Який це давній, солодкий сон! Здається, такий блідий і малобарвний сон, порівнюючи з тією мальовничою, шумливою, рухливою, голосною дійсністю, яку я бачу тепер. Але який ти яскравий й милий для мене! Бо й справді, — всі ці пальми, що бачив я в Єгипті, — я радо проміняв би на нашу непоказну липову алею; все це роскішне море я залюбки віддав би за тихий радісний вечір в рідній обстанові нашого полтавського дому. Невільно згадуєш байку про того нещасного чмелика, що заблудився в лісі й плакав за своєю хаткою, що була лише щілинкою в моху, а видавалася йому дорожчою й кращою за золоті царські палаци...

Отакий і я чмелик, якого носить доля по чужих світах... Правда, я знаю шлях до рідної хати, але ж коли мені він буде вільний? А хоч і буде вільний, — то хіба знайду я те, за чим плаче серце, згадкою про що воно наливається по вінця, стогне й ниє, як та сирена в тумані, як той одноманітний гуркіт корабельного гвинта?!...

Яка радість згадувати, але часами хотів би, щоб витерлося все з пам'яти, — бо не боліла б так тяжко душа...

Я, власне, не знаю, чого на мене сьогодня найшов такий сумний настрій?

А, правда! Перше, що до того мене штовхнуло, — були приставання отої розмальованої ляльки — Пурифікачіон, про яку сер Скотт колись сказав, що вона продавщиця рабів і через те він не хоче сидіти з нею за одним столом. Ми не знаємо, чи то правда, чи ні, але що-далі — то вона стає мені все огиднішою... Справді, „Потифариха“ якась!...

І коли вона чіпляється до мене, то я невільно згадую мою ніжну голубку, чисту, як лилею, Гільдхен...

Ех, моя люба! Як би радісно було сидіти обіч з тобою в ці теплі ночі отут, на „Гамбурзі“ й говорити, говорити без кінця й краю! Скільки нових легенд узнала б ти...

Ні, не можу більше писати! Піду до салону — відтіль чути музику й хтось співає; певне — італійці...

На Давида зробив велике враження наш переїзд з Каїру. Він все згадує бронзових крикунів — погонщиків, спокійно-призирливих верблюдів, що плюють, коли бувають чимсь незадоволені, селянок з величезними мальованими глечиками на голові, бедуїнські села, по яких бігають голісенькі, чорні, як опалені горшки, дітлахи. Мені вся ця обстанова увесь час страшенно нагадувала картини з біблії, ото ж я й гадаю, чи не через те

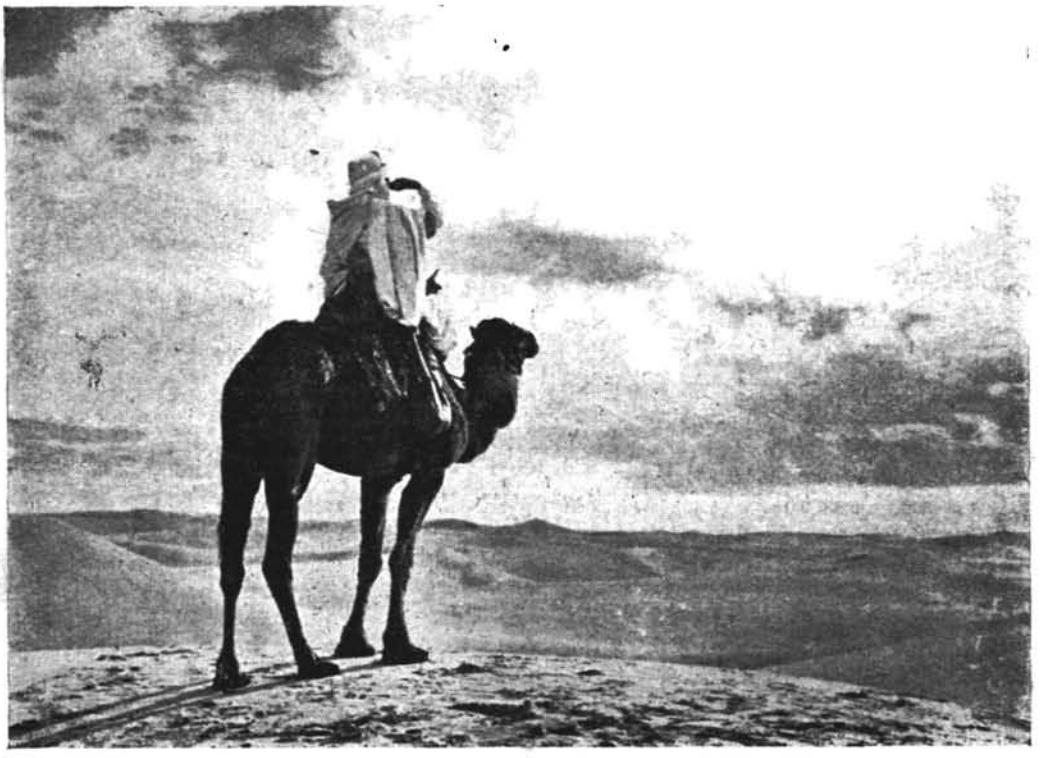

Бедуїн в пустині.

йому, караїмові, вона так до-вподоби. Справді, які мальовничі постави арабів зустрічали ми в кольорових чалмах, в білих і синіх широких одягах, з довгими, білими й рудими бородами. Чисто тобі якісь старозавітні патріярхи! Але я не записав всього того в свій час, а тепер вже немає охоти вертати до опису минулого, бо набігають що-день нові враження.

Сьогодня, наприклад, один з італійців, який говорить по німецькому й трохи по російському, бо він був довгий час в Одесі, розповів мені незвичайно цікаву річ. Я почав говорити про Неаполь і висловив свою шкоду, що не пощастило на цей раз побувати в Італії. От, він і почав розповідати про Італію, а потім мова перейшла на Гарібальді. І — дивна річ — те своє завзяття, що потім помогло йому так славно воювати за волю рідного краю, Гарібальді ніби-то вперше зазнав не де инде, як на Україні! Ще молодим хлопцем він був кілька разів на нашій землі й там, в Таганрозі він вперше зрозумів свої високі завдання, бо там, коли йому було 24 роки, принято його до конспиративного товариства „Молода Італія".

А було це так. На Різдвяних Святках 1831 року в якомусь шиночку в Таганрозі, де збіралися італійські моряки, Гарібальді зустрів свого земляка Кунео. Вони розговорились і Кунео перший повідомив Гарібальді про заснування у Франції італійським знаменитим патріотом, Джузепе Маціні потаємного революційного товариства „Молода Італія". До цього товариства в той час вже пристало чимало молодих, завзятих італійських патріотів (від 20 до 40 літ) з метою, якою-будь ціною досягти визволення своєї вітчизни з-під чужого ярма.

„Молода Італія“ мáла такий девиз: „*Словом, ділом і офірою досягти увільнення, відродження й об'єднання всіх країн італійських, щоб здобути незалежну, позбавлену всякого утиску з боку чужинців, Італійську Народню Республіку*“.

Гарібальді без вагання пристав до товариства. З того часу він рішучо ступив на революційний шлях й став робити велике діло увільнення рідного краю, яке й провів так блискучо!

Я кажу, що це через те, що на нашій землі вітає й живе вічний дух наший лицарів — запорожців, яким була найдорожчим скарбом тільки воля!...

Воля!... Коли ж то ти прокинешся знову в моїм рідним краю? Коли покличеш нас, молодих синів Неньки України до товариства „Молода Україна“, щоб ми взялися розбивати кайдани з Твоїх намучених, безсилих рук?! Коли вже народиться наш Гарібальді?!

„...І день іде, і ніч іде...
І, голову схопивши в руки,
Питаюся: коли ж прийде
Апостол правди?“...

Ми говорили про волю, про будуче життя, про „мир на землі“... А містер О-Фонель згадував свій нещасний край, який ірландські „тоже малороси“ віддають на поталу сильніщому сусідові. Він розповідав про страшні картини ульстерських боїв, що були весною цього року. Розповідав, як в 60-х роках 19-го століття ірландці, вимучені нерівною боротьбою, ухвалили були всі до одного покинути рідну землю й переїхати до вільної Америки! Подумати страшно: цілий народ хоче кидати свій край, щоб тікати світ-за-очі до чужої сторони! Виходить, залили „культурні, братні“ сусіди сала за шкуру, коли, й справді, більш третини всього народу виїхало з рідной землі!...

А що ж було й робити, коли англійці та перевертні ірландці винищили цілі села, руйнували до-щенту цілі осідлости, а на тих місцях орали землю й садили ліси для того, щоб там плодилися звірі, на яких можна було б полювати лердам та лордам?!

Каже О-Фонель, що й наших людей — українців (русинів) також багатьох погнала біда з рідного краю до Америки. Особливо втікали туди українці з Галичини від поляків, з Угорщини — від Мад'ярів та з Буковини — від Румунів.

Чого доброго, я ще найду наших людей і в Австралії!...

Дуже мені симпатичні й італійці. Дармá, що вони не виглядають такими цівилізованими й стриманими, як німці, — але ж вони незвичайно запальні, веселі й дуже швидко переходять від суму до веселощів. Коли тепер я пригадую наших людей (правда, я дуже мало знаю наших селян, і це — сором!) то вони видаються мені також подібними своєю вдачею до італійців. Принаймні й Старушок, і Кость Іванович, і татусь навіть в найбільш прикрих випадках життя не переставали жартувати й дуже швидко забували біду. Я й сам, коли починаю щось згадувати, то в мене в пам'яти виринають переважно приємні спомини й

веселі о́брази, а сумне й тяжке якось ніколи довго не затримується в серці. А тим часом я ж дуже запальни́й та лихий, особливо, як розсерджуся!... Ну, дзвонять обідати!...

Ні, це треба записатн одра́зу... Тепер мене аж сміх розбірає, а тоді я не в жарт злякався!...

А трапилась така пригода.

Ще перед обідом наші малі бразильянці чогось незвичайно роздурілися. За обідом також вони витворяли всякі кумедії, а по обіді прова́дили на палубі свою „війну з неграми“.

Я стояв з Давидом та з нашим новим приятелем, Антоніо Пончіні біля блискучих мідяних по́ручів і ми дивилися, як малі, понадягавши на себе трьохкутні шапки з газет, обмотані всякими ша́лями, з паличками в руках, дико викрикуючи, ганяли за Асунтою, а далі „взяли в полон“ якусь „білу“ дівчинку, що спочатку дуже злякалась, а потім втекла в сльозах до свої мами, в каюту.

Сер Скотт тим часом зкінчив своє ходіння (він ходить по обіді, а не перед обідом, як ми) й сів з книгою напроти нас біля поручнів. Він пихкав великою циґарою, не виймаючи її з рота, й — здавалося — дрімав.

Не знать з чого, у „Марусі“ з'явилась дика ідея: він на по́чепках почав підкрадатись до сера Скотта й, зайшовши з-за спини, з несподіваним вигуком штовхнув своєю паличкою тому в циґару.

Англієць сплигнув, як тигр, з свого шезлонґу й раптом вловив хлопця в руки. Не встигли ми й ахнути, як він зо всієї сили шпурнув його на наш бік. Я невільно розставив руки й вхопив переляканого Хосе, який дуже легко міг вилетіти за облавок.

Счинився страшенний переляк; пані Пурифікачіон зомліла, прибіг Дон-Домінґо, покликали капитана... Одно слово, вийшла ціла драма.

Сер Скотт мовчав, спокійний, як кам'яний. Потім твердою ходо́ю пішов за капитаном.

Всі дуже зацікавились цією пригодою й гадають, що сера Скотта, який хотів був утопити хлопця, висадять завтра в Адені.

Але ж я ледве вирвався з обіймів п. Пурифікачіон, що з великим патосом по театральному дякувала мене за спасіння її „найдорожчого сина“, який між иншим, вимахуючи роскаряченими руками, подряпав мені носа й губу й дуже штовхнув ногою в груди Давида. Давид був аж упав і тепер лежить в ліжку.

Добре, що хоч це трапилось після „Островів 12-х апостолів“, які чомусь так хотів побачити Давид. До-речі, в цих островах тільки й того, що гарна назва, а вигляд їхній досить сумний. Особливо сумна й самітна скеля „Перім“, на якій стирчить лише одно дерево та маяк, чи якась станція пароплавної компанії.

Вчора, таки й справді, був нещасливий день. Сер Скотт тільки намірявся втопити Хосе-Марію, але ж це не збулося, — а вночі сам утопився якийсь чоловік з третьої класи.

Трапилось це коло одинадцяти годин. Ми тільки-що полягали, коли це раптом нас щось струснуло. Загула сирена, пароплав став. Всі страшенно збентежились й сипнули на палубу. Більшість гадала, що ми наскочили на якийсь риф чи підводну скелю. Зчинилася паніка, але враз все роз'яснилося. Якийсь італієць, — кажуть, ніби-то божевільний, — кинувся у воду. Ми шукали його більш години: пароплав посувався сюди-туди, облапував море прожекторами, але ж воно скрізь однаково було рівне й темне, як грифельна дошка. Так ми й поїхали...

Знаючі люде кажуть, що такі пригоди часто трапляються на кораблях. Коли „Гамбург" ішов з Японії до Марсейля, — то з нього так само кинувся у воду якийсь хлопець. Але тоді було в-день і його враз впіймали, а цей пірнув на дно, як ложка в сметану!... Нещасна людина...

— На пароплаві про це тільки й мови. Всім сьогодня сумно, а особливо сумний Антоніо, бо то ж був його земляк...

До речі: Антоніо, зачувши, як я говорив з Давидом по українському, зауважив:

— А я вже чув цю мову!

— Де? — запитався я.

— У нас, біля Риму, — росповів тоді Антоніо, — є село Grotta Ferrata, а в тому селі стоїть старовинний базильянський манастирь. Тато, з яким ми там були, казав мені, що то — уніятський кляштор, а збудовано його ще аж в XI-му столітті. — І от, коли ми зайшли до церкви, то

Гротта Феррата.

Церква уніятського манастиря, заснованого св. Нилом року 1002. Церкву вибудовано в році 1754-му.

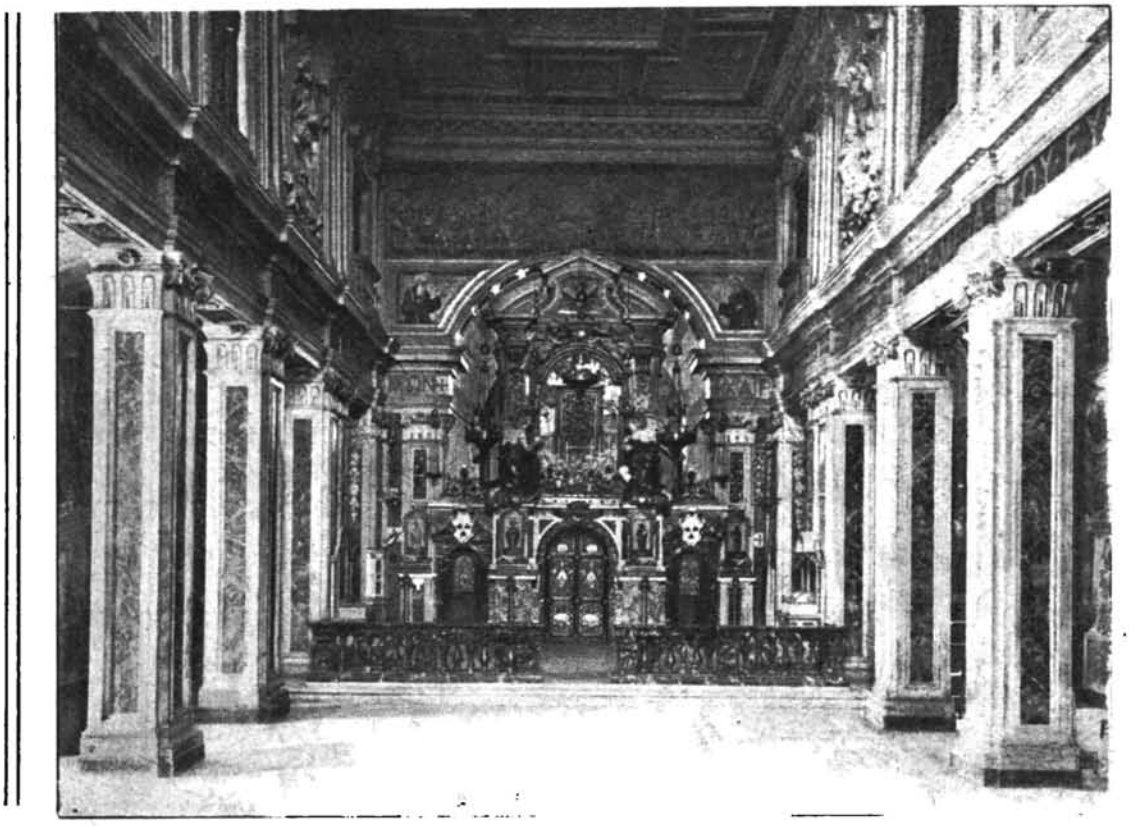

Гротта Феррата. Манастирська церква всередині.

ченці са́ме правили службу Божу як раз цією мовою, якою говорите ви. Тепер я буду знати, що це — українська мова!...

Антоніо обіцяв, що він навмисне поїде туди знову, бо це всього за 12—13 кілометрів від Риму й туди ходить трамвай. Ми доручили йому поклонитися від нас ченцям, і він записав таку фразу: „Українці з Індійського Океану просили переказати вам своє привітання!“

Ми — в Адені. Зостається проїхати Аденську Затоку, й опинимось в Індійському Океані...

Підпливли ми до Адена перед заходом сонця. За високими скелями виступав зеленкуватий, круглий місяць. Картина була чудова. На зустріч нам виїхали дозорні катери, а за ними на безлічі всіляких човнів почали наближатися, попережаючи один одного, чорні сомалійці. Чорні, як негри, вкутані в білі шати, або голі, з перев'яззю на попере́ку, вони поприводили до нас на продаж всяку всячину: циґари, стусеві пера, слонячі ікли, шкури гієн, леопардів, тигрів, якісь плетіння, стріли, лу́ки й силу всяких дрібничок. Багатьох не пустили на корабель і вони, коливаючись на своїх „пірогах“, гукали нам з-низу. Ми побачили, як роблять інші, й собі з Давидом та Антоніо поспускали мотузки, на які чорні крамарі поначіплювали силу всяких річей й довірливо передавали нам. Я купив собі на згадку фіґурку якогось сомалійського бога, а Давид — чудової робо́ти шабатурку з справжньої крокодилової шкури.

Але що було цікаво, — так це, коли на палубі з'явилось чоловіка з сто чорних сомалів і вони почали свої військові танці. Стільки галасу та тріскотні важко собі й уявити. Взагалі, це якісь такі малп'ячі танці, що ми аж качалися зо сміху. На жаль, швидко всіх чорношкурих погнали з корабля, але хлопчики увесь час умудрялись якось видратись до нас на палубу, а потім, як жаби з берега, булькали з корабля у воду. Тепер я розумію, чого під'їзжаючи до Адена, всі класні пасажири позамикали свої каюти: ці чорномазі дитинчата влізуть у кожну щілину! Але, дивлячись на них, всім було весело. Найбільшу ж радість це дало Хуаніто та Хосе. Я певен, що з завтрашнього дня вони будуть виправляти у нас на палубі сомалійські танці.

Навантажують на корабель слона в Адені.

До-речі, сер Скотт обідає у себе в каюті, але йому нічого не зроблено: справу будуть розглядати аж десь на англійській території, де його оборонятиме адвокат, а тепер він буде спокійно їхати далі. Безумовно, це — очевидна несправедливість!

Ми простояли біля Адену дуже мало, а шкода: незвичайно цікава картина взагалі всієї пристані. А ще цікавіще було дивитись, як вантажили до нас 12 верблюдів та одного слона. Це ті, що їх привезли з Африки, з Ассаба через Баб-Ель-Мандебську Протоку й повезуть до Коломбо.

Верблюди були позв'язувані пальмовими мо́тузами так, що не могли поворухнути жадним членом, крім голови. І їх, як лантухи, піднімали підйомником та спускали до трюма, де для них є стайні. Виявилось, що з нами в трюмі їде й кілька корів, що й дають нам свіже молоко до кави. Та ще четверо коней везуть для Японії. Справді — „Гамбург", як Ноїв ковчег. Чого й кого тільки тут немає?!

Ну-ну! Зовсім я не так уявляв собі океан! Я був певен, що тут так само синя й прозора вода, як у морі, але ж воно, виходить, инакше. Вода зовсім жовта, каламутна й від неї дуже не гарно пахне. Кажуть, що це через силу замерлих морських молюсків та инших дрібних створінь, які миліярдами загинули й завоняли воду. Скільки ж треба було тих створінь, щоб вони могли зіпсувати воду в океані!...

Взагалі, чи то мені набридло їхати, чи може я не маю смаку до мореплавства, — але мені вже кортить швидче доїхати до суходолу. Особливо я почуваю тугу за землею отут, в океані, — де скрізь, куди не глянь — вода, вода й вода — без жадної одміни. Увечері, коли сходить місяць, мені часами здається, що ми серед якогось безкрайого поля, вкритого гарячим снігом...

Звичайно, набачились білих рибалок, летючої риби, що наче біжить над водою, звикли пізнавати знову й знову групи чорних дельфинів. Зустрічали якісь пароплави, з котрими обмінювались салютом: махали хусточками. Але все це розважає лише на хвилинку, а далі — знову безкрая вода... Мені чогось здається, що чи її не надто вже багато? Тепер я помічаю, що я взагалі не дуже люблю такі занадто величні речі, як от — пустинне поле, безкрає море, тяжкі, височенні гори, як, наприклад, в Швейцарії...

Ага! Коли ми підходили до Адену, то бачили англійського підводнаго човна. Він був близько біля нас, а потім пірнув під воду. От, було, дійсно, цікаво!...

Містер О-Фонель обіцяв нам розповісти про підводні човни, бо він якийсь час був вчителем у директора фабрики, що їх виробляє.

Взагалі я маю тепер досить багато часу без вражінь і міг би де-чого більше записати, коли б не було так парко. Найсамперед запишу, як нам расповідали Гагенбекові ловці про ловитву звірів в Судані.

ЯК ЛОВЛЯТЬ ЗВІРІВ ДЛЯ ЗООЛОГИЧНИХ САДІВ.

Один з тих німців, що належали до екскурсії зоологічної, старий Herr*) Габерман бере участь в ловитві диких звірів з 17 літ. Де він тільки не був, чого, чого не бачив! Бував він кілька разів в прадавніх лісах, пра́лісах, джунглях Африки, в індійських і цейлонських джунглях, в широчезних степах монгольських, об'їздив і виходив Сибір, бував в Закавказзі, Індії, Хинах, Америці.

Коли він оповідає свої пригоди, — то не можна одірватись. Що після цього той „звіролов" Фенимора Купера! Бував пан Габерман не раз в лапах якогось страхіття, але щасливо викручувався, хоча й має перекушену ногу й великий шрам під оком, куди його дзьобнула, не хто инший, як звичайна дрофа!

Але його дуже трудно витягти на розмову. Одже, якось, коли вже ми під'їздили до Адену, він розповідав мені й Давидові про те, як вони раніш, літ тридцять тому, ловили звірів саме в цих місцях, біля яких ми тепер проїздимо — в Південному Судані, в площині річки Газала.

Зовсім инша річ — полювати на диких звірів, і зовсім щось знов инше ловити живих і по-змозі не поранених, щоб перевезти їх до инших країв.

— Велика штука, — каже пан Габерман, — застрелити з теперішнього карабина якусь малпу, щоб зробити з її шкури ша-

*) „Пан" (по-німецькому).

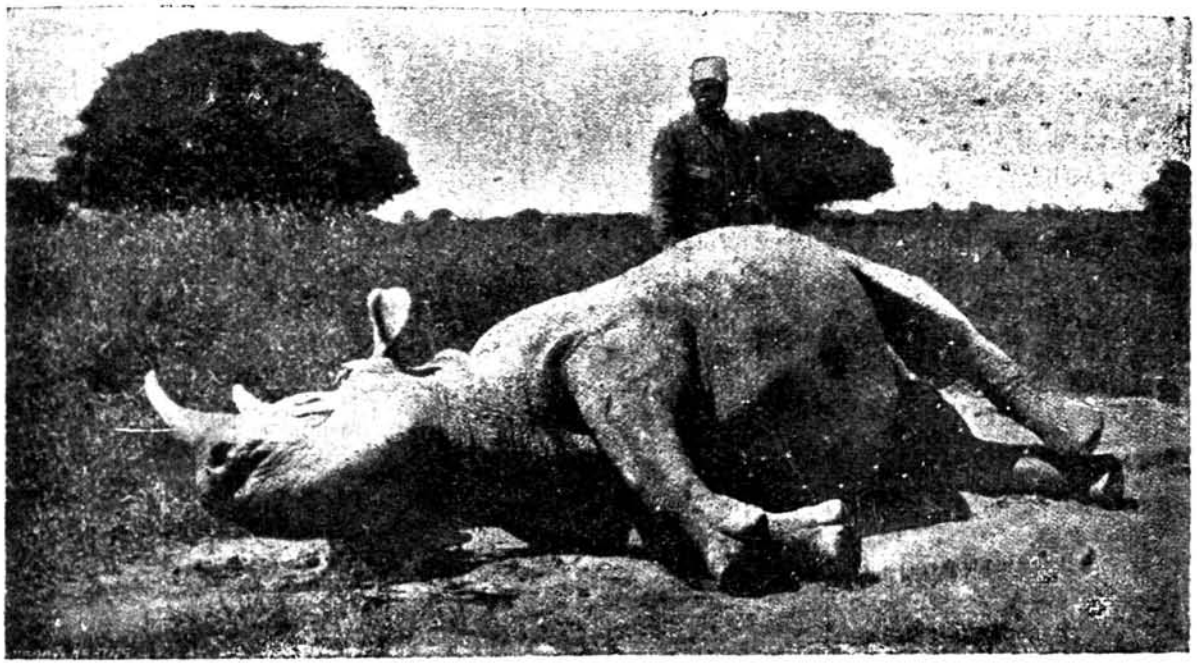

Вбитий носорог.

почку для хирявої панночки! Це тепер усякий школяр зуміє! Але в ті часи, принаймні в Африцьких степах не ходили на звіря з рушницею, бо ловити звіря — було спортом, а бути добрим ловцем, визначало бути поважаною особою, героєм...

Одним з таких справжніх героїв був знаменитий звіролов, друг п. Габермана Абдала Окут, що краще, як инші в Судані, умів ловити струсів та павіянів. Крім нього були ще спеціялисти по влову великих живих звірів: левів, гипопотамів, крокодилів.

Взагалі Судан був до недавна найбагатчою схованкою всякої дивовижної дичини. Найвидатніща місцевість для лову звірів — це долина Та́ка. Це величезний степ, то тут, то там зарослий густими кущами. Він помалу переходить в мальовничу гористу місцевість. В цих місцях ловилися з великих звірів: африцькі слони, чорні носороги, гипопотами чи бегемоти, жирафи, леви, леопарди, ріжнородні гієни, капські медоїди, всякі шакали, дикі осли, кафрські буйволи, ріжні роди антилоп, дикі кабани, комахоїди, дикобрази, павіяни та инші малпи. Крім того, тут ще живуть дивовижні птахи: марабу, швидконогі струсі й т. п., — а також крокодили й всякі страшні гадюки. Все це — ті звірі, яких доводилося особисто ловити п. Габермановi.

Розуміється, ловив він їх не сам, а в гурті місцевих людей, ріжних родів нубійців чи ефіопів. В Судані живуть добрі люде: й чепурні, й розумні, й ласка́ві, — до того ж незвичайно спритні й хоробрі. Більшість їх жили, як спокійні кочовники, або хліборо́би. Пасуть вони свої отари овець, величезних нубійських кіз, верблюдів, а в низовинах біля річок сіють „дурру“, тоб-то африцьке просо та бавовну. Вони дуже гостинні. Крім пастушества та почасти хліборобства, вони знають всякі ремества, виробляють

нехитру, просту зброю, всякі речі з слонячої та буйволячої шкури, ріжні плетіння, ручні тканини, а також незвичайно тонкої роботи срібні й золоті оздоби.

Живуть дуже вбого. Їдять переважно страву з „дурри“, з якої спочатку роблять борошно, а до цієї страви додають всяких сосів з мняса, яке спочатку висушують на сонці й розтирають на порошок. Перед їжою вони завжди миють руки, а потім їдять всі (родина, раби й гості) з одної миски. Дуже кумедно нам чути, що ввічливість вимагає, аби гість на доказ того, що він задоволений з гостини, як найдужче гикав та відригував, а вшанований тим хазяїн йому що-раз відповідає: „El hamdul illah“, тоб-то — „Нехай буде дяка Господеві!“

Більша частина нубійців були з-роду спеціялистами-звіроловами. Вони чудово знають всі ті місця, де люблять бувати ті чи инші звірі, й знають також з давніх давен всякі способи ловитви.

Найвизначніщі ловці, це так звані „ағағніри“ — тоб-то ті, що йдуть на всякого звіря лише з одним мечем. Цей спосіб полювання вимагає великої зручности, сміливости й присутности духа. Виїздять на полювання ці „мечеловці“ на своїх маленьких, але незвичайно прудких і витревалих конях, силкуючись наздогнати звіря й підрізати йому на всьому скаку жили на задніх ногах. Звісно, це не страшно, коли бувае полювання на таких плохих звірів, як жирафа, або антилопа, чи коли полюють на струся. Але ж цим самим способом нубійці полюють і на леопардів, слонів, а навіть на лева чи гипопотама.

Найтяжче полювання на слонів. На слона відважуються нападати лише найбільш досвідчені мечеловці й ніколи не нападають поодинці, а лише гуртом, по чотирі-п'ять душ. Але ж, не зважаючи на все своє уміння, майже ні один з тих мисливців не вмірає вдома: всі вони падали на полюванні офірою тих страшних звірів, на яких вони полювали!..

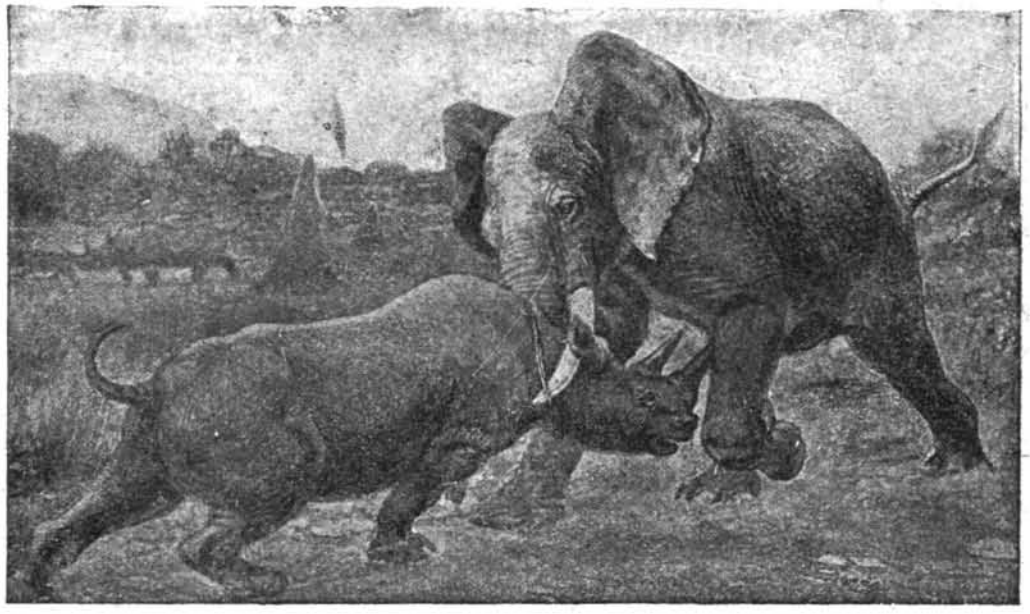

Страшний бій.

Коли мисливці наглядять слонячу отару, то силкуються зробити так, щоб відлучити такого слона, який має найбільші ікли. Але цей слон, коли він бачить, що йому загрождує небезпека, стає страшенно лютий. Він починає голосно сурмити своїм хоботом і кидається на мисливців. Однак він взагалі своїми малими очима не може добре бачити й швидко роздивлятись, що діється навколо його. Тому роздратований слон найсамперед кидається на тих мисливців, що їдуть на білих конях. Звичайно,один чи два нубійці навмисне виїздять проти слона білими кіньми, щоб він ганявся за ними й не помічав, як його будуть наганяти инші мисливці на темних конях. І от, коли вже слон дуже розпалиться й трохи замориться, тоді один з їздців під'їздить до нього кроків на десять, раптом зплигує з коня на землю й біжить що-сили за слоном. І в той мент, як слон ступне лівою задньою ногою на землю, – мечеловець, держучи меча обома руками, з усієї сили, наче великою бритвою, протинає нещасному велетневі „ахилову жилу". Ранений й уже напів-шкутильгавий слон спрожогу кидається назад на того, що його поранив, — але в цю ж мить инший нубієць, що був на білому коні й увесь час вертівся перед очима у слона, собі зплигує з коня й так само біжить за слоном. Наздогнавши його, він протинає йому й праву ногу.

Убитий слон.

Слон з підрізаними ногами безпомічно падає на землю. Тоді або йому дають змогу вмерти від згуби крови, або ж припиняють його му́ки пострілом з рушниці.

Бідолашний велетень безпомічно здихає, а люде кидаються на труп, випилюють йому ікли, здирають шматками шкуру, з якої

потім роблять щити, піхви на мечі та всякі реміняки для хозяйства. Коли нема близько табору нубійців, то мнясо, звичайно, кидають на-призволя́ще й його з'їдають шуліки та шакали, чи гієни. Коли ж бувають близько люде, то вони зрізають з кісток мнясо й або поїдають тут же, або сушать на сонці й ховають „про чорний день" на час дощів.

Таким же способом убивають нубійці носорогів, буйволів, а також і левів.

Але всі ці способи не придатні для тих ловців, яким потрібні не трупи звірів, а самі звірі. Ото ж, і для зоологічних садів звірів ловлять инакше.

З вечора, коли збираються Гаґенбекові мисливці, — у тубольців радість та веселощі. Гуляють до пізньої ночі, обмінюються подарунками, бенькетують, танцюють. Вранці настає мисливська гарячка: кульбачать коней, навантажують стравою верблюдів, беруть з собою й цілу отару кіз та овець, щоб було й для ловців, а ще більше — для впійманих звірят завжди свіже молоко.

Молодих звірят ловлять в той спосіб, що мечеловці ганяються за ними до того часу, аж поки зморені звірі вже втрачають силу бігти далі й відстають від своєї юрби. Тоді їх хапають, путають і віддають до обозу. Так ловити жирафів, антилоп, а часом і буйволят — нема жадної небезпеки, хіба-що кінь десь вскочить ногою в щілину, яка стала від того, що з великої спеки порепалась земля, — й або собі зламає ногу, або викине з сідла мисливця. Далеко тяжче вловити слоненя́ або носороженя́. Батьки люто боронять своїх дітей, і часто, перш ніж впіймати малих, доводиться витримати страшний бій з старими.

Леопардів, гієн, та павіянів ловлять переважно особливими па́стками — койцями, чи кучами, до яких спочатку цих звірей принаджують. Дикобразів та комахоїдів викопують в-ночі.

Бегемотів та крокодилів переважно ловлять „Гавати" (кодло нубійців), які визначаються тим, що вони всі знамениті пловці.

Нападають вони на цих страшних звірів просто серед дня, цілком одверто, покладаючись тільки на свою дужу й привичну руку, в якій вони несуть гарпуна, прив'язаного на довгій, міцній бамбуковій мотузці, один кінець якої припнуто до деревляного поплавка. — Ловці кидають свої гарпуни здебільшого з берега са́ме о-пі́вдня, ко-

Маленький бегемот.

ли крокодили вилежуються на піску, або бегемоти чи носороги ліниво берложаться в глею. Коли гарпун влучить в тіло почвари, тоді за поплавок страховище притягають до берега, де або вбивають, або спутують живого. Коли хотять вловити звірів живими, то вживають легших гарпунів, якими неможна зробити звіреві тяжкої рани. Само собою зрозуміло, що це небезпечне полювання вимагає від ловця величезної зручности й сміливости та уперґости.

Незвичайно цікаво оповідав п. Ґаберман, як вони ловили павіянів на бе́резі Газалу. Там трапляються такі місця, де величезними отарами живуть павіяни не то що по кілька сотень, а навіть по кілька тисяч голів в одному гурті.

Річка Газал (або Ґаше) в літі пересихає й зостається лише кілька джерел, з яких тече вода. От, до цих джерел і ходять павіяни пити воду. Цілий день вони лопотять та верещать, цілий день бігають до води, — а в-ночі також далеко не всі затихають.

Ловці звичайно розкладають свій табор біля того „малп'ячого міста". Спочатку малпи дивляться на незнайомих гостей дуже підозріло й розглядають їх лише здалеку, зі скелистих гір, а ближчого знайомства заводити не хочуть. Але минає кілька день, — і павіяни звикають до захо́жих. Що-далі, то вони підходять до них ближче й ближче, починають пити воду майже одночасно з їхніми верблюдами, кіньми та козами, але з сусідніх джерел...

Тим часом ловці готуються до влову й намічають найкращих самців, які похожа́ють відважно й гордо поміж своїх малп. Одного дня далеко по всій річці мисливці затуляють всі джерла, а зоставляють лише одно, де сами напували свою худо́бу. Коло цього ж джерела ловці насипають ріжної принади: найчастіш — „дурри", яку павіяни дуже люблять.

Тим часом готується па́стка. Це — велика куча, сплетена з дебелих вітів, що нагадує собою хату тубольців. Цю кучу становлять над тим місцем, де самці звикли находити „дурру", підпирають тільки з одного боку па̀колом, а до пакола в-ночі прив'язують міцного мотуза, якого заховують під піском.

Коли все вже наготовлено, о-півдні мисливець ховається за якоюсь скелею вдалені від пастки, тримає в руці кінець мотуза й пильнує, коли підійде під пастку той чи инший павіян, чи може кілька заразо́м. І в зручний мент він сіпає за мотузок, мотузка вириває пакіл, куча падає і накриває собою павіянів. Це їх спочатку страшенно дивує, вони не можуть прийти до тями й сидять тихо, ніби сподіваючись, що куча знову сама собою підведеться вгору. Але потім вони розуміють своє драматичне становище; очі їхні наливаються кров'ю, вони починають, як дзиґи, крутитися по кучі, шукаючи собі виходу. Тим часом і всі инші павіяни, що спочатку з переляку кидаються в-ро́зтіч, приходять до тями, повертаються знову до кучі й голосним хрокотанням та вища̀нням наче підбадьорюють полонених шукати собі порятунку. Де-які, найбільш хоробрі, підбігають до са́мої

кучі й ведуть розмову з піймани́ми. Але куча тяжка й полонені нічого не можуть зробити. Правда, коли б ловці зоставили їх на довший час, то ті, що вільні, визволили б впійманих, але ж ловці поспішають до кучі й при помочі особливих мотовил налигують впійманих за шию. А це зробити не дуже й тяжко, бо впіймані самі увесь час деруться на-гору по стінках пастки й силкуються пробити головою вершечок кучі, так що ніби самі ж стрімляють голову в петлю. Коли з кучі витягнено павіянів, тоді хитрують, як би зпутати їм руки та ноги й загнуздати. Після того їх кладуть в рядно, зав'язують і вішають, як клунки, на дерево, а коли буде всіх переловлено, — тоді несуть до табору. В таборі кождого малп'ячого ватажка закидають до окремого койця, бо вони дуже люті й дужчий конче намагається задушити слабшого. Неможна також садити до самця й самиці, бо він ніколи нічого не дасть їй з'їсти, й вона мусить подохнути з голоду.

— Взагалі, — каже п. Габерман, — павіяни не дуже інтелігентні й зовсім не знають європейського виховання!

А через те, що вони не розумні, то багато з них по кілька разів потрапляють знову й знову до кучі. Був такий випадок, що одну позначену малпу пан Габерман навмисне виманіжив батогом, щоб вона більше не лізла до пастки. Але, здається, їй навіть не помогла й така наука.

Не вловлені павіяни ніколи не нападають на людей, але ж, коли їх ловлять, то вони дуже небезпечно кусають, майже як леопарди. Найнебезпечніщий мент, як їх доводиться путати або розпутувати.

Цікаво також, що коли павіянів вже позамикають в таборі, то инші малпи приходять їх відвідувати й де-які бувають настільки сміливі, що їх доводиться виганяти з табору батогами.

Часами буває, що влови павіянів, особливо великих срібносивих, набірають характеру справжньої війни, як що ті живуть занадто великими громадами. Один з членів Гаґенбекових ловців — Артур Фахе — оповідав про бій, в якому взяло участь коло 3000 малп.

Цікаво, що перед початком такого бою виходять наперед найдужчі самці. Воні шалено б'ють лапами об землю, скригочуть зубами, наїжують шерсть й підходять на кілька кроків до людей, наче викликаючи їх на герць. Дуже сумно дивитись, як часом заб'ють малу малпочку. Тоді мати забірає на руки труп своєї дитини й так плаче та побивається, як справжня людина...

В тій битві, яку бачив Фахе, ловці, озброєні рушницями й киями, не могли побороти малп'ячого війська й мусили відступити, покинувши впійманих ватажків...

Ох, втомилась вже рука, але кортить ще записати під свіжим вражінням, як виправляють ловці з Судану до порту в Червоному Морі свою здобич.

Коли кінчається лов, — стайні й подвірря табору повні всяких звірів. „Як в раю“ — каже п. Габерман, — „тільки, що багато на припоні, а ще більше по койцях“. Але ж є й такі, що бігають вільно: це — малі левинята, що граються в траві, мов коти.

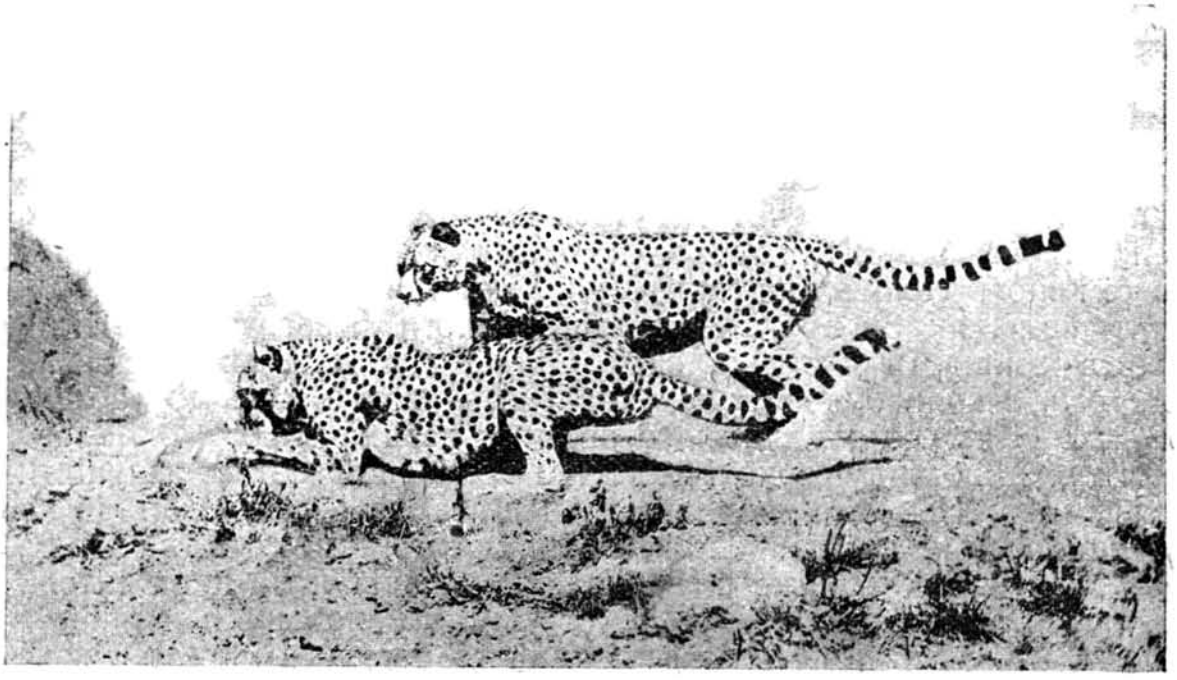

Ягуари.

Вільно також ходять по оборі величезні струсі. Взагалі, майже всі ті звірі, яких не дуже помняли під час лову, або не поранили, досить швидко звикають до неволі.

Нарешті вже все полагоджено до відходу, — й тоді починається одно з найтяжчих завдань ловців: довести свої надбання до морського порту. Тяжко це через те, що дорога довга, — коло 35—40 днів ходи́ по випаленій сонцем пустині. Ближче, як через 100 кілометрів не знайдеш води, а часто й у тім місці, де та вода є, не щастить її легко здобути, бо місцеві кодла кочовників рішучо не дозволяють до неї доступитися й обороняють своє добро зброєю. Крім того, караван (валка), що часами має півтори — дві сотки впійманих звірів, ще обслуговують більше сотки верблюдів, великі отари дійних кіз та овець, і не менч як 150 людей...

Йти доводиться майже виключно в-ночі, бо в-день буває страшна спека. Пустиня блищить, мов срібна з темною „черню", по тих місцях, де бувають якісь пригорки чи скелі та кущі. Навколо порожньо, не почувається живої душі й лише чути зловісний, виючий посміх гієн.

Один-по-одному, розміреним кроком ступають дромадери, а між них йдуть жирафи, слони, буйволи, струсі. Їхні фантастичні тіні незвичайним рухливим узором розлягаються по блискучому срібному піску. Але йти тяжко від спеки, бо вона мало спадає на ніч; одна тільки потіха, що не пече згори безжальне сонце. Перед за́ходом — валка подалась в дорогу. Кожен зайняв своє місце, слуги ведуть великих звірів на ланцюгах та міцних ремінях, йдучи по кілька душ біля одного звіря: біля жирафи — троє, біля слона — четверо, біля антилопи — двоє, двоє також і біля великого струся. По дві-три простих

кучі, в яких сидять левинята, комахоїди, малпи та инші менчі звірята, — начеплено між горбами дромадерів. Попереду спряжено докупи аж чотирьох верблюдів — по двоє з обох боків, а поміж них висить величезна, поплутана міцними ремінями, куча-коєць, в якій уміщено молодого бегемота. Часом така куча з своїм пасажиром важить більш 300 кілограмів, тоб-то коло 17—19 пудів. І з тим пасажиром, бегемотом, найбільш мороки в дорозі, — бо його не тільки часто доводиться напувати, а ще й треба робити йому щоденну купель. Цю купель йому лагодять у особливому величезному мішку, зробленому з слонячої шкури. Далі за караваном ідуть дві-три сотки овець та кіз, яких доять, щоб напувати молодих звірят.

Взагалі вся валка нагадує величезну кочовницьку валку, або цілий рід чи кодло тубольців — кочовників, що кудись переселяються. Бо, й справді, треба ще везти з собою й силу харчу про людей, хоча в дорозі при нагоді купують волів на мнясо, а також полюють.

Але найголовніща річ — вода. Без неї все загине марно. Через те 30—40 дромадерів, або й більше, йдуть тільки з міхами води. Валка посувається настільки швидко, наскільки можуть йти піймані звірі, а, по кількох годинах хóду, всі зупиняються, одпочивають. Тоді годують звірей та й знову йдуть далі, аж до ранку. Коли в-день нема де сховатись від сонця, — над валкою розпинають намети з рогож, щоб зробити зáтінок...

Звірі часом утікають з валки, багато їх гине, хоча й доглядають їх в дорозі далеко краще, як людей. Де-які звірі за цю довгу дорогу приручуються й сами йдуть за валкою без прив'язу, особливо часто це буває з молодими носорогами, що тюпають за караваном, як собаки.

Така валка доходить до порту й чекає пароплава, який би довіз звірей до Суецу чи Олександрії. Там їх пересаджують на инший пароплав, а вже в Трієсті або Генуї вантажать до потягу й везуть коло дев'ятьох день до Гамбургу...

Хоча ми з Давидом і дорослі люде, але у нас аж жижки трусились: хотілось би й нам побувати колись на таких вловах...

Взагалі ми так причепились до п. Габермана, що аж ходили за ним по п'ятах, як його приручені носороги, аби тільки він росповів щось з своїх пригод. Навіть лазили до нього в каюту. При чому дуже цікаво було дивитись, як він голиться. Щоб виголити все волосся з сво-

Тигреня з ведмедиком.

го поморщеного обличчя, він підкладає з рота під щоку чайну ложечку, напинає щоку й дуже гладко її виголює...

Яка шкода, що він виступив в Адені!

Коли ми проїхали біля острова Сокотри, — наш пароплав знову несподівано спинився. На цей раз уже не було такого переляку, як в першій раз, але також пасажири всі до-одного вйсипали на палубу.

Виявилось, що нас спинив підводний англійський човен. Кажуть, ніби для цих човнів є станція на Сокотрі. Тепер уже дехто, й справді, злякався, а п. Дон-Домінго почав кричати, що він — англійський підданець (але це — неправда!) „й човен не сміє робити шкоди кораблеві, на якому він їде". Одже його швидко заспокоїли.

Човен підплив до самого „Гамбурга". Коли дивитись здалеку й згори, — то човен робить своєрідне враження: низько над морем манісенька сіра площинка, оточена тоненькими по́ручнями, посеред якої стоїть сіра буда, а над нею випинається дві тоненьких рурки... Дивно, як може така манісенька шкаралупка плавати по безкрайому пустопорожньому океану!

До човна спустили трапи, й відтіль зійшов на наш велетеньский корабель офіцер. Після короткої розмови з капитаном, він повернув назад, а потім з човна два матроси вивели під руки другого, досить вже не молодого офіцера, який і перейшов до нас на корабель. Виявилось, що цей офіцер захворів, а човен здав його на перший корабель, якого зустрів в океані, щоб ми довезли хворого до великого порту, де є лікарні, тоб то до Коломбо, на Цейлоні...

Хворого відвели до каюти для недужих, куди враз пішов наш лікарь, мовчазний старий німець, — а матроси знову вернули на човен і ми поїхали. Ще довго ми дивились, як підводний човен плив за нами, а потім бачили, як він став поринати й щез під водою...

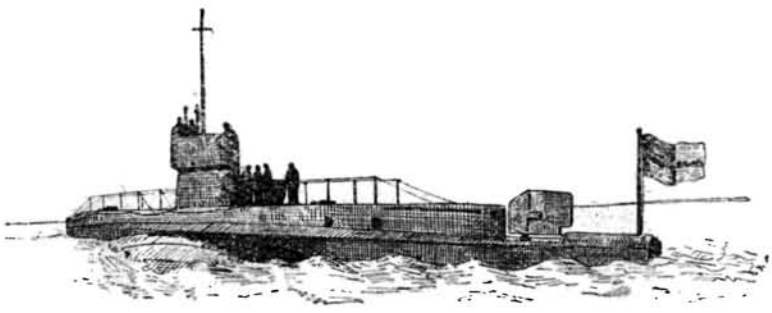

Підводний човен.

Ми з Давидом почали прохати містера О-Фонеля, щоб він виконав свою обіцянку й розповів про підводні човни. Однак він одмовився. Він наче був чимсь схвильований, а потім сказав:

— Не можу згадати, де я бачив цього офіцера? Але, безумовно, ми з ним були знайомі.

І, дійсно, коли він довідався, що це — містер Геб, то страшенно зрадів. Виявилось, що містер Геб — товариш містера Патрика по школі. О-Фонель каже, що то був дуже добрий і чулий хлопець.

Містер О-Фонель зараз же написав йому записку й віддав лікареві, щоб той передав її панові Гебу, коли буде можна.

Цікаво, що з цього вийде...

Лікарь каже, що нічого страшного у містера Геба нема. Спочатку думали, що в нього „удар мозковий", що по вченому зветься „апоплексія", але виявилось, що в нього мозкові спазми. Це в нього від перевтоми мозку та недоброго повітря в човні. Через те містер Геб швидко вийде на палубу, а тепер до нього пішов в гості містер Патрик.

На „Гамбурзі" знову починається трівога. На обрію показалися маленькі хмарки, сірі й жовтуваті. Кельнер каже, що мабуть буде хуртовина... Це, справді, біда. Як то ми з Давидом витримаєм?... Але ж хмарки зовсім манісенькі. Може ще минеться?!...

Вночі здорово хитало, аж трудно було заснути. Ми полякалися, а містер Патрик тільки сміється: він каже, що така буря не злякала би навіть корабельних мишей, а на верблюдах було далеко більше хитання...

Однак з-вечора позамикали всі ілюминаторі й нікого не випускали на палубу.

Містер Геб, справді, — приятель О-Фонеля. Вони зустрілись щиро, як давні друзі. Сьогодня хворому зовсім добре й він буде обідати за нашим столом, а містер Патрик нас познайомить.

По обіді ми сиділи на палубі з містером Гебом. Він коротко розповів нам про підводні човни, про свої плавання, про торпеди...

Це — чиста казка! Але, яка шкода, що не можна записати: страшенно хитас нашого „Гамбурга", й кажуть, що це вже, певно, почнеться справжня буря. Небо наполовину заволокло сизими, як о́ливо, хмарами й вже починає грюкотіти.

Ми з Давидом йдемо готувати свої грілки й візьмемо кожен по цитрині...

Літають невеличкі, сірі буревістники, наче бігають по воді...

На палубі трудно стояти: так рве вітер, а йти можна, тільки за щось тримаючись. Тим часом, одначе, незвичайно кортить подивитись: море стало чорно-зелене, а по ньому зриваються білі вали́. А ще цікавіще, що на о́брію видко зустрічний пароплав.

Ну, крапка.

Писати неможна. Держись, Максиме!..

Ні, це не жарт. Од щирого сердця кажу: хай йому чорт! Кому це потрібно? Коли це кінчиться? Ні сидіти, ні лежати!...

Ох, бідний, бідний Давид: як йому тяжко...

Фу! Наче народились на світ.

Два дні такого пекла... Але нема чого й писати: неприємно й згадувати. В мене зосталося одно враження, що це — тяжка грикість, яка викликає велику му́ку, — алеж я рішучо не почував страху, а хворів тільки вчора й то не дуже. Каже містер О-Фонель, що, коли б Давид не хворів, то й я б витримав, — а то не можливо дивитись, як чоловік мучиться.

Він, бідаха, й досі лежить, а лице — жовто-зелене, з чорними синцями під очима.

А от бразильянські малпинята: хоч би тобі одно! І під час бурі дуріли, як коти, ніщо їх не бере... Тільки, що Хуаніто набив велику гулю на лобі, а Хосе розквасив собі носа...

На дворі знову сонце, й повірити не можна, що вчора було таке безумство...

Ні, мені це не подобається! І у містера Геба знову розболілася голова, бо йому треба спокій. Ми з О-Фонелем були сьогодня в нього в гостях.

Який він, справді, милий. Рішучо не подібний до сера Скотта, хоча теж справжній англієць. Одно тільки мені не подобається, що й він говорить про війну, й нахваляється втерти маку німцям... Він знаменито говорить по-німецькому. Я навіть не стерпів і спитав: навіщо він вчився німецької мови, коли так не любить цього народа?

А він і каже:

— Мову ворога треба знати, як свою, бо тільки тоді розумітимеш, що він проти тебе намислює!

Увечері сяду записувати його „лекцію“ про підводні човни...

ПІДВОДНІ ЧОВНИ.

Містер почав своє оповідання, до якого спочатку зробив кілька нàкресів. Я взяв записну книжечку й, як колись про авіацію, так і тепер старанно одмічав все, що мені видавалося цікавіщого, й тому зараз, здається, зможу записати все докладно.

Найсамперед — історія підводного мореплавства.

Люде почали думати про підводні човни далеко раніш, ніж Жюль Верн написав свого капитана Немо на його дивовижному „Наутілусі“. Першу спробу збудувати підводнаго човна було зроблено ще в 1604 році, тоб-то рівно 290 літ до сьогодня. Зробив її англієць Бернар. Але вона не була щасливою. Фактично, перша удача в цім ділі належала голандцеві Дреббелю, що через 20 літ після Бернара, в присутности англійського короля переплив у Лондоні під водою Темзу.

Цікаво, що човен Дреббеля був з дерева, але обтягнений шкурою, а йшов на веслах. Однак і ця спроба так і залишилася тільки спробою.

Більш щасливою була праця вже американця Бушнеля, який вибудував круглого човна, також веслового, й силкувався зірвати ним корабель під час війни за самостійність Америки (р. 1773).

Було й до того, й по тому багато ще спроб, але ж вони дали добрі наслідки лише тоді, коли було знайдено електричний мотор, а перед тим — пароплавний ґвинт. Тільки ці вйнаходи дали змогу збудувати справжню підводну метальову рибу, ідея якої вже досить ясно вимальовувалася при Наполеоні І-му, коли Фультон (той, що вигадав пароплава) зробив метальового парового підводного човна, який міг пробути цілу годину під водою.

Властиво ж, першим справжнім підводним човном треба вважати човен американця Голанда, що пірнув під воду року 1875-го з газеліновим мотором.

Перший же човен теперішнього зразка — був човен француза Фореста, під назвою „Нарваль", збудований всього року 1906-го. Але, ще перед тим справа підводного плавання досягла великого успіху через винахід Тріульцем (року 1902) „перископу", тоб-то того приладу, яким можна бачити, сидючи під водою, те, що робиться на поверхні води. З цим приладом підводні човни перестали бути „сліпими", а, будучи самі невидимі, бачуть з-під води, що діється на поверхні моря.

Але, як і аероплан, так само й підводний човен найсамперед „почав служити не інтересам миру між людьми, — а інтересам війни". Тим-то для нього вигадали страшні торпеди, поринаючі гармати та інші прилади, якими можна знищити навіть великого корабля.

Тепер роблять човни двох гатунків: справжні підводні, що можуть довгій час пливти під водою, й, — так би мовити, — „пориналки", які ховаються під воду лише на час небезпеки. В перших тільки самі електричні мотори, в других — і електричні й вибухові. В останній час переважно виробляються тільки „поринальні пароплави", бо практика показала, що вони далеко надежніщі й безпечніщі, як „підводні" човни.

Найбільше ріжних типів човнів є в французькому флоті; одного типу — в Італії, але там їх ще взагалі мало. Найбільш човнів має Англія; найменче — Німеччина, яка цим ділом мало цікавиться. В Росії також є кілька човнів, але не свого виробу, а куплених у французів, англійців та американців. Дивна річ! І на цім полі москалі нічого не досягли. Підводні човни мають велику вагу. Такий, як „Е. 4", на якому плавав містер Геб, завдовжки біля 50 метрів і важить (навантажений та з усйма людьми) біля 25.000 пудів *). При

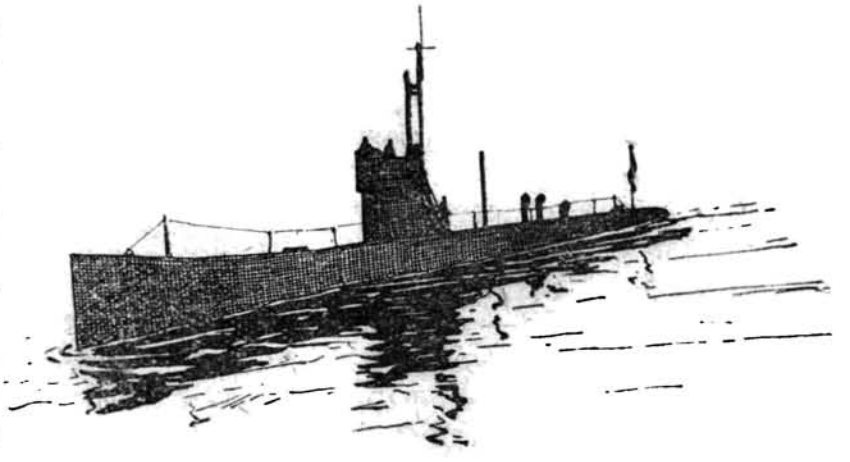

Пориналка. „Е. 4."

*) Я, та мабуть і містер Геб, в той час ще не знали про великі німецькі човни (напр., „Deutschland"), збудовані вже під час війни, що важать більш 120.000 пуд.

чому майже половину ваги припадає на самий тулуб човна, одну п'яту частину важать електричні акумуляторі, коло 17% важить запас топлива й тільки 1,6% загальної ваги припадає на людей та їхні харчі. Це, — рахуючи 25 душ „екипажу".

Найбільш неудосконалена річ, виходить, акумуляторі, бо вони занадто важкі, тим часом, як мають запас електрики всього лише на 30 морських миль хóду. І в той-же час паливо для парового мотора важить далеко менче, хоча його беруть в запас на 2500 миль...

Величезна вага тулуба залежить від того, що під водою дуже сильний тиск на човен і, коли б його стіни не були міцні, він би на більшій глибині розплющився. Подумати тільки, що, наприклад, коли човен пірне на 50 метрів, то на кожний квадратовий сантіметр його площини тисне вода вагою в 15 фунтів, тоб-то на один метр припадає коло 4-х пудів.

Увесь підводний човен уявляє з себе суцільну майстерню. Він повнісенький всяких машин та пристроїв. Величезні акумуляторі, що лежать на самому дні, під підлогою; динамомашина, вибуховий мотор, компресори, які згущають чисте повітря, щоб заміняти ним зіпсуте людським диханням та випарами машин, запаси топлива; приладдя до бою — (склади торпед і торпедові ходи); підводний дзвоновий телефон; надводний бездротовий телеграф та безліч всяких инших пристоїв, а також величезні комори на запаси води, що звуться „ватербаластом" і помагають потопити човен, — все це займає майже все місце всередині човна.

Отож, для тих людей, що в ньому в середині, майже немає місця. Для них призначено одну-дві тісних каютки (матроси) та манісенькі комірки про офіцерів та про капитана. Також манісеньку комірку займає кухня з електричною плитою. Ще є місце в капитанській вежі, але там також повнісенько всяких приладів, користуючись якими, капитан віддає свої накази.

Одже, працювати в підводному човні незвичайно тяжко, навіть і тоді, коли він не цілком потопає в морі. Повітря в каютах завжди не досить добре, вохке, а, крім того, здебільшого там буває занадто парко, особливо, коли доводиться довший час просидіти під водою.

Тим-то кожен рветься вискочити на місток, щоб подúхати свіжим повітрям. А це — дуже небезпечно, бо враз може протягти розігріту людину свіжим вітром і моряк легко може заслабнути.

Про деталі будови човнів англійських, або французьких, — каже п. Геб, — він не має права розповідати: то є державна таємниця.

Але про речі, що суть на всіх підводних човнах, говорити вільно. З тих річей цікаві: око, вухо й зуби (зброя) човнів. Око човна — *перископ*. На жаль, це око ще не зовсім зряче, а трохи підсліпувате. Недосконалість його найбільш залежить від двох причин: воно дуже мале й мало захоплює в себе óбрію. Але ж зробити його великим не можна, бо тоді зо всякого ворожого

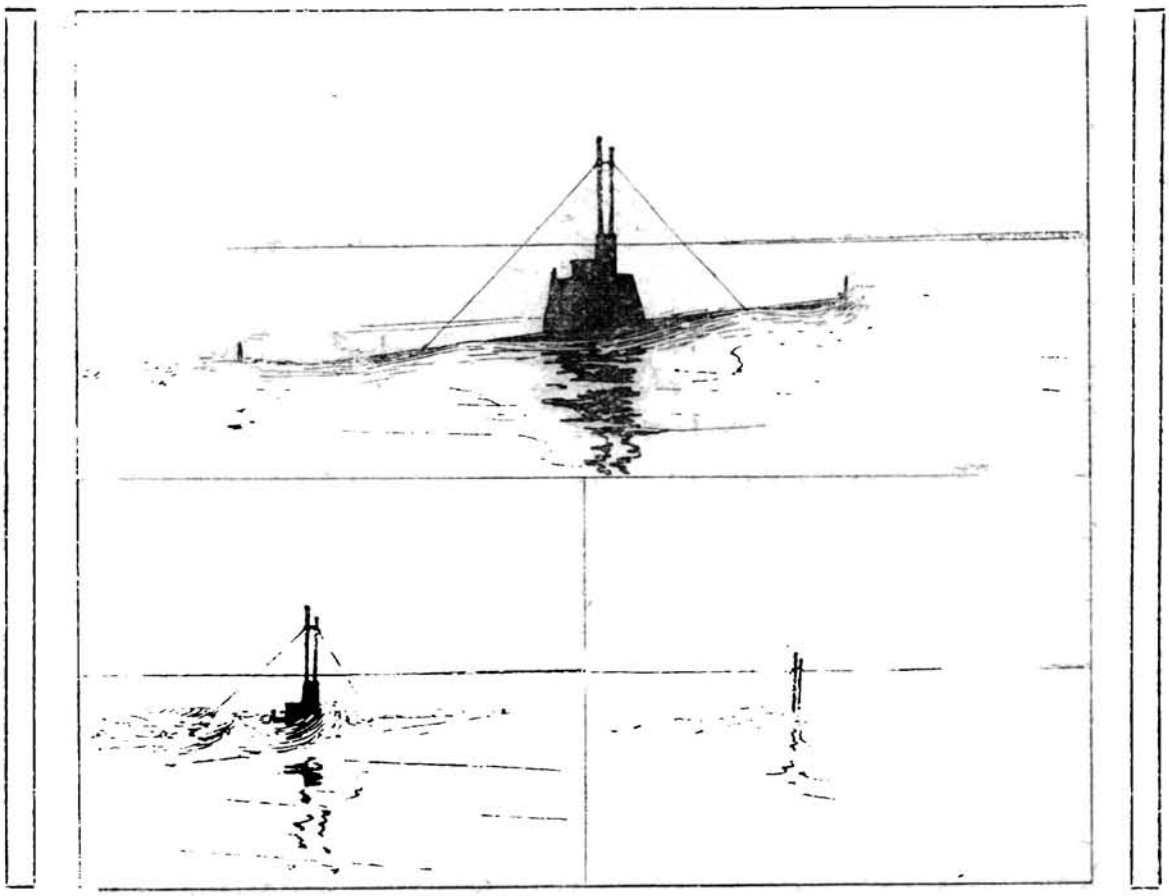

Як поринає підводний човен.

човна легко побачуть, де ховається „пориналка“. Другий ґандж перископа, — що він труситься під час хвилі на морі, або його скло заливає водою, — й тоді човен сліпне, бо не можна добре роздивитись, що робиться навколо.

„Вухом“ човна є так званий підводний телефон. Це — великий дзвін, який приміщено під сподом, з-окола. Коли в нього дзвонити, то инші човни чи кораблі можуть чути той дзвін на 10—15 верстов „радіяльно“, тоб-то на всі боки від човна, для чого всі кораблі, так само, як і кожен підводний човен, мають особливий апарат, що вловляє ті згуки, які далеко розходяться по-під водою. Як що дзвонити з певними інтервалами (припинками), довшими й коротчими, — то можна телеграфувати на підставі азбуки телеграфного апарата Морзе, літеру за літерою, з яких складаються слова.

Цього телефона можна й не вживати, коли човен не зовсім пірнув під воду, бо тоді з капитанової вежі можна подавати депеші бездротовим телеграфом. Але ж телеграф на підводних човнах теж не дуже далекосяглий, бо, звичайно, динамомашина не може бути дуже сильною на малому човні.

Найбільш страшна в човні річ, то — міни, або торпеди. Вони бувають величезні, до 20 пудів ваги кожна. Лежать вони в особливих помешканнях, закутані в тирсу (опи́лки) та всяку м'яку упаковку, щоб часом від струсу чи удару не вибухли. Коли бу-

ває потреба, їх кладуть в особливі рури, відтуляють ляду й напором зтиснутого повітря викидають у воду, давши торпеді певний напрям і назначивши глибиню під водою, на якій вона повинна летіти.

Випуск торпеди не має нічого подібного з пострілом з гармати: міну лише викидають, а далі вона біжить сама собою, бо всередині в ній є власний мотор. Фактично це — не що инше, як також підводний човник, який пливе з величезною прудкістю в тім напрямі й на тій глибині, що йому призначено людиною при випуску з човна. Сила торпеди страшна. Безпомилково вираховано, що одна торпеда може потопити великого військового корабля, навіть броненосця. Та це вже й провірено на російських броненосцях японцями під час останньої страшної війни.

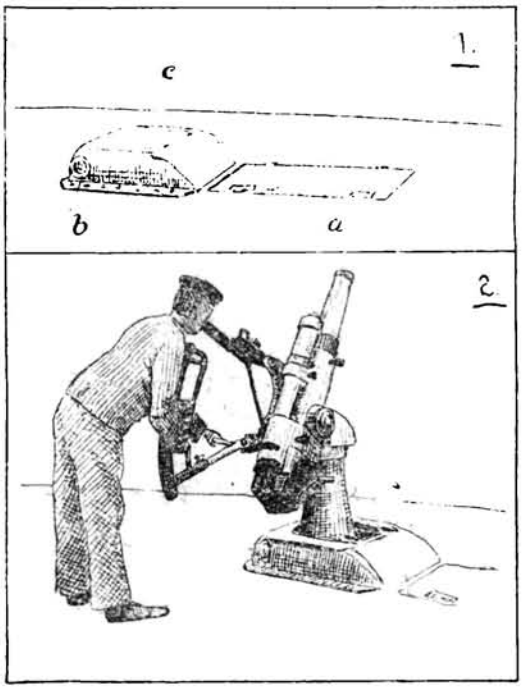

Гармата на підводному човні.
1) схована, 2) перед пострілом.

Для тих випадків, коли б довелося нападати на невелике, чи неозброєне судно, — на підводному човні є ще й маненька гармата, яка незвичайно швидко випускає набой за набоєм. Її сховано на палубі човна, але так, що вона в одну мить може з'явитись на-горі, а також враз і сховатись під свою ляду. З тієї гармати також стріляють по аеропланах.

Далі п. Геб розповідав, як човен спускається у воду. Для цього треба від трьох до п'ятьох хвилин. По наказу капитана, матроси відчиняють ляди в човні й напускають води в особливі камери („ватербаласт"). Одночасно починають працювати „стерна глибині", що дають човнові напрям вперед і вниз, й човен іде наче з-гори в долину. Спочатку, звичайно, на-горі зостається лише капитанова вежа, а потім тільки самі перископи. Коли ж буває більша й більша небезпека, то човен поринає зовсім, навіть на кілька десятків метрів в глибиню. Враження спуску почувається в подібний мірі, як спускаєшся віндою, але завжди буває неприємне почуття відорваности від усього світа. Коли треба чи можна підвестись на-гору, — тоді повітряним тиском виганяється з баків вода — баласт, і човен випливає на поверхню моря.

Човни збудовано так, що вони ніколи не можуть перевернутись під водою на-бік чи до-гори черевом. Це залежить і від самої форми човна, й від того тяжкого метальового баласту, що причеплено у нього під сподом.

Шкода, яку може під час війни зробити підводний човен, страшна. Але ж він і сам завжди ризикує бути згубленим одним влучним пострілом, бо його стінки, порівняючи з бронею

корабля, дуже тонкі, а сам він надто хисткий. Вигадано також на нього страшні сіті, якими ловлять підводних човнів, як риб*). Не досить досконалі й внутрішні машини та приладдя, а через те завжди є небезпека, що човен може пірнути й більш вже не виринути, а тоді він стає „підводною труною“ для майже тьрох десятків людей. Правда, є спеціяльні прилади, щоб випливти в-гору, покинувши човен, але ж це можливо не на занадто великій глибині.

Дефектом човнів є й те, що вони не можуть плавати дуже швидко; через те самі вони лише можуть підстерегти ворога, але не можуть його наздогнати, коли він тікає. А взагалі в цій боротьбі врятується той, хто зможе швидче втекти. — Човен тікає під воду, а пароплав намагається яко мога швидче зміняти ходу́ й тим виску-

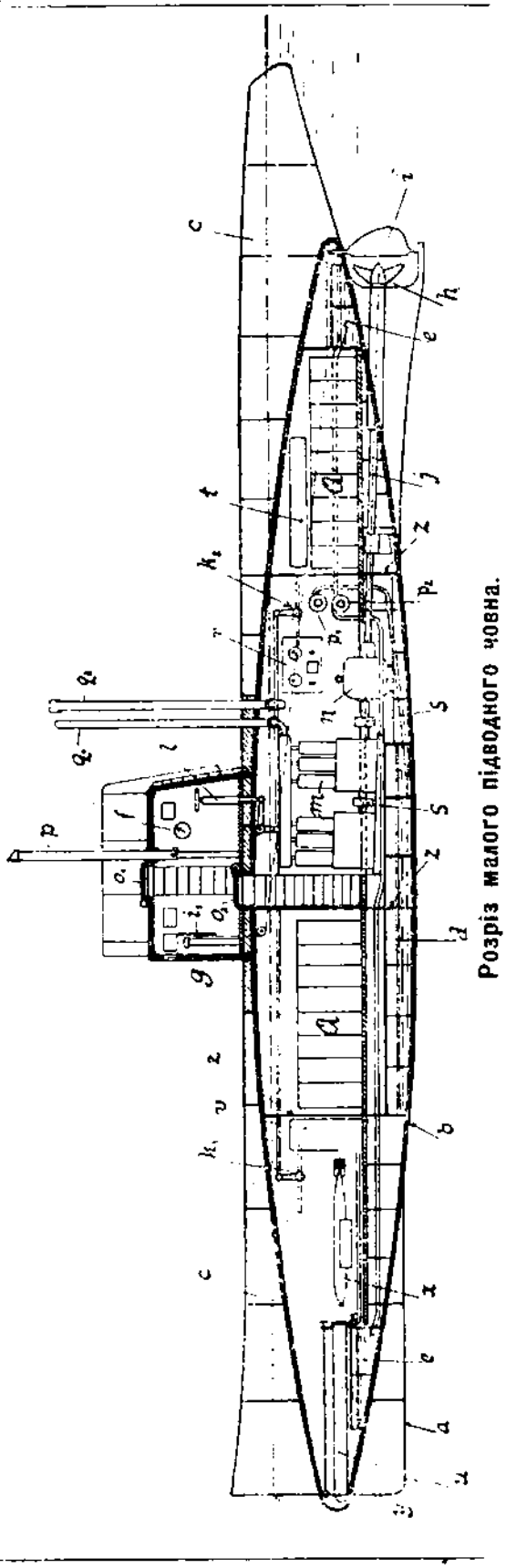

Розріз малого підводного човна.

A — акумуляторі, *a* — зовнішній панцирь тулуба, *b* — внутрішній панцирь, *c* — ватербаласти, *d* — додатковий баласт, *e* — вирівнюючий прилад, *f* — зміритель глибині, *g* — капитанська вежа, *h* — гвинт, *i* — напрямляюче стерно, *j* — гвинтовий вал, j_1 — стернове́ ко́ло, $k_1 k_2$ — стерна поглиблення, *l* — ко́ло, яким потопляють човен, *m* — вибуховий мотор, *n* — електричний мотор, $o_1 o_2$ — входи в човен (ілюминаторі), *p* — перископ, p_1 — цмок (помпа) додаткового баласту, p_2 — помпа до вирівнюючого приладу, *r* — управа електричних приладів пориналки, *s* — прилади до витиснення води, *t* — запаси повітря, $q_1 q_2$ — рури на впускання й випускання повітря (вентиляторі), *u* — торпедова рура, *y* — її виходовий кінець, *x* — запасна торпеда, *z* — звязі тулуба, *v* — запас зтиснутого повітря на викидання мін (торпед).

*) Військова практика показала, що сітка не має для човна великої небезпеки, бо пориналки часто проходять по-під нею.

сувати від міни. Але ж великі броненосці не зможуть робити таких швидких маневрів, й через те, що корабель більший, то більша для нього небезпека від малого підводного човна...

Ми дуже дякували п. Геба за його оповідання, а містер О-Фонель на прикінці додав:

— А все-таки було б краще, коли б люде думали про те, щоб зробити придатними підводні човни для мореплавства, як „Наутілус", а не для самого розбою.

— Звичайно, — згодився м. Геб. — Тільки ж навряд, чи це колись буде. Дуже не досконала це річ і має в самій своїй ідеї основні перепони. Коли корабель пливе по воді, — він перемагає лише тертя́ своїм сподом, — а у воді йому робить перепону тертя зо всіх боків. Тому ніколи не можна буде досягти такої швидкости плавання під водою, як на воді. На що ж тоді користуватись гіршим, коли може бути ліпше?! Хіба що такими кораблями плавали б люде, які панично бояться морської хуртовини та морської хвороби. Але ж навряд, чи ці страхополохи згодилися б тікати від хуртовини під воду...

Він дуже втомився й ми зоставили його спочинути, а я почав перемальовувати зроблені п. Гебом накреси...

В са́му найбільшу спеку, коли сонце пече, як на́няте, ми підпливли сьогодня, 20-го червня, до великого острова Цейлона. Я невільно згадав, що це той самий Цейлон, якого в бурсі один мій товариш, Гайдуренко, назвав на іспиті „Отець Цейлон", бо на ма́пі було написано „О. Цейлон". А всі наші попе-нята дуже́ добре знали, що „О." з крапкою визначає скорочене „отець", наприклад, „о. диякон, о. протоєрей, о. ректор" і т. д.

Так от, „отець Цейлон", коли дивитись на мапу, — такий кругленький, гарненький та лагідний, мов коржик чи яєчко, островець, — а коли приїхати до нього, то це — справжня „Гігієна огненная".*) Я люблю тепло та сонце й, бувало, дуже легко переносив спеку, — але ж того вогняного повітря, яке я зазнав на Цейлоні, й уявити собі ніколи не міг. Не диво, що й європейці, яких є сила в Коломбо, — як кажуть, — не можуть ніколи привикнути до денного пекла й раніш четвертої години не виходять зі своїх хат.

За те ж тубольці нічого не бояться. На наш пароплав вони накинулись також, як Сомалійці в Адені. Сотки човнів, на яких чорні, кофейні, чоколадові, мосянжові люде обліпили наш пароплав. Більшість з них, однак, під парасолями. Але у більшости цей парасоль та пояс на стегнах — то й все вбрання. Здалеку — наче перев'язані кольоровими стьожками рухливі чоколадки.

Торохтять, мов скрегочуть залізними зубами, котвиці, а далі — безумні вигуки тубольців, що намагаються вхопити речі пасажирів і на тому щось заробити. Кожен гукає на повну горлянку, пхається поперед, вириває з рук куфри. Все крутиться, руха-

---

*) Тоб-то „геєна вогненна" (бурсацький до́теп).

ється, верещить, — наче акомпанує грюкоту й ляску грантів, що починають вивантажувати крам.

Ми сердечно попрощалися з нашими невгомонними бразильцами. Пані Пурифікаціон мало не плакала й ще вчора подарувала мені свою фотографію з адресою та примусила мене, щоб я дав слово чести, що буду у них в гостині, як приїду до Бразилії. Я мусив пообіцяти, хоча рішучо її запевняв, що ніколи там не буду...

Ще сердечніще розлучилися ми з містером Гебом, якому знову стало гірше. Він з першим добрим англійським пароплавом має вернути додому, позаяк лікарь каже, що йому а-ніяк не можна служити в підводній флоті, та ще особливо в цих країнах дикої спеки.

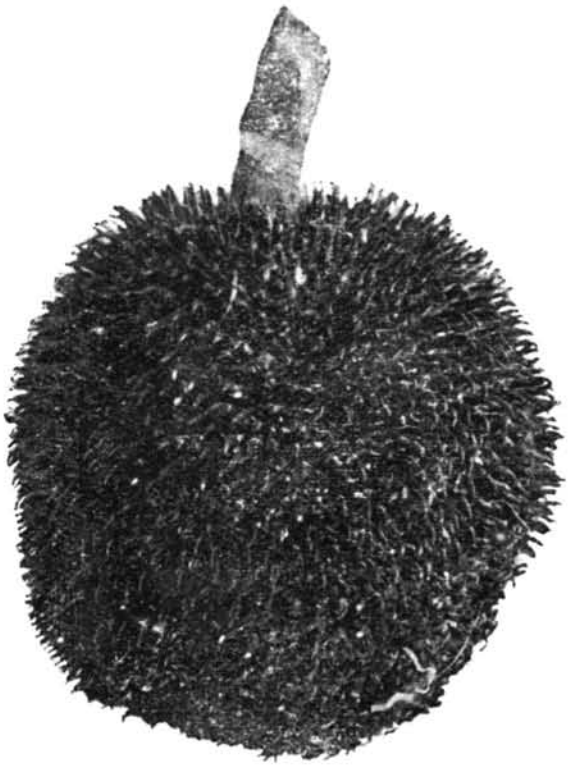

Хліб з хлібного дерева (значно зменчений).

Коли вже ми випровадили всіх, то на кораблі зосталося мало людей. Якось опустів наш салон, а втома й головний біль примушуть лежати. Я навіть зараз пишу, лежучи під самим вентилятором. Тільки багато не впишеш, бо й в нашій каюті ми почуваємо себе так, як, певне, почували „Три отроки – Місах, Седах та Авденаго — в печі вогняній". Добре, що тут є ще така річ, як свіжі кокосові горіхи. Досить смашна штука. О-Фонель попросив кельнера, щоб 9 наших горіхів поклали на льод. Певно, що підморожені вони будуть ще смачніщі.

Ну, годі. Спробую заснути, а над-вечір — до Коломбо. Тільки містер Патрик велить спочатку випити хіни, бо каже, похворіємо на пропасницю.

Я повен захоплення! З цих тропичних міст, що вже ми бачили, Коломбо зробило на мене найповніще враження чогось казкового, незвичайного...

Ми вийшли з корабля, мов п'яні від спеки та сонця до красної європейської частини міста, затіненої роскішною тропичною рослинністю. Особливо гарні кокосові пальми: величезні, рівні, гладенькі дерева, що тримають на своєму вершечку темно-зелену зорю, яка блищить на ясно-блакитному небі. По вулицях жвавий рух, шум, гомін. Біжать „рікші" — двохколесні возики, в яких запряжено чоловіка, а на тих возиках сидять рівні, мов палиця, англійці в білих одежах і жовтих або білих брилях, які ми дома звемо „здрастуйте — прощайте", бо в них дашок

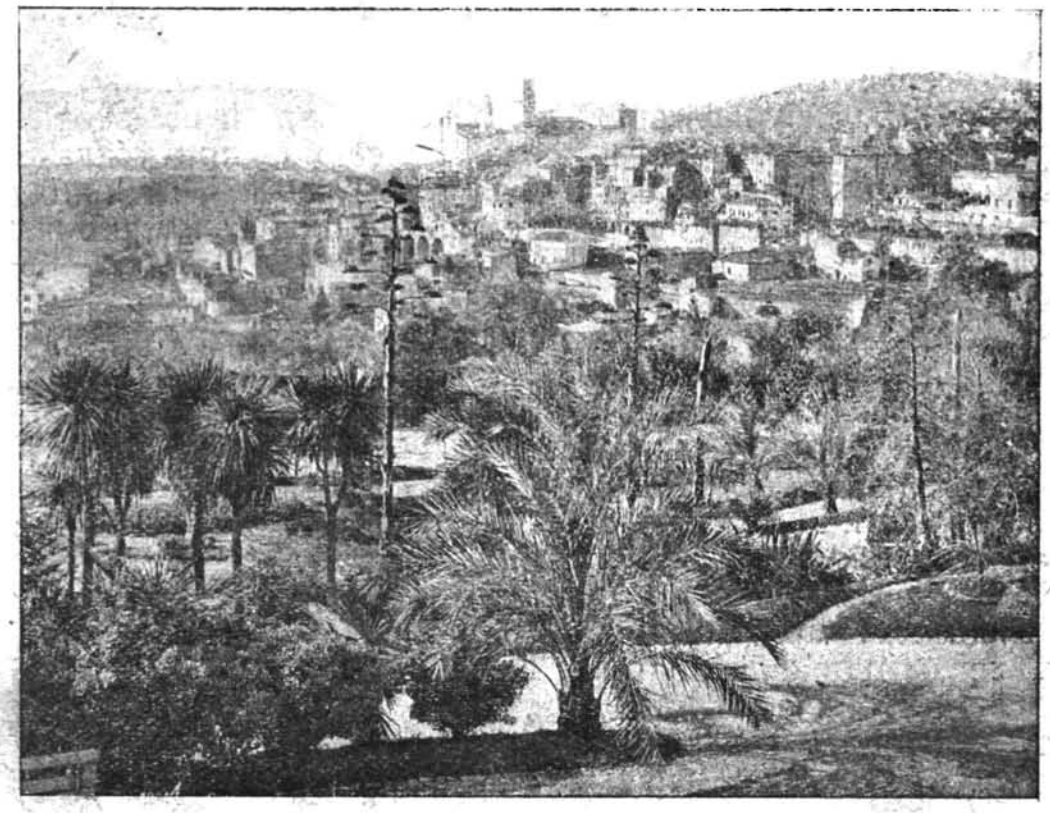

Краєвид з Коломбо.

і спереду й ззаду. Страшенно дико бачити, як людина везе людину. Ми всі троє рішучо ухвалили, що не дозволимо собі знущатись хоча б і над „чоколадовими", а все-ж таки братами. А ще особливо, коли ми довідались, як дешево їм платять: за годину возіння — коло 30 копійок... І користуються з цих диких, нещасних двохногих рисаків майже виключно „культурні європейці"!

Але ж, яким кумедним контрастом виявляється ця мішанина людей та стилів: чисто європейські будівлі з величезними вітринами й обіч — пальми та верблюди; білі, вищикані, пишні одяги англійців та їхніх ніжних пань і панночок, — і тут же голі чоловіки індуси з довгим волоссям, спереду заткнутим великим гребінцем; напів-голі жінки, араби в таких довгих шатах, що можна було бачити лише в київській опері в балеті, та сила жебраків і ворон. Парси — в жовтих гостроверхих шапках і, нарешті, знову гучні трамваї, блискучі ко́чі по́ряд з нещасними рікшами...

Не знаю, чи можна це все рівняти до Каїра! Коломбо, як на мене — фантастичніще й цікавіще, бо до всього цього — під самим боком безкраїй океан, а навколо — чудова тропична рослинність. А особливо над-вечір, коли, після червоно-кривавого заходу сонця, стає менчою спека, — почуваєш себе, нібі в справжньому Едемі. А вже ці дивовижні овочі, — особливо ароматні ананаси, — а ці чудові краби й незвичайно смашна ящірка „талагойя", якої я спочатку боявся покуштувати, — все, що ми їли

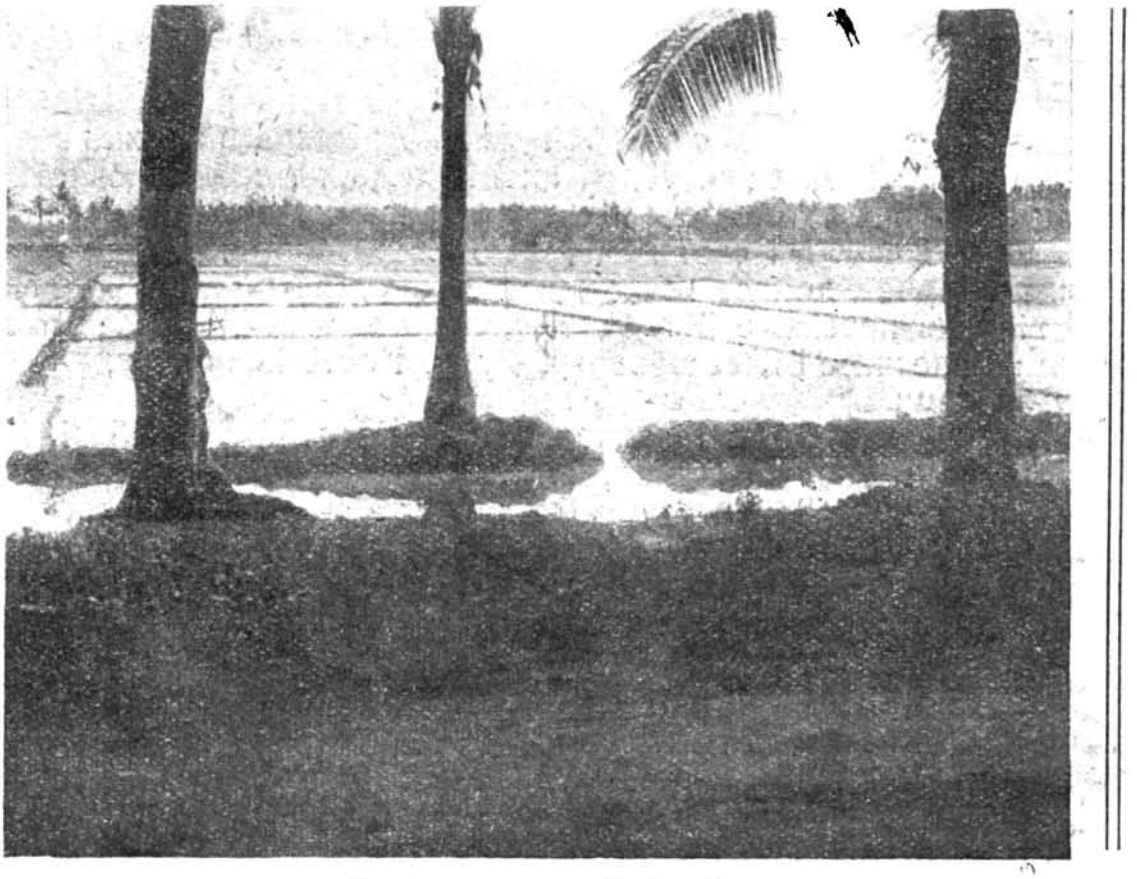

Рижове поле на Цейлоні.

в дуже гарній ресторації, яка стоїть в чудовому місці на бе́резі океана, — все це — просто райська страва. Я вже й не згадую про ананаси, банани й тому подібні речі...

По обіді, чи — власне — по вече́рі ми знову блукали між роскішними віллами, що потопають в фантастичних тропичних садках, повних струнких кокосових пальм, мангових, хлібових та инших велетенських дерев й височенних папоротів, дивовижну красу яких не можна змалювати, не можна й уявити, коли не бачити на власні очі...

Давид неначе переродився, походивши по цім раю, після тієї му́ки, що він зазнав на кораблі під час хуртовини. І як же нам, може за винятком привичного до моря містера Патрика, не хотілося вертати до корабля, де все ще на всі голоси скрегочуть і ревуть „лебедки", що на своїх міцних ланцюгах підні-мають та спускають величезні па́ки! Бачили ми й наших попут-ників — Суданських верблюдів, яких, мов лантухів, поспускали линвами на чужу їм землю. Бідні створіння без по́диву, якимсь призирливим поглядом дивилися на цю красу, од якої у нас запалювались очі. Вони мабуть знають, що їм вже ніколи не побачити „своєї" землі, „своїх" пальм, „своїх" а́рабів...

Я також не швидко побачу щось своє, рідне... І тепер, коли я сижу сам-саміський в салоні, — невільно почуваю, як десь глибоко всередині, в самому серці знову тужно співає мій без-домний „чмелик", як від того співу воно зтискується й скавулить в один тон з ним...

Дійсно, чудовий чужий рай, — але ж і дома гарно... Мені згадалися чогось наші сірі, круторогі воли, Ворскла, рожево-білі хлопці, що купаються в блакиті прозорій тихої річки, бліді, меланхолійні верби, — й я зовсім невільно зітхнув в повний голос.

О, мої „убогії села, убогії ниви!" Відціль, з безкінечної далини, з-під цих темно-зелених чужих пальм, з цього вогненного раю шлю я вам всі свої думи, всю мою любов. Нехай з цим тихим вітерцем донесеться до вас моє тепле почування, нехай цей вітрець перекаже й тобі, моя старесенька вірна Харитино, й вам: Вячеславе Вячеславовичу, Ярко, Косте Івановичу, — мою тугу за вами.

А тебе, моя любо Гільдхен, хай обвіє цей райський вітрець і прошепоче тобі на вушко, під золотими твоїми кучерями, — як ніжно я тебе кохаю, як часто, часто згадую про тебе, як безмірно журюся, що тебе нема зі мною...

„Повій вітре, на Вкраїну"...

Ні, не треба. Не треба згадувати й мучити себе! Правду каже містер: тут — моя школа. А я — ще тільки в перших класах...

— — — —

Біжить день, що день...

Багато дрібних вражінь, але я вже не помічаю нічого незвичайного... крім спеки. Од неї стаєш лінивим і страшенно дурним. Часами здається, що мозок розтопився й булькає у голові...

Читати можна лише у-вечері, а в-день, то не хочеться навіть говорити. А вечорами, коли червона сковорода сонця пірне у темнозолотисту воду, та ще, коли заспіває містер Патрик якоїсь народньої пісні, або й сам затягнеш української, — то так придушить за горло, що хоч плигай у воду.

Чого? За ким? За ким так нудьгує моя душа? За Гільдою? — так мушу я сказати по правді, — що не безпосередньо за нею, а за тихим гаєм, рідним краєм, в якім я завжди уявляю й ясну зорю — Гільдхен...

Намагаюся пересилувати себе, переконати, що це — слабкодухість, — і не можу. І це не я один: і колега увесь час говорить про свій Смоленськ та про батьків, і навіть містер Патрик все більш і більш згадує рідну сторону...

Часами, то просто щось увижається. Вчора, наприклад, з палуби я почув, як в салоні хтось заграв, а потім відтіль зачулася пісня „Лорелеї". Я почув голос Гільдхен... Як було в Уші, — так і тут, прожогом кинувся я до салона, не встигши сам собі з'ясувати всю неможливість такого з'явища. Звісно, там сиділо кілька чужих людей і навіть покришку рояля було зачинено. Так я й не дізнався, чи то, справді, хтось співав, чи то мені вчулося, чи то десь ловить душа одзвуки того, що, може, в цей час діється в далекій Європі... Може то Гільдхен там, далеко, далеко співала для мене?...

Ох, чого мені так тужно, чого мені так тоскно?!

Але ж я не хочу більше скиглити... Навіть не буду записувати своїх почувань туги й одвірваности від рідного грунту...

Ніхто ж мене сюди не пхав, бо ж я добре знав, що коли мені було небезпечно сидіти в Російській Україні, — то я міг жити з своїми людьми у Львові. Але ж я знав, що́ робив, і буду величезним дурнем, коли, замість того, щоб студіювати нове, незвичайно барвисте й цікаве життя людей та природи, буду колупатись у власній, нікому не цікавій душі.

Це, мабуть, також морська хвороба, тільки хвороба душі, коли в ній зи́споду піднімається все на гору, як при фізичній хворобі — з шлунка. І коли я так не тяжко хворів фізичною морською неміччу, то тим менче повинен хворіти психично.

Крапка. Досить!... * * *

В бібліотеці я знайшов на німецькій мові цікаву книгу: „Звірі й люде", того самого знаменитого Карла Гаґенбека з Гамбурґа, в якій він незвичайно живо й мальовничо посписував свої пригоди. Шкода лише, що спочатку він занадто багато розповідає про не досить шляхетну працю свого батька.

Мені тепер жаль, що я зі слів п. Габермана позаписував до свого зшитку те, що далеко краще й з більшими подробицями читаю в цій книзі незвичайного чоловіка...

Найбільшу спеку в найбільш мабуть палку добу́ ми зустрічаємо проти Суматри, тоб-то близько тієї землі, яку по самій середині перерізує рівноденник (екватор). Правда, ми ставали на хвильку на самому північному виступі Суматри, а тепер спинились в порту Пенанґ, але ж далі будемо пливсти знову на Південь, аж поки не доїдемо до Сінґапура. А від Сінґапура до того місця, де на мапі оперізує землю екватор, зостається всього лише $1^0 17'$ п. ш. — сто сорок три кілометри, менч, як від Полтави до Лубень...

Дуже мальовничо виглядають береги Суматри: знайома вже тропична рослинність, що здається ще більш пишною, як на Цейлоні.

Така ж сама пишнота й на Малайському Пів'острові, але, на жаль, в самому Пенанґу ми були занадто мало й то ледве не спізнились на пароплав. Принаймні, коли ми вступили на „Гамбурґ", його сирена сердито гукала третій раз.

Що нас вразило — це місцями вже цілком инший — хинський характер будівель, а також сила хинців з вузькими косими очима на жовтих обличчях і з чорними, мов з кінського волосу, заплетеними довгими косами... Почина́ється ще один новий світ!

Нас просто здивувало, який тут порядок й лад на широких і чистих вулицях. Люде ввічливі, незвичайно симпатичні, лагідні й не такі галасливі. Навіть англійці не видаються такими високомірними, як, наприклад, хоча б в Коломбо.

Було незвичайно приємно пливти на своєрідному малайському човнику до „Гамбурґа"...

Але ж у мене негарно на душі: мій колега Давид цілком без причини розгнівався на мене й тепер мовчить, не хоче навіть

Хинці продають овочі в Пенангу.

мені відповідати. Я таки, справді, ні в чому не винен і вже перепрошав його, але він надувся, як сич. А за що? Що я не дав йому свого етюда пальм, який йому дуже подобався, але ж йому не потрібний, а мені його треба для ілюстрації до моїх записок. Нарешті я йому віддав, тільки прохав дозволити мені зробити копію, — однак він розприндився, відмовився взяти малюнок, наговорив мені різких прикростів, а, коли я поклав малюнок біля його ліжка на столику, — то він помняв його й викинув, тоб-то: „ні сам не гам, ні другому не дам!“...

Звісно ж, воно завжди так буває, що коли вже трапиться якась одна дурниця, — то за нею виникає сама-собою друга. Мені шкода було малюнка й я мислив принаймні з пожмаканого зробити копію для записок і почав витягати його з-за столу. І от, коли я там нишпорив, зачепив знаменитого Давидового „Скарабея“, якого він на віщось поставив був перед тим на столі. Скарабей упав і надлупився. Мені було страшенно шкода; тим більш, що Давид підняв цілу бурю, мало не плакав і казав, що я позбавив його „щастя“. Я віддав йому свого, але він шпурнув його на землю й від „кам'яного“ жучка зостався тільки шкляний пісок. От, така то була „бирюза“, чи „мафкат“! (Мафкат — камінь, а не місто, як ми думали!) Очевидно, ці скарабеї приносять щастя лише тим феллахам, у яких європейські дурні, на зразок нас, купують стекольце замість дорогого каменю...

Містер Патрик мене заспокоює; каже, що від довгої їзди в тісній пароплавній каюті люде, звичайно, дуже набридають

одно-одному, а через те починають гризтись без приводу, до того ж — Давид взагалі дуже гарячий та ще й не зовсім дужий. Звісно, я проти нього нічого не маю, а все ж таки неприємно.

От, сьогодня була дивна річ! Ми перед сніданням ходили з містером Патриком та ще з одним італійцем по палубі. Коли це раптом потемніло небо, вмить набігла чорно-фіолетова хмара, зненацька її прорізали у всіх напрямах вогненні гадюки й торохонув такий грім, що аж все затрусилось на пароплаві. Не блискавки, а вогненні кулі літали у всіх напрямах по небі, наче там трапилась якась страшна космична катастрофа. Часом все небо до-щенту заливало вогнем, що горів у морі. Впало кілька тяжких величезних краплин дощу й раптом все небо полилось відразу. Це було більше, ніж „із відра", — здавалося, що падають хмари, що з неба виливається у воду новий океан. Гуркіт і шум зчинилися такі, що за ними не чути було жадного иншого згуку. Можна тільки було бачити, як рухаються губи в сусіда, що кричав з усієї сили, але не чути було ні слова...

Спочатку я хотів був перестояти грімовицю на променадній палубі, але не зміг стерпіти й утік до каюти. Щоб же це робив тут Шульц? — і уявити не можна!..

Але ж диво в тім, що за дуже короткий час вже знову прояснилося, сонце пекло ще дужче, а невеличка жовто-сіра хмара була далеко.

Чудова, але й страшна картина тропичної грози!..

Тим часом і в мене в каюті також гроза. Давид наче сказився: так і шукає нагоди, щоб зо мною загризтись. То я його навмисне штовхнув, як одягався, то навмисне сів на його бриль, то знов навмисне хропів у-ночі, щоб не давати йому спати! А потім причепився, що я все це роблю через те, що я — „юдофоб" і „жидомор". Ну, це вже мене страшенно образило. Він же повинен знати, що й раніш я ніколи не думав, що жиди загалом — якісь инші чи гірші люде, як усі. А тепер ще й сам же він погоджувався зо мною, що в дорозі, коли бачиш і знайомишся зо всіма народностями світа, невільно привчаєшся поважати кожну людську істоту, кожну чужу мову, кожен чужий звичай, кожну людську віру. Бачиш на-віч, як всякий по-своєму виконує своє призначення в житті й якийсь нещасний чоколадовий рікша так само хоче жити, як і „недосяжний" сер Скотт. А до всього иншого, Давид же — не жид, а караїм! Але ж доведи йому!..

І от, теперя — „юдофоб", а завтра буду — „караїмофоб", а далі — „ірландофоб"...

Як би у мене було не так мало грошей, я сьогодня ж перейшов би до другої каюти, а тепер мушу терпіти явну кривду.

Правда, містер Патрик намагається його укоськати, але вже навряд, чи ми помиримось так, щоб знову стали такими друзями, як зробилися за першу частину цієї довгої й — треба казати — дуже тяжкої дороги...

Власне, я знав би, що́ мені робити, коли б не лежали для мене в Нагасакі листи та були б при мені гроші. Тоді б я не їхав на Японію, а спинився б в Сінґапурі або в Гонконґу, куди все одно, доведеться вертатися по дорозі на Австралію...

Ну, та вже якось може доїдемо й до Ніпона. Не зміняти ж, справді, наміченого маршрута з-за якогось непорозуміння! А я собі буду думати, як той наш Куприян-цехмейстер з пісні:

„Якось то буде!“

23/VI. Сінґапур. До Сінґапуру ми під'їхали наче по річці — така вузька в однім місці Малайська Протока. Навколо сила скалистих малих островків, що завважають швидкій ході пароплава, а нова грімовиця не дала змоги роздивитись місто. Правда, ми

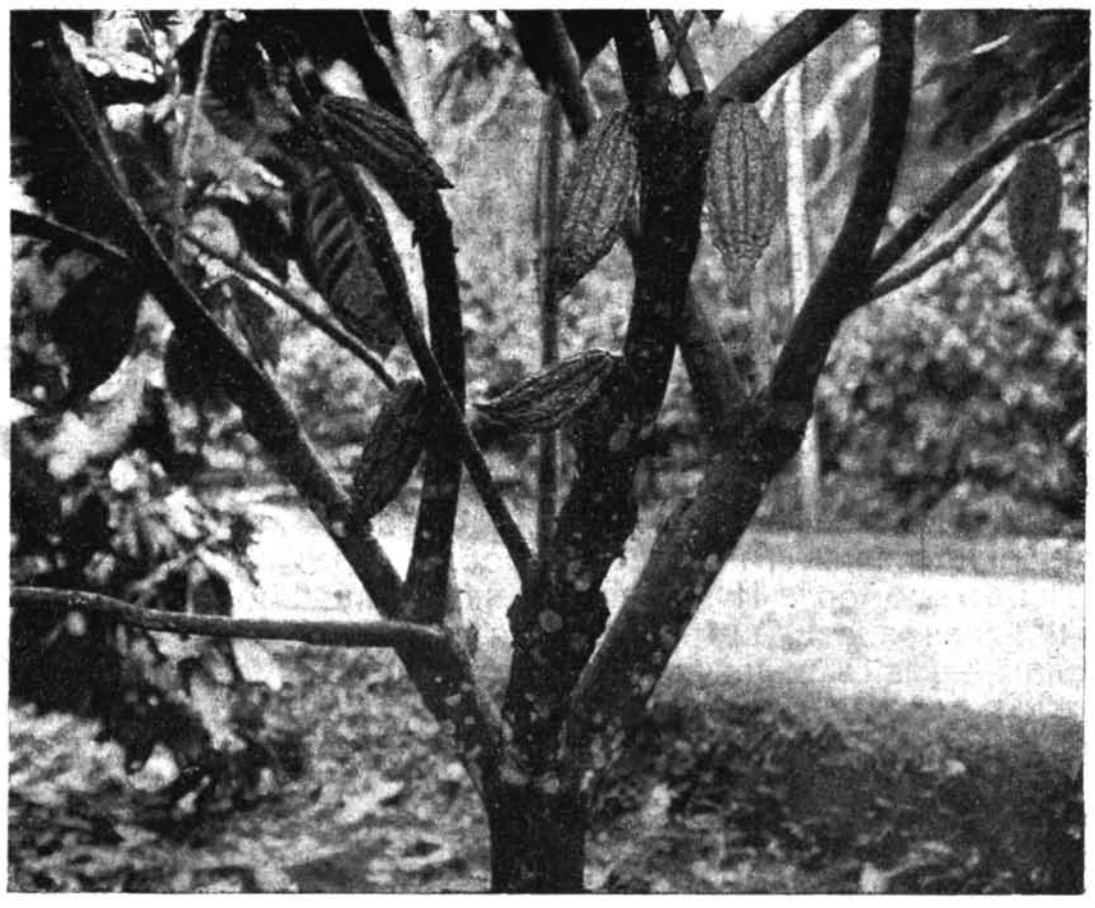

Какаове дерево з стрючка́ми на стовбурі, повними зерен какао.

трохи походи́ли з м. Патриком (Давид не схотів, ніби в нього болить голова), але нас не дуже вразив Сінґапур. Здається, Пенанґ цікавіщий й привітніщий.

До-речі. На надбережній лежала ціла купа кам'янців, незвичайно кругленьких, як кульки. Я взяв собі два на спомин. Може вони замінять нам скарабеїв. Принаймні — ці вже не розіб'ються й знамениті тим, що витягнені з океану біля самого екватора.

Ми простояли в Сінгапурі до ночі. Ніч спускалася раптом і вся природа негайно змінялася. Грала вечірня заграва, а з берега чути було однотонову пісню цікад. Жаби наче розривались, збільшуючи своїм хоровим кумканням загальний концерт. Гукали якісь птиці, щось далеко-далеко клюкало жалібно й тоскно, немов би краплина безнастанно падала на метальову дошку. А першу скрипку в цій симфонії вели комарі...

Ми ходили по-над берегом і, коли б з доків не відгукувались сирени та не скиглили ланцюги, — могло би здатися, що в природі панує якась величня тиша: до того той нічний концерт був тривкий, одностайний і рівний...

Коли ми одпливали, то бачили, як світилося море. Особливо це видко на веслах човнів та на самих човнах. Здається, ніби з води їх освітлено електричними лампочками.

Слава тобі, Господи, — менчає пе́кло. Як тільки почали підніматись на Північ, стало помалу легшати. Але ж вже третій день ми не маємо спокою. Правда, хитає вже не так дико, як було біля Арабського Моря, а все ж таки набридає страшенно. Тільки й відпочили вчора на кілька годин, коли зайшли до Сейгону, куди нас закликали по бездротовому телеграфу за важливим вантажем. Сьогодня вже море (це вже зветься Південне Хинське Море) тихше. Але кажуть, що воно взагалі дуже вередливе, й хвиля, не встигши затихнути, може початися знову... Швидче б до Гонконґу! Там уже буде близько й до Нагасакі, де я довідаюсь стільки новин про моїх близьких і де я зможу довший час поблукати по землі, про яку оповідають та й в книгах я читаю справжні дива́...

Маю нових знайомих: німці, що посідали в Сінґапурі. Між ними є один, який довго жив у Монахині. Я враз пізнав його по вимові. Тепер ми часто розмовляємо, згадуємо кожну вулицю, всякі будинки, пам'ятники. На жаль, він не знає Шульців. А добре було б довідатись, як вони поставились до моєї загадкової втечі.

Година зовсім стає добра: дуже тепло, але приємно, особливо, як повіває мягкий морський вітрець.

Завтра приїдемо до справжнього хинського порту — Гонконґу.

М'якшає погода, м'якшає й душа колеги Давида. Сьогодня зранку він кілька разів починав зо мною розмовляти, а коли загула сирена перед Гонконґом, — він зашарівся й попрохав у мене пробачення. Тепер каже, що то він став „такий скажений" від тропичної спеки.

Я дуже радий, що ми помирилися й вкупі будемо оглядати місто.

Єгипецький портрет містера Патрика, роботи Давида Засимовича.

Зовсім не так я уявляв собі Гонконг. Я инакше мислив і про хинців взагалі. Думалося, що хинські міста — дикі, некультурні, з манісенькими халупками та високими „Пагодами", які звичайно бачимо на коробках з-під чаю. Аж це — величезний порт, може навіть далеко більший, як Бремен, або й Марсейль. Я напевне того не знаю, тільки ж тут така сила-силенна всяких кораблів, — що аж очі розбігаються. Та ми ще приїхали пізно у-вечері: так все горить та блищить ріжно-кольоровими вогнями, й не знаєш — чи це водяний город, чи це — самі кораблі.

Знаменито виглядає вночі й само місто. Скрізь по горі неначе обсипано його ріжної сили світляками. А є величезні будинки на кілька поверхів, де всі до одного вікна горять вогнями.

„Гамбург" довго вовтузився, доки закотвив, але не пристав до мóлу. Ще багато упливло часу, поки пощастило нам дістатись до берега. І ми навіть гадали, що зайво пливемо так пізно. Однак ми дуже помилились: в місті до пізньої ночі точиться жваве життя. Відчинено просто на вулицю хинські крамниці, відчинено їхні ріжнородні майстерні, літає трамвай, несуть людей в носилках, біжать рікші, а о-біч — чудові екипажі та освітлені електрикою автомибилі. Йдеш, дивишся — й не знаєш: чи то дійсність, чи то — тільки сон?

А яка мальовнича картина на понабережній! Цілі села на човнах: в тих манісеньких пливучих хатинках, великими родúнами живуть убогі хинці, працьовиті, як комашня. Пóдивом і повагою до цих тихих людей наповнюється серце; повагою й жалéм, коли бачиш, як уперто вони працюють і як, очевидно, мало мають, коли мусять так жити...

Сумне враження роблять покалічені жіночі ноги, наче ратиці, здавлені незвичайно нечепурної форми черевиком. Дивно також, що бачиш жінок в штанях і найбільше в синьому, дуже вбогому вбранні...

Багато хинців знають англійської мови. Я те ж сьогодня порозумівався по англійскому й — мушу радіти — досить щасливо. Виходить, що я таки не дурно змарнував цей місяць: крім нових знаннів, маю ще де-які й нові уміння.

Ми довго ходили по Гонконгу й може б ходили ще, зачаровані й самим містом, й людьми, й роскішним повітрям теплої ночі, коли б нам не зіпсували враження московські моряки. Ціла зграя п'яних, нахабних матросів з дикими співами під „гармошку", з викриками брудної лайки зустрінула нас. Ми почули знайому мову, — але вона не втішила навіть Давида, що вважає своєю рідною мовою — мову московську. Бо це була не мова — а лайка...

Вони зачіпали хинок, навалювались на крамниці, а потім зчепились з юрбою матросів чи англійських, чи американських — і почалась бійка...

Ми швиденько подались до „Гамбурга", почуваючи на душі тяжкий намул... Здається, простоїмо тут аж до завтрашнього вечора. Виходить, подивимось Гонконг і в-день.

До Шанхаю ми пливли увесь час між більшими й менчими островами. Але, не зважаючи на те, що година стоїть добра, кінець нашого плавання що-далі, то стає тяжчий. Набридло страшенно. Знаєш кожну річ на пароплаві; знаєш, — скільки куди кроків; знаєш майже всіх попередніх пасажирів, матросів, кельнерів. Робиш все автоматично: без годинника передчуваєш, що зараз засурмить вранішній гудок; що ось-ось покличуть до сніданку, і т. д. І все це було б нічого, коли було б так вільно, як раніш. А то, після Гонконгу стала така тісно́та, що не розминешся з людьми ріжних народів, становищ і літ. Дітвори повно, а через те — гармидер, рèви, непорозуміння.

Бачу вперше багато японців в національних вбраннях. Варто було б зазнайомитись. Але ж і ми стали якимись відлюдниками, на зразок сера Скотта, що вже не обідає за table d'ôhte'ом *), й дуже неохоче знайомимось з новими людьми. Навіть, коли я зустрівся з словянином — словаком, який говорив мовою, близькою до нашої, — то й то мені не хотілося з ним довго розмовляти. Часами я й сам боюсь, щоб не „сказитись", як це вже було з колегою. А до того ж страшна нетерплячка: кортить дізнатись, що в Шанхаї є принаймні хоч одна телеграма від Гільдхен...

* * *

А який жах робиться в підпалубі третьої класи! Ми як заглянули туди, то аж учаділи. Сморід, тіснота, п'яні вигуки. Одно лежить на другому, просто на підлозі. Бідні люде валяються, як свині в хліві.

Ех — ех! Що то — гроші! Ми нарікаємо, що нас турбують зайві люде, кожен з яких має своє ліжко, своє місце за білим убрусом на столі, куди становлять вибагливі потра́ви, вино й квітки, — а під нами в болоті вовтузяться такі ж, як і ми, люде, але інші й „нижчі" від нас не тим, що вони *під нами*, *під нашими каютами*, а лише тим, що в них порожні кишені...

Не вже ж таки ніколи в світі люде не будуть рівні, однакові, не житимуть всі, як один? Не може того бути! Нащо ж тоді вигадано соціялизм? Принаймні містер Патрик дуже вірить, що буде ліпше.

Так ти таки, й справді, пам'ятаєш про мене, моя золота голубко? Спасибі тобі за твої теплі, ласкаві слова: вони з'язали мені золотою ниткою далекий Схід з далеким За́ходом. Як би ти відчула, як тріпочеться радістю й журним криком моє серце!...

Спасибі й тобі, мій любий товаришу! Але не зовсім я розібрав Кобцеву телеграму. Найсамперед дивно, що він телеграфує мені з Підволочиського. Виходить, що подався вже додому. А вдруге не второпаю цієї фрази: „Hauptmann hat geschickt Japan. Sucht Briffen Geld".**)

---

*) Спільній стіл у їдальні.

**) Буквальний переклад: „Гауптман переслав Японії. Шукає листів грошей".

Ну, „гауптман“ — це мені ясно — Шульц. Але, що переслав? Чого шукає? Яких листів? — Нічого не зрозумію.

На всякий випадок телеграфую з останніх. Запитаю Гільдхен, може вона щось знає? Страшенно мене це все бентежить...

* * *

Шанхай — величезне місто. Європейська частина дуже гарна, як і Гонконг. Але хинська — жахлива: брудна, тісна, смердюча...

Ми дивуємось: чужинці тут живуть панами, а хазяїни, — як бидло. Чогось мені впало на думку, що й ми також раби в своїй столиці, але ж не до такої міри...

Були в чайній... Бачили храми й идолища. Цікава дивинà, але нема коли писати. Зараз від'їздимо. Це — останній перегон до Нагасакі.

Яка сила тут військових суден всіх держав. Міноносці, транспорти, крейсері й навіть величезні вайлуваті панцирники. Взагалі, як і в місті, так і в морі — всіх родів чужинці, й все, що краще, належиться їм. Як в тій кацапській пісні:

...„Хаді хата, хаді печь —
Хазяїну негдє лєчь“...

Ну, рушаємо. Плачуть і махають хусточками. Одно слово: все по правилах мореплавства.

Сьогодня ранком, 6-го липня, на 30-й день після від'їзду з Європи, я вступлю на землю „Вранішнього Сонця“. Що то чекає мене в цім подивнім краю?...

ЯПОНІЯ.

Вже майже два дні тиняюся я, безпритульна українська сирота, по мокрій Японії.

Для мене — це вже щось, подібне на катастрофу.

Настрій — страшний, самопочуття... мабуть таке буває у миші, що впіймалася в пáстку. Що робити? Як викрутитись?... Не знаю...

Знаю тільки одно, що, хоча в такім критичнім стані я ще не бував, але ж викрутитись мушу. Не здихати ж мені з голоду в цім чужім і зовсім не такім чарівнім краю, яким малював його мені Кобець, яким я малював його собі сам, читаючи на „Гамбурзі“ книжки про „сторону сонця, усміхів, квіток“ та загальної радости. А втім, взагалі від мого чорного настрію, від безупинного дощу, що наливає вохкости у все тіло, від майже порожнього гаманця, від незвичайної навіть і мені самітности, — я не можу приймати вражінь так, як приймав би їх в инших умовах. Я знаю, що живу під тяжким настрієм, який, безумовно, не вірно відбиває всю ту обстанову, в якій я опинився.

Але ще раз і раз кажу собі: Максиме! Ти дужий, молодий, мало чи не вдвічі більший кождого з тутешніх тубольців; маєш хоч якусь голову на плечіх і вже де-що бачив та знаєш! От же — якось врятуєшся...

Дивний вплив на мене мають мої записки. Я вже це помічав кілька разів. Буває, так тяжко на душі, так все і ходить в середині, як сідаєш писати, — але, тільки надряпав кілька рядків, — вже спокійніще на серці, світліщає в голові, рівніще йде думка й починаєш міркувати по-людському. Неначе поговорив з кимсь рідним...

Власне, й зараз. Містер Філіас Фог на моєму місці безперечно сказав би, що це — лише „неприємність". Звичайно — „не англійський містер", а — „полтавський парубок" — Максим Крушенко повинен сказати: „чортова прикрість"!... — але ж мусить, як і містер Фог, покрутити головою й найти собі якусь раду.

А поки-що слід записати, як було.

Приїхали ми до Нагасакі у-вечері й до самого ранку нас не випускали на беріг. Нудний медичний огляд, перевірка па́сів, розгляд річей, при чому за де-які пам'ятки з дороги з мене зідрали, як з рідного батька.

Все це тяглося довго й неможливо нудно, бо так хотілося як найшвидче вийти на землю та ще таку, про яку начулися всякого ди́ва.

Одже, мусіли переночувати на „Гамбурзі", а коли прокинулись, — то перша радість „в стороні Вранішнього Сонця" була та, що вранці жадного сонця ми не побачили, бо тюжив такий дощ, що й світу Божого не було видко. І до цього менту він торохтить, аж надсідається, то притихаючи трохи, то знову припускаючи, як запроданий.

Ми пішли пішки до готелю, хоча на нас напало безліч рікш, чи дженерікш, як їх тут називають. Врешті я здав одному, що був у величезному брилі, який закривав його аж до поясу, мої речі, й він полетів поперед нас так, що ми мусили мало не бігти за ним підтюпцем.

Позаяк „курумайя" попереду нас запитав, до якого готелю („ядоя") ми хочемо: чи до європейського, чи до їхнього, — то я сказав везти до японського, бо європейських я вже надивився, та й нам вже казали, що японські далеко дешевші. Він і привів нас до такого готелю, що як би я мав можливість, то втік би через годину.

Ну, та вже я давно ухвалив не „соватись в чужому манастирі з своїми стату́тами". Але річ цікава.

Найсамперед у прихожій нас зустрів сам пан хазяїн, який сидів поперед хати на рогожці й безустанно кивав головою, наче вона в нього на якійсь пружинці. Всилу ми допиталися по англійському, чи є мала кімната, а коли нам відповіли, що всі — однакові, то я віддав речі, а не встиг поглянути на кімнату, бо було дуже мало часу до відходу потягу на Іокогаму, й нам треба було поснідати. Одже, ми пішли тут-же за два кроки до європейської ресторації. Їли там несолену рибу й пили прав-

дивий японський гіркий чай з якимись кумедними на смак рижовими солодкими пиріжками. В ресторації чисто, а кельнери все усміхаються й ходять так тихо, як тіні. Коли слуга не тямить, чого ви від нього хочете, то показує листок (меню), а ви, прочитавши англійську назву, показуєте йому пальцем її, або лише число, під яким стоїть страва. За хвилину вже вона у вас, на столі.

Але за иншими столиками ми бачили й японців, що їли свій риж не виделкою, а паличками. Це — справжній фокус... Треба буде навчитись і собі, бо дома можна буде одним цим заробляти гроші.

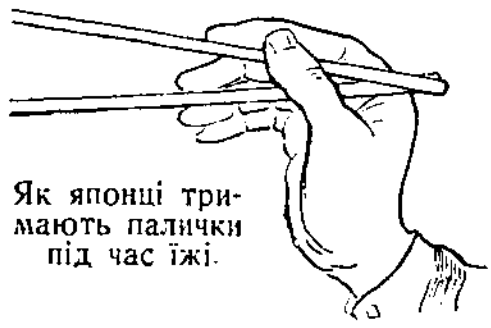

Як японці тримають палички під час їжі.

По сніданку ми негайно подалися на двірець, де знову нас незвичайно ласкаво й привітно зустрічали й все гречно поясняли.

Там ми щиро й сердечно попрощалися й з любим, розумним і благородним містером О-Фонелем, і з милим моїм колегою — Давидом Заславером.

Вони повлазили до вагона; розуміється, не такого, як скрізь (з лавками вподовж всього возу, куди треба сідати з ногами), й подалися собі до Іокогами, біля якої живе дядя Давида. А я поки-що зостався в Нагасакі.

З великими труднаціями відшукав я пошту й тут поштові урядовці з тисячою усмішок, незвичайно ласкавих і привітних, заявили мені, що жадної кореспонденції про мене нема. Я добивався до всіх і по-англійському, й по-немецькому: ні листа, ні телеграми, ні грошей — рівно нічого.

Спочатку я не міг поняти тому віри. Потім я почав думати, що мене всі забули в ріднім краю. Але ж тепер прихожу до висновку, що трапилось якесь непорозуміння. Не може ж бути, щоб листи з ріжних кінців світа: з Монахина, з Полтави, з Вороніжа, з Київа й, нарешті, не знать відкіль писав мені Кобець, — всі до одного загинули! Вони ж йшли ріжними шляхами: з України — залізницею через Сибіряку; з Німеччини — морем, а телеграми — кабелями. Нехай ті, що йшли морем, мене не наздогнали, але ж телеграми; але ж через Сибір?

Хіба не казав містер Скотт, що від Петербургу до Владивостока лише 16 день їзди? А я ж їхав од Європи сюди 30 день... Та ще по Європі блукав 7!

Принаймні Гільдхен, — вона ж, безумовно, писала з другого дня. Не дурно ж вона телеграфувала в Шанхай: „Geschrieben, Schreibe“.*)

Але ж, в чім непорозуміння? Вони ж всі знали, що я приїду до Нагасакі; вони ж знали це, бо я їм всім про те говорив...

І коли я, повен цих сумних і трівожних думок, ходив біля пошти, не знаючи, що й казати, — знову почався дощ.

---

*) Писала, пишу.

Мокрий, як хлющ,я дібрався назад до свого „ядоя“, зблудивши, звичайно, по дорозі, — а тепер сижу — не тільки на ріжовій рогожці, а й „на бобáх“. Маю в кешені 35 франків, тобто на тутешні гроші — коло 13 ієн. За помешкання 1 ієну, за обід, після якого я цілком голодний — півтори, та ще дрібних видатків хоч на 2 ієни в день, — то буде приблизно — по $4^1/_2$ ієни що-денно, а разом вистачить ще на завтрашній день. А далі?..

Очевидно треба щось продавати. Але, що? Ну, годинник, туристичний зодяг, куфер нарешті... Дадуть 20, ну — 30 ієн, ну, хай — 50. Буде ще на 10 день. А як і за цей час не прийде пошта та гроші? Що тоді? Перстень Гільди, мамин ланцюжок? Ну, вже ні! Це було-б те саме, коли б Харитина надумала продати свого дукача. Краще помру з голоду...

Але ж, ні! Цього не станеться. Хіба я не козак, — як сказав би Вячеславо Вячеславович?!

Ясно одно: треба не гаяти часу й враз шукати порятунку. Але, як? Рішучо — жадної знайомої душі. Ні до кого не маю рекомендаційного листа, не знаю жадної адреси. Поки-що напишу листа до колеги: нехай щось позиче, принаймні якихсь сто, двісті ієн. Прийдуть гроші — віддам. Не прийдуть — дам листи до Старушка. Повірить же мені Давид...

Це раз.

Але ж на позичені не проживеш. Мушу шукати праці. Я згоден на все, бо я ж мабуть дужчий за трьох японців. Одного ні за що не зроблю, хоч би й довелося здихати: не буду „курумаєм.“ Ліпше здохнути з голоду, ніж дозволити, щоб на тобі хтось їздив, а особливо, як ще містер Скотт.

А може зустріну тут сера Скотта?... Все одно, у нього я не візьму нічого, хоч би й сам давав. Це майже все одно, що я пішов би просити у росіян, яких тут вже зустрічав двічі. Піду до ресторації. Візьму чогєсь пити, тільки не чаю, й буду виглядати якогось словянина або німця: може щось порадять. Чому я вчора не пристав до німців, яких сиділо о́-біч аж п'ять душ? Ну, вже сьогодня не буду ловити ґав!

Ну, слава!... Треба все-таки сказати, що мені щастить. Чи добре, чи погано, але принаймні на перший час я забезпечений, хоча тим, що не помру з голоду.

За вечерею я таки знову здибав тих п'ятьох німців і договорився, власне, — нанявся. Але це варт записати на спомин з усима подробицями.

Як тільки вони прийшли й замовили собі їсти, я, не зволікаючись, нáхрапом підійшов до них, перепросив і спитався, чи дозволять вони мені де-що їх роспитати?

Вони приняли мене одразу досить ввічливо, а коли виявилось, що я — з Монахина, то два з них — баварці й зовсім стали до мене ласкаві. Один навіть знає п. Шульца, але не знайомий з ним, знає лише по війську й дуже високої про нього думки. Ото ж, коли я сказав, що я — вихованець п. Шульца, то це й зовсім зробило наше перше знайомство теплим. А я, почуваючи своє прикре становище, відразу почав говорити про діло. Єдине, що довелося замаскувати, це — причину мого від'їзду з Монахина. Про це я сказав, що мене кличе мій дядя до Австралії, який сидить в Сиднеї, — але, мовляв, поки що не прийшли ні листи, ні гроші, й я мушу заробити собі хліб, бо нещаслива пригода в Женеві зламала всі мої плани.

Німці вислухали все уважно, але одразу не могли мені нічого порадити. Між иншим, виявилось, що то не всі були німці: двоє — японці, що покінчали вищу школу в Німеччині й вкупі з німцями займаються тут комерцією.

І от, один з тих японців, доктор Фукі, з огляду на мою заяву, що я не тільки не боюся найтяжчої й самої чорної роботи, а, навпаки, ще більше нею цікавлюсь, бо це дасть мені змогу побачити тутешнє життя „не з вікна вагона чи з ресторацийної залі", — трохи подумав і сказав:

— А що ж, юначе? Мені це подобається. Можна б спробувати примістити вас на працю в рижових плантаціях? Праця тяжка й неприємна, однак для знайомости з Японією — цікава. Що ви на це скажете?

— Тільки буду вам щиро дякувати, — відповів я. — Я маю міцні м'язи й два-три тижні будуть для моїх м'язів лише доброю гимнастикою.

— Ну, я за строк не ручуся, — відповів д-р Фукі. — Мені здається, що коли щось пощастить зробити, то муситимете нанятись що-найменч на три місяці, поки не зкінчиться уборка, бо саме тепер починаються праці на рижі.

— Як треба, то треба! — відмовив я.

Тоді д-р Фукі пішов до телефону й поговорив зі своїм приятелем, дідичем, що живе недалеко Нагасакі й має рижові плантації та знає трохи німецької мови.

За чверть години він повернувся й сказав, що справу напів полагоджено. Я маю завтра рано поїхати до села Кохігами, 60 кілометрів від Нагасакі, до пана Кохіто й з ним на місці вияснити це питання.

Я зрадів страшенно й мусив щиро признатись, що не сподівався у людей зовсім чужої раси знайти таке співчуття.

— Ми цінимо європейців, — сказав мені на це д-р Фукі.

Але мені не вистачало навіть на дорогу. Одже, коли я це сказав, д-р Фукі згодився, що я зоставлю у нього мої речі, а він дасть мені в позику 25 ієн. Одно слово, я викрутився блискучо!..

Зараз мене все це незвичайно тішить. Виходить, що таки я вже не зовсім безпомічний, коли навіть в цілком чужому світі знайшов собі щілину. Слава, Максиме! Ти починаєш поводитись, як дорослий...

А що працюватиму на рижі — то це тим більше цікаво.

Одно слово, в мене посвітліщало на душі, чому ще багато сприяло й те, що нарешті ущух той проклятий дощ.

Правда, Нагасакі я майже не бачив, лише подивився на деякі дивовижні храми буддійські, дуже хитро зроблені з дерева. Дивно взагалі, що тут дуже мало кам'яних будівель: тільки європейські доми та банки, а все японське — з дерева, й таке тендітне, наче павільони для продажу газет.

А в середині — то щось просто чудернацьке. Взяти хоча б мій готель. Порожнісенька кімната: ні стола, ні стільця, жадного тобі гвіздочка в стіні, чи вішалки. Як лягаєш спати на підлогу, то нема куди навіть одежі повісити або покласти. А потім, щось кожної ночі кілька разів відсуває стіну, таки не двері а, справді, папірову стіну й заглядає, як я сплю. В кухні увесь час гармидер і чад. Хтось в-ночі на чомусь дикому грає та бринькає, смішки, галас. Першу ніч я майже не спав, особливо після м'якої койки в каюті „Гамбурга", де все так зручно прилагоджено. Та ще — блохи! Гірше, як було на заїзді в Диканці. Головне, що — подивитись, — то все страшенно чисте й блискуче. Навіть ті рогожки такі, ніби їх тільки-що покладено. А спробуй лягти — враз і починають відтіль плигати чорні кусючки... Ну, та нехай! Коли я — простий робітник, то мушу до всього привчатись. На селі, певно, ще буде гірше...

Але знов таки: я цілком задоволений, наче я, не знать яку, виграв справу. Ще в дорозі з Давидом ми говорили, що, власне, від такої подорожі, яку зробили ми, мало ще навчаєшся. Бо бачиш більше самі фарби, природу та рух чужих людей, а справжнього життя тих людей не бачиш, позаяк маєш з ними лише такі стосунки, як і кожний турист. Одже, треба пожити вкупі з ними, працювати, як і вони, й побути якийсь час в їхній шкурі, — тоді, справді, де-що взнаєш. Не тільки самі готелі, ресторації, парки та музеї.

Однак, що мене тут чи не найбільше дивує, це — японські усмішки та куці коти. Рішучо всі коти, яких тут чимало, — куці, без жадного знаку хвоста; й рішучо всі люде усміхаються, а особливо дівчатка в чайних. Це ще, власне, й не гейші, а якісь „гейшенята": манісенькі, худісенькі, а все кланяються та всміхаються.

Я оце, у-вечері зайшов на радощах до першої чайної й надивувався. Мабуть, це чайна про бідних людей, бо багато було босих. І цікаво, що, як тільки хто з'явиться на порозі, найсамперед біжить до нього гейшиня з водою й помагає йому помити ноги біля чималої ями, яку викопано перед порогом. Що б це мені подобалось — не скажу: все-таки серед чайної — брудна яма. Помило й мені чоботи. Гаразд, що туристичні, а то б мійських було шкода. Японцям бо добре, позаяк більшість

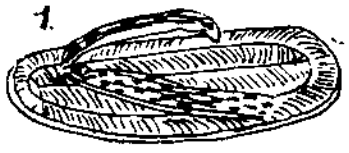

1 — солом'яні сандалі.
2 — гéта.

їх або в дерев'яних торохтьолках (гета), або в солом'яних сандалях. Ті, що в дерев'яних, — торохтять, наче підковані вівці йдуть мо̀стом, а ті, що в солом'яних, — ходять тихо, як кішки.

Взагалі тут рішучо все, починаючи з самих людей, їхніх звичаїв, одягу — досить нечепурного — й кінчаючи будівлями, способом їди, перевозки і т. д., — все цілком инакше. Якось, коли читаєш про все це в книгах, то воно зовсім не видається таким дивовижним і непривичним, як тепер, коли бачиш це на́-віч.

Але нема потреби все це записувати: стільки я про все це вже читав, що нема на що занотовувати.

Одно мені найбільш неприємно: це страшна вохкість, од якої наче й сам стаєш наскрізь мокрий. Вранці, коли береш одежу або чоботи, то вони цілком вохкі, а на моєму шкуратяному куфрику вже за ці два дні завелася цвіль.

* * *

Так! Ще запишу: знову ходив на пошту й знову — самі привітні усмішки... Що ж це таке?

Хотів був післати депешу, та добре зробив, що запитав, що коштуватиме. Почув, аж перелякався: до Монахина — майже по 4 ієни слово, тоб то коло 8 марок. У мене б вистачило лише на шість слів, на саму адресу!..

Ну, час лягати спати, власне — не лягати, бо й так пишу, лежачи черевом на підлозі. Спасибі, що хоч є електрика, а то в багатьох домах світять папіровими лихтариками.

Крапка...

5./VII. Для початку моєї трудової карьери — досить кепсько! Мій пан, видко, людина жи́лава.

З першого слова він мені заявив, що нікого не потрібує, бо вже в нього працює увесь тутешній „Lumpen-Proletariat“,*) а вдруге, — що я видаюся йому занадто „паничем“ і, розуміється, нічого не тямлю...

Я вислухав всю промову (звичайно, — стоячи), а потім в делікатній формі висловив свій жаль, що для цих, дуже для мене цінних слів, мене спеціяльно викликали з Нагасакі в той час, коли кожна ієна в моєму становищі для мене видається не менчою цінністю, як розумна розмова. Після цього я хотів був вже йти геть, але пан Кохіто мене затримав.

— З пошани до мого приятеля, д-ра Фукі й з пошани до його приятелів, я вас прийму, але тільки на один місяць. А далі буде видко. Коли ви навчитесь працювати, то можливо, що ви зостанетесь на плантації й далі, — урочисто промовив він і дуже ввічливо усміхнувся.

---

*) Голодранці.

Я теж гречно йому вклонився й висловив свою подяку. Одно слово, неначе мене приймали не менч, як на високу посаду губернатора.

Врешті я — робітник. Сьогодня, по обіді йду на поле. Матиму 35 сенів на день та страву. Тоб-то, коли полічити на наші гроші, то за рік, нічого не витрачаючи, я зароблю вже сто карбованців, а стільки, як лежить у мене на кніжці п. Шульца, зароблю за 66 літ.

Справа — не кепська, нема чого казати!

Але добре те, що ночувати буду в спільний касарні з робітниками-японцями, й, значить, побачу справжнє їхнє життя. Взагалі я почуваю себе незвичайно бадьорим.

Селянські хати в Кохігамі.

Ця Кохігама, нагадує по першому вражінню колекцію курінів (та ще й з папіровими віконцями) Деревянки з-під Писаревщини. Одно в ній нестерпимо: незвичайно смердить. Таким знайомим сморідом, наче в Полтаві, коли проїздять бочки асенізаторів. Чого воно? — не можна догадатись.

Ну, треба перебратись. Перш за все скидаю свою тужурку й комірці, а зостаюся в одних коротких штанях. Доведеться мабуть скинути й гетри. Бо тут майже всі з голими ногами й з розхрістаними грудьми. Треба й мені бути, як всі. Цікаво!...

* * *

Ну, ще попишу трохи, бо завтра вже, очевидно, годі.

Все, що бачу навколо себе, — все робить на мене таке вражіння, як нові ворота на теля́. Справді, до чого все мені чуже й кумедно дивовижне.

Всі посміхаються. Коли б не так ласкаво, — то я був би певен, що вони з мене глузують. А то — не подібно. Робітники мене все роспитують, лапають мою о́діж, дивуються моїй білій шкурі на грудях та руках, а є один, з яким я майже можу розмовляти. Він знає кілька слів по англійському, але незрівняно менче, як я.

Перше, що я зробив, — це вистругав собі ножиком не то ложку, не то лопатку. Паличками нічого не вштрикнеш, а їв би я, як вовк, коли б... було що, та коли б трішки инше було тут повітря... А то це „благорастворе́ніе возду́хов“, як повіє вітрець, просто все з душі верне. Особливо щось неможливе на самих полях: буквально, як в уборній. Я роспитався свого „англича́нина“ й тепер не дивуюсь: це, дійсно, людські екскременти, якими угноюють плантації. Гарненька річ! Чи ж знаємо

Рижова плантація.

ми, коли їмо рижову кашу, на чому вона росте? А в географії пише, що угноюють рижові поля ропою з оселедців!...

Ну, як подивився я на тую роботу, то вона мене не втішила. Але ж мене взяла якась непохитна упертість. Навмисне хочу на собі спробувати, як воно можуть працювати японці, й не хочу шукати иншої роботи.

А праця — просто дика. Всі по коліна у воді, навіть не у воді, а в смердючому болоті, якого налито в рівчаки, що один нижче другого відділяють грядки, куди висажують риж. Люде — чоловіки й жінки — позгиналися до землі й виполюють рослину за рослиною, наче квітки в грядках. Инші лагодять загати, часто не лопатами, а просто руками накидаючи гній, инші наливають смердюче багно з бочок у рівчаки. Працюють, не спочиваючи, в цій задушливій атмосфері гнилі й бруду.

Але праця не хитра. Я бачу, що за два-три дні справлятимусь не гірше їх. Особливо, як що мене поставлять на загати, принаймні аби не стояти перегнувшись над цим багном...

Кортить мені купити бриля, але ж він дорогий — 55—60 сенів, тоб-то більш, як півкарбованця: треба майже два дні працювати. Однак я гадаю, що можна буде на щось виміняти й, може, навіть дешево. Принаймні я бачив, як їх зацікавило, що я почав замальовувати хатку. Всі робітники один-по-одному приходили дивитись і страшенно раділи. Може я виміняю щось на свої малюнки? Взагалі треба добре крутити головою...

Ну, ще що? Пройшовся по селу. Маленьке сельце, все, з курінів, вкритих, очевидно, рижовим бадиллям; багато бамбуко-

вих загород, є бамбукові та черешневі садочки, є низькі викривлені сосни. Три-чотирі більших будинків, навіть двох поверхових, таких, як у мого пана, — з дерева; один — щось подібне до пошти, бо туди протягнено всі телеграфні дроти, крамниця й дві чайні. Дітлахів голих майже зовсім нема, а все в якихсь пістрьових довгих жупанках. І кумедно дивитись, що само́ манісеньке, як малпочка, а ще за плечима тягне кошик чи якусь хустку з манісенькою жовтою дитинкою, у якої, мов тернини, блищать чорні очки.

Серед села стоїть идолище.

Під ним накидано без ладу величезного каміння, а воно само сидить, наче у великій кам'яній мисці, та тримає в руках якусь палицю. Поверх його на двох вицяцькованих дерев'яних сішка́х — наддáшок. Воно виглядає незвичайно по-дурному, посміхаючись своїм широким та надутим обличчям, на якому сила ніби білих прищів. Коли я обдивлявся цього „бога", — підійшла стара баба в вузьких штанях, витягла якийсь папірець, подивилась на нього, поклонилася кілька разів опудалові, поплескала руками, а потім поклала папірець в рот і почала його жувати чорними, рідкими зубами. Я дивився, що буде далі. Коли вона вже нажувалася досить, витягла слизьку манісеньку кульку, як бувало ми робимо в бурсі, знову поклала в рот, підійшла ще ближче до бога, а потім плюнула йому в обличчя. Та кулька так і прилипла йому під носом. Потім вона посміхнулася, поплескала в долоні й пішла геть. От, так помолилася! Тоді тільки я розібрав, що всі прищі на богові — такі самі папірові кульки. Приємно бути японським богом!...

Идолище в Кохогамі.

Все в селі якесь таке мініятюрне, наче роблено не для людей, а для дітей. Ага, ще одна дивинà: на все село бачив одну шкапчину: манісенька, миршава, як лошá. Корів чи волів ще не бачив жадного. Але є свині, чорні та здорові, хоча й їх не багато.

А на полі, близько біля людей, ходять якісь високі птиці... Зовсім, як журавлі...

Йду вечеряти.

Мушу ще раз братись за свої записки.

Страшенно кортіло їсти, як йшли ми вечеряти. Але я ледве не втік. Такий страшний сморід та дим в пекарці, що аж голова пішла óбертом! Річ в тім, що тут варять на якійсь ніби кабúці, зробленій з дерева та каменю. Кладуть туди згори вугілля й піддувають його бамбуковою дудкою. Дим повинен би йти крізь віконце, що зроблено біля кабиці. Але у віконце за-

Японський обід.

димав вітрець і весь дим йшов у хату. Добре ще, що не на са́му підлогу, а стояв чорносивою хмарою у нас над головами.

Ми — одинадцять душ робітників — сиділи на рогожці навколо деревляного корита, в якому було насипано каші з ячменю, та стояла глиняна миска з „місо“, тоб-то — юшкою. Юшка, здається, з редьки — й огидно смердить. Ще було дано трохи якоїсь квасолі (сої) та знов таки редьки. До всього цього в невеличких глиняних чашечках — чай.

Мені дало́ окрему мисочку й окрему филіжанку. Від паличок я відмовився, а їв — навдивовижу всім иншим — своєю лопаточкою. Ні олії, ні сала. Тільки яшна каша та юшка, далеко гірша, як бувало в Київі у тьоті.

Але, що найбільш дивне, — що все їдять заразо́м і кашу, й юшку, й ту редьку. А коли поїли кашу, то мисочки виполоскали чаєм й повипивали. Знаменито, що їдять всі незвичайно швидко й незвичайно тихо: жадного згуку, наче якась пантомима...

По вече́рі я говорив з своїм „англичанином“, з яким я особливо подружився, коли подарував йому досить невдалий з нього начерк оливцем. Його втішило те, що це — „від європейця“, і він мені одверто „патронує“.

Між иншим, почуваючи, що я вже за сьогодня тут провонявся на́скрізь, я почав роспитувати його, де б мені постригти своє довге волосся. Коли він зрозумів, чого я хочу, — враз кудись був щез, а потім швидко повернувся, забрав мене й повів у село до голяра. Голяр був в незвичайному захо́пленні: кланявся, крутився й — на мою радість — знає трошки по російському та англійському. Він був у російському полоні й вивчив чимало слів. Мені каже: „ваше благородіє“ — й не може стримати своєї радости, що в нього кліент — європеєць.

Очевидно, цей Котакі буде після „англичанина“ моїм найбільшим тутешнім приятелем. Він вже продав мені солом'яні сандалі, виголив мене при рипиці, поліз був бритвою навіть голити в носі та в ухах, чого я йому не дозволив, й за кожним словом запевняє мене, що „рад стараться“ для мене.

Я також дуже радий: принаймні хоч щось можу довідатись, бо з „англичанина“ не досить корúсти. Але він вже встиг розповісти, що я малюю знамениті портрети, й тепер я маю нового замоеника — Котакі.

Ну, пора лягати. Завтра в сім годин — на роботу.

* * *

Так, мало не забув! Ще бачив дивину: після роботи, перед вечерею всі миються. Це — звісно — дуже добре, але ж кумедно, що жінки, ні трохи не соромлючись, просто на вулиці роздягаються цілком і полощуться в якись бáліях, наче в себе в хаті. Де які, то ще й розмовляють з чоловіками та хлопцями, що проходять вулицею. І це робиться так, що, видко, у них немає жадного почуття сорому! Чи не кумедія?...

Ще довідався, чого тая чорнозуба баба плювала на бога. У неї на записці було написано її молитву. Коли приліпиться кулька, — бог виконає прохання. Так, що вона може бути спокійною...

А зуби у неї пофарбовані. Це — стара мода, якої додержують лише старі жінки.

Фу! Тяжко! І не так тяжко, як гидко!... Правда, я вже досить принюхався й втратив почуття огиди, але часом то просто вивертає всю душу.

Бідні, вбогі люде! Я й уявити собі не міг, щоб можна було б отак бідувати! Роблять, як прокляті, й, здається, жінки працюють більш, як чоловіки. А за ту працю — жінкам 25—30 коп. на день, чоловікам 40—50. А їжа — то щось страшне: день-у-день яшна каша, редька й чай. Я просто такий голодний, як звірь, і мушу купувати собі в крамничці, що зветься по тутешньому „арамоная“, сушеної риби, якою я й підкрепляюсь. Хоча рибка теж досить „духовúта“, але їсти можна. Боюсь тільки, що не багато мені зостанеться від моїх заробітків...

Однак же мені тут не вікувати, можу й потерпіти, але ж шкода дивитись на цих полуголих людей, що за працею не бачуть світу, а не мають за те ні їжі, ні вигóд, ні маєтку. Не диво ж, що вони радо смокчуть своє „саке“, тоб-то — горілку з рижу. Але самого рижу майже ніколи не їдять. Котакі каже, що риж занадто дорогий, щоб його міг їсти дужий чоловік. Його дають тільки хворим, але — додав він — не таким хворим, що все одно мають вмерти! Цим шкода давати рижу. Взагалі, які ці люде ощадні, трусяться за своєю загорьованою копійкою, всього бояться й вірять рішучо у всяку чортовщину. Я тут всього четвертий день, а вже знаю від Котакі та „англичанина“

силу всяких забобонів. Наприклад, нічого не слід починати 7, 17, 27 числа, бо це лихі числа. А у жидів число ж 7 було числом досконалости й удачі! От і розбери, на чийому боці правда!...

Неможна лягати лицем на Північ, бо від цього можна вмерти. Взагалі Північ — то сторона диявола й всякого нещастя. Через те, наприклад, неможна на Північ робити виходу з жадної будівлі, а тільки з самих храмів, щоб вони захищали грішні душі від чортової спокуси.

Боже борони, зірвати мачйну й принести квітку в хату! Це — доконче накликати пожежу. Неможна також, зрізуючи нігті, кинути їх на вогонь: швидко вмреш.

Виходить навіть, що й малювати не всякого можна. Й це тільки такі „високоосвічені" люде, як „англичанин" та голяр, на це можуть ризикнути. Инші гадають, що коли їх зфотографувати, або змалювати, то частина їхнього життя перейде в малюнок.

Очевидно, при таких умовах я не стану знаменитим портретистом Кохігами! Шкода, — принаймні б заробив би якусь ієну!...

Цікаво найбільш те, що ці забобони, яких просто безліч, підтримують місцеві жерці. Вони навіть продають ріжні амулети, які носять майже всі прості люде.

Одно слово, що-день, що-година, — то я все більш і більш дивуюся.

От тобі й „край щастя!", от тобі й „колиска нової культури", як казав колись Кобець. Мій голубе! Яка шкода, що тебе немає тута: поколисала б тебе цяя культура, хоча б по коліна в рідкім калу́ та в цих ароматах тутешньої природи... Це дуже гарно після Монахина!..

Але, не в тім річ! Як можуть при телефонах, телеграфах, трамваях, газетах і тому подібних здобутках людського знання й освічености, здобутках, якими тут в містах так широко користуються (навіть і тут — в Кохігамі — є телефон і телеграф) як можуть жити такі темні, такі вбогі й, очевидно, забиті, затуркані люде?! Люде, що мусять животіти без стола, без стільця, без ліжка, без печі; їсти без ножа, виделки; майже не бачуть мняса чи сала; не сміють покуштувати навіть того рижу, що витягає з них всю їхню силу?!...

І при всих цих умовах ще увесь час усміхатись!...

Ні, вибачте! Я вже й сьогодня не йму віри вашим щасливим усмішкам! Навпаки, — мені вас дуже шкода. Я, хоча й мало бачив своїх селян, але ж нічого подібного не зустрічав. Ночували ж ми у простого рибалки, під Гавронцями, обідали ж з Дерев'янкою, були ж у Диканців і т. д. Та хіба ж там так живуть? То ж — царі, порівнюючи з цією біднотою та голотою.

Ну-ну! Вже чого-чого, а такого ніяк не сподівався. Але, будемо дивитися далі. Хоча це й сумно, однак, дійсно, цікаво. Аби тільки менче дощів та вохкости...

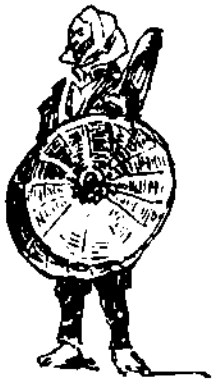

Баба з бриля́ми.

Вчора трапилась пригода. Був малий землетрус. Трапилось це саме за вечерею. Я встав, щоб набрати води, й раптом хитнувся, як п'яний, наче на човні. Всі страшенно сполошились, скочили з місця й кинулись прожо́гом з хати. Одже я зостався, бо нічого не розумів. Принаймні одразу мені не злало й на думку, що це — землетрус. Тільки потім мене вхопив за руку „англичанин", витяг з хати й роз'яснив, що трапилось.

Але на тому все й стало. Ну, як що така штука землетрус, — то можна його й не боятись!

Правда, шкода була, хоч і не нам. Швидко ми побачили червону заграву й чорний дим: то горіло сусіднє село.

Мій „Фіґаро"*) Котакі каже, що цього й треба було сподіватись: не дурно 7 число цього місяця минулося зовсім щасливо, от, лихі духи й надолужують!

За годину всі заспокоїлись і мирно полягали спати. Я таки встиг добре повечеряти. Розуміється, що селяне „напевно знають," що це до берега Японії припливла якась велетенська риба й ударила по берегу своїм хвостом, а від того й затрусилася земля!

Ну, от уже й більш тиждня, як я працюю на плантації. Здається, мій пан з мене задоволений, бо питався, чи я зостанусь до уборки? Він каже, що я — сильний. Взагалі що-день, то він стає до мене ласкавіщий. Вчора попрохав написати йому 5 візитових карток по-англійському. А сьогодня запитував, де я вчився малювати й чи дорого в Монахині беруть за портрети?

Ой, дядечку! Бачу я, що й тобі кортить углядіти намальованими свої косі очі та мишачі хвостики під носом. Але ж я бачу також, що коли ти комерсант, то й я буду з тобою мірятись. Я сказав, що найдешевше за етюд оливцем треба дати 100 марок, тоб то майже 50 ієн. Він дуже покрутив носом, та воно таки й я трохи передав куті меду. Потім я дипломатично додав, що, звісно, знайомих „малюємо" значно дешевше. Але поки-що не вигоріло! А шкода. Ти з мене виганяєш піт, хотів би й я вигнати з тебе ієни!.. Тим часом зроблю ліпшенький етюд з його дому. Подивимось: може клюне?!..

Котакі обіцяв завтра повести мене в ліс, де стоїть храм богині Ісі. Храм цей знаменитий тим, що вже простояв 20 років, а через те його швидко по святах, що відбулися цими днями, будуть руйнувати, а замість старого почнуть становити такий точнісенько новий. Очевидно, старий за двадцать літ вже занадто осквернили лихі духи, яким в Японії рішучо нема спочивку. Кожної хвилини вони тільки те й роблять, що силкуються якось нашкодити кому-будь з богобоязливих японців!

Ні, наші українські чорти куди спокійніщі й лагідніщі!

Цікаво, що однак ті тріски, які зостануться від храму Ісі, попи зоберуть собі й будуть продавати по шматочках, як ве-

---

*) Так часто називають голярів, після комедії Бомарше та опери Росіні — „Севильський голяр", якого звали „Фіґаро".

ликі святощі. Котакі з страшенним захопленням оповідає про цей храм та священний бамбуковий ліс, у якому цілі вулиці з идолів.

Взагалі мушу ствердити й тут той факт, що я помічаю скрізь по світі: кожна людина любить свою батьківщину й кожен вважає її найкращою стороною в світі. Тоб-то в кожному сидить свій „чмелик"!...

* * *

Вчора у мене перша значна удача в Японії. Ще з-позавчора я відпросився у свого пана на день, щоб поїхати в Нагасакі. Звичайно, просив його вищитати з мене платню за цей день. Але зайво й просив, він вилічив навіть з мене за їжу першого дня, коли я ще в нього не служив, а обідав і вечеряв. Одже в Нагасакі я одібрав листа від колеги Давида. Він пише по-російському, а тому мушу перекласти тута, бо навіщо ж я буду містити сюди московські записки?

„Дорогий і симпатичний колего Максе!

Дуже мене й містера здивував Ваш лист, що Вам нема з Європи кореспонденції й грошей. А ще більше, що їдете працювати на риж. Дядя каже, що це „шокінг" *) для європейця, й незвичайно тяжко; тим більше, що під Нагасакі взагалі погані й незвичайні плантації рижові, так що навіть і великого інтересу для знайомости з Японією уявити не можуть. Краще вже було б працювати біля Токіо, де навкруги по всій долині розводять самий риж. Та діло не в тім.

Нам тут дуже подобається, дядя живе цілком по-європейському й порадив мені написати Вам, щоб Ви як найшвидче кидали свої рижові плантації, а їхали до нас. Коли б Вам довелось працювати, то дядя дасть Вам службу в конторі своєї шовкової фабрики: й робота чиста, й умови дуже добрі. Ото ж, посилаю Вам одночасно 60 ієн на дорогу, а коли приїдете, то полагодимо всі грошові справи. Нарешті, як би Ви не могли цих грошей віддати, то дядя залічить їх Вам на рахунок удержання.

Я почував би себе добре, але мені шкодять дощі та вохкість. Кажуть, через кілька тижнів тут почнеться найкраща доба, й дуже жаль, що ми приїхали в цей час.

Не буду писати Вам, як ми живемо й яких кумедій я собі накупив, бо сподіваюся за кілька день побачити Вас в нашій віллі. Приїздіть просто до Іокогами, знайдете нашу контору по оцій адресі, що я Вам тут додаю (покажете комусь, всякий знає), а тамъ Вас *конем одвезуть* на віллу.

Я, містер Патрик і дядина родина будемо дуже раді Вас побачити. Міцно зтискую Вашу руку й нетерпляче очікую Вашого приїзду.

З щирою пошаною

Давид Заславер."

* * *

---

*) Ганьба, сором. (англ.).

Це — знаменито! Шкода, що він не поставив дати, коли писав листа. Але, крім листа, я маю ще й нових 60 ієн. Це — ще більш знаменито! А ще найзнаменитіще стало ось що.

Коли я повернув додому й розповів п. Кохіто, що мене кличуть в Іокогаму, й показав йому адресу, — то він враз переміпився. Він знає фірму дяді Давидового й каже, що Сурукчі — одна з богатіщих тутешніх фірм. І вже через одно це — він повен до мене всякої пошани. Але найкраще вийшло, що коли він спитав, чого мене туди кличуть, — то я жартом відповів: „Щоб писати портрет пана Сурукчі“ (дяді Давидового, що має таке, підходяще для Японії прізвище).

Ефект вийшов несподіваний. Пан Кохіто негайно мене запросив до себе обідати й сказав, що він може увільнити мене від умови служити в нього повний місяць при новий умові, що я напишу з нього та його жінки портрети, за які він дасть мені 60 ієн та їжу. Нема чого казати, — мушу згодитись, бо незручно, справді, бути невдячним чоловікові, що порятував мене в такий скрутний час. А Давидові напишу подяку за гроші й турботи. Хай чекає, що через кілька день буду. Тим часом знову треба їхати до Нагасакі, купити паперу й, може, добуду вуглів. Тоді встругну їм великі портрети, як студії в школі. Хай знають наших! Ще й підпишусь — *„Український артист-маляр, Максим Крушенко“*. Принаймні й в Японії буде хоч щось українського. Шкода, що не зумію підписати ще й по-японському!...

Ну, я просто з денщика попав у офіцера. Мені дали кімнату в покоях пана Кохіто. Він виряжається в нове кімоно,*) робить веселе лице й сидить, як кам'яна статуя японського бога, з мученицькою усмішкою на обличчі. І ця усмішка завважає мені піймати повну схожість. Тим часом робота йде добре.

Тільки весь час мене смішать Кохінята — діти Кохіто — манісенькі, з чорними очима й з вимальованими в білу фарбу личками, наче з гипсу. Вони незвичайно втішні й я з ними приятелюю, що, здається, дуже приємно тихій, мовчазній пані.

Кохіня.

А з якою цікавістю ці набілені малпочки заглядають у щілинку, як я малюю — й не сказати!

Завтра мабуть зкінчу пана господаря. Але з господинею доведеться поморочитись і післязавтрього, бо мені взагалі не вдаються жіночі обличчя. Тепер я вже їм риж, рибу й усяку городину, але ж таки своєю ложкою, бо з паличками у мене не виходить! Треба ж пречінь зауважити, що, хоча п. Кохіто бував в Німеччині, — в ньому майже нічого не зосталося європейського, хіба що фотографія, де він стоїть в цілиндрі й у височенному комірці.

* * *

*) Японська національна одежа, на зразок попівської ряси.

Бамбуковий ліс.

Я маю майже цілий день вільний, за винятком двохгодинного сеансу. Роблю нариси Кохігами, ходив до бамбукового лісу, де, справді, чимало дивовижного.

Взяти хоча б цілу алею идолищ, які, поскладавши руки на колінях, сидять з обох боків шляху, прорубаного в лісі височенного тонкого бамбуку.

Далі — чудовий, задумливий ставок з роскішними лотосами, а навколо — квітки на кущах ясмину. Далі, манісенький, як грядка, садочок, а в ньому чудові манісенькі, як на забавку, деревця, але дуже старі. Там і буки, й каштани, й покручені корячкуваті сосни, яворі та инші, невідомі мені, дерева. Все це зроблено так, ніби жива игрaшка для дітей. Взагалі японці — видатні садовники й витворюють з рослинами дивовижні речі. Дуже гарненький садочок з чималим числом черешень і у п. Кохіто.

Я ще забув занотувати, що вхід до всіх цих чудових місць починається деревляними, дуже хитро збудованими, ворітьми, що звуться „торії".

Близько за ворітьми, поміж красних рослин, стоїть храм. Це храм не будійській, а сінтоіський. Дуже проста деревляна будова, посеред якої стоїть великий бубон, далі — якесь метальове люстро й манісенькі деревляні хатки, в яких ніби то сидять боги. Жадних статуй чи идолищ немає. По сходах можно дійти до великого гонгу з паличкою.

Ми познімали черевики й увійшли у храм. Котакі зараз пішов по сходах, задзвонив у гонг, почав кланятись і плескати

в долоні; потім з хвилину постояв мовчки, знову заплескав і, усміхаючись, повернувся до мене. Ого й була вся його молитва. Коли я спитав: на що він дзвонив? — то Котакі здивовано запитав мене:

— А як же боги взнають, що ми прийшли молитись? Мусять же вони почути!

Через кілька хвилин прийшло ще кілька японців і кожен з них зробив так само, як і мій голяр. Виходить так, що їхні боги чи сплять — і їх треба збуджувати дзвоном — чи трошки глухенькі.

А втім, я десь читав у „Саші Чорного", що

„Для спасенія душі
Всє святиє хараші!"...

Чи „хараші" японські святі, чи ні, — мене це мало обходить і я можу сказати, як казав колись мені пан Шульц: — „В справах релігій я тепер те ж не спеціялист!"

Дарма, що я вчився в двох духовних семинаріях, але зрозуміти такий катехизм, як мені викладав Котакі, — в мене не вистачає голови. І, справді, це варт записати.

У бога Ізанагі, що володів небом і землею, народилося троє дітей: з кожнаго ока родилося по дочці, а з носа — син Сусано. Позаяк той синок вийшов з носа, то й не диво, що був він порубійка досить дикий та зовсім не шляхетної вдачі. Але, вже що родилось — то родилось. І от, бог Ізанагі ділить поміж своїх дітей своє добро: коханій дочці Аматерасу віддає небо й робить її сонцем; другій дочці — Цукінокамі призначає бути місяцем, а синашеві — Сусано велить господарювати на морі.

Хлопчина був, видко, гарячий, море йому не сподобалось й узяла його заздрість на сестру Аматерасу. От, і почав він мудрувати, як би її з неба зіпхнути, а самому там оселитись. Продрався він до небесних країн та зчинив там таку хуртовину, що бідна сестра, перелякавшись бешкету, втекла зі своїми подружками з небесних країв до землі та й заховалася в печері. А щоб було там безпечніще, ще й завалила вхід до тієї печері величезною камінюкою. От, сидить вона там тихесенько, — а на землі повстало лихо: бо, як не заходило більше сонце, то стало й на землі, й на небі занадто темно.

Тоді почали всі ті, що ще на небі зосталися (а хто саме там ще був і де вони взялися — Котакі рішучо не знає!), почали вони радитись, яким би способом повернути Аматерасу до неба знову. Радились, радились і нарадили, що инак нічого не вдієш, як тільки треба богиню одурити! — (Для Котакі нічого в тому дивного немає!). Це їм легко пощастило зробити та ще таким нехитрим способом. Прийшли вони (ті самі, що були на небі) до печері й принесли з собою дорогоцінні намиста та величезне люстро. Перед печерею почали весело співати, танцювати й тим дуже зацікавили Аматерасу. Не втерпіла вона,

почувши, що танцюють, і почала виглядати з-за каменю, навіть трохи й каменя відсунула. (Сказано — цікава дівчина!). От тоді, ті небесні й поставили перед нею своє дзеркало. Ну, вже ж, як побачила вона в люстрі свою красу, то не втерпіла й вилізла з печері, щоб подивитись ближче, яка то вона красуня? А коли вилізла з печері, то її оточили подружки, й, як вона не пручалася, повели її урочистим по́ходом до неба, щоб вона й далі виконувала свої обов'язки світильника землі. Зрозуміло, що Сусано викинули з неба й на-завше заборонили туди йому входити. Хто його відтіль викинув — також не відомо!

От, і все. Це — є основа сінтоінизму, головний догмат віри.

Правда, я трошки несерьозно це записав, може навіть де-чого й не второпав, але ж, безумовно, сенс всього, що оповідав Котакі, я не перекрутив.

Цікаво, між иншим, що голяр спочатку рішучо не хотів оповідати про свою віру й тільки по довгих умовляннях, коли я нагадав йому, що він теж „європеєць!", — згодився.

Я це зазначаю тому, що ще з семинарії знаю, як кожен чоловік намагається прищепити свою віру иншим; а от японець, — то навіть не хоче про неї розповідати чужинцеві!...

Японська селянка з дитиною.

Ну, я дуже добре залагодив свої справи. Маю за два неповних тижні такі заробітки: 60 ієн за фамильні портрети панів Кохіто; 2 ієни 10 сенів — за поденну працю на рижі; маю чудовий величезний бриль (за портрет Котакі) й нову пару солом'яних сандалів. Одже, виходить, що я не тільки не розтринькав свого добра, а ще й зробив чималі надбання. Коли ж узяти на увагу цілісенькі 60 ієн Давидових, та 1 єну 32 сени моїх лишків, — то я маю чистого капиталу 123 ієни й 42 сени. Гадаю, що такої суми жаден з цих нещасних робітників на рижі за все своє життя не тримав в руках.

Та ще не все: а більш десятка етюдів — теж чогось варті! Одно слово, я добре заробив на японцях.

Але, жарти-жартами! А бриль і сандалі буду берегти все життя: це — пам'ятка моєї „самостійної" важкої праці, пам'ятка безпосереднього мого проживання з незвичайно вбогими людьми — мучениками; нарешті пам'ятка про перші скрутні часи в моєму особистому житті, й вона завжди буде нагадувати мені про те, що ні в яких тяжких обставинах не треба падати духом! Завтра вранці я покидаю Кохігаму. Певне, ніколи більше я не побачу цього маленького сельця, на яке зо всіх боків чигають лише лихі духи. Але ж часто я буду згадувати вас, нещасні, жовті, перелякані люде, що, позгинавшись до смердючої землі, стоїте по коліна в гнилім болоті за для рижу, якого ви не маєте сміливости навіть покуштувати!...

У-вечері сьогодня піду до касарні на вечерю й роздам на спомин моїм „колегам" по праці по ієні... Уявляю собі, як це їх здивує!

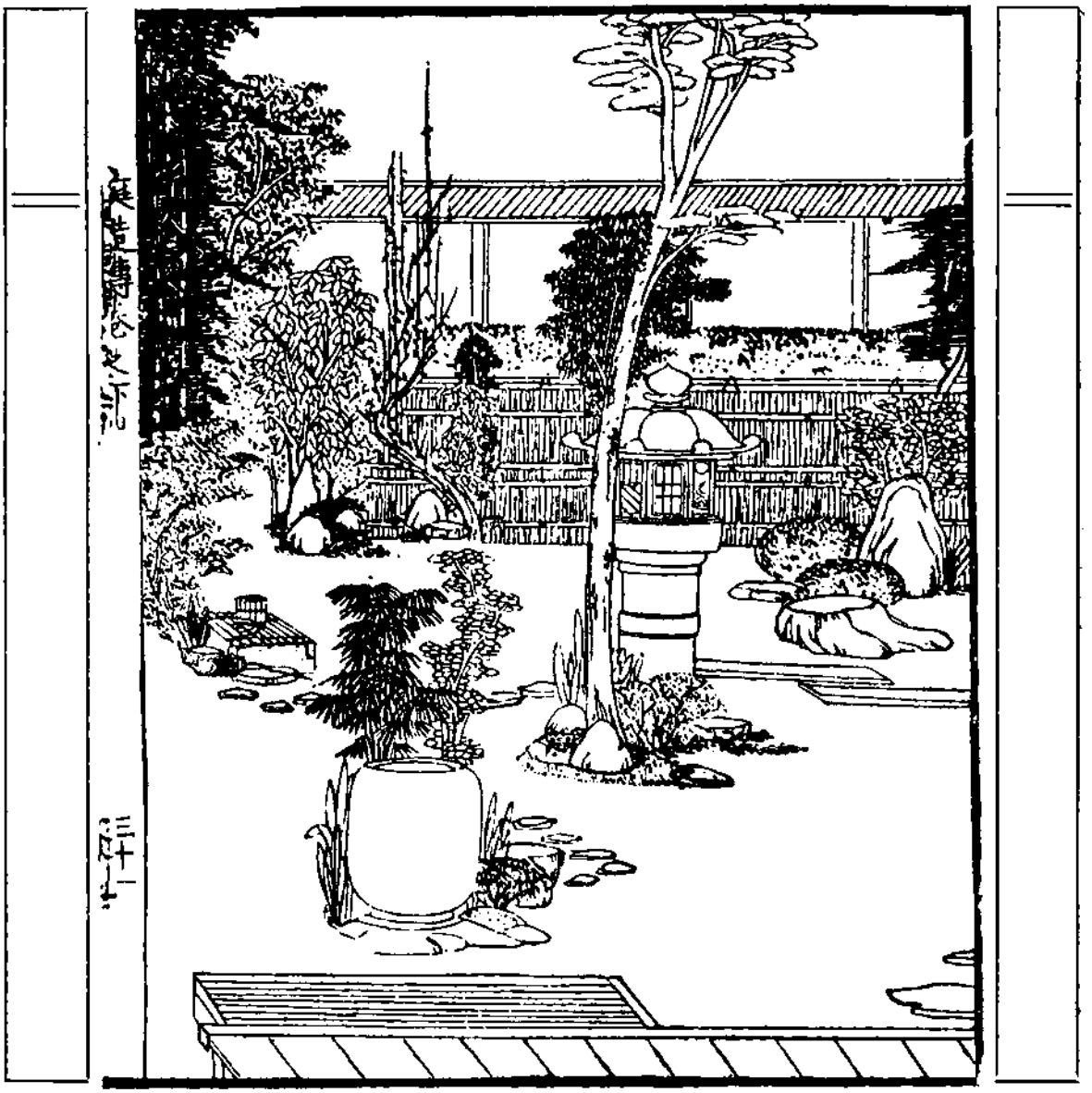

Куточок садка пана Кохіто.

17-е липня.

Сумною подією кінчається моє проживання в Кохігамі.

Сьогодня чомусь запізнились з вечерею робітників: чогось вони довше мились та чепурились: здається, завтра — якесь свято. І от, тільки-що вони посідали, як зачувся тоскний дзвон на гвалт. Всі вискочили з переляканими обличчями. На прикінці села вигравав „червоний півень". Ми всі кинулись туди бігти. Коли прибігли, то вже було у вогні майже пів-вулиці. Мало не в кожного в руці був папіровий лихтарчик. Всі люде страшенно галасували, штовхались, без пуття метушились, аж поки прибігли пожарники в кумедних вбраннях, з величезними, понашиваними на спинах, кругами й з мизерною пшикалкою, що придатна більш для поливання квіток, як для того, щоб гасити вогонь.

Одно слово, поки вони там вовтузились, — за якихсь півгодини, чи годину вигоріла вся вуличка: щось 12 садиб. Нещасні

погорільці — в розпачу й одчаї. Їх заспокоює жрець, який має з приводу пожежі (що — звісно — виникла через капості незадоволеного чимсь лихого духа та ще й 17-го числа!) завтра виправляти урочисті служби богам й з великими церемоніями!...

Мені було так шкода цих погорільців, що я роздав їм весь мій заробіток з портретів. Припало на кожну сем'ю по 5 ієн. Котакі, якого я попрохав роздати гроші, мало не зомлів від здивування моєю щедрістю! А потім наздогнав мене, тис мені руку й з великим захопленням пошепки щось мені розповідав про недовірря, про небезпеку і т. инше. Я нічого не зрозумів, тим більше, що він — як приятель — радив мені як найшвидче відціль виїздити.

Що таке? Чи не вважають, що то я підпалив ті їхні доми? А може думають, що це через те, що я малював їхнє село? Від них це станеться!

Може й краще, що завтра вдосвіта мене вже не буде в цій „колисці будучої культури"...

В потягу чисто, але повно народу. Їдемо тихо. Навпроти мене — дві японки; вони цілком одверто виставили свої груди й годують дітей. Майже всі пасажири курять свої манісенькі люлечки. З вікон видко ряди чайових кущів, мов штучна огорожа. Під'їздимо до Куре. Видко море...

Але, чому ж не було мені пошти в Нагасакі? Справді, якесь уже нещастя!...

От, і в Японії маю приятеля, д-ра Фукі. Здається, він навіть здивувався, коли я повернув йому борг. Розлучилися з ним друзями...

Я добре зробив, що послухав п. Кохіто й спинився на кілька годин в Кобе. І не те, власне, добре, що я побачив Кобе, а те, що я знайшов пошту й мені знічев'я заманулося зайти й поспитати „Poste restante".*)

Я був певний, що, крім знайомих мені ласкавих усмішок, нічого там не знайду й — раптом — мало не закричав від здивування, коли урядовець подав мені листівку! Він помітив мою радість і не втримався, щоб не запитати:

— Do you feel well?

— Thank you! Very well. I am happy!**) — відповів я й готовий був кинутись, щоб його цілувати.

Картка від Ярослава.

„Любий побратиме! Ніяк не можу прийти до тями, що ти можеш бути в цей час так далеко! Вивчив всю твою дорогу й, знаючи, що ти конче будеш спочатку в Кобе, — на всякий випадок пишу тобі й сюди свій привіт все ще з Вороніжа. Кажу

*) Листи до зажадання.

**) Чи ви себе добре почуваєте? — Дякую вам, дуже добре. Я щасливий!

„все ще", — бо вийшла у тата затримка з іспитами й ми поїдемо до нашого любого Київа аж після завтра. А потім, як ти вже знаєш, поїдемо до дідуні. Там я передам від тебе — „блудного сина" твій уклін могилі Батька Тараса. Читали твою замітку в „Раді". Тато каже, що з тебе може бути письменник. Цілуємо тебе. Пиши ще частіш. Не забудь же про дракона.

23 травня. *Твій серцем Ярко.*"

* * *

Читаю десятий раз цю дорогу вісточку від рідних людей, читаю, читаю й не можу зрозуміти: де ж Яркові листи? Явно, що він писав, „куди" до дідуні вони поїдуть. Можна догадатись, що то, десь близько Канева, коли він буде на могилі Шевченка. Ясно також, що писав про якогось „дракона"; безперечно, також раніш писав і про те, що вони мають тоді а тоді виїхати з Вороніжа!

Ну, добре! Писати — писав, а куди? Де ж тих листів шукати? Ясно також, що писав він все справно: „Max Krouchenko". Написано цілком поправно... Що ж таке?

Невже ж мушу лазити по всій Японії, щоб знайти свою кореспонденцію?!

У всякім разі тут, в Кобе мені нема чого більш робити... Я вже досить наблукався по місту, але запишу коротко, що встигну до потягу. Дуже гарна європейська частина біля порту. Цілком пристойний готель, в якому я спав не на підлозі, а на чистому ліжку, й міг досить наговоритись по-німецькому; ззів два справжніх розбратени з цибулею, випив червоного вина й віденської кави.

Дивився на идолище Буди, навіть лазив йому по сходах в голову, де стоїть вівтарь богині Аміди. Але ж далеко цьому опухлому Буді до Монахинської Баварії!

Чудов іквітники; в місті — веселі, щасливі обличчя тубольців; безліч курумаїв.

Мальовничий вигляд з пригорка на порт, біля якого осторонь стоять величезні японські дредноути та сила дрібних міноносців. А людей в порту, як комашні!

Гарний вигляд на цвинтарь та на місто. Але ж японська частина Кобе виглядає також великим селом, як і в Нагасакі.

Ну, крапка! Час їхати далі. Ох, як гарно припікає ясне, веселе сонце!

Проїхали Осаку. Величезне місто. Сила фабрик та заводів з тонкими залізними димарями. На двірці бачив афішу поросійські: „Осакський російський клуб впорядковує вечірку, концерт і виставу Чехівського „Ведмідя". Очевидно, тут багато москалів, коли вони мають свій клуб і можуть впорядковувати вистави...

* * *

Які тут ввічливі та ласкаві кондукторі — просто на вдивожу: наче всі пасажирі їм родичі! У мене розсипались листочки з альбома, куди я по́тай зарисовував типи, — так кондуктор лазив ра́чки під усима лавками, щоб позбірати! Наш би не поліз!

Японська дитяча забавка.

Цікаво, як приїздить потяг на станцію. Спиняється незвичайно раптовно, ту ж мить всі вискакують з вагонів і біжать, трохи нагнувшись вперед, а по кам'яному перону піднімається дивовижна тріскотня деревляними черевиками...

Ресторації тільки на більших станціїх, а на менчих бігає сила японча́т з усякою потравою, але, на жаль, не з смашною!...

* * *

Іокогама, після того, як я вже поблукав досить по Японії, не зробила на мене враження. Властиво, це — європейське місто, перенесене в екзотичне оточення. Цілком європейські вулиці, електричні лихтарі, автомобілі, досить виїздів на конях. Європейські готелі, європейські ресторації, сила людей в європейському вбранні...

Але ж за те — чудові крамниці з такими тонкими виробами японських майстрів, що просто дивом дивуєшся. До чого вони ми́стці робити всякі вирізування, вишиванки, своєрідні малюнки та всякі речі з металу, кости, черепахи, рогу! Страшенно кортить купити й те, й те, але боюся витрачати гроші: ну, що, як і тут нема мені пошти? Така бере нетерплячка, що не знаю, як і дочекаюся ранку!

Довідався, де Давид. Контора близько від надбережної, в частині „Бунд". Але не хочу заявлятись туди до завтра: незручно їхати до чужих людей на-ніч, а вдруге — я повен надії, що завтра пошта зробить мене з рижового японського робітника знову українським туристом.

Дай же, Господи!... Як би це в Полтаві, — пішов би молитись перед козацькою церквою.

Та невже ж я такий нещасливий?!...

Фу, знову заскиглив! Аж самому гидко... Ну, не буде грошей, буду працювати й тут. Все одно — не пропаду. Не всі ж живуть на готові гроші, треба ж і своєю головою щось митикувати, та й руки ж на щось привішено до тулуба!

Добра ніч, моя голубонько, Гільдхен! Як тільки будуть гроші — на перші пошлю тобі депешу, навіть по 3 карбованці за слово!...

Фу!... Я вчадів від радости. Зараз читаю листи. П'ю з них аромат України, п'ю аромат Гільдхен, п'ю... Я, п'яний, котяться сльози!... Слава! Слава!... „Банзай"!

Ну, перечитав всю літературу. Чого чого я тільки не маю! А в голові так повно думок, так грає зхвильоване серце! Як же ви обрадували мене всі, мої любі! Як би ви знали, яке невимовне щастя дали мені ваші ласкаві слова, ваші подарунки — такі незначні й разом такі цінні. Це ж — мої скарби, мої пам'ятки, частина моєї душі, що ще й сьогодня десь витає над далекою Європою!

Ну, годі, заспокойся, Максиме. Не дурій! Пиши телеграми, готуй листи, а коли все зробиш, — тоді тільки поїдеш до п. Сурукчі.

Найсамперед телеграфую Гільдхен, а потім Старушкові. Олексію Івановичу — величезну подяку за прислану рідну землю. А Кобцеві — за чудову фотографію Гільдхен. Це, певне, вона сама його попросила, щоб одразу зробити мені дві приємности: дати свій портрет і роботу мого славного друга! Ах! Яке щастя почувати, що є на світі душа, яка про тебе думає!..

Ні, я таки одурів. Сам себе ловлю, що аж підплигую й то зхоплююсь з місця, то знов сідаю!..

Ну, так! Добре. Але ж треба ще піти одібрати гроші: їх прислано грошевим пакетом, квиток на який прислав в своєму листі Кобець. Це — самовидно — для певности.

Ну, ще раз подивлюся, що я маю: шість великих

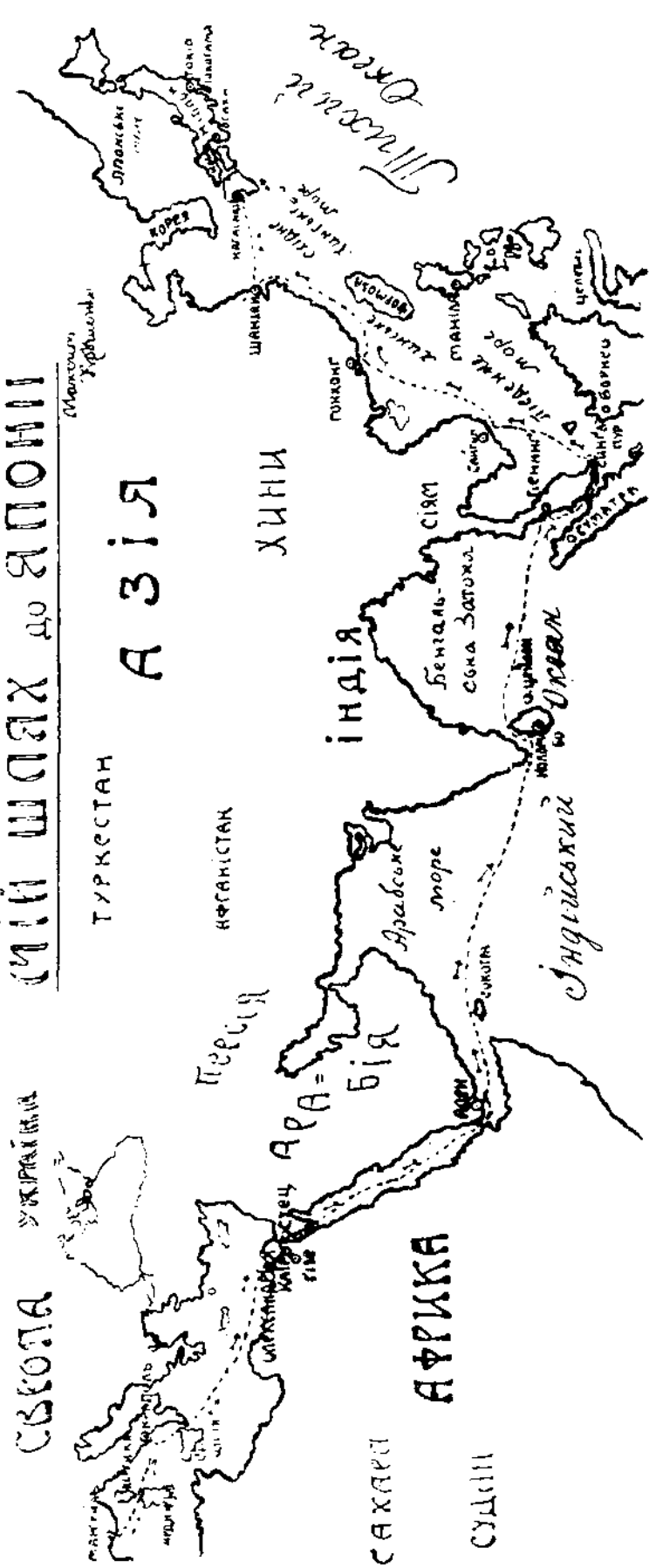

листів Гільдхен і вісім карток, три листи Ярослава, лист Старушка, лист і картка Олекси Івановича й пакетик з землею, картка Тіни й пакет від Кобця з портретом. Та ще пакет з грішми на пошті. Тоб-то разом — 24 пакети. Оце так пошта! Ну й, молодець же Ярко, що написав мені в Кобе, а то б може я — дурень — і не догадався! Та, ні! На це б у мене вистачило смальцю в голові...

Але ж, який я роззява! От так перетерпів, от так перехвилювався, — а все за те, що не навчився й доси все робити методично й розважно. Навмисне це нотую, щоб на дальший час була пам'ятка. Коли Кобець купив мені шіфскарту на „Каїр", — то кінечний її пункт був „Іокогама". А коли я купив квиток на „Гамбург", — то було тільки до Нагасакі. Ото ж, через те й писав Ярко: „конче будеш в Кобе". А мені до останньої хвилини це й в голову не впало. Власне, воно й не дивина: відкіля я міг знати в Монахині, чи Марсейлі: де Нагасакі, де Іокогама, де Кобе чи щось инше? Але на другий раз не треба бути дурним! Ото ж, треба провірити тепер, чи я просив писати в Австралію до Сиднею, чи до Мельбурна. Я пам'ятаю, що до Сиднею, але треба найти в своїх записках... От, вже й маю чисту вигоду, що пишу свої записки. Шкода, що зоставив куфер з старими зшитками на двірці. Та дарма — час буде, а цієї науки не забуду й до-віку!

Сюди наліплю тільки листи, характерні українські — Старушків та Ярославови. Та можна, правда, наліпити й з дому, Олекси Івановича.

I.

„Дорогий наш Максиме!

Здивував нас з Нат. Адріяновною твій останній лист до краю! Це ж трохи вже „від Майн-Ріда": летіти на другий кінець світа з-за того, що якийсь там німець у військових шпіонах! Ми власне, не осуджуємо тебе, бо безперечно зробити таку подорож, як ти надумав, та ще й в молодих літах — нікому не пошкодить. Тільки трохи страшно за тебе. Все-таки ти ще — надто юний!..

Дуже просимо писати як найчастіш. Ми любимо тебе, як рідного, й дуже турбуватимемось, коли довго не буде від тебе звісток. Наша старенька Полтава й доси стоїть на своєму місці й нічого особливого у ній не трапилось. Найбільшою нашою новиною є те, що мають у нас з осени будувати електричний трамвай. От, тоді й ми їздитимемо по європейському!

Літо в цім році видалось добре. В твоєму садку знову значний врожай садовини. Живуть в твоєму домі ті ж самі Михайленки. Харитина дуже постаріла, але підстрибує. Охала й ахала, коли я сказав їй, що ти подався аж за океан. Дуже боїться, що ти втопишся.

А от, з Самзнаєм вийшло не добре. Хтось його вдарив по ногах і він сильно кульгає на обидві передні. Але ж веселий й, що до иншого, то цілком дужий.

Чув я, що у вашій семинарії був якийсь бунт. Але, як звичайно, „левитський“: знайшли таргана в каші, чи щось подібне. Писав я недавно Вяч. Вяч., що треба на осінь трохи підремонтувати дома, бо обмили дощі вапну з-окола, та й в середині місцями прогнили дошки в підлозі, а під-дощ трохи де-не-де протікає. Звісно, без хазяйського ока!

Частенько збіраємося невеликою компанією до „українського клубу.“ Дуже гарно й затишно в нашій хаті, та тільки наші люде лінуються ходити. „Книгарня“ росте. Гомонять про те, що час закладати другу. Допоминаємось у города, щоб було заведено більш українських книжок до „Публичної Бібліотеки.“

Ну, вибач, друже: спішу на службу, а хотілось негайно тобі написати. Більшого листа напишу до Сиднея. Не знаю тільки, чи так я написав адресу: ніколи за иншу границю не писав, як до Галичини, то боюсь, щоб не помилитись.

Нат. Адр. цілує тебе; я також міцно обнімаю й од щирого серця бажаю всього найліпшого.

Олекса Марчинський.

Полтава, 19/V. 914“.

II.

„Любий мій, милий побратиме!

Ну, й знаменита ж тобі прийшла в голову думка! Я, як прочитав твого листа з Липська, — так аж отетерів. Та невже ж ти будеш аж у Австралії? Бачитимеш живих струсів? Істимеш вишні, у яких кісточка зверху? Максиме! Та не може це бути! Чорт візьми! Що б я дав за таке щастя! А то, сиди й клепай „церковну історію“, бо завтра — іспит. Тільки я напевне зріжусь: у мене, після твого листа рішучо всі Оригени вилетіли з голови, а Хому Кемпійського инакше не уявлятиму собі, як в óбразі й подобії австралійського „ему“! Ну й молодчина ти, брате мій! Дивись же, пам'ятай про мене, пиши з кожної великої станції. А мене вибач, я буду писати великі листи, лише після іспитів. Тепер же зтискую твою мужню, лицарську руку.

Твій побратим Ярко.

Тато й мама аж об поли б'ють. А татусь каже, що певне ти пришлеш йому дивовижних метеликів. Він потім поверне гроші, як що будеш купувати дорогих. Щасти ж, Боже. *Твій Я. 23/5.*“

III.

От, шкода! А я тобі, брате, написав до Бремена величезного листа: бо ти ж казав, що сидітимеш довший час у Бремені. Ти напиши, щоб тобі дослали. Нема часу переписувати всі наші семинарські новини та події з інститутського життя.

Ми з татом кожнього дня увечері студіюємо áтлас. Дивлюся я на Марсейль і думаю — от тут був мій любий друг Макс; гляну на Суецьку протоку — й віри не маю, що може в цей час ти її переїздиш!

Ні, брате, що не кажи: щасливий ти! Побачиш світа, людей, будеш говорити на всяких мовах. А я сижу, як підсвинок на ре́тязі, та клепаю греку, а потім латину! Але ж, до кого ними заговориш? З чужих мов тільки й навчився „анадись“ та „аномедні“, але це — не велика радість! Так зпротивіла мені оця кисла кацапня, оті лапотники з своєю „тюрею“ та „простоквашею,“ — що не діждусь, коли відціль виїдемо на літо.

А поїдемо, брате, ми з Київа у святі наші місця. Їдемо до дідуні, що живе біля Канева. Буду що-дня ходити на Шевченкову Могилу, дивитимусь на „Дніпро-Славуту“ й згадуватиму тебе, мого „блудного побратима“. Пиши ж, голубе, частіш.

Сердечно дякую тобі за ті картки, що ти присилаєш, та за альбом Монахина. Ах, який він справді чудовий. Особливо, після нашого Вороніжа!

Але ж ніколи я не сподівався, що твій Шульц — така свиня. Чистий іскаріот!.. Ти, брате, добре зробив: жити під одною стріхою з шпигами — річ не козацька.

Обнімаю тебе й тричі навхрест по козацькому цілую. Знов сідаю клепати. Через чотирі дні кінчаються мої єгипецькі кари. Поки-що все йшло добре, а зосталась сама лапша — грека й латина. Наші цілують і часто-часто тебе згадують. Одно слово, ми їдемо вкупі з тобою.

Твій Яр.

29/5. 914 р.“

IV.

„Любий мій друже!

Зараз виїздимо. Тато все зкінчив. Я наїздився по Вороніжу, але опису не пишу: це, брате, не Ворскла. Буду писати про Дніпро.

Сердечно дякую за картку з Неаполя. Сподіваюся, що ти одібрав всі мої листи й картки. Це, здається, восьмий. Я писав і в Шанхай, й в Гонконг. А з Канева буду писати на Сидней. Пошлю тобі якусь пам'ятку з могили, а також чудову книгу Амічиса—„Шкільні Товариші“ („Серце“), що оце я недавно купив.

Дуже мені кортить, щоб ти прислав щось з Японії. Тільки не филіжанку й не вишиванку. Пришли, брате, якогось такого дикого дракона, як що це не дорого.

Як приїду, то почну писати тобі величезні листи про всі події. Конче писав би ти й далі листи з дороги до „Ради“. Вже два дописи (з Бремена та Женеви) уміщено. Ми щиро радіємо, що тобі трапились добрі попутники. Гадаємо, що ці вже не будуть шпигами. Обнімаю й тричі цілую. Наші — також.

Вороніж-Двірець. 2/VI. 914. *Твій серцем Ярослав“.*

V.

„От — це по нашому, мат-т-тері його ковінька!

Добре єси вчкурнув, хлопче! Побачиш світа, людей, пізнаєш, як вони живуть за морями-окіянами, — й у самого в голові розвидниться. Хвалю, дуже хвалю й за сміливість та завзятість, й за добрий маршрут. Я, як прочитав, то наче й сам помолодчав. Згадалось, як і мене носила доля в чужі світи.

Одно не подобається мені, що ти занадто погарячився з приводу твого Ш. Треба ж, брате, розбірати, що таке шпигунство, а що — військовий обов'язок. До того ж і те тобі, на жаль, на розум не прийшло, що це ж вода на наш млин. Дай, Боже, швидче! Як закипить кругом, то може й ми на-гору випливемо. Безперечно ж, нашим Афонькам наб'ють по перше число, „аккурат". А коли вони поменчають та помчякшають, то може й ми викинемо з своєї хати їхні смердючі рукавиці. Ти ж бо трохи знаєш їхню иродову вдачу. „Пусті, бабка, переначевать!" А тільки пустить, то він повісить свої „ва́рєшки"*) на гвіздочок, а далі й каже: „Ето, тьотка, мая ізба. Вішь — маї варєшкі вісять!"

Ну от, і надходить час порахунку. Може захистить нас „Мати божа Почаївська," — то ми й їхні рукавиці, й їх за чуба — та геть зі своєї хати!

Щось наближається: доживемо — побачимо. Тільки ти запам'ятай моє слово: буде краще! І, може, — почасти дякуючи й твоєму Ш. та йому подібним.

Написав тобі коротенько, щоб не відкладати. Певне, одбереш цього листа в Іокогамі. За справи не бійся: зроблю все, як слід. А грошенят трохи переведу до Сиднею. Туди ж завтра, або позавтра напишу й більшого листа.

А ти не забувай свого старого діда, який тебе дуже любить і сподівається, як що не вмре, побачити тебе паном в своїй хаті.

Дивись же, шануйся, не лінуйся та не забувай батьків. Вчися всього доброго, а особливо, мов: повірь мені — дуже придадуться!

Цілую. В. С. К. р. Б. 1914. 12/4."

Ні, сьогодня, справді, день несподіванок і сюрпризів. Просто, наче я іменинник!

Тільки-що одібрав листи, і від пана кого ж? Від пана Іогана Шульца! Подумати!..

Чого-чого, а вже цього ніколи не міг сподіватися, щоб Шульц міг бути таким... благородним! Не дурно ж його обороняє й Старушок! Ні, таки я справді, здається, ще занадто молодий та занадто палки́й. Але добре, що все так хо́роше зкінчилося. І навіть врешті ж сам Іоган Карлович мене не картає за те, що я поїхав.

Коли я одібрав пакета й побачив на ньому, що це—від Шульца, у мене аж серце захололо. Як я все-таки мало знаю людей! Хоч Гільда й писала, що І. К. на мене не гнівається, а тільки спочатку довго думав і нічого иншого про мене не говорив, як саме́: „занадто палки́й юнак," — хоч Кобець також пише, що Шульц зовсім спокійно довідався від нього, куди я подався, й враз обіцяв перевести гроші, — але все ж таки я страшенно

*) Рукавиці.

зхвилювався, побачивши листа з надписом Johann Schultz, München, Prinz-Regent-Strasse. Яка знайома адреса й з якою приємністю й теплою згадкою я записую її тута!..

Так от що пише мені Іоган Карлович:

„Мій добрий учню!

Не буду казати, що мене не здивував твій несподіваний від'їзд. Але, коли мені п. Кобець оповів, куди й чого ти поїхав, а особливо, як я одібрав твого щирого листа, — я цілком заспокоївся. Навіть більше: я був радий. Я зрадів, що не помилився в тобі. Виходить, що ти, дійсно, такий, як я й думав, — запальний, завзятий і рішучий. В твоєму віці — це добрі риси вдачі. Так і повинен був зробити наш хороший Макс, якого я й фрау Магда любимо й тепер, як сина, як молодого, благородного мого учня.

Звісно, я не поділяю твоїх думок що-до моєї, як ти пишеш „служби". Я думаю, що моя служба чесна й потрібна й, повірь мені, досить тяжка й небезпечна. Я виконую її з повним розумінням високого обо в'язку, що лежить на кожному вірному синові своєї батьківщини. А я маю честь бути сином своєї Отчизни й мушу їй служити так, як вона від мене вимагає.

Але ти, як занадто молодий, — часом за словами не можеш ще роздивитися змісту речі.

Одже, виростеш і зрозумієш. Може навіть зрозумієш раніш, ніж зовсім виростеш, бо доля може й тебе примусити стати в оборону своєї Вітчизни.

Помилився ти й що-до мого злочину перед „твоїми людьми і земляками". Ми будемо воювати не з народами, а з державами. І, повірь мені, що не в нашому інтересі захищати „велику й неподільну Росію", яка займає занадто багато місця на географичній мапі. І коли вона від одного дужого удару німецького бронированого кулака розскочиться на кілька часток, то від того може тільки виграти „твоя земля", твоя „Україна", яку ти так міцно й так похвально кохаєш.

Але навряд, чи сьогодня ти це зрозумієш. На те ще прийде час...

Радію я й тому, що ти на ці часи від'їхав так далеко. Нема чого слухати, як гомонять гармати, коли сам не береш участи в їхній розмові. До того ж ти ще мусиш учитись, а війна не навчає доброму молодих людей. Я певен, що твоя подорож не загине для тебе марно й тебе, безперечно, навчить де-чого доброго.

Сподіваюся я, що факти життя підкажуть тобі й вірну оцінку моєї особи й моєї діяльности.

Посилаю тобі 1000 марок на Іокогаму. Квиток передаю п. Кобцеві, щоб він послав його окремо. По ньому ти зможеш одібрати ці гроші й в Сиднеї, як би не встиг одібрати їх в Японії. Решту — 9851 марку й 27 пфенігів посилаю в Сидней.

Щиро зичу тобі щасливої подорожі. Бірю, що в далекій дорозі та в чужій стороні ти збережеш шляхетні здібности своєї душі.

Фрау Магда і Фриц тебе вітають. Вони також уже не гніваються на тебе навіть за те, що ти не сказав правди, а Фриц чекає від тебе ліста, а тоді й сам тобі напише. Він чомусь гадає, ніби ти щось маєш проти нього. Бувай здоров.

Щиро-прихильний до тебе твій учитель

Іоган Карлович.

1914, 16. V. Монахин.

* * *

Може, все це й правда. Може, згодом і я буду думати инакше. А сьогодня я все-таки гадаю, що навіть Батьківщину треба обороняти, так сказати б, чесними способами. Я знаю, що в бій треба йти лице в лице, а не чигаючи з-за кущів...

А втім взагалі війна — страшна й ганебна річ. Може через те вона й вимагає такої ганебної праці від хороших людей.

Я того не знаю.

Але ж я бачу й знаю, що вас, Іогане Карловичу, коли б ви не були „гауптманом", а тільки — „учителем", я любив би, як рідного батька!..

Ах, на що, на що все так погано покручено в житті?! Невже ж не можна завжди бути тільки чесним?..

1914 р. 19./VII. Іокогама.

За цей час перебування в Японії, я наче переніс якусь душевну пропасницю. І ті фізичні муки, коли страждало моє, промокле за цілий день, смердюче тіло, не підтримане доброю стравою, скрючене на рогожці; й ті духовні муки невідомости, бездомности, покинутости й безнадійної загубленості в чужій землі; потім — страшний струс душі, коли я одібрав свою пошту, — все це на мені дуже відбилося. Колега Даивд просто не впізнав мене одразу, — так сильно я змінився, почорнів та схуд.

Але ж, за те тепер, я — наче в раю, в цій роскішній обстанові затишної, чудової вілли розумного, цівілизованого джентльмена, пана Сурукчі. А ще ж до цього треба зазначити те прекрасне товариство, в якому я тепер перебуваю: милий мій колега; славні, веселі, виховані його родичі — брати по других, і невідлучно — благородний, завжди цікавий і гуманний містер О-Фонель, такий близький мені душею, як колись був Василь Кобець.

Правду говорив Іоган Карлович, що після поганого завжди буває добре. Але ж не слід забувати, що буває також і навпаки. А я з цього роблю собі висновок, що треба приймати радість, поки вона є.

І от, тепер ми гуртом маємо розпочати цілу низку всяких, більших і менчих, екскурсій по Японії. Та колега вже й встиг де-що побачити, ще й навчився їздити ве́рхи. Тільки ж ми всі бачимо й пам'ятаємо, що лихий стан Давидового здоров'я потрібуватиме від нас певної стриманости. Хоча він бадьориться й ми завжди самі його потішаємо та запевняємо, що він здо-

Колега Давид (свіжа фотографія).

ровшає з кожним днем, але — на жаль — це дуже далеко від щирої правди. Навпаки, — через ці часті дощі та дужі вітри йому щодалі стає гірше... Тому ми більше тільки дивимось здалеку на роскішну, білувату вершину Фуджі,*) яку справедливо величають „красунею Ніпона“, робимо коротенькі прогулки по Іокогамі, часом заглядаємо до храмів, часом заходимо до чайних, щоб подивитися своєрідні танці та послухати музику (по правді кажучи, досить нудну) японських гейш, обурюємось їздою на людях в дженерікшах та носилках. Вечорами, як нема дощу, а тепле повітря нагадує майже тропичне й наповняє нас вщерть лінощами, ми слухаемо незвичайно-цікаві оповідання пана Сурукчі. Він каже, що європейці дуже мало знають Ніпон і, може, найменче знають його англійці, яких тут найбільше поміж європейцями. Вони живуть тут десятками літ, почувають себе, як вдома, бо тримаються у всьому свого, англійського звичаю життя („режиму“), а на цю сторону, що дає їм величезні заробітки, дивляться, як на театр, як на дику екзотику, яка їм смішна найбільше тим, що не подібна до Європи. Пан Сурукчі говорить, що я за цей короткий час бачив і довідався більше, як инший європеєць за 10 літ. Бо європейці тільки живуть по великих містах, звичайно, — в європейських частинах, мають стосунки лише з тими японцями, що вже зазнали європейської культури з усима її темними сторонами, бачуть тільки показний мальовничо-театральний бік життя багатих японців, — і ніколи не цікавляться бідним, простим народом, що живе в відомих мені тяжких умовах фізичної праці й повного дикунського невіжества („обскурантизму“). Через те здебільшого й всі оповідання європейців про Японію та японців цілком однобокі, малюють лише те, що кидається у вічі туристові, — а не від-

*) Найвища гора в Японії, біля Іокогами.

бивають справжнього життя. Через те, каже він, може й Росія програла японську війну, бо була певна, що ці дрібненькі, жовті „макаки“ можуть тільки посміхатись та пити чай, а не здібні до упертої праці. Бо ж росіяне здебільшого студіювали Японію тільки по оперетці „Гейша“, а потім по опері „Мадам Бутерфлей“.

Великий забобон Європи, а найбільше — росіян, правда, після війни 1903—1904 року вже досить розвіяний, що Ніпон — мала країна. В дійсности — це велика держава, що налічує більше 3000 островів, а з своїми новими провінціями — Сахалином, Формозою та Кореєю, займає більшу площу, як Німеччина, й має звиш 50 милійонів людей.

Взагалі оцінювати Японію з європейського погляду — не можна. Для нас — це жива казка. І її дике поганство, що наповнює все життя кожного, навіть найбільш цівілизованого по-європейському, японця, -- й її незвичайна здібність до засвоєння всього найдосконаліщого в напрямі практичному з європейської культури, все це європейцеві мало зрозуміле. Європеєць не може збагнути, як в одній країні, в одних і тих самих людях може уживатися вкупі й англійське „джентльменство“, й часами — просто звіряче дикунство. Останнє, як видається пану Сурукчі, — видко найбільше в „жіночому питанні“ Японії. Він каже, що ні в чому, може, иншому не відбивається так мішанина європейських поглядів і дикої азіятщини, як в цій справі.

Мені дуже шкода, що я не все ясно розумію з тих цікавих оповідань. Але ж не можу утриматись, щоб не записати того, що страшенно мене дивує.

Можна сказати, що в Японії найкраще живеться тільки недобрим, неблагородним жінкам, бо вони зневажають вічні внутрішні закони японського жіночого рабства. І, навпаки, жінки побожні, чесні та доброї вдачі, то — здебільшого — мученици, часто навіть фізично, але найбільше морально. Заміж японку віддають, ніколи не питаючись, чи любий їй її будучий чоловік. Мало того, до шлюбу японка має змогу побачити свого нареченого тільки один раз на той мент, поки вона подає йому, як покоївка, чай, коли парубка приведе до дому її батьків „сват“. Вона навіть не почує його голосу й сама не скаже йому жадного слова, аж поки не відбудеться шлюб. Про якесь там кохання не може бути й мови, бо кохання, як його розуміють в Європі, — японці вважають за річ бридку й майже ганебну. Коли японка стає жінкою, вона робиться справжньою рабинею свого чоловіка. Він настільки не вважає її рівною собі, що вона сміє їсти тільки після того, як нагодує його; що-разу встає й низько кланяється, як він коло неї проходить; вона мусить слухняно виконувати найменчу його волю, хоча б це принижувало її людську гідність! І японець завжди може вигнати свою жінку за всяку всячину, а найшвидче — за бездітність та неслухняність. Але, що просто страшно слухати, — так це те, що навіть „європеізовані“ японці, буваючи „на людях“ в європейському вбранні, додержують приписів європейського виховання до своїх жінок, а коли ж вертаються додому й передягаються в своє кімоно, —

враз ставляться до своєї жінки, як до дресированого собаки. Навіть в присутности чужих людей вони здебільшого називають свою дружину найчастійще: „моя дурна баба!“. І японка те все терпить, усміхається й молиться на свого „идола“ навіть тоді, коли він їй зраджує з иншими жінками та ще й цілком одверто, нітрохи її не стидаючись!..

Фу, яка гидота!

Ні, як би їх женили з українськими жінками, то чорта б лисого чоловіки-японці панували!

Не дурно ж у нас і в пісні співається:

„Била *жінка мужика*,
За чуприну взявши“.

А потім ще він її й перепрошує:

„Прости ж мене, моя мила,
Що *ти мене* била!“...

Правда, каже п. Сурукчі, що цієї гидоти найбільш буває між тими верствами, що ми звемо їх дома „середньою інтеліґенцією“. В селянстві ж та між робітниками жінка мало-коли буває „слухняною лялькою“, бо там вона працює вкупі з чоловіком і, ділючи з ним працю, ділить почасти й його права. Особливо незалежні жінки бувають між робітництвом і найбільше — на шовкових фабриках. Бо тут жінка часто робить більш важку й відповідальну роботу, а через те чоловік ніби залежить від її заробітку.

Раніш, ще за кілька літ, все це було — загальними правилами японського родинного життя. В останній же час все частіш трапляються відступлення від загальної картини. Але рішучої й швидкої зміни в цім питанні сподіватись не можна, бо таке відношення до жінки вимагається не тільки звича́єм.

Японку примушують бути „вірною собакою“ та мамкою „дітей свого чоловіка“ приписи религії. И може найгірше те, що теперішня японка — зовсім не дика лялька. Її вчать у школах всяких европейських наук, европейських мов, вона читає книжки, знає, як живуть люде в Европі й Америці, часто дівчиною сама служить по конторах, буває учителькою, лікарем і т. д. Тоб-то думає, як освічена европеянка, а мусить жити в своїй хаті, як собака. Та, де там! Я не дозволю собі так глумитися над моїм вірним Самзнаєм, якого мені завше буває шкода, коли він, провинившись, плазує передо мною на пузі!...

От жаль, що я не спитав, чи бьють японці своїх жінок? Чого доброго!... Не дурно ж у них і приказки такі про жінок: „Жінка — тілом янгол, а душею — диявол“, або: „З жінками та дурнями каші не навариш“, або: „Жінки та рогожки добрі тільки, поки нові“...

Це так говорить „народня японська мудрість“....

Взагалі, після цих оповідань, ми з Давидом майже зненавиділи цю сторону й цих дикунів. Але, ні! Їх треба жаліти. Я не

можу забути о́бразу рижової плантації й пана Кохіто. Тепер я розумію, чого його пані бувала при мені, наче німа... Бо вона соромилася при „європейцеві“ показати, як з нею поводяться. Боялася обра́зи при чужій, сторонній людині. Соромилась свого „послушенства“. Бо ж, я й забув записати цю деталь, для жінки в Японії є один найбільший закон: „послушенство“. Вона повинна, як заповідає їхня религія, „дівчиною — безумовно слухатись батьків, жінкою — безумовно слухати чоловіка, а вдовою — свого старшого сина“ *).

Подумати тільки, що це, як би була жива моя люба ненька, то я мав би їй щось наказувати, а вона не сміла б навіть мені щось пікнути!

Діна Сурукчі.

Це — жах!... Не дурно ж у цього народа й боги народжуються з носа, коли вони дають такі заповіді віруючим.

І побіч з тим у японців тепер — величезна техника, багато учених людей, видатних моряків, талановитих інженірів, багатющих крамарів, що — говорить п. Сурукчі, хитріщі за „всякого жида й грека“...

До речі, цікаво, що п. Сурукчі, на вигляд — чистий американець, роскішно одягнений, високо освічений й нітрохи не соромиться признатись, що він — також жид, навіть не каже „єврей“, і дуже любить свій народ.

Він вважає, що бідні містечкові жиди у нас, на Вкраїні, живуть мало чим краще, як бідні селяне — японці. І він запевняє, що така неправда є скрізь. Навіть в найосвіченіщих сторонах: Америці й в Англії. Він радив нам прочитати Сінклера „Нетрі“ (які я читав ще в Київі), та „Лондонські нетрі“ — Джека Лондона. Конче прочитаю.

* * *

Ну, вчора знову було два легких підземних удари, про що я й забув записати. Це трапилось в-день і майже ніхто їх не помітив, принаймні — першого. Але ж японці враз полякались.

*) Тут трохи сплутано. Японці додержують религійних вірувань будизма та сінтоінизма; а приписи жіночого послушенства мужчинам взято з религії Конфуція, що тепер в Японії майже не має наслідувателів.

За другим в їдальні упали великі стінні дзигарі й розбились на скалки. Японські слуги п. Сурукчі всі страшенно занепокоєні: вони кажуть, що конче буде якесь нещастя в домі. А вони цього страшенно бояться, бо дуже люблять всю сем'ю Сурукчів.

Я вже багато читав про японські землетруси, але ніколи не міг подумати, як вони часто тут бувають. Наприклад, тільки за 13-тилітній період в Японії то тут, то там трусилася земля 17.750 разів. Здається, можна б і звикнути, як би так, як оце тепер. А то ж бувають величезні нещастя. Наприклад, так недавно, р. 1896-го від землетрусу піднялось море й залило беріг майже на сто кілометрів. Під час цього струсу загинуло одразу в самих понадморських поселеннях більш 27.000 людей.

Це, виходить, страшніш Везувія ота проклята риба, що трусить японські острови!...

Кінець моєму перебуванню в Японії.

Саме перед великими й цікавими святками, про які нам так багато розповідали, ми покинемо Ніпон. Та шкода не видовиська, а жаль бідного Давида. Замість того, щоб підправити свої легені, Японія йому, здається, тільки пошкодила... Вчора налетів страшний вітер. Він застукав нас далеко за фабрикою в лісі, дощ вимочив бідного колегу, провіяло його тим диким вітром, — і в нього полилася кров з горла. Раніш ще ніколи з ним цього не бувало. Лікарі кажуть, що він мусить негайно виїхати з Японії, бо тут йому можна жити лише в серпні та вересні, а не в цей період дощів, що зветься тут „ніюбаї".

Одже, його посилають поки-що на Філипини. З ним поїде містер Патрик. А мені теж нема чого тут робити, тим більше, що це — мені по дорозі. Сьогодня вже куплено шіфскарти на пароплав „Іоката-Мару", а завтра, 21-го, ми виїздимо. Вони до Маніли, а я — до Сиднею. В Манілі я назавше розлучуся з моїми новими друзями.

А я ще трівожуся й за себе. Налякав мене пан Сурукчі. Каже він, що мене самого можуть не впустити в Австралію, бо я ще не маю 19-тьох літ. А там на це дуже зважають; навіть не пускають жінок, старших 45 літ, а вдовиць — то ще молодчих. Але ж мені треба мати запрошення від когось, — тоді пустять. Ото ж, п. Сурукчі дав мені посвідчення, що я — конторщик його фабрики й їду з його припорученнями. Крім того, він дає мені листа до свого приятеля, також караїма — пана Дувана, що живе в Сиднею, а я ще маю листа до п. Барильченка, Кобцевого друга. Всі запевняють, що з такими паперами я зможу викрутитись.

* * *

Ох, як же мені шкода колегу! Тепер він лежить блідий, з такими синцями, як після хуртовини в Індійському океані... А як йому хотілося піднятися на Фуджі, на яку вже можна зходити й яку ми бачили хоча й з близьку, але ж тільки знизу. Який

чудовий там водоспад, яка красна, барвиста природа! Мені самому дуже шкода, що не подивимось на Ніпон з Фуджі! Це ж не жарти — 3792 метри заввишки! Це трошки більше, як „Шпичка" в Чернечому-Яру!...

Ми сидимо коло Давида на веранді, заплутаній ріжнобарвними квітками, й розважаємо хворого кожен, хто чим може. Я навіть згодився прочитати де-що з своїх записок. Вони йому дуже, дуже подобались і він умовляє мене, що-б я конче написав оповідання з українського життя!

А що? Може, й справді, спробувати? Тільки навряд, щоб вийшло щось путнє!

А поки-що мені дуже подобалась граціозна леґенда про повстання Ніпона. Леґенда ця говорить, що колись давно, давно сиділи собі бог Ізанаґі з богинею Ізанамі на небі й дивилися на бурхливе море. Ізанаґі тримав в руках спис та, якось задивившись, випустив його з рук, а він й полетів у воду. Бог спокійно нагнувся до води й витяг свого списа. Але, коли витягав, з ратища збігали крапки води. І там, куди впала крапка з божого спису, повстав острів. А всі ці острови, що розкинулись довгою смугою в океані, потім заселили японці, й став з того Ніпон, найдальша сторона на Сході землі...

Я вже готов до відплиття. Все зложено, все куплено. Ще три години — й прощай, Ніпоне!

Послав Яркові чудового мосянжового каламаря з драконом. Такий „цмок" — що просто чудо. Та ще доброго бинокля замість того, що я колись розбив. Собі купив також бинокля та на пам'ятку мосянжову скриньку з двома журавлями. Буде на листи. Таку самісеньку другу скринку на листи з чудовими гребінцями послав Гільдхен. Нехай знає, що, як журавлі після довгого літання вертаються з-за моря додому, так і я колись вернуся до неї. Ще послав їй знаменито видану в Токіо на японському папері німецьку книгу „Veissaster" *), гарну поему з красними малюнками.

Послав ріжні подарунки й усим иншим, а в тім числі — і Фрицові. Тому — з бронзи, тому — з слоновини, тому — з черепахи. Знаменито зроблено всі ці речі!...

Тільки на прикінці не обійшлося без курьозу.

Я так запакостив на плантації штани від свого туристичного зодягу та й тужурка теж вже зазнала слідів мого блукання. От, я й замовив кравцеві-японцеві зробити мені новий одяг. Але прохав його, щоб він ушив такий самісенький, як мій старий.

Сьогодня вранці кравець приніс одежу. Дійсно, зроблено точка в точку, як дві краплі води. Але, коли я подивився, то аж ахнув: на коліні нових штанів була латочка. Виявилось, що кравець, виконуючи моє бажання, обсолютно точно зкопіював

*) „Біла Айстра".

мій старий зодяг й зробив в новому на тім самім місці латку, де було пропалено мені старі штани циґарою якогось німця у вагоні! От, ми по посміялися на прощання!...

Ну, їдемо! Містер Патрик вже вернувся з міста, де заїздив на пошту. Привіз листи Давидові, знайшов і для мене картку з Канева від мого милого побратима, який ніколи мене не забуває!...

Поштова картка від Ярослава:

ЧМЕЛИК.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

В АВСТРАЛІЇ.

ХИНСЬКЕ МОРЕ.

21 Липня.

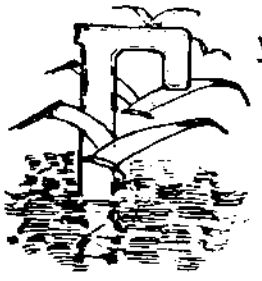

удуть ґвинти, літають ме́ви, блакитне море блищить під сонцем, а на чистій, тільки-що вимитій, мов стіл, палубі „Іоката-Мару“ я — „блудний син України“, як пише мій побратим, дивлюся в безкраю далечінь.

Я почуваю себе повним сили, дужим і певним. Чомусь я вірю, що передо мною — удача; що й шлях не буде страшний; що й там, в тій, ще не відомій мені, стороні не чигає на мене лихо. А що тепер для мене лихо?... Злидні? — Так я ж маю там великі гроші; але, коли б їх там і не знайшлося, тепер мене тим не злякаєш. Ні, не боюся я злиднів, бо я вже зкоштував гіркої й бачу, що не такий вже „страшний чорт, як його малютки“. Працювати я можу, а доведеться викручуватись, — буду викручуватись.

— Хвороба? — Від неї ніхто не застрахований на всій земній кулі. Чого ж мені боятися її в Австралії, коли б вона могла зробити мені таку саму прикрість в Полтаві чи в Монахині?

— Туга за Рідним Краєм? — Я перетерпів її в першій рік, коли Кобець мав підстави говорити мені, що я — емиґрант. А тепер, коли в мене такий пашпорт, — я в кожну хвилю, навіть хоча й з першої припинки в Гонконґу, можу податися просто додому, ще й буду наперед знати, скільки разів спинятиметься потяг на великому Сибірському шляху!

Чого ж можна ще мені боятися? — Смерти? — Зостається тільки її одної! Але ж я цілком згоден з Іоганом Карловичем, що смерть найстрашніща „на ліжку“. А де са́ме стоятиме те ліжко: чи на Манастирській вулиці в Полтаві, чи тут, в каюті „Іоката-Мару“, чи десь під австралійськими ейкалиптами, — хіба це не все одно?!..

Ото ж — я вільний, дужий, без жадної оба́ви, в приємному мені товаристві, на великому кораблі серед широкого океану. Чого ж мені ще требе? Хіба тільки того, чого ніколи не можна вернути... Вас, мої любі, мої святі мученики, бракує мені до повного щастя!... Та ще... Та ще бракує мені тебе, моя золотиста голубко! Ех, Гільдхен, Гільдхен! Що то було б за щастя, коли б ми їхали вдвох з тобою!?...

Гудуть гвинти, шумить запінене море, пригріває палке́, веселе сонце, а навколо — всіх пород люде. Я дивлюся на них, і не відомо мені, чи багато між ними таких щасливих, як я? Я бо вже напевно знаю, що кожна доросла людина має якусь рану в своему серці. Правда, більшість з них мають й те, чого не маю й ніколи не мав я та мій стражденний народ: у них є вільний рідний край! Але ж і те не у всіх! Он, біля парапета стоїть містер О-Фонель. У нього те ж саме горе... А далі—колега Давид. У нього не тільки немає батьківщини, але й нема особистого здоров'я.

Мене жаль бере за серце, як дивлюсь на нього, бідного. Як він змарнів, як схуд, як знову зжовк! І очі стали великі, великі та ясні, неначе він дивиться ними крізь людей. А кашляє що-день дужче та все зміняє хустки, на яких зостаються червоні плями...

Учора увечері, коли ми вдвох з містером Патриком робили свою „тисячу кроків", містер дуже вболівав над долею бідного колеги. Він не певен, що довезе його знову до Смоленського. Але ж того не мо́же бути! Я ще не хочу поняти тому віри: може ж, хоч на Манілі йому покращає!...

На нашому кораблі повно народу. Переважно—японці, англійці та американці. Більшість їдуть до Філіпинів; частина — тільки до Гонконґу; инші — до Яви, Целебеса, Добо; й — здається — всього четверо та я п'ятий — до Океанії чи до Австралії.

Звонять на обід...

На цей раз ми не заїздили до Шанхаю. А шкода: може там є мені листи?

Містер увесь час не відходить від колеги, глядить його, мов нянька. А тому все гірше. Ми йому завважаємо спати, але ж тим часом поки-що не можна дістати окремої каюти. Нетерпляче чекаємо на Гонконґ, де чимало пасажарів висадиться, й тоді Давидові буде краще.

Колега сьогодня наче трохи повеселіщав. Правда, кров у нього не тамується, однак він каже, що його самопочуття далеко ліпше. Він майже цілі дні сидить на містку під тентом.*)

А вночі він страшенно потіє й зрана буває наче глухий. От же, сам він цілком певен, що хвороба його швидко минеться. І коли він це говорить, то містер дивиться на нього сумними очима, а мені казав, що це — кепська прикмета, бо завжди туберкульозні стають більшими оптимистами, коли їхня хвороба набірає сили.

За ці два дні ми зустріли кілька пароплавів з Європи. Один пройшов дуже близько біля нас. В бинокль можна б було бачити кожного знайомого, коли б він там був. На жаль, я нікого не побачив, хоча мій японський бинокль чудовий: він по-

*) Тент — накриття від сонця над палубою.

більшує аж в шість разів. Та й, справді, кого б знайомого я міг знайти в цій частині світа?!..

Дуже гарна бібліотека на нашому кораблі. Між російськими книгами я знайшов й одну нашу — твори І. Котляревського. Тепер я читаю в-голос „Енеїду", й вона страшенно подобається й Давидові, й містеру Патрику. А „Наталку Полтавку" я пообіцяв їм „виставити", тоб-то буду співати всі пісні. Шкода, що нема Ярка: він би упорядив орхестровий супровод!..

Незвичайно швидко всі перезнайомились на нашому пароплаві. Найбільше зближають звістки з Європи, звязані з подіями в Сараєві.*) Всі гадають: чи буде війна, чи ні? І рішучо всі — проти німців. Я був поткнувся сказати за них слово — так мене зацитькали зо всіх боків. А їде з нами якийсь пан з москалів, голова якоїсь земської управи, так той, почувши від мене, що я — українець, враз, з першого слова, почав мене лаяти, що я — зрадник Росії. І знову я почув відоме вже мені — „мазепинці" та ще, ніби-то весь український рух — не що инше, як інтрига проти Великої Росії, піднята нами за німецькі гроші — „прусскія маркі".

Я сперечався, скільки міг, але ж з москалем не зговориш. „Ти йому образи́, а він тобі — лу́б'я!" — цілком виправдалась наша приказка. І, дивна річ, от уже скільки часу я говорю зо всіма людьми світа, — і нічого, все якось виходить і по-людському, й без крику, й жоден мені у вічі не сказав, що я — останній йолоп, хоча може я й, справді, колись говорив якісь дурниці. А от, вперше по довгій перерві, довелося ув'язнути в розмову з „мілим соотечественніком", — так він гукав на мене, „як на батька", й його лиса голова, що скидається на грецький глечик, червоніла, як кишка у гиндика, а говорив він мені такі переконуючі „словеса", що я вже й забув, що такі можуть істнувати в розмові інтелігентних людей.

Мене в цій суперечці дуже піддержував містер Патрик, але й він нічого не міг зробити. Тільки й того, що той „глек" його назвав „теж невдячним сепаратистом", позаяк, на думку того москаля, ірландці ще більш невдячні, як ми, коли вони можуть щось мати проти такої сторони, як Англія.

Ми розмовляли по російському й до нас пристав один японець, який цілком добре знає цієї мови. Він рішучо висловився за Україну. Я просто був здивований, коли почув, як він добре знає українську справу. Тоді кацап зовсім сказився й заявив, що він не на те купив квитка на пароплав, щоб слухати дурниці од „всякіх праздношатающіхся недоучек". Японець усміхнувся й сказав, що він сподівається довчитись, коли перестане бути професором політехники; а я, хоча й спалахнув, бо знав, що це сказано на мою адресу, але стримано заявив:

— Дуже дякую за науку. Я, дійсно, ще недоучка, — додав я, — але вже й з цієї розмови де-чого навчився, а са́ме, що не

---

*) 28 червня, 1914 року в Сараєві серб, на прізвисько Прінціп, убив наслідного австрійського принця Фердинанда Габсбурга та його жінку.

слід з москалями вести суперечок. А тому я надáлі не буду шукати жадної нагоди, щоб розмовляти з паном головою земської управи....

Дуже добре, що він висідає в Гонконґу. Хоча б вже швидче туди доїхати!

Містер Патрик мені потім сказав, щоб я був обережніщий і не заводив таких розмов з незнайомими людьми, бо в теперішній час через політичні розмови дуже легко можна зазнати неприємностів...

О! Що таке? — Зачиняють ілюминаторі. Виходить, — буде буря. А я й не помічаю, що ми вже трохи коливаємось. Прикро!

24/VII. Ех, бідний, сердешний мій Давид! Тепер уже я й сам гадаю, що навряд, чи він виживе. Як йому пошкодила ця хуртовина! Він і так зовсім немічний та безсилий, а ще так страшно перехворів на морську неміч. Часами ми з містером думали, що він вже вмер: жадної ознаки життя, а потім знов корчі й кров, кров...

Ох, ти безщасний! І чого ти подався умірати в такі далекі краї, де нема біля тебе ні мами, ні тата, яких ти так часто кликав? А щó ми зможемо тобі допомогти?

Його перенесли в каюту про хворих. Приходив і капитан. Радив був висадитись на Формозі, куди ми мали заїхати на кілька годин, але не змогли пристати до берега, тільки з великою ризикою одіслали баркасом пошту. Відтіль прибув до нас лише один новий пасажир, що зважився пливсти човном по дуже ще бурхливому морю тим часом, як всі инші зостались на бéрезі.

Тепер капитан і лікарь радять, щоб містер Патрик висадився з Давидом в Гонконзі. Але Давид так жалібно проситься, щоб його довезли до Маніли. Тільки все питає, чи нема небезпеки, чи не насувається нова буря? Ця, на його щастя, вщухає...

А я просто не можу дивитися на мого сердешного приятеля. Він виглядав в ліжку таким манісеньким і увесь, наче восковий: ніс став гострий-гострий, а очі великі й темні!..

Ні, брате мій, мабуть тобі не жити на білому світі!

Ну, нарешті, й Гонконґ.

Спека дика, але вже краще спека, ніж та буря. Ліпше й те, що на пароплаві трохи попросторіщало. Замість дев'ятнадцятьох старих пасажирів, що тут виступили, сіло тільки шість нових. Давидові теж ніби полегшало, й капитан згодився довезти його до Маніли. Йому дали окрему каюту, правда, спочатку досить далеко від нас, але ж той наш знайомий професор архитектури японської політехники, пан Кучімото, що заступався за Україну, згодився уступити Давидові свою каюту, óбіч з нашою.

Незвичайно симпатичний чоловік отой професор. Спокійний, дуже освічений і бувалий. Він об'їздив всю Європу; був також

і в Київі. Каже, що збірався був заїхати до моєї Полтави, де йому хотілося подивитися полтавський земський дім, як зразкову будівлю в українському стилі. Він не тільки чув про українців, а й знає, хто наші видатніщі письменники та малярі, вихваляв наше народнє мистецтво — килими, вишиванки, вирізування по дереву, а також наші пісні. Мене дуже здивувало, коли пан Кучімото сказав, що він був на виставі в театрі Миколи Садовського, чув „Запорожця за Дунаєм" та „Вечорниці." При чому він гадає, що йому не доводилося в житті чути десь кращої пісні, як „Закувала та сиза зозуля!"

Але ж все це — нічого, порівнюючи з тим, що він мені розповів! Він каже, що я проїздив біля такої землі, де моя землячка, українка з Київа — королевою! Ну, подумати тільки! Але ж це — дійсна правда. Ще приблизно в році 1905-му в Петербурзі жив і, здається, служив у якомусь російському полку наслідний Сіямський принц — короленко Чокрабон, теперішній король Сіямський. Одночасно там же проживала одна сестра-жалібниця, панночка з Київа, на наймення Катерина. Вони зазнайомились, покохали одно-одного й принц Чокрабон з нею одружився. Коли ж його батько помер — він став королем Сіаму, а пані Катерина — королевою з титулом принцеси Пітснулоцької. Професор Кучімото чув у Київі від своїх знайомих, що королева Катерина в-літку 1912-го року приїздила на батьківщину, була в Київі й у своїх родичів — відомих українців в Київському повіті, десь біля містечка Макарова.

Це ж — просто повторення історії Роксоляни, що також була жінкою султана турецького, Магомета IV-го. От так штука! Ну, шкода, що я цього не знав: принаймні хоч би поглянув у той бік, де лежить Сіям! Ні, таки мабуть по всьому світі є наші люде, тільки варт пошукати!..

Професор мене роспитує про Японію й каже, що я був би про неї кращої думки, коли б не працював на плантаціях. Але йому моя „Одисея" подобалась й він з великою цікавістю дивився мої малюнки, де-що навіть щиро похвалив.

Мені дуже шкода, що він їде тільки до Батавії (на Яві). Але цікаві речі він розповідає про австралійські порядки. Австралійці рішучо не хотять пускати на свою землю небілих людей, а особливо бояться хинців та японців. Тамошні робітники вважають їх за-для себе „жовтою небезпекою", що загроджує їм зменченням заробітків, бо японці, а ще більше — хинці, звикши до вбогого життя, готові працювати за найменчу платню. От, через те навіть інтелігентному чоловікові жовтої раси дуже тяжко вступити на австралійську землю. Треба мати особливі дозволи, або великі гроші, або ще тримати іспит з диктовки, якого можуть там зробити кожному емігрантові. При чому австралійський урядовець має право диктувати 50 слів, з якої сам схоче, європейської мови. Через те часто може англійському підданцеві диктувати по фінському, росіянину — по голандському, бельгійцеві або еспанцеві — по чеському і т. п. Взагалі, каже професор, що в Австралії, коли хто не сподобається

портовим урядовцям, той ніколи не виступить з пароплава на беріг. Ці всі оповідання мене страшенно лякають, хоча я й не подібний на японця й маю велику віру, що п. Дуван мусить додержати прохання чи—певніш—доручення п. Сурукчі. Ну, а що, як доведеться й мені назад? Це вже буде більша прикрість, ніж я пережив в Ніпоні...

Пристаємо. Співають котвиці. Чути, як всі висипають з кают на верхню палубу...

В Гонконзі ми виходили на беріг з Давидом. Він рішучо хотів погуляти зо мною по місту на знак того, що тут ми помирились, після сварки з-за скарабея. Однак йому було дуже тяжко ходити, хоча сонце над-вечір і не пекло занадто сильно. З огляду на його становище, ми зважились відмовитись від нашого прінціпіяльного рішення не користуватись рікшами. Але ні мої, ні містерові умовляння на нього не вплинули. Тоді ми почали шукати найманого авто й, коли нарешті знайшли, то дуже приємно поїздили містом й по околицях. Я ж особисто чогось увесь час згадував, як колись ми їздили з Іоганом Карловичем та Фрицем на монахинський аеродром. Як-то тепер почуває себе пан Шульц? Чи не потерпів його „Отто" якоїсь катастрофи?...

А всі тутешні газети на всі боки сурмлять про конфлікт (тоб-то — непорозуміння) між Сербією та Австрією. Говорять про́ те, що австіяки нізащо не подарують сербам убивства свого принця й готують їм якісь „ноти„*) з дуже суворими вимогами. Взагалі скрізь незвичайно ворожий настій проти німців. Мабуть-таки німці залили сусідам сала за шкуру!

Цей раз в Гонконзі на нас зробило велике вражіння кладовище. Там, в чудовому саду „живуть" покійники всіх націй та вір. В одному місці скупчилися цвинтарі християнські, магометанські, парські, індійські. Там, лежучи один по́-пліч другого, всі ці ріжні люде, що ріжними очима дивилися на світ божий, що здебільшого за-життя́ один з одним змагалися та гризлися, тепер не мають жадної національної ворожнечі. Їх усих помирила смерть.

Коли це говорив нам містер Патрик, колега усміхнувся й несподівано промовив:

— А що, як там нема караїмського цвинтарю, а я б умер під самим Гонконгом, під час тієї хуртовини? Що б ви робили, любий містер Патрику?

Нам стало незвичайно сумно від цих слів...

Навіть на автомобилі Давид швидко втомився й ми поспішили повернутися на корабель. По дорозі заїхали на пошту, але не було там ні Яркового листа, про який він мені писав, ні якоїсь записочки від Гільдхен...

На пароплаві виявилось, що в мене стало ще два нових попутники до Австралії: один молодий маляр швед, а другий — перс. Вони цілком ріжні на вигляд: перший — білий, кремезний,

---

*) Нотою зветься лист уряду одної держави до уряду другої.

широкоплечий, як борець з цирку; а другий перс — чорний, невисокого зросту, але стрункий та незвичайно ємний. Коли у шведа обличчя, наче вирізане з сірого каменю, як на монументах, — у перса лице на-прочудо гарне, а очі, як на образі. Мені дуже шкода, що не його, а шведа помістили до нашої каюти. Але, здається, й це добра людина: це можна бачити по тому, як простодушно він сміється. Часами з-за якоїсь дрібниці так заливається сміхом, як дитина, а такі люде не бувають лихі; я вже сам в цьому переконався. Наш новий товариш говорить по англійському й трохи по німецькому. Чогось мені здається, що я з ним поприятелюю...

Вчора, коли вже ми мали відпливати, привезено було на пароплав екстрені випуски газетних телеграм. В Європі величезна трівога. Дійсно, Австрія ще позавчора — 23-го передала Сербії свою ноту, яка зветься „ультиматум", тоб-то — роби те й те, а коли не зробиш, то будемо битись!.. Всі кажуть, що ця нота така рішуча й має в собі такий гострий виклик, що ніяка держава на неї погодитись не може, а через те, безперечно, війна неминуча. Де-хто так пореполошився, що повернувся з пароплава знову на пристань. Навіть Давид почав був говорити містерові, що, може б, краще було їм далі не їхати. Але містер лише посміхається: він каже, що хоча і почалася б в Європі війна, то, коли вони виберуться їхати назад додому з Японії, там все вже буде зкінчено. У всякім разі ми виїхали в незвичайно трівожному настрої. Більшість пасажирів все бігає дивитись в салон, чи немає в бюлетені якихсь нових радіо-телеграм?

І, дійсно, о-півдні бездротовий телеграф „Іоката-Мару" вловив одну, незвичайно важну телеграму: *„Петербург. Царська влада, занепокоена дивовижними подіями та ультиматумом, посланим Австрією Сербії, уважно пильнує перебіг австрійсько-сербського конфлікту, в якому Росія не може зостатися індіферентною"* (тоб-то: Росія не може не вмішатися в цю сварку). І це знову всіх так страшенно зхвилювало, що всі тільки про це й говорять. Кожен так і кидається від одного гурту до другого, сподіваючись там почути щось нового. Але, на жаль, всі новини — тільки ота депеша, яку кожен старається тлумачити на підставі своїх здогадів.

На пароплаві є один англійський офіцер, так всі найбільше прислухаються до того, що скаже він. Але ж він нічого певного не говорить, тільки запевняє, що німці дуже помиляються, бо у їхніх противників занадто велика сила, якої німці й не чекали. Але ж містер не зовсім вірить цим словам. Він глузливо каже, що й англійці так само, як і росіяне, „завжди все знають і до всього готові, але тільки язиком".

Одже, багато пасажирів гадає, що німці більше лякають, але ж, особливо після заяви москалів, не ризикнуть починати загально-європейської війни з-за одного вбитого принця, бо в них тих принців забагато. Може, й справді, все якось втихомириться. Я так боюся тієї війни, а Давид і собі...

Давид все дужче хвилюється й в нього збільшується кровотеча. Містер Патрик всима силами намагається його заспокоїти. Він запевняє, що при теперішніх засобах війна не може протривати більш трьох місяців і буде відбуватися тільки на самих кордонах, бо теперішні важкі військові приладдя дуже тяжко перевозити, а особливо в Росію, де нема ні шосе, ні добрих битих шляхів, а ті дороги, що там є, так порозмокають з першими дощами, що й порожнім возом по них не проїдеш, не то-що не провезеш якоїсь гармати. Навпаки, — з огляду са́ме на війну, Давидові якраз нема чого стреміти додому, де все-таки його хвилюватимуть ті чи інші звістки з війни, а тут, під тропиками, він сидітиме собі, як у Бога за пазухою.

Але на Давида всі ці розмови мало впливають, а от це, як хтось сказав, що тепер не слід їхати хворим на Філипини, бо там швидко почнеться період страшних тайфунів*), то він і зовсім занепокоївся.

Що з ним робити? — просто не догадаємось. Містер тільки при ньому силкується бути спокійним, а коли Давид задрімає, то містер біга, біга по салону, чи палубою, просто не знаходить собі місця. Який він добрий! І як він любить колегу, цілком чужого йому хлопця. Тепер оце він мені сказав, що вирішив, коли б і справді на Манілі було погано, то вони враз повернуть знову до Японії, де вже швидко повинна початись найкраща доба...

* * *

У нас, в першій класі є два німці. Видимо, що вони дуже хвилюються й тримаються цілком відрубно від усих пасажирів. А мені дивно одно, що японці, які видавалися мені такими „германофилами", так все німецьке вихваляли, так тішилися знайомістю з німцями, — тепер всі рішучо проти них. Навіть і професор Кучімото. Він говорить, ніби завжди був того переконання, що германські народи занадто мало мають „душі", а найбільше ж пильнують тільки своєї матеріяльної вигоди. А я тепер пригадую, що в Празі Іоган Карлович говорив мені те саме про чехів.

В Іокогамі так само говорив про японців пан Сурукчі, а у нас, в Полтаві (правда, не дома!) я завжди чув, що то такі тільки жиди та цигане, бо вони продадуть за гроші й рідного батька, аби зробити „гендель". Сьогодня ж, як навмисне, я чув, як в однім гурті в салоні говорили, що нема на світі більших здирців за вірмен, а найбільші „жулики", що рішучо все проміняють за гроші й одурять самого чорта, це — греки. Тепер же ми са́ми, після пригод в Неаполі, міркували, що найбільш нечесні неаполітанці, а потім, після Каїра, вже думали, що фелахи ще гірші за неаполітанців. Тоб-то виходить, що майже всі люде на світі однакові й, головне, що всі однаково погані! Не знаю, чи воно, й справді, так, тільки ж мені чогось все це

*) Уперті вітри.

видається малоймовірним. Невже ж то таке моє щастя, що я натрапляю переважно на добрих людей, тоб-то все на якихсь виняткових?! Давид на ці міркування сказав, що, очевидно, найкращі на світі ми: ірландці, караїми та українці. А містер тоді й каже:

— Та вже де там? Хіба ж ми всі не бачили, як один українець навмисне хропів, щоб не давати спати караїмові та ірландцеві, а караїм цілком переконано запевняв нас, що всі українці — не тільки юдофоби, а навіть „жидомори"!

Давид спочатку трохи замішався, а потім розвеселився, простяг нам руки й щиро промовив:

— Тепер я вже добре знаю, що рішучо неможна надавати ваги тим словам та запевненням, які людина говорить в запа́лі! Вибачте й ви мені: я тоді мабуть був хворий...

Нещастя трапилось! Колеги Давида Заславера нема!... Він умер вчора вночі, після веселої розмови, після того, як сам казав, що вже давно не почував себе так добре! Умер раптом, цілком несподівано, менче, як за добу плавби від Гонконга. Я прибіг перед самою смертю й бачив його останні хвилини... Ах, який це жах, коли помірає людина!... Не можу зараз писати! Пером тобі земля, мій любий товаришу!...

Скінчилася тяжка й глибокотрагична подія з похороном колеги Давида... Безщасний хлопець! І помер в далені недосяжній для своїх рідних, що його так любили; і похований навіть не на чужій „землі", — а серед широкого чужого океану!

Я весь ще тремчу й ніяк не можу заспокоїтись: так і стоять увесь час перед очима задумливо-урочисті, темномосянжові обличчя матросів, що вишикувались в лави; строге лице капитана, що говорив якісь незнайомі слова не то — молитви, не то — прощання стрівожені пасажири; дами, у яких на очіх були сльози туги по незнайомому, чужому й по нації, й по вірі хлопцеві; а найбільше — сльози на світлих очіх безмірнс засмученого містера Патрика, який так міцно й вірно кохав свого вихованця.

Я теж згубив рівновагу. Коли зашите в сірий брезент, мов якийсь куль з вантажем, з прив'язаним до ніг баластом, маленьке тіло мого нового друга почало зсуватись по довгій, нахиленій в море зходні, спочатку тихо, а потім швидко-швидко, — я несвідомо кинувся вперед, щоб його затримати. Мене обняв перс, пан Зураб і придержав. А бідолашний Давид булькнув у воду, і від падіння його тіла навіть не зробилося на воді жадного кола, бо ту ж мить на те місце накотилася хвиля.

І разом з ним пірнуло у воду кілька чорних почвар, величезних риб — пажерів (акул), що з'явилися біля корабля вже за кілька годин перед похороном. Дійсно, можна повірити оповіданням, що ці риби чують, коли на кораблі хтось вмірає.

Я знаю, що нічого не можна було зробити; я розумію, що на кораблі треба строго додержувати приписів, які не дозво-

ляють тримати покійника більш одної доби; я знаю, нарешті, що мертвому цілком однаково, чи бути спочатку вкинутим у море, чи закопаним у землю, чи навіть спаленим на попіл у крематорії, — знаю, що однаково, чи зсідять тебе гробаки, чи пажері, чи нарешті попіл з тебе розвіє вітер по полю, — але, не зважаючи на все це, похорон на морі видався мені страшною трагедією. Навіть, хоча б це був і не Давид, а цілком мені чужий чоловік, — я, напевне, так само тяжко переніс би цю картину, коли людина раптом зникає безслідно з світа. Правду каже містер Патрик, що коли б ми закопали його в землю, хоча би навіть в такій далені від його рідних, як Гонконг з тим роскішним цвинтарем, що так подобався покійникові, — то все-таки у батьків лишилася б принаймні надія, що колись вони матимуть змогу приїхати на дорогу могилу, згадати свою любу дитину на тім місці, де хоч *щось* зосталося від неї. А тут?... Ну, ми записали точно: 121°,2′ довготи й 21°1′ північної широти, це та точка, де припинив був своєї ходи наш пароплав, щоб відбути сумний обов'язок. Але, що ж з того? Хто знайде напевне ту точку моря, де впало тіло? Можливо, що його враз однесло хвилею кудись на-бік. Та чи й впало воно до дна? Чи не підхопили його враз ті страшні морські почвари й чи не понесли його в своєму череві, не знать куди?...

І знову я згадую *свою особисту* незаміниму втрату. І вперше напала мене думка, чи я довідаюся хоч колись, де са́ме лежите ви, мої дорогі? Чи ж буде мені можливість постояти на вколюшках на ваших могилах, відчути те *щось*, що зосталося в тих місцях від вас?

Ох, яка туга на серці!...

І всі притихли на пароплаві. Видко, кожний замислився над таємничою долею людини взагалі, або згадав когось зі своїх дорогих небіжчиків. А вже бідний містер Патрик, — так той зовсім приголомшений. Як він прохав, чи неможна повернути назад з покійником до Гонконгу, бо ще було недалеко, або принаймні, щоб довезли тіло до Маніли, пропонував і великі гроші на якусь благодійну ціль, але неможна...

— „Життя — для живих!“ — сказав капитан, розводючи руками.

Ну, та що вже говорити? Не можна навіть сказати нашого теплого останнього привітання — „земля пером!“

Нехай же, молодий мій приятелю, твій Бог „упокоїть душу твою зі святими“...

Як міцно зтрусила всю мою душу несподівана Давидова смерть! Й доси ще не можу отямитись. Навіть ці страшні звістки, що приносить телеграф з Європи, падають на мою збентежену душу, як зерна на незоране поле. Але ж сьогодняшній переляк пасажирів має для себе цілком певний підклад. Бездротовий телеграф „Іоката-Мару“ приняв депешу, що Австрія оповістила загальну мобілізацію, тоб-то покликала до війська всіх тих чоловіків, які не були вже в дієвій армії, а вважалися

запасними. Це вже — майже фактичне оповіщення війни. Од же, переляк ще збільшився після того, як телеграф перехопив німецьку депешу, щоб всі німецькі військові суда йшли негайно до своїх портів. Це вже явно свідчить, що не тільки Австрія готова до війни, а що вона піде в гурті з Німеччиною.

Тяжко сідати за свої записки. Голова повна сумних думок, а серце — в трівозі.

Вже два дні, як проїхали ми Манілу, де я виступав лише для того, щоб попрощатися з містером О-Фонелем, до якого я так повен щирого й теплого почуття, й який — я це добре бачу — також полюбив і мене. Я спробував умовити його, щоб він не вертався, а їхав би разом зо мною до Австралії. Все ж одно — в Японії йому нема чого робити, а їхати до рідного краю просто не можна, коли він по переконаннях „антимілітарист“ — тоб-то людина, що визнає неможливим для себе брати якусь участь у війні й вбивати собі подібних людей. Крім того, він ще не може вертатись і через те, що не хоче боронити інтересів Англії, а його рідній Ірландії ця війна не загроджує. До всього ж, ще спочатку, як тільки ми зазнайомились, він сам признавався, що йому дуже кортить подивитись, як живуть люде в Австралії, тим більше, що там є чимало його земляків.

Однак містер не згодився з моїми доводами. І, очевидно, зробив, як треба. Він каже, що вважає за свій обов'язок дати повне справоздання панам Сурукчі про останні хвилини їхнього родича, якого було йому допоручено, а також мусить віддати всі його речі та гроші. А далі, трохи згодом, може він, і справді, вибереться до Австралії, бо — раз, що Японія йому не припала до душі, а вдруге—там він зможе знайти собі заробіток між своїми. Я буду страшенно радий зустрітись з містером. Ми умовились, що я негайно по телеграфу повідомлю його з Сиднея про свою адресу, а він, коли б приїхав, то так само враз мене розшукає, або принаймні сповістить.

Через містера я передав панові Сурукчі листа, в якому висловив свій щирий жаль та своє глибоке співчуття з приводу смерти його небожа...

* * *

В Манілі, де будови мають переважно еспанський характер, кидається у вічі величезна сила костьолів. Люде — всяких людських пород. Своєрідне й нове враження роблять жінки, в яких одяги злагоджено з ананасової волокнини. Пан Зураб говорить, що Маніла дає повний образ невеликого еспанського міста на материку. Особливо це підкреслюється тим, що й мова тут майже виключено еспанська. Не в'яжеться з колоритом лише те, що тут багато хинців та взагалі жовтих. Про Манілу оповідають, що тут ще й доси відбуваються бої півнів, на які місцеві мешканці страшенно люблять дивитись, а також,

Півневі бої.

що тут сила цікавих танцюрень. Але ж я нічого того не бачив, тільки з'окола розглянувся на місто й буду мати хоч таке-сяке знайомство з еспанськими містами...

Тепер я не маю на пароплаві старих дру́зів, але ж є нові приятелі: п. Свенсен, професор Кучімото й доктор Зураб Іскандер-Огли. Всі вони дуже цікаві й розумні люде. Але більше всіх мені подабається пан Зураб. Мало того, що часом я просто не можу одірвати своїх очей від його чудового, мов мармурового обличчя з глибокими, як намальованими, очима, — він вабить мене до себе й якоюсь духовою шляхетністю, якимсь незвичайним делікатним благородством, тонким і гуманним, коли так можна висловитись! Свенсен захоплений його виглядом і, каже, що він так уявляє собі принців з арабських казок.

Взагалі цей перс — дивовижна людина. Він зкінчив петербурзький університет, потім жив за кордоном, де зкінчив комерційну академію, чоловік незвичайно освічений, а тим часом — купець. Я спочатку ніяк не міг зрозуміти, як може така вихована й така освічена людина бути крамарем, їздити бог-зна куди за якоюсь там овечою вовною, щось купувати, щось продавати? Але пан Зураб каже, що від того так зле тепер і думають про купців, що здебільшого сучасні крамарі — неосвічені, а через те й нечесні люде. Особливо треба це сказати про всяких московських „Кіт-Кітичів", через яких всі, хто живе в Росії, уявляє собі купця, як хапугу, „аршинника, самоварника", якусь чорну й темну силу. А тим часом раніш, наприклад, купці були найвизначніщими носителями культури, бо, їздючи, як безстрашні герої по невідомих землях та морях, — вони не тільки привозили додому ріжний чужоземний крам, що зліпшував життя людей в їхній стороні, — але ж привозили й знання про чужі світи, прищепляли своїм людям здобутки тої культури, що вже була по чужих сторонах, викликáли у своїх земляків зацікавленість до чужих земель та народів. Не дурно ж і перська приказка каже: „Зробити довгу подорож, все одно, що прожити ще

друге життя!“ Між иншим, справедливо зауважив пан Зауараб, що, коли б не купці, то може на багато літ пізніще стала б відомою Європі й ця земля, до якої ми тепер їдемо, й де європейцям живеться краще, ніж в якійсь иншій стороні земної кулі...

Пан Свенсен без довгих передмов напав на пана Зуараба, щоб той посидів для портрета. З сьогодняшнього ранку він вже й почав свою работу, яка одразу пішла дуже цікаво. А доктор, жартуючи, просить, щоб під портретом не було підписано його прізвища, бо, коли про це довідаються його старі батьки, то будуть дуже сумувати, позаяк Коран забороняє малювати взагалі живі створіння, а тим більше правдивий магометанець не може дозволити, щоб хтось змалював його самого.

* * *

На нашому кораблеві все менче оптимизму. Вже відомо, що й Росія, й Франція мобілізуються, спочатку тільки частково, а з-учора — 30-го — в Росії вже оповіщено загальну мобілізацію. Від того всі, хто сподівався на добрий кінець, зовсім повішали носи. Правда, всі ще вірять, що війна буде короткою.

Я бачу, що хоча більшість ненавидить німців, але ж всі найдужче зважають на німецькі звістки. А німці пишуть, що вони не хочуть воювати й вимагають від Росії та Франції, щоб ті держави припинили в себе мобілізацію й не вмішувались в суперечку між австріяками та сербами. В противному разі німці обіцяють за чотирі тижні зовсім знищити Францію, у якої військо не хоче воювати, нема далекосяглих гармат, добрих рушниць. Англійці так само намагаються не допустити Європу до війни. Але навряд, чи все це поможе!... В салоні біля рямців, де вішають бюлетені, як і раніш, завше цілі гуртки чекають новин. Чогось кожен гадає, що війна, хоча б вона була за десятки тисяч верстов від нього, кожному може пошкодити. Я не уявляю собі, чим і як, але ж тепер я сам ще більше бачу, яке це дике страхіття — війна!...

Під'їздимо до Сінґапура. Які новини принесе нам земля?...

Море ж поки-що говорить, що вчора, 1-го серпня, почалася вже Російсько-Німецька війна.

Цього разу я ліпше роздивився на Сінґапур, який ми знову-таки „обходи́ли“, а не об'їздили рікшами, бо п. Свенсен казав, що він би й не відмовився спробувати двохногого рисака, але певен, що його не видержить жадний возик. Між иншим, тут рікші двох класів: першої й другої. Зовнішнє вони виглядають майже однаково, але ж ціна ріжна. І, коли якийсь європеєць поїде рікшою другої класи, то всі инші „ку́лі“ *), запряжені в рікші першої класи, так би мовити по московському — „лі-хачі“, дуже з нього глузують та відпльовуються.

*) Робітники (по хинському).

Європейська частина Сінґапура, яку ми роздивилися минулим разом, дуже невелика. Незрівняно більшу частину міста населено тубольцями-азіятами, переважно хинцями, потім — арабами, малайцями, індіянами, сіямцями і т. п. До-речі — відціль зовсім недалеко до Сіяму, де королює моя землячка.

В Сінґапурі може найбільш цікава хинська частина з ріжноманітними хатинками, пофарбованими переважно в улюблену хинцями синю фарбу. Хинці — видатні крамарі та ремесники.

А європейці тут незвичайно бліді й хоробливі. Кажуть, це залежить від того, що тут дуже нездорове підсоння: цілий рік — вохкість. Мали б ми тут велику неприємність, та врятувала нас цілком випадкова пригода. Свенсен поспішав зійти з пароплава й забув взяти свій фотографичний апарат. Увесь час він охав та ахав, особливо, коли ми ходили чудовим ботаничним садом, в якому велечезні пальми всіх пород переплутано могутніми ліянами. Досада його дійшла до найвищого ступня, коли ми на прикінці саду побачили вже справжні тропичні джунглі, в яких над нашими головами витворяли неможливі викрутаси ріжно-

Малпи в джунглях.

родні малпи. І от, коли вже ми повернули на пароплав, то виявилося, що все це вийшло нам тільки на щастя: тепер, коли почалася війна, рішучо не вільно не тільки щось фотографувати, а навіть зарисовувати, бо можна зазнати через те великих прикростів. Але ж до всього того ми й не знали, що на Сінґапурі й завжди було рішучо заборонено щось фотографувати. За це всякого туриста, не зважаючи ні на які пояснення, садовлять на рік до в'язниці. Це через те, що Сінґапур — незвичайно

важливе місце з погляду військового, а військові англійські закони незвичайно суворі....

Газети (англійські, німецьких зовсім нема!) повнісенькі всяких звісток про початок війни. Кожна стаття торкається військової справи, говорять про величезну грошову вартість вояцьких приладів, про можливі зміни мапи Європи, про ті страшні жертви, яких потрібуватиме від людей бог війни — Марс. Але всі сходяться на тому, що Австрія й вже божевільний від старости Франц-Іосиф роспочали війну з сербами не по добрій волі, а з примусу Вільгельма II-го, що мало не 40 років тільки й точив зуби на своїх сусідів. Газети ще кажуть, що кайзер не сподівався, щоб Микола II-й, який (от, дивна річ!) сам не росіянин, а — німець, пішов би проти німців. Кайзер найбільш дуфав на царицю, вже справжню німкеню, ще й до всього свою родичку. А от же, вийшло инак!

Вже перед відплиттям на пароплаві одібрали вечірні додатки до газет, і тоді всі кинулися до читання, не зважаючи на те, що в воді біля пароплава хлопчаки тубольці виправляли карколомні фокуси, почуваючи себе в морі, мов справжні риби. А газети повідомляють, що Германія по дикунському зламала всі міжнародні закони, увірвалася в нейтральну Бельгію й сьогодня заняла Люксембург. Це незвичайно обурює всіх пасажирів.

Професор Кучімото тим часом каже, що він не певен, що — чого доброго — й його батьківщина — Японія також буде змушена ув'язнути у війну й піде проти німців. Мене це дуже здивувало, бо ж я не можу забути, що японці недавно були ворогами росіян, а тепер, виходить, будуть битися з ними вкупі.

— Ну, з того ж часу минуло вже десять років, — відповів мені професор, — а тепер ми — друзі з росіянами.

Взагалі тяжко зрозуміти, як один народ стає то ворогом, то знову приятелем другого, не маючи, немов би, й причини так часто зміняти своє відношення, що кінчається кривавими війнами. Особливо ж мені дивно, коли я пригадую, шо ще так недавно в Нагасакі і д-р Фукі, і його приятель, а потім і пан Кохіто та всі й инші — всі запевняли мене, що Японці незвичайно люблять і поважають німців...

* * *

В Сінгапурі я так само не знайшов жадного рядка коресподенції з Європи! Мабуть, вже мене там почали забувати...

Наближаємось до рівноденника. Кажуть, що вже сьогодня мабуть буде видко сузірря „Південного Хреста". А завтра, надвечір переїдемо й рівноденник. На пароплаві буде бенькет й „хрестини" молодих матросів, що вперше перепливають екватор.

Спека дика. Знову можна жити лише в-ночі, а в-день — просто варить! Уявити собі не можу, як терплять ті нещасні кочегари, що безупинно топлять страшні корабельні печі? Коли тут таке пекло, — то що ж уже може бути там, біля розпечених на-червоно чугуних печей?!

Після того, як мені про це нагадав професор, я вже силкуюсь не зважати на пал. Бо, й справді, як би тобі не було кепсько, адже ж завше, навіть десь тут, поблизу, знайдуться люде, яким незрівняно гірше! Цього ніколи, ніколи не слід забувати! Чоловік не має права забувати про нещасних, це — раз, а вдруге — такі думки чи згадка не дозволятимуть йому нарікати на своє становище.

Вчора довго милувалися в тропічному небі. Найсамперед я ніколи не думав про те, що „Чумацький Шлях" йде по всьому небу, хоча ж, напевне, про це ми вчили в школі. Але товже річ відома, що в школі якось так вчать, що нічого з тієї науки в голові не зостається. Правда, мене мабуть збивала сама назва — „Чумацький Шлях", бо вона ніби говорила про те, що він іде кудись до Одеси чи до Криму, куди їздили з України чумаки по сіль, та й край!.. Але ж то — лише наша народня назва; всесвітня ж — „Молошний Шлях", ще з часів єгиптян.

З цього поводу я розповів моїм приятелям наш старовинний анекдот, якого я колись чув від Олекси Івановича, про того розумного мандрівника, що заїхав з Київа до Ростова, побачив там річку й спитав зустрічного:

— Як зветься ця річка?

— Дін! — відповів зустрічний.

— От так штука! А в нас, у Київі її зовуть Дніпром, — промовив мандрівник.

— Е, пане! — сказав йому незнайомий. — Річки не мають одної назви, то тільки дурні по всьому світі звуться однаково.

Ми всі чогось дуже сміялись з цього оповідання, й знову мені сказали, як колись говорив і містер Патрик з покійним Давидом, що я добре розповідаю анекдоти. Я знаю чого це, бо я читав книжку Легуве про мистецтво оповідати й багато дечого з неї навчився.

Дивилися на Південний Хрест. Дійсно, гарні блискучі зорі, наче вимиті діяманти. А найцікавіще те чорне провалля в небі, що бачимо його з праваго боку Хреста. Воно видається, справді, якоюсь щілиною в небі й найкращі далекогляди (телескопи) не одмічають в цій небесній дірці жадної зорі. Це — ніби-то якийсь тунéль в небі.

Південний Хрест, — це „Південні дзиґарі", бо по тому, де стоїть на небі Хрест, тубольці ще й доси пізнають годину ночі. Він і та щілина біля нього, лежать в найвужчій частині „Чумацького Шляху". Нема на цім небі знаних нам зірок та сузір'рів. Щезли десь і „Вози" — великий та малий, і „Чепіга", й инші ті зорі, про які так гарно колись розповідав мені дід Дерев'янка. Але за те, близько від Хреста лежить видатне сузірря „Центавра", а далі — виблискує „Муха", потім — „Скорпіон", „Терезй", а з другого боку — „Корабель Арго". Все то такі зорі, для яких вже нема наших питомих українських назв.

Незвичайно цікаво дивитись на це небо в мій могутній бінокль. Особливо ріжнокольорові зорі, що ними наче дорогоцін-

ними камінцями, обсипано лівий бік Південного Хреста, горять синім, червоним, зеленим, жовтим вогнем. Вони виблискують і вигравають, мов чиїсь живі душі. Дивишься на них і невільно набігає чудна думка: може десь там, між ними блищить і душа мого приятеля Давида?... Але ж, ні! То тільки його зточене хворобою тіло зосталося по цім боці земної кулі, а вільна душа полетіла „додому"...

Чудова картина Південного нічного неба. Однак не тільки на мене, а й на багатьох инших пасажирів, що з великим захопленням роздивлялися його блискучу красу, — вона нагнала сум і журбу. Журбу, від якої щемить і тихо стогне серце. Здається, ще ніде не почувалося такої відірванности від рідної землі, такої страшенної віддалености від рідного краю, — як при погляді на цю чужу, цілком чужу, феєричну панораму... Невільно думаєш і рахуєш, що ти — за двадцять тисяч верстов від того шматочка землі, який стає тобі все більше й більше дорогим, що далі й далі ти від нього відходиш.

Я цілую тепер свою землю, бо це — найдорожча річ, що я з собою маю.

До-речі: виходить, що я вже маю у себе землю трьох континентів світа: рідну — європейську, азійську — це ті камінці, що я був взяв й Сінґапурі на бе́резі моря, й африцьку, яка цілком випадково насипалась мені в одну з подорожніх сумок, коли ми відпочивали на єгипецьких пісках біля Каїра. Я навмисне заховав цей пісок, знайшовши його в торбі. Тепер це матиму землю четвертого континенту — Австралії.

Доля грає зо мною (чи може — я з долею?); й хто знає, чи не закине колись вона мене й на п'ятий материк, до Америки? От, тоді вже я мав би в себе колекцію, незначну виглядом, але дорогу згадками. Ту рідну землю, що прислав її мені Олекса Йванович, я доповню взятою власною рукою, й тоді моя збірка земель всього світа, буде моєю *власною збірко́ю*... Навмисне записую цю думку, щоб не забути її в дальшому часі.

* * *

В ці роскішні барвами ночі, хоча й неможливо палкі, кожен згадує й розповідає про свій рідний край!....

Я найбільше говорю вдвох з паном Зуарабом. Як цікаво він уміє розповідати про свою сторону й як жалкує він, що в ній європейська культура витравлює старожитню пито́му. Культура ця прищеплюється поверхово, не сприяє моральному поліпшенню його народа, а також і шкодить матеріяльному добробутові його земляків, що раніще не знали біди та злиднів. Перси, що мають багато казок і люблять висловлюватись картинно, кажуть: „Аллах утворив в Персії рай, а люде зробили з неї пе́кло". Але ж і рай, і пекло — „дари милосердого Алаха", а через те треба покірливо терпіти його святу волю. Це інтересно згучить по перському: „Дженет ве джегенем, Алла мер хамути"... От, і маєш! А як далі — забув!...

Звичайно, теперішні освічені люде того вже не думають і силкуються вивести свій народ на широкий шлях до ліпшого життя....

Вчора ж, коли ми сиділи на палубі до пізньої ночі, була цікава розмова вкупі з п. Свенсеном про те, що розвій фабричних виробів незвичайно знижує природжений смак людини, робить його шаблоновим і банальним, убиває інтерес до витворів самобутньої, благородної краси. Особливо це яскраво підкреслив пан Зураб, коли почав розповідати незвичайно цікаві речі про виріб і характер національних перських килимів, якими зпокон-віку був відомий всьому світові Схід. Виходить, що, як ми кохаємся в нашій незамінимій пісні — найліпшому витворові національного українського духу, — так перси й инші, споріднені з ними, народи Сходу кохаються в своєму властивому орнаменті — „пісні барв", яку найбільш мистецьким способом вони вкладають в свої килими.

Доктор розповідав про це так по мистецькому, наче читав лекцію, й коло нас зібралося чимало слухачів.

Тепер, коли на перські килими прокинувся незвичайний попит в Європі, а особливо — мода в Англії, — починає вимірати стародавній виріб східніх килимів. Поширюється підробка під старі, що ціняться більш, як нові; починається вже машинова їхня продукція (виробництво), що убиває саму ідею цієї роботи, до якої старі перси ставились навіть з певною побожністю й, роблючи свої килими, часом по кілька літ зряду працюючи над одним, — ніби тим служили „богові своєї мистецької ідеї".

Правда, — каже Зураб, — тільки недосвідчені європейці не вміють доглядіти підробки, а кожний перс чи взагалі східній чоловік так знається на килимах, що його неможна одурити. Бо він добре знає, що для „перестàрення" нового килима не треба багато праці. Це тим легша річ, що тепер беруть не рослинні фарби, які робити досить заморочливо, а фабричні — анілінові. Потім, колір тих барв витравляють, змиваючи готовий вже килим певними химикаліями. Знає кожен також і те, що старий блиск чи пóлиск, який треба мати на вóвні нових килимів, також не тяжко досягти, коли покласти килима на деякий час на вулиці перед будинком чи крамницею. Бо по ньому буде ходити багато людей, а тільки від довгого ходіння по килиму, він набірає свого особливого полиску, що надає й краси, й ціни старим, столітним виробам. Однак варт лише розгорнути такого килима та подивитися збоку на його вовну при світлі, — то легко можна помітити, як зверху вовна вицвіла дужче й глибше, на прúкорні ж зберігла більше барвистости. В старих килимах цього не може бути, бо від часу фарба линяє скрізь однаково.

Цікаво було нам слухати про ріжниці характер килимів, зроблених тим чи иншим народом Сходу.

Перські, наприклад, килими можна пізнати по тому, що вони здебільшого бувають мняких, живих фарб ріжного кольору, але

на них майже без винятку зроблено малюнок, що уявляє собою всякі стилізації квітки гвоздики, лише по ріжках. Середина ж — одного тону, а в осередку часто буває „медальон" з тими ж самими квітками. Тебризькі килими мають широку кромку з стилізованим малюнком ріжних квіток та геометричних фігур, а середину всю заткано на взірець „тармалами", — тоб-то малюнком тих стрюків, які ми звикли бачити на всіх турецьких тканинах. Цей стрючок є — стилізований кипарис. Текинські — бувають завше темно-червоної цеглястої барви, по якій розкидано виключно один малюнок біло-жовтуватого кольору. Зовуть цей малюнок „трояндою", але це не подібно до троянди, бо уявляє собою довгастий восьмикутник, в кожному ріжку якого є вугластий зáкрут. Афганські — темно-червоні з темно-синіми визерунками, що уявлють собою стилізацію квітки з ягідками. Ці квіточки замкнуто в рямці, подібні до текинських, тільки більшого розміру, як там.

Незвичайного, метальового полиску красні килими Белуджистанські, з темносиніми стилізованими листками, що густо розкидані на тлі дуже темного червоного кольору. Дуже гарні вироби Юмудські. Ці килими і так звані „паласи" (тоб-то килими, ткані без вóрси) — завжди мають тло старо-рожеве, по якому розкидано або геометричні малюнки, або стилізовані квітки, переважно віночками, сизо-синього, пастельного тону. Ці килими через свої барви видаються незвичайно мнякими. Це тим дивніще, що вироби Юмудів можуть дати неправдиву оцінку вдачі своїх майстрів. Їхні вироби настільки гармонійні, мнякі та ніжні в тонах і характері визерунка, що можна гадати, ніби їх робили руки спокійних, лагідних і добрих людей. Тим часом Юмуди — дуже суворі, жорстокі, дуже дикі люде й моляться не богові, а чорту, бо належать до релігії „Ієзідів", яка визнає, що нема чого молитися богові, бо він добрий!

Ще чудові й ріжноманітні вироби Казахські. Вони одмінні тим, що ніколи не бувають квадратової форми, а завше — довгасті, з довгою ворсою, дуже мнякі, самих ріжних барв й зо всякими малюнками, які стилізують ріжні рослини та геометричні визерунки. Хивинські килими дуже дорогі в ціні, ніколи не бувають рівні, а завжди косуваті, що залежить від станків, на яких їх тчуть. Кольор їхній переважно червоно-цеглястий, а на цім тлі — темно-синій малюнок. Єдині, на яких можна бачити чорні кольори, то — Вірменські, найчастіще з малюнком стилізованої троянди. Самі яскраві по кольорах — це Качгарські килими. Це — єдині, на яких можна бачити фіолетові й жовті барви.

Відбулося свято переїзду рівноденника.

Почалося воно досить весело й цікаво, але зкінчилося сумно. Правду кажучи, й спочатку не було дуже піднесеного настрію, бо багато було голосів за те, що тепер не такий час, щоб бавитися та витанцьовувати, коли на землі річками л'ється людська кров. Але, з огляду на те, що ми їдемо на кораблі такої дер-

жави, яка не бере участи в тій війні, а вдруге — в морі існує така вже традиція, що цей мент вважається святом моряків, — святкування не було відмінено. Матроси ж готувались до нього заздалегідь і, коли сурмачі просурмили мент переїзду, то пароплав трохи затримав свій хід. Було це у-вечері. Раптом загорілося сила електричних лампочок, наче пароплав обсипало зорями, заграли музики, наперед виступили молоді моряки й їх „охрестили", тоб-то, по простому кажучи, пообливали з відер водою. При цьому говорилися всякі жартовливі промови й взагалі було чимало сміху.

Далі, коли почалися танці, на які дами з'явилися в шикових вбраннях, трапилася перша неприємність. Моряки враз перепилися, почали сваритися за війну й між ними повстала бійка. Одного з молодих, тільки-що „охрещених" ніби-то за те, що він — німець, проткнули ножем в живіт. Потім виявилось, що це, власне, був не матрос, а один з помішників „кока", тоб-то кухаря. Капитан і офіцери мусили покинути танці й бігти „на бак", наводити лад. Кажуть, що становище пораненого дуже тяжке.

Згодом, коли вже всі трохи заспокоїлись після цієї сумної події й де-хто знову вимагав продовжити танці, раптом стало відомо, що искровий телеграф перехопив страшні новини: Німеччина оповістила війну Франції й Бельгії.

Тепер уже всі надії урвались: уже воюють п'ять держав Європи. Одно слово: жах, жах і жах!...

Звісно, після таких новин, враз перервалися танці й закінчився увесь баль. Всі знову схвилювались так, наче трапилось щось, зовсім несподіване. Кожному кортить як найшвидче доїхати до берега, щоб там довідатись більше про страховинний стан Європи.

Пан Зураб каже, що це починається світове божевілля, бо по теперішніх обставинах навіть коротка війна буде незвичайно жорстокою. Професор так само згоджується, що минула японсько-російська війна була тільки спробою, порівнюючи з тим, що має бути тепер. І, хоча більшість певна, що німців буде розбито, але ж всі також гадають, що найтяжче доведеться французам. Не дурно ж таки Шульц і говорив, що німці будуть „закопувати" французів не в Закопаному, а на їхній власній землі!

Покидаємо Яву. Стояли ми в Тандйонг-Пріоку, пристані, що поміж довгими мólами приводить до Батавії — столичного міста острова Яви.

Дуже приємна й цікава сюди дорога, коли ми переїхали з одної півкулі землі до другої. Часами ми бачили береги знайомої вже мені Суматри, тільки тепера — з другого боку. Її низькі береги зі Сходу вкрито наче стінами, — темно-зеленими гущавинами джунглі. Море незвичайно спокійне. Ранні ночі напрочудо красні. Наче відбувається якась феєрія, коли враз, після того, як сонце пірне в океан, не знать відкіль, набігає присмерк, море зливається з небом в одну запону, а потім нагорі цієї запони наче хтось провірчує дірочки й відтіль блискає

яскравий промінь зірки. Спочатку той промінь миготить мало помітно, немов би немає сили розгорітись, а потім починає горіти з певністю, як блискуча електрична лампочка. Одночасно щось широко блискає й на обрію, неначе заграва. І цей особливий присмерковий блиск тропичної ночі робить на душу якесь занадто своєрідне враження, якого я не вмію змалювати словами...

* * *

На Яві ми спинилися в Батавії. Тут ми попрощалися з професором Кучімото. Попрощалися тепло, але не дуже щиро. Я хотів був його провожати, однак ні д-р Зураб, ні Свенсен мене не підтримали: чогось він їм не припав до душі, хоча він такий вихований і делікатний...

В'їзд до Батавії дуже цікавий. Перед Батавською затокою лежать 17 невеликих коралових острівців, які й прикривають бухту від океана. На де-які з цих острівців європейці їздять невеличкими малайськими човниками на купання. Поїхали і ми своєю компанією: Зураб, Свенсен, та я. Але ж тільки ми з Свенсеном і ризикнули купатись, — і все обійшлося цілком щасливо. А якої насолоди ми зазнали, то й не сказати! Ми з Свенсеном увесь час жартували над доктором, що він злякався крокодилів, після тих оповідань, яких ми наслухалися перед екскурсією. Дійсно, на цих островах є сила крокодилів й вони особливо небезпечні вдосвіта та серед дня. Місцеві люде оповідають, ніби-то крокодили майже ніколи не займають чорних тубольців, а — навпаки — мають особливий смак до білих європейців. Через те на де-яких острівцах, де нема такої доброї охорони, як на Petit Trouville, рішучо небезпечно купатися тим, хто має біле тіло.

Але ж, коли явські крокодили так люблять біле мнясо, то — навпаки — явські тигри, що часами трапляються в джунглях, зовсім до нього не мають смаку, а тільки — до чорного. Кажуть, що, коли в екскурсії європейців не буває провідників чорношкурих, — то тигри на таку екскурсію не нападають. Що, ж торкається риб — пáжерів то ці з однаковим смаком пожирають і білих, і чорних, і жовтих.

Ми жартуємо й кажемо, що тут безпечно купатися тільки професорові Кучімото, позаяк крокодили напевне б його тільки трошки над'їли, але ж зоставили б живим, бо він і не білий, і не чорний. Нічого не страшно й Свенсенові, бо в нього, після постійної гимнастики, такі залізні м'язи, що його ніякі зуби не можуть прокусити...

Сама Батавія виглядає для мене вже чимсь знайомим, а найбільше в хинській частині: сморід, бруд, всякі нечистоти, — одно слово, як в Шанхаї. Не менч приємно пахне й в європейській частині від тих каналів, що перерізують в кількох напрямах місто. По тих каналах тече брудна, смердюча вода, а в ній плавають всякі покидьки та сміття. Однак, не зважаючи на те, не тільки чорномазі дитинчата, а навіть і дорослі залюбки в ній купаються.

Продаж тютюну для жування на вулицях Явських міст.

Серед дня в Батавії завмірає життя, бо можна загинути від пекельної спеки. Ми також мусили поховатися в затінку роскішних пальм та велетенського папороття, яке оточує роскішний „Hôtel des Indes". Мені здалося, що я ще ні разу не бачив такої величезної фигової пальми, яка росте в садку цього готеля. І я, дійсно, не помилився: кельнер з великою погордою заявив, що її корона займає більш тисячі квадратових метрів!

Після чотирьох годин, коли вже стало трошки легше, виспавшись по обіді, ми пішли до місцевого етнографичного музею. Ну, тут є на що подивитись! Така сила всяких дорогоцінних річей, що мабуть більшість людей за все своє життя не бачили стільки золота, як ми побачили тута за одну годину. Величезні золоті щити, масивний щирозолотий трон якогось

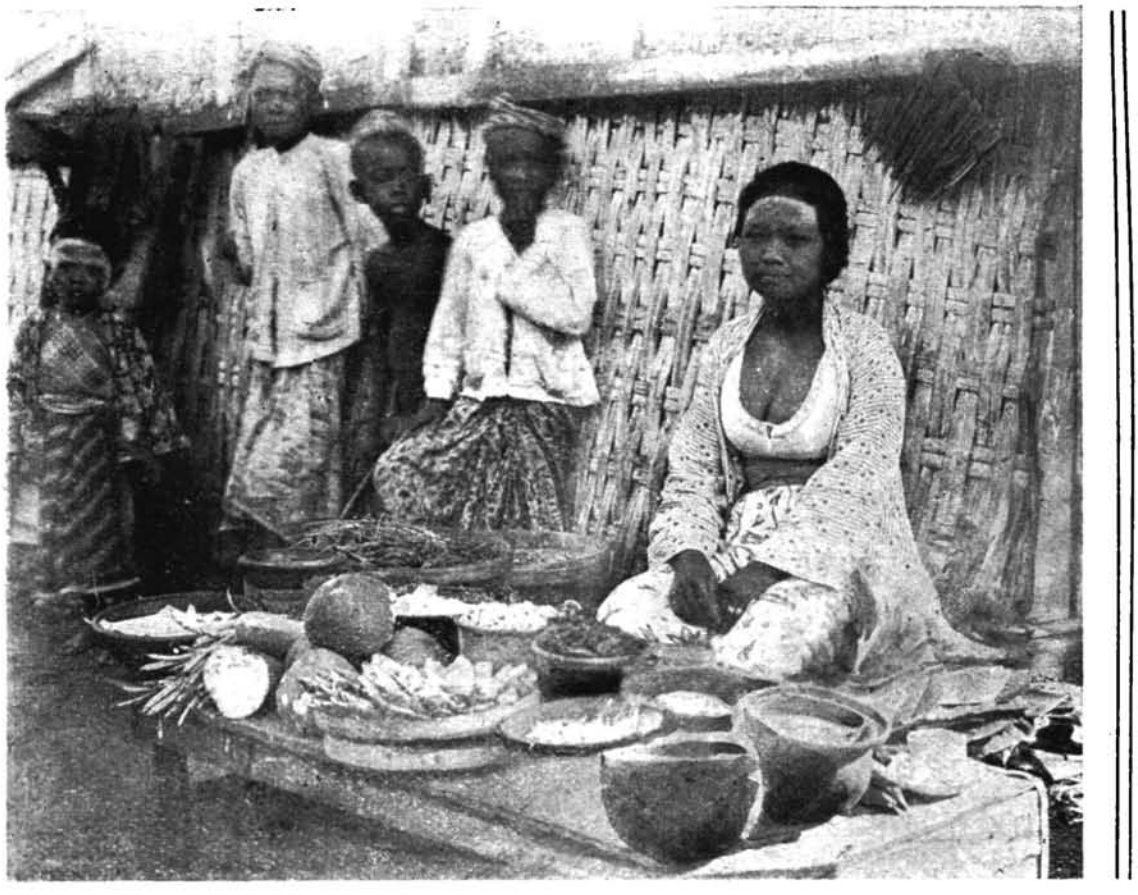

Тубольська ресторація під голим небом на о. Яві.

султана, роскішна золота зброя, обсипана дорогоцінними каміннями, — все це уявляє собою незчислимі багацтва.

Страшне враження роблять в музеї колекції всяких пристроїв для знущання над злочинцями, для катування людей та для страти злочинців...

Чудово показано тут же кустарну, хатню творчість місцевого люду в його незвичайно хитрих і тонких та ємних працях.

Після музею ми ходили по мійських „променадах", а потім опинились в тісних, смердючих вуличках, де на нас напали огидні, розмальовані, напів-голі жінки, що страшенно верещали й від яких ми ледве втекли. Це — батавські гейші, між якими, справді, є багато японок. Вони завжди нахабно нападають на туристів...

Проїхали вже й Целебес, де зробили припинку в Макасарі.

Простояли ми тут не довго: всього коло чотирьох годин, однак ми з Свенсеном встигли трохи помандрувати й по землі Целебеській. Це було тим легше зробити, що пароплав пристав просто до берега й не було потреби пересідати до човна.

Тут, побіч з хинцями, до яких ми вже встигли звикнути, ми побачили ще Бугинців. Ці далеко рухливищі, як тубо́льці Явські. Мені ж вони більш пригадали арабів з Африки й не тільки своїм зовнішнім виглядом, але й своєю упертою настирливістю та крутійством. На головах у них — величезні пальмові

брилі або височенні тюрі бани, на майже голому тіл- — різко-кольорові тканини. Чимало парубчат – верхи на кремезних буйволах, у яких (звичайно, у буйволів, а не в хлопців) — довжелезні роги. Сила кіз вештається поміж обідраних деревляних халупок, що пошикувалися у вузенькі вулички з брудними потьоками.

Буйвол з Целебесу.

І все це на тлі казкової тропичної рослинности, величезних пальм всякого роду та колосального папороття, що здалеку робить враження не лісу, а якогось велетенського орнаменту.

Взагалі саме місто Макасар нагадує собою й Коломбо, й Батавію. Але ж що тут знамените, це — овочі! Ми накупили силу й по незрозуміло дешевих цінах. За два величезних ананаси я заплатив менч шости копійок на наші гроші! У Київі й ціни б не зложили тому, що тут можна купити на семигривенника...

Майже цілий тиждень прокачався я з животом. Тільки й утіхи, що не я сам, а було чимало на „Іоката-Мару“ таких бідолах, що так само корчились від дізентерії, як і я. Це — не що инше, як целебеські ананаси так мені далися в знаки. От що, виходить, „дешева рибка — погана юшка!“ Але ж річ зовсім не в тім, що та „юшка“ була погана, а вся штука в тому, що я накинувся на них, „як Мартин на мило“ — й заробив. „Котюзі — по заслузі!“...

Почуваю себе настільки безсилим, що ледве ногами соваю. Здається, що висохли всі мої м'язи, бо ця страшна хвороба витягла з мене рішучо всі соки. Помішник капитанів також мало-мало не вмер. Я вже боявся, що мені знову доведеться бути свідком похорону на морі. А часами, коли вже мене полишали останні сили, то перед очима малювалася картина, як мене самого, зашитого в сірий брезент, пускають по слизькій дошці в безкраїй океан.

І — треба правду сказати — мене ця картина ніскільки не турбувала; було якось цілком байдуже. А коли вже особливо різало, то навіть, здається, був би радий, погодувати собою якогось пáжера. Тільки навряд чи він би мене видержав: від моєї гемонської різачки подох би сам напевно...

От, написав десять чи двадцать рядків, а втомився так, як за цілий день на рижових плантаціях! Піду знову качатися в каюту. Лікарь каже, що тепер вже швидко викачаюсь.

Але ж яка мені шкода, що я не міг вийти на беріг в Дóбо й не подивився на влови перлових мушлів. Добо — це ж одна з найзнаменитіщих станцій, де виловлюють перли. Крім того, там пан Свенсен бачив папуасів. А мені ще з семинарії кортіло подивитись, які вони є, бо назва „папуас“ була в нас страшною лайкою. Однак Свенсен запевняє, що старі діди зовсім подібні на звичайних людей, та це видко й по тому етюдові, що він зробив в своєму альбомчику з палуби. Як очуняю зовсім, конче перемалюю собі на пам'ятку.

* * *

По всьому вже почувається, що ми близько до Австралії. Перша певна ознака, це — морські шуліки, „альбатроси“.

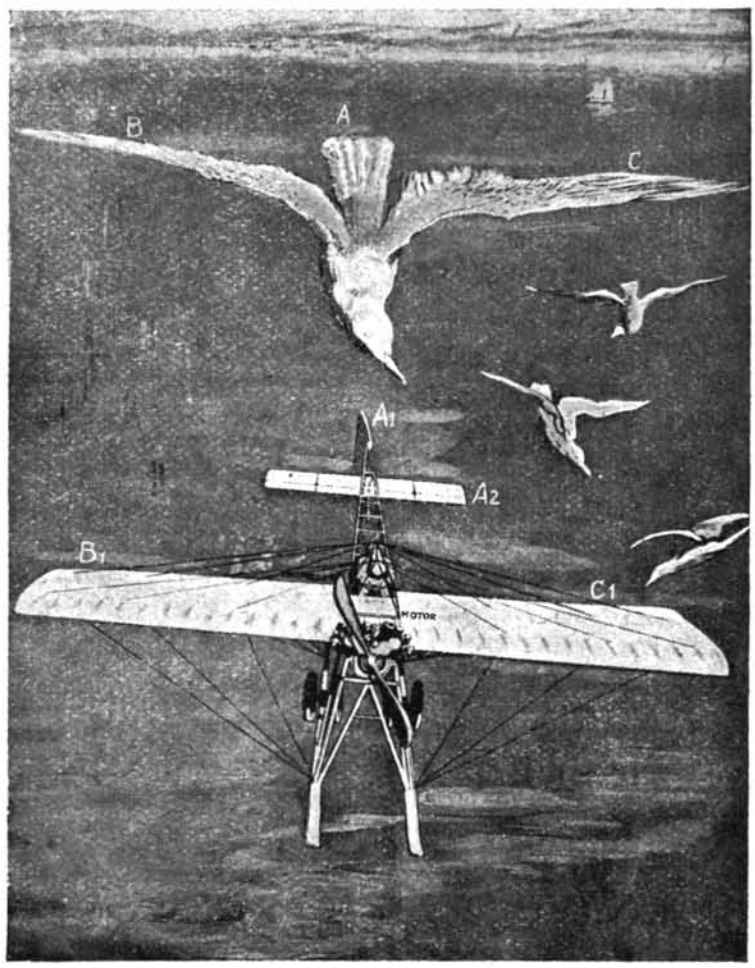

Порівняння альбатроса з аеропланом.

Я вже бачив в одному з музеїв Іокогами цього птаха-велетня, тільки випотрошеного, а тепер бачу й живих. Яка ж могутня це птиця! Це – справді – живий аероплан, і тепер вже мені ні трохи не дивно, коли згадаю, що ця птиця навіяла людям першу думку про повітряплавання на апаратах, тяжчих за повітря. Тільки подивитись, як він летить і летить кілька день зряду за кораблем, навіть не спочиваючи вночі, — тільки поглянути, як він стоїть, чи певніще — висить в повітрі без жадного руху, як, напевно, сказав би наш письменник Винниченко — „мов прив'язанний на нитці,“ — то мусиш визнати, що аероплан — ще занадто недосконала вигадка! Перемога над повітрям стане повною лише тоді, коли людина зможе так керувати своїм механичним альбатросом, як керує собою цей живий, білий велетень моря.

Всі на пароплаві любують з авіяторів Південної земної півкулі — альбатросів, а один австралієць, що їде з нами з Добо, цікаво розповідав про життя й звики цього дивовижного птаха.

Він каже, що альбатроси бувають майже виключно в Південній півкулі,*) але ж їх не слід вважати птахами землі. Альбатрос мало не все своє життя провадить на воді та над водою. Сила його крил незвичайна і через те він може літати кілька доб, не відпочиваючи й на хвилинку, тоб-то не сідаючи на воду, бо він може відпочивати й в повітрі, коли повисне там нерухомо. На землю альбатрос прилітає лише на той час, поки виводить своїх пташенят, або — справедливіще сказати — свого пташеня — одинака. Самиці-альбатроси зносять звичайно лише одно яйце й в дуже-дуже рідких випадках — двоє, але, скільки б на них не сиділи, пташеня вилуплюється тільки одно.

В цім явищі неначе притаївся якийсь великий розум природи. Річ в тім, що альбатрос занадто могутній птах, і його рідко-коли може знищити инший звірь чи птиця. До того ж їх так само не б'ють і люде, бо мнясо у них дуже гидкого смаку. Одже, коли б альбатроси плодилися у великому числі, як инші птиці, — то їх би розвелося занадто багато й вони б не могли знайти за-для себе потрібної кількости корму. Правда, альбатроси не гидують нічим: вони їдять всяке падло, трупи риб, людей, крокодилів, навіть трупи своїх же родичів, так само покидьки з корабля, гнилі померанці, що ми їм кидали, сухарі, всяку овоч і т. п. Але ж до всього того вони страшенно ненажерливі. Та це й не диво: старі птахи, коли розправлять крила, то займають завширшки часом більш чотирьох метрів. Тоб-то вони більші за лебідя, й цілком зрозуміло, що для такого велетня треба й багато поживи.

Що-далі ми посуваємось на Південь, то все більше й більше летить цих „гусей" за нашим кораблем. Вони кидаються у воду й б'ються один з одним за якийсь покидьок, а потім знов здіймаються з води й знову невтомно пливуть за нами в повітрі.

Кажуть, що це досить нерозумна птиця й її дуже легко вловити, кинувши принаду з гаком, як для великої риби. Тоді альбатроса можна витягти живцем на корабель. Але впіймана таким способом птиця дуже небезпечна, бо вона завзято б'ється й дзьобом, і крилами. Ловлять альбатросів переважно з рибальських суден, але здебільшого їх знову й випускають на воду. Пускають, головним чином, через те, що у всіх моряків є таке повірря, що, коли вбити альбатроса, то не тільки тому, хто його вбив, але ж і тому судну, на якому буде альбатросів вбивця, неминуче трапиться якась біда. Тому-то й ловлять альбатросів тільки про забаву, й забава та буває тим більшою, що той самий, вже позначений рибалками, альбатрос через свою ненажерливість знову й негайно може впійматись на ту ж таки вудку, з якої його тільки-що відчепили.

Обіч з великими, старими альбатросами летять і молоді, менчі на зріст. Вкупі ж з ними вже починають з'являтись і буровістники. В гурті з альбатросами здебільшого летять „буро-

*) Часами де-кому доводилося бачити альбатросів і в північних морях, між Азією та Америкою.

вістники-велетні", сірого кольору з безліччу темних латок. Вони такі самі ненажери. Взагалі буровістників є до двадцятьох родів, починаючи з „велетнів" і кінчаючи манісенькими „петриками", які так і звуться на всіх мовах (Petit Pierre – по французькому, Petrel — по англійському і т. д.) Петрики завбільшки, як добрий горобець, літають по-над самою водою, витягши свої довгі ніжки, якими увесь час ворушать. Через те їхнє літання видається, що вони не летять, а бігають, чи „ходять по воді", як ходив апостол Петро. З того й пішла їхня назва.

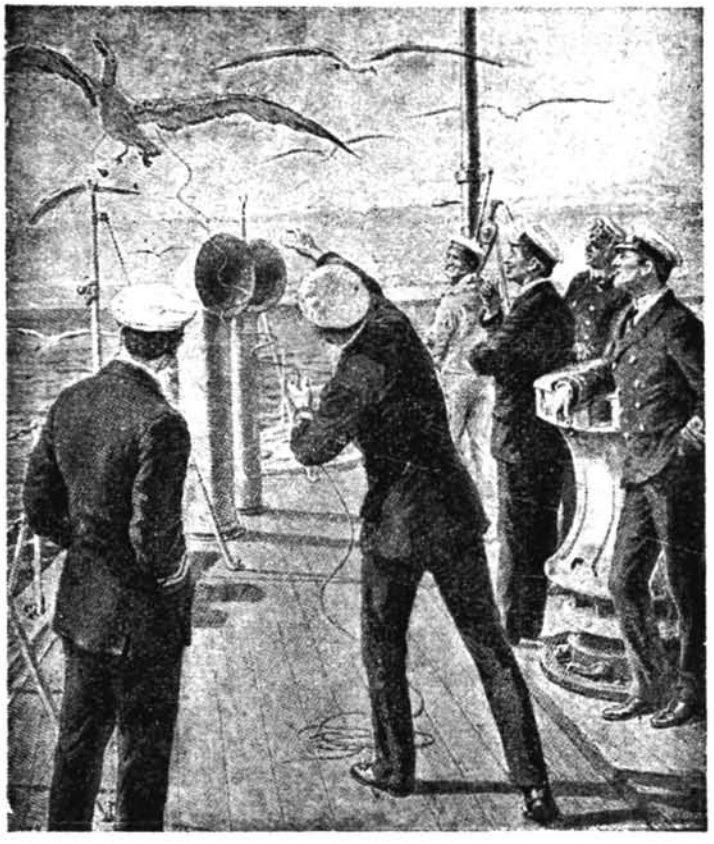

Ловлять альбатросів (иншим спосіб).

В північних країнах молодих буровістників їдять. Про це говорив мені ще містер Патрик, який розповідав, що пташенят „сивого буровістника" у великій кількости ловлять ісландці й насолюють собі про запас на зіму...

За цей час що-дня приходять нові й нові звістки з війни. На пароплаві у всіх пасажирів тільки одна тема розмови — про війну та про війну.

Занотую собі ці страшні да́ти:

3-го серпня Німці оповістили війну Франції й Бельгії,

4-го — Англія оповістила війну Німеччині,

5-го — Австрія — Росії, а Чорногорія — Австрії,

6-го — Сербія — Німеччині,

9-го англійці вже почали війну в Африці й заняли в німецькій колонії То́го місто Ломо...

А сьогодня, 10-го, почався великий бій між французами та німцями в Ельзасі. Потім, французи підпалили в повітрі німецького дирижабля „Цеппелина 4-го", який і згорів...

Боже мій, Боже мій! Що то робиться в тій нещасній Європі?! Скільки-то держав уже воює?!

Тепер уже мої попутники кажуть, що на цьому не спиниться. Ще ні Франція, ні Англія не воюють з Австрією, а це буде неминуче. Ну, накликали на себе біди й Шульц, і Кирхнер та инші... Чи витримають?..

Проїхали біля берегів Нової Гвінеї, але не спинялись.

Вже недалеко й до Австралії. Ми певне спинимось не в Сиднею, а в Бризбені. Далі мабуть доведеться їхати залізницею. Я дуже з того радію, бо вже надзвичайно набридло плавати, а найбільше від того, що й доси я себе почуваю недобре. Ще гаразд, що я якось викрутився від малярії, а кілька пасажирів таки захопили собі цієї мороки, мабуть в Сінґапурі... Це мене врятував містер О-Фонель, що навчав нас з Давидом не виходити в тропічних портах на землю, не ковтнувши поперду хіни.

Сьогодня зустріли в океані величезну дохлу велерибу (кита) якого обсіло безліч альбатросів. Було це над-вечір, коли тільки-що сіло сонце. Пароплав зменчив хóду, всі пасажири настрашились і висипали на палубу. Виявилось, що помішник капитана спочатку не розібрав, що то за чорна річ лежить серед моря, й думав, чи то часом не якийсь кораловий острівець, не зазначений на мапі. І справді, то була така величезна чорна купа! От, коли б у такої риби була відповідної широчини горлянка, то вона могла б проковтнути не тільки самого бідолашного Іону, а й цілий човен з кількома людьми!

Спочатку переляк помішника капитана мені видався смішним, — але ж потім австралійці нам розповіли, що тут, між тисячами цих острівців та атолів є ще й тепер чимало таких, що дійсно їх не зазначено на мапах. А наскочити на таку штуку, то вже треба на-віки попрощатися з землею. І не в дуже далекі часи на таких острівцях розбивалися велетенські пароплави, а сотки людей разом гинули в морі. Далі буде цих острівців настільки багато, що в темні ночі доведеться й нашому пароплавові десь закотвити й підночувати.

Бентежить мене трохи, що ми не пристанемо просто до Сиднею: чи ж знайдуться там відповідні листи від Сурукчиного приятеля, чи може ще доведеться зазнати якогось прикрого непорозуміння, що мене й на беріг не випустять. Це вже буде занадто велика неприємність...

Та не хочу про це а-ні думати, дурно тільки буду сушити собі голову. А за те ж, як доїду до Сиднею, — от, там вже я довідаюся й про всіх, мені любих, і про мою дорогу землю!..

* * *

Так, як пророкували мої попутники, так і сталося: 11-го Англія оповістила війну Австрії й 11-го ж почалася формальна війна між Францією та Австрією. А 12-го Чорногорія почала воювати з Німеччиною.

Чи ж будуть ще нові війни? Мені здається, що ще почнеться біда й в Швейцарії, бо там же половина німців, а половина французів.

Вже знову повернули ми на Південь, до цього ж часу все більш пливли просто на Схід. І от, тепер праворуч вже вимальовується північний виступ Австралії — Йорський, а з лівого боку стоять довгі й суво і острови Альбані. А там, за ними ще

далі лежить північна частина Нової Гвинеї — вітчина папуасів. Ця протока, що ми нею пливемо, зветься Торесовою Протокою, тоб-то іменем того сміливого еспанського мореплавця Тореса, який на початку 16-го століття плавав по всих цих місцях своїм парусовим кораблем, проклинаючи ці страшні води, до того часу ще незнані європейцям. І, не зважаючи на те, що Торес блудив поміж цих острівців більше двох місяців, — доля не схотіла, щоб він натрапив на Австралію, хоча йому безперечно було видко скелі Йорського виступу. Мені чогось дуже шкода того нещасливого Тореса!...

Тим часом ці місця вже були знайомі де-яким мореплавцям-хинцям, що їздили сюди на своїх човнах на влови улюблених ними голотурій, які звуться „сумиші", а висушені — „трепанги". Про це ми навіть вчили в географії.

Набридло вже мені їхати... Та, по правді кажучи, й шлях тут мені зовсім не цікавий. Увесь час — то кам'янисті острови, то коралові острівці, що виглядають на тлі синього моря, як зелені поляни чи латки, оточені круглими рямцями. Острови ці здебільшого без дерева, або з якоюсь самітньою пальмою, — і все це повторюється безнастанно. А навколо також без відпочинку летять короткохвості, білі морські шуліки — альбатроси.

Набридло не одному мені. У всіх почувається втома й від одноманітної, часом — зовсім тихої, плавби, й від незмінного коливання „Іоката-Мару", що ріже й ріже своїм упертим носом покороблену вітром, хвилясту воду...

Знову й знову згадується рідний край, рідні й близькі люде, нападає якась тоскна жура. І від неї я тікаю до салону, де по кілька годин вряд сижу за англійськими книжками та словником. І я бачу сам, як що-далі, то все легше мені орудувати цією мовою. Може-таки в мене, й справді, є здібність до мов, а може це ще залежить і від самого характера англійської мови, яка має дуже багато подібного до німецького, тільки переробленого на свій копил. Правда, знати англійську мову досконало майже не можливо, бо вона має коло 600.000 слів. Тим часом, при перевірці 100.000 англійських слів, виявилося, що 60.000 було німецького походження; 30.000 — латинського та грецького, а решта — з инших чужих джерел. Але ж, щоб цілком володіти англійською мовою, треба знати далеко менче слів, бо, наприклад, в творах Шекспира трапляється тільки 16.000 ріжних слів, а Мільтон в своїй поемі „Загублений Рай" вживає лишé 8.000 слів. В бібліотеці нашого корабля є великий словник „Standart Dictioner", що має в собі 425.000 слів, і я досить старанно виписую з нього ті слова, що згодом можуть мені придатися.

От, може через те та ще через добру практику, яку я мав в дорозі, я, за ці п'ять місяців знаймости з англійською мовою, зовсім непогано розмовляю про звичайні речі, розумію чужу розмову й досить легко читаю. Безперечно, що в школі я не навчився б так і за п'ять років. Принаймні греку та латину я клепáв майже чотирі з половиною роки, а тепер не згулив би й однієї фрази. Тільки позоставалася в пам'яти якісь дур-

ниці, на зразок: „Ego йшов, ille пхнув, ego покотився, nasus розбився, sanguis дзюр, дзюр, дзюр“. Або: Secundum servis et vos bibere!*)

В АВСТРАЛІЇ.

12 VIII, 1914 р. Товнсвіль.

Кланяюсь, тобі Австралійська Земле!

Чи ж ласкаво ти приймеш мене, чужого тобі чмелика, що залетів до тебе з далекої-далекої сторони?...

Чомусь я незвичайно хвилююсь, аж чую, як стукає моє серце... Чого стукаєш? — Заспокойся!...

Невесела ж тут земелька! Починаю я боятися, щоб і тут Кобець не помилився. Снилась йому Японія, але я не дуже з неї радів, коли опинився в Кохігамі; мріяв він і про Австралію, а — виходить — вже я буду власними боками переконуватись в його помилках.

Ну, що ж? Не дурно ж кажуть, що людей слухай, а свій розум май. Тільки ж відкіль би я, наприклад, того розуму набрався, коли б сидів у своїй Полтаві? От, тепер подивлюся на власні очі, тоді вже щось і знатиму, як слід, не з чужих оповідань та книжок Товариства „Просвіта“ ...

От так я думав увесь час, поки тинявся по Товнсвілю.

Товнсвіль — це головний порт Північного Квінсленду. А Квінсленд — одна з п'ятьох „колоній“, тоб-то частина Австралії, яку поділено „по линійці“ на цих п'ять „колоній“, штатів чи кантонів. Зі Сходу лежать: на Півночі — Квінсленд, з столицею Бризбеном; посередині — Південний Валіс, з столицею Сиднеєм; на самому Півдні — Вікторія з Мельбурном. Майже всю середню частину Австралії займає „Південна Австралія“, в якій столичне місто — Аделаїда, а в „Західній Австралії“ столиця — Перт. В Новій Зеландії головне місто — Велінґтон, а в Тасманії — Гобарт.

Здається, все це не що давно й вчив у географії, але ж, коли б не довелося тепер зазнайомитися безпосередньо, то, наприклад, вже й в Монахині не згадав би ні за яку ціну. Ну, а про Товнсвіль, то й справді, доводиться чути вперше в житті.

І мушу по щирости сказати, що це перше австралійське місто, яке я побачив, зовсім мені не сподобалося. Правда, цьому ще допомагала незносима спека, бо ми простояли тут са́му середину дня. Місто ж від мо́лу далеченько: пішки ми йшли з пів-години й улізли в Товнсвіль зовсім збезсилені й, дійсно, наче „розірвані“, як зветься ця „розірвана земля“ (Cap Cleveland). Місто лежить над річкою, здається, „Росовою“, а над самим містом стирчить висока, червонава кам'яна скеля, справжня „лиса гора“.

*) Ego — я; ille — він; nasus — ніс. sanguis — кров. Secundum — по, servis — рабй, et — й, vos — ви, bibere — пити; а все вкупі складає таку українську фразу-жарт: „по-ра-би-й-ви-пити!“

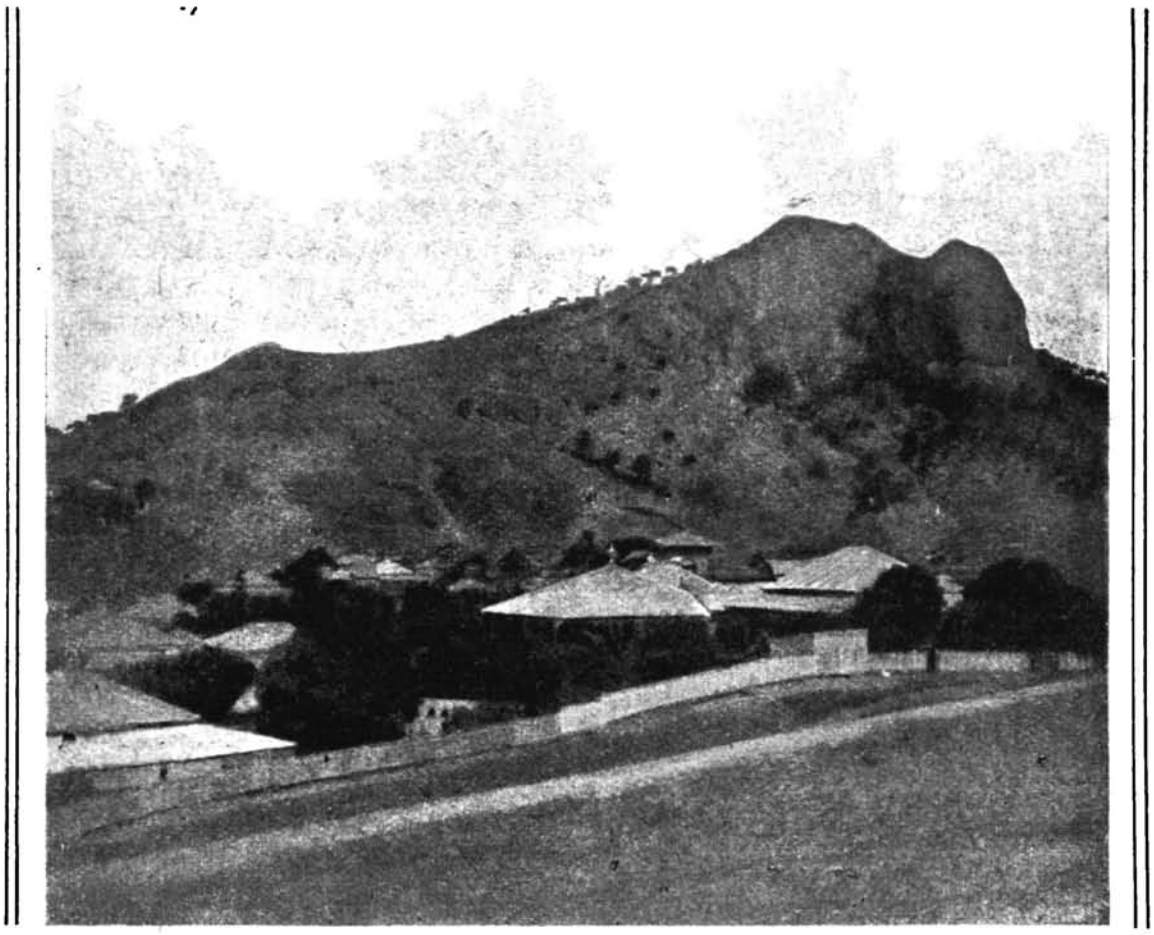

Кам'яна скеля — Castle Hill над Товнсвілем.

Само місто невелике, з силою маненьких одноповерхових будинків, і досить сумне.

Ми трошки походили, нікого й нічого не питаючись. Зайшли до якоїсь ресторації, випили там холодного червоного вина з лимонадом („claret and lemonade") й повернули до пароплаву. Що й бачили, дійсно, цікавого, то це – гігантські евкалипти та дивовижні, мов роскішні ялини, араукарії. Ніколи б і не повірив, дивлючись на ту мизерію, що стояла в горщечку в кабинеті мого київського дядюшки (й куди чогось усі гості затикали бички з цигарок, а тьотя потім викидала й гостро лаялась), що та араукарія — родичка такому могутньому дереву в Австралії!

Але ж, після цього першого знайомства з тутешньою землею, мені ще сумніще на душі. А ще й Свенсен раз-у-раз піддає „куті меду", лаючи й нестерпучу спеку, й араукарії, й евкалипти, й усіх цих „каторжників", яких ми зустріли в дуже малому числі на сонних вулицях. І ми дуетом запитували блакитне, без жадної хмаринки небо: чи ж варт було запроторювати себе в такий „неблизький світ"?...

Острівці й острівці та пустопорожні скелі на берегах Австралії, де бинокль не надибає й одної людини чи животини. Наче зовсім мертва земля. Воно, власне, може б і не так було

нудно, коли б не був заморений занадто вже довгим плаванням та коли б не було якоїсь трівоги. А все це так якось припікає мене в саме серце, що просто вже не можу дочекатись кінця. Здається, зплигнув би на землю й біг, куди очі дивляться! А думка все гризе й гризе: а що, як не пустять, а що, як доведеться знову тим са́мим шляхом „во своя-сі"?...

Однак, „все йде, все минає"... І тут вже надходить кінець. Який — побачимо завтра, бо завтра вже нарешті досунемось до Бризбена. А зараз минаємо острови Козорога...

Свенсен цілком зів'яв. Роздягнеться зовсім голий, „як молодий бог", тільки натягне „людські" купельові штани й лежить нерухомо в каюті та коли-не-коли голосно плюне. Пан Зураб читає та пише. Розмови наші якось не клеються. Навіть упала цікавість до новин з війни. Жваві тільки ті австралійці, що посідали в Товнсвілю, бо пливуть додому. Вони їдуть відкілясь з копалень і переважно говорять про золото та про опа́ли.

Кінець: Бризбен!

Сьогодня 16/VIII. Я виїхав з Монахина 25-го травня; одже, виходить, що я їхав до Астралії аж 83 дні.

Філіас Фог при теперешніх умовах переїздів напевно встиг би за цей час тричі облетіти навколо світа. Але я не шкодую.

Ну, чогось стали... Це ж ще не кінець!...

А!... Ставали, щоб узяти лоцмана, який поведе нас в річку Бризбен.

Ну, треба дивитись та готуватись до процедури виходу на беріг.

Крапка!... Далі вже писатиму свої записки на суходолі. Ну, а що, як на суходіл не пустять?...

---

25 (VIII). Сидней.

Нарешті я вже осів більш-менч стало. Можу тепер взятись і за свої записки. А давно вже я не розгортав цього зшитка! Та й не диво: треба було оговтатись. Тим часом вражінь — сила, нові знайомства незвичайно цікаві, умови життя такі своєрідні, так не подібні до попереднього.

Вечорами я вертався до свого готелю такий заморений, що просто не було сили взятись за перо. Воно, звісно, я міг би себе присилувати, але ж і навмисне не хотів робити висновків зга́рячу, бо спочатку мої враження були занадто ріжноманітні, а часто — одно одному протилежні.

Ну, а тепер мушу вертати далеко назад — аж до Бризбену.

Перші мої кроки по австралійській землі видалися мені дуже неприємними й я сподівався великих розчарувань. До того ж я почував велику непевність: стільки говорилося в дорозі про всякі труднації, яких доводиться зазнавати людям при в'їзді в Австралію, крім того, так безмежно набридло море, до якого взагалі я не почуваю великих симпатій, і я дуже боявся робити без висадки поворотний шлях.

І, дійсно, я мав невеличкі прикрості при висадці. Правда, жадних диктантів я не писав, бо всі ці формальності призначено для імігрантів, що мають знайти собі в Австралії заробіток, а я маю тут більше грошей, як треба. Крім того ті папери, що дав мені пан Сурукчі, мене цілком „легалізували", але ж все-таки я мусив телеграфувати і п. Дуванові, й п. Барильченкові. Обидва вони прислали негайно відповідь, що мене чекають, і тим я набув собі правоздатности виходити, де хочу, на землю.

Коли вже зкінчились всі формальності, я кинувся оглядати Бризбен, де ми з п. Свенсеном затрималися тільки на один день, і виїхали на Південь, покинувши там д-ра Зураба, що згодом, після Квінсленду, також має приїхати до Сиднею.

Хоча я вже пережив всі перші турботи й почував велике полегчення на серці, однак, навіть крізь ті рожеві окуляри, якими я дивився на перше велике місто Австралії, воно видалося мені досить сумним. Перш за все, це — велике село, а не столичне місто, як ми те звикли уявляти собі в Європі. Єдине, що мені одразу й дуже подобалося, — це річка „Бризбен", що звязує місто з морем. Далі вона вигинається також, як наш Дніпро за Київом. Тільки, куди ж їй! Дніпро проти неї величезний та могутній.

На двірці я мав велику радість: цілком випадково натрапив на земляка. Один з двірцевих порт'єрів був українець з-під Чернівець, на Буковині. А дізнався я про це так: коли я роспитував, де стоїть потяг, що йде на Сидней, то, забувшись відповідне англійське слово, автоматично промовив сам до себе: *„а, як воно зветься?"* — і аж підскочив з радости, коли порт'є, вхопивши мене за руку, здивовано запитав:

— Мати Божа! То ви — краян? З Старого Краю? Відкіля?...

Виявилось, що це — буковинський селянин, Омельян Матнюк, якого загнали злидні аж до Австралії вже шість років перед тим. За цей час він добре навчився англійської мови, але забув вже чимало рідних слів. І він зрадів, побачивши нового земляка „з Краю", й я зрадів, мабуть ще більше, бо принаймні хоч кілька хвилин міг поговорити рідною мовою, після такої довгої перерви. Ми розлучилися з паном Матнюком (прізвище зовсім не австралійське, нема чого казати!), як рідні. Він записав мені свою адресу, а також дав кілька адрес українців, що живуть коло Сиднея та у Вікторії. Мене це також дуже втішило...

В чудовому потягу, хоча й не дуже швидкому, за 27 з половиною годин ми опинилися в Сиднеї, другій столиці австралійській. Ми не відривалися від вікон, аж поки не споночіло. Сама дорога до Сиднею, що тягнеться 1100 кілометрів, тоб-то 1000 верстов, була нам незвичайно цікавою. Ми їхали, відхиляючись на Південь, перерізуючи один за одним пригорки, вкриті величезними лісами та гарнісенькими гаями, повними самих ріжноманітних барв. Багато дерев було в цвіту, бо тут саме починається весна. Це зробило мені величезну радість, бо, виходить, що в цім році я вже переживаю другу весну й ні разу не зазнаю зими.

Лист п. Старушка.

„Любий мій юначе!

„Хотілося б мені, щоб цей лист дійшов до тебе, бо навряд чи ти там чув такі новини, які ми тепера переживаємо! Ну, тільки ж, коли він потрапить в лабети цензури, то ті иродові харцизяки показяться, а ти не взнаєш, що я тобі пишу. Ото ж, посилаю не просто тобі, а на адресу пана О-Фонеля, про якого ти мені так багато писав.

Кепські, брате мій, прийшли на нас часи! Завзялася чортова кацапня, не знать, чи й видержемо довго: чисто „гоненія Фараонові" доводиться тепер нам терпіти. Перш за все: замовкло наше слово, бо затулено нам рота, вирвано язика, й не то що якоїсь там газети по своєму, навіть „Украинскую Жизнь", що видавалася в Москві по кацапському, — й ту пристукнули. Дарма, що вона з приводу війни написала паскудство таке, що сором було читати порядному українцеві... На вулиці або на людях не можна й слова сказати, бо тепер вже немає й слова „Україна", а є тільки „юго-западний фронт"! Ото ж той, хто згадає те страшне слово, — зрадник і предатель Великої Росії! Гірш, як німець, бо німецьку мову було заборонено далеко пізніш, як українську. Все, що було нашого, взято „під надзор"; наших ліпших людей заарештовано й запроваджено туди, де козам роги правлять. Виперли й професора Михайла Сергієвича. Та що вже там рахувати? Вони ліпше порахують!

Уяви собі, щоб врятувати хоч що-небудь, довелося переробити Український Київський Клуб під лазарет, на якому написано „Родина"! Московська преса аж похлипається та мов на живіт вищить про мазепинську зраду. Жадної книжки не можна видрукувати. Єдино, де ще можна почути рідне слово — це в наших книгарнях, що нидіють, в лазареті та в театрі, якого ще й доси не додумались зачинити, тільки заборонили друкувати афіші на жовтому папері з синьою крайкою, бо ж таки — крамола!

Бачив М. К., аж стогне: майже всіх ліпших актьорів потягли рятувати „єдиную, недѣлимую", а друге — так і трусись, що втруть маку! Не повіриш, мій друже, як тяжко переживати всі ці знущання, особливо — мені, старому. Часами кортить вийти посеред Хрещатика й кричати: „Про-бі, рятуйте, хто в бога вірує!" Та тільки ж я знаю, що тепер таких вже немає, щоб у бога вірували! Наші теж всі принишкли. Поховалися у шпарки, як миші; гомонять по своєму тільки пошепки. Швидко мабуть зовсім порозучуються. А чимало є навіть таких, що й лазарет обхóдять десятою стежкою. Бо — раби! Раби — й більш нічого.

Силу позабірали на фронт, сила порозбігалося по всяких щілинках — земських та городських союзах, шукаючи порятунку.

Ех, так темно на серці, що й не знаю, чи діждуся я просвітку. Знаю, що буде; вірю, що розвалять цю північну потвору, — але не маю віри, що я витерплю цей трýдний час. Якось дуже постарів я, брате, постарів за цю коротку добу, здається, ще на двадцять років.

Дай же, Боже, щоб хоч ти дожив до Народнього Свята й віддячив, чим зможеш, отим катам за нас старих, за нашу кріавицю та наші гіркі сльози!...

З Полтави мав звістки, що там нашим людям теж не мед. Олексу, здається, випруть з земства за „неблагонадійність". В твоїй хаті зміни нема. В-літі де-що трохи підлатали.

Був у мене твій монахинський приятель, оповідав про все: і як ти там жив, і як тікав. Його, здається, так само потягли на війну, не згадаю, хтось казав принагідно.

Бачив кілька разів і другого твого приятеля „Я". Вони вже більш не поїдуть до кацапів, бо батькові буде посада в тутешній політехниці. Розповідав і „Я" чимало про тебе, бо, виходить, що ти його добре інформував про свою подорож.

На всякий випадок, коли я прочитав твою оповістку, то послав йому поштою вирізку, бо вони живуть далеко, в трамвай тепер за москалями не влізеш, а моїм старим ногам ходити вже тяжко. Сподіваюся, що й він тобі напише.

Ну, бувай здоров. Не забувай своїх старих друзів та Рідної Неньки України. А буде якась нагода, — черкни докладно: де ти тепер і що з тобою?

Міцно тебе обнімаю й вичу всього найкращого.
Твій серцем, а сам знаєш, хто."

Що ж то за причина, що від Ярка ні рядочка? Може, перехопили?...

Давно вже я не брався за цей зшиток: аж пилом він припав! За те другий росте й росте. Містер Патрик вкупі зо мною переглянув першу частину й похвалив мене. Це піддало мені бадьорости й я тепер використовую кожну хвилину, щоб попрацювати. Цілими вечорами майже нікуди не вихожу, а все пишу та переписую... А сьогодня прийшов лист від пана Зураба. Пише мені з Аделаїди, що скучив за мною й хотів би вже побачитись. Та ще радить мені покинути мої ювелірні вправи, а їхати до нього: пише, що йому треба секретаря, який би добре знав московської мови, й що я б йому дуже поміг привести до ладу всі його висліди в Австралії.

Порадився я з містером Патриком, а той теж умовляє поїхати. Він так само може поїхати туди, подивиться, чи не буде йому там работи, бо в нього вже швидко вийдуть всі гроші. А там, каже, можна буде йому знайти посаду вчителя. По дорозі заїдемо до Мельбурну.

Ну, що ж? Їхать, так їхать! Я ще маю досить часу до початку осіннього семестра. Кімнату залишу за собою, а треба й Мельбурн та Аделаїду подивитись і неможна відмовляти панові Зурабові, коли, й справді, я можу йому чимсь прислужитись.

Завтра піду прощатись з моїми сиднейськими приятелями. Особливо треба вже давно піти до Глоба, бо більш як два тижні я не годував його цукром!

Глоб. (Рисунок О. Свенсена.)

Учора ми пішли з паном Патриком та Свенсеном до обержі „Чорний Лебідь". І от, мій щирий працьовник, що завжди мав таку незвичайну витреваліcть, на цей раз зіпсував собі славу. Коли він углядів, що ми з'явились в дверях, а я ще його привітав рукою, то він раптом кинув свою працю й прожогом метнувся до мене. „Чорного Гаррі" в той мент не було біля плити й, поки ми примусили Глоба сісти на своє місце, — шматок баранини добренно підгорів з одного боку. В тій хвилині з'явився Гаррі й зняв страшну бучу, маючи намір віддубасити Глоба за його несовісне виконання своїх обов'язків. Я кинувся його рятувати. Тим часом хтось з гостей загукав, мов в рупор:

— Стій! Гей ти, чорний чорте! Коли тільки ти торкнеш собаку, то будеш мати діло зо мною, з Маком Флітом!

Ми спинились. Проти Гаррі виріс кремезний дігґер, як ми потім дізнались, — американець, який підперся кулаками в боки й заявив:

— Сакредам! Мак Фліт не дозволить свавільно розправлятись з чесним робітником! Ми мусимо пам'ятати, що ми в Австралії, сто чортів!... А тут істнують третейські суди. Ми мусимо негайно розсудити справу, бо я вважаю, що Глоб не винуватий, або принаймні варт певного поменшення вини! Правду я говорю, джентльмени?

— Правду! Правду!.. — зачулося зо всіх кутків.

— „Чорному" пора забувати свою капиталистичну Францію!

— Негайно зложити трибунал! — загукали всі гості.

Ми стояли ні в сих, ні в тих. Але ж швидко побачили, що нічого страшного не буде.

Робітники негайно вибрали суддів, нас запросили, як свідків, а також, щоб ми дали пояснення. Тим часом обвинувачений сидів на своїм стільці й раз-за-разом вимахував лапою по колесу.

Я з місця заявив, що беру цілком всю провйну на себе, бо я зробив рух, якого Глоб міг не зрозуміти: я салютував йому, а він, видимо, помилився й подумав, що я його кличу.

Свідки заявили, що все було дійсно так, як я розповідаю, і, після короткої дебати, ухвалили виправдуючий вирок Глобові, чесність і сумлінність якого було доведено одноголосно всіма присутніми. Тоді я запропонував заплатити Чорному Гаррі всі збитки, але суд, довідавшись, що я — робітник, рішучо запротестував. Навпаки, було ухвалено таку резолюцію, що я не мав жадного наміру перешкоджати Глобові, а кожний джентльмен на моєму місці повинен би був зробити так само відносно свого приятеля, як зробив я.

Промова голови трибуналу, Мака Фліта, була дуже дотепною й такою веселою, що й сам Чорний Гаррі вилискував своїми білими зубами навіть тоді, коли суд присудив, щоб він поставив трибуналові бренді, бо де-які свідки довели, що негр встиг таки один раз цокнути безневинного „робітника" по його білому чолу тією ложкою, якою він виливає на печеню сік.

Ми щиро посміялися, й нарешті я таки поставив всім учасникам суду кларет з лимонадом, і ми примусили Гаррі випити з нами тост „за Австралію — рай робітників". А Глоб одібрав подвійний пайок цукру, позаяк для того, опріч першого поводу, був і другий — наша розлука...

Крім того робітники заприсяглися, що, коли Глоб доживе до 60 літ, то вони допоминатимуться, щоб держава забезпечила йому спокійну старість, як і всім иншим старим робітникам Австралії.

* * *

Сьогодня ж, знову-таки з містером Патриком, ми були в гостях у Коддонів. Приняли нас, як звичайно, дуже ласкаво й сердечно. Частували якоюсь національною потравою з овочів та запашних трав, потім ми співали пісень, грали в садочку, дивилися ще „докультурні" маорські вбрання. Нарешті нам подарували на пам'ятку по костяній стрілі, зробленій з кістки якоїсь риби й дуже гарно прикрашеній горорізьбою.

„Коші" живе знаменито й з кожним днем стає все більшим джентльменом. Белла запевняє, що принаймні він буде єдиним щасливцем свинячого кодла, доживе в неї до „преклонного віку" й, коли буде добре працювати, то, як і Глоб, на старість піде на „державну пенсію". Нарешті Коші при нас перевів всі свої вправи. Дійсно, це слухняна й мила животина. Він вже настільки вихований, що коли злазить на стільця, то спокійно сидить біля столу обіч зі своєю господинею, „побожно" дивиться на неї своїми малими, але розумними очима й „не кладе ноги на стіл".

Ми з містером Патриком жартували, що лише в Австралії нам довелося сидіти за одним столом з свинею, але ж вона поводилася далеко делікатніще, як багато знаних нам людей в Європі, або принаймні — в Росії.

Після Коддонів ми поїхали за одним заходом до панів Дуванів, де нас так само дуже мило гостювали. Я повернувся додому досить пізно, але, під впливом веселих вражінь дня, мені й доси не хочеться спати. Завтра о-півдні ми виїздимо до Аделаїди...

Белла на купанні.

* * *

Між иншим я довідався, що тут навмисне не пускають дуже швидких потягів і через те на австралійських залізницях майже ніколи не буває катастроф. Правда, це залежить ще й від того, що тут взагалі не буває зморених тяжкою працею робітників, позаяк і всі ті, що служать на залізницях, так само працюють лише по вісім годин в день і мають вільні дні в тижні.

Взагалі, по правді кажучи, тут люде працюють зовсім небагато, але за те всі вони веселі, дужі, сильні й загально-освічені та завзяті спортсмени. Вони мають досить часу, щоб думати не тільки про свій заробіток, а також і про своє самовиховання та здоров'я.

Ех! Що й казати: хороша це сторона! Може — мрію я — й у нас колись буде так.

І яким же тепер контрастом видається мені життя робітників в Японії. Там робітник — голодний, знесилений віл, а тут — пан свого діла. Там працює, та — не працює, а мучиться без відпочинку й тремтить, щоб пан його не вигнав, як непотрібного пса, — а тут не тільки йому самому ніхто не посміє вчинити якоїсь кривди, а він навіть не дозволить скривдити робочого собаки!...

Ну, пора спать! Уявляю собі, як завтра піду прощатись з моєю Ружичкою! От, буде плачу! Вона вже й сьогодня мені говорила:

— „А цо, кдиби, стичку, ти не єл?" *)

Ми виїхали з гостинного Сиднею увечері й їхали на Південь до Мельбурну тими частинами Австралії, що мають „найстаріщу історію". Це — ті місця, де кілька десятків літ перед теперішнім часом були найбільші страхіття, бо там господарювали ріжнородні злочинці та розбішаки, позаяк Англія раніш посилала до Австралії своїх злочинців, як Росія — на Сахалин. І от, тута, під впливом благородної сучасної культури, з тих злочинців та англійських каторжан, яких сюди було вивезено більш ніж 82.000 душ, тепер утворився простий, вихований, гуманний народ, може, щасливіщий за всі инші культурні народи світа. „От що, виходить, справжня воля!" — каже містер Патрик.

* * *

Мельбурн видався мені містом, цілком иншого характеру, як Сидней. Він не має тієї роскішної природньої краси, що вбірає очі в Сиднею, бо лежить на мало згористій рівнині, досить одноманітній, і далеко від моря. Але за те Мельбурн виглядає куди пишніще за Сидней в своєму Сіті (осередку). Широченні, рівні, наче по линійці вирізані, вулиці з алеями та бульварами скрізь чисто прибрано, особливо на Bourke-Street та Collins-Street. Великі будинки, між якими головну увагу звертає на себе парламент, що стоїть гордовито на пригорку. На ньому ви-

---

*) „А що, дядечку, колиб ти не їхав?"

сока ве́жа, неначе на якомусь соборі, або на Празькому національному музею. Далі — ратуша, банки, урядові будинки — все це масивне й красно зроблене.

Місцеві люде кажуть, що Сидней — місто англійського консерватизму, тоді як Мельбурн — син поступової Америки, тільки кращий за американські міста, бо він — в Австралії! Взагалі кожне місто має свій патріотизм і, коли сиднейці з певною усмішкою говорять про „нудний Мельбурн", то мельбурнці з помітною погордою оповідають про „брудний Сидней".

Але ж неможна сказати, щоб і Мельбурн був дуже нудний, принаймні на перше враження. Його ботаничний садок повен чарівної краси, а від мальовничих рослин, від блакитної води, та від легких будівель — особливо палаца губернаторового — зостається враження художнього смаку й чарівної ґраціозности.

Велетенські ресторації, кафе, жвавий рух всякого роду екипажів, широченні афіші про концерти та всякі розваги, — все це надає містові колориту справжньої великої столиці й свідчить про велике її ожи́влення. Здається, що це місто — столиця многомилійонової держави, а тим часом майже половина всіх мешканців, що живуть в кантоні Вікторія, живе в самому Мельбурні.

Взагалі Австралія це — держава п'ятьох великих міст. Коли я тепер дивлюся на мапу цієї „п'ятої землі світа" й бачу, як по ній розселилися люде, то вона мені уявляється якимсь атолом.

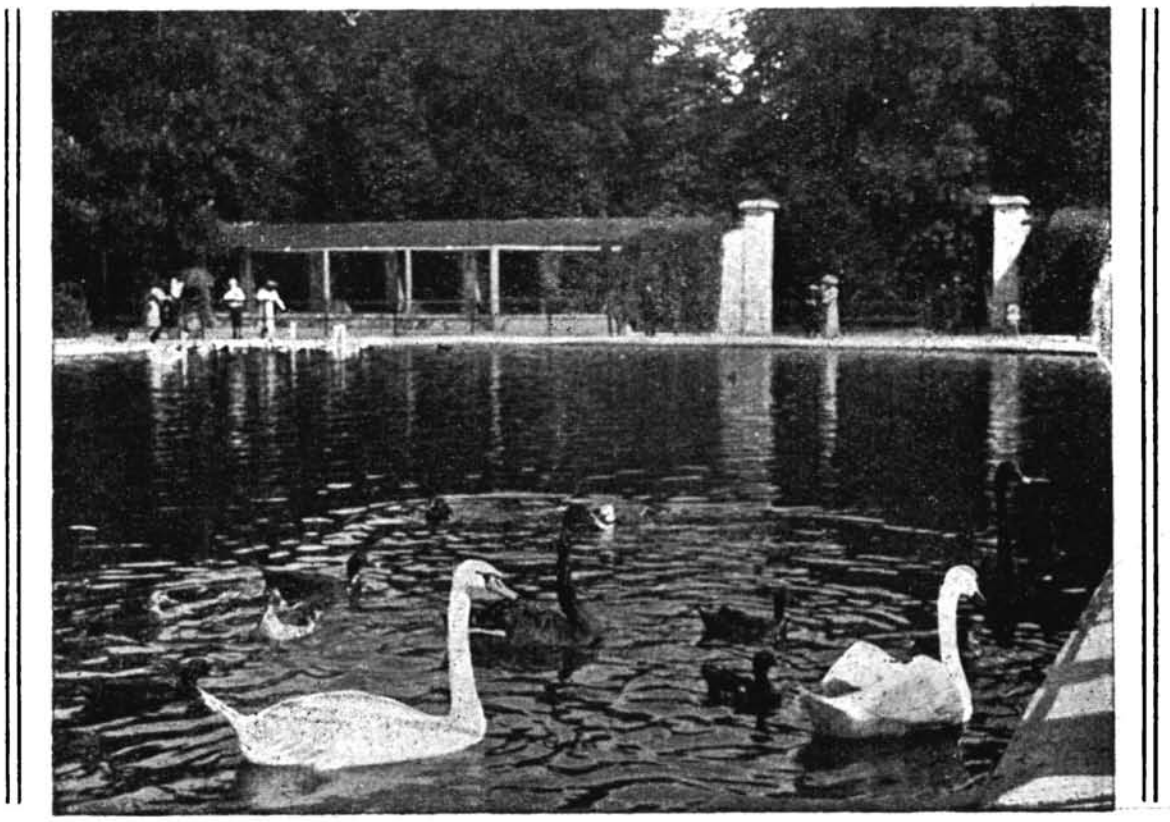

В парку в Мельбурні.

Величезна земля, розміром майже така, як західна Європа, — Австралія населена тільки по тій крайці, що пристає до океану, а всередині — піскувата пустиня, як та зелена вода посеред коралового кола. Не дивно ж, що й населення її майже в 7 чи 8 разів менче, як населення нашої України*).

Не знаю, власне, чого я це записав і сюди, коли вже такі відомости записано в мою „працю“ про Австралію. Тут же треба записати тільки про Мельбурн та подорож до Аделаїди.

В Мельбурні ми заглянули до місцевого етнографичного музею, де мене вразив величезний метеор — колосальний шматок заліза, що впав з неба в штаті Вікторія. Добра також галерея образів та статуй, а також всякі зразки промислових виробів. Загальний вигляд Громадської Книгозбірні, власне, її порталу, трохи нагадав мені будинок київського музею.

* * *

Ми збіралися пробути в Мельбурні лише один день, але довелося випадково затриматись ще на два. Коли ми сказали порт'є, що просимо дати нам рахунок, бо маємо завтра рано виїхати, то бувший там господарь готелю „Menzies“, в якому ми спинялись, дуже здивовано нас перепитав:

— Як? Завтра вранці виїхати? Та невже ж ви можете відїхати на передодні Мульбурнського літнього свята?

— Якого свята? — спочатку не зрозуміли ми.

— Та відкіля ж ви, джентльмени? Невже ж ви не знаєте, що позавтра — одні з найвидатніщих кінських бігів цього сезону? На Флемінгтонському гіподромі буде не тільки вся Вікторія, не тільки люде зі всіх кінців Австралії, а також і чужоземні гості. А втім, — додав він, меланхолійно махнувши рукою, — в цім році на чужоземців, а особливо на англійців надія кепська. Джон Булль**) тепер сам „бігає“ між Францією та Московією. Принаймні я ще сьогодня маю аж чотирі не замовленних покої, чого не бувало, відколи стоїть мій дім. Ми порадились з містером Патриком і ухвалили, що нема раціі не побачити того, що

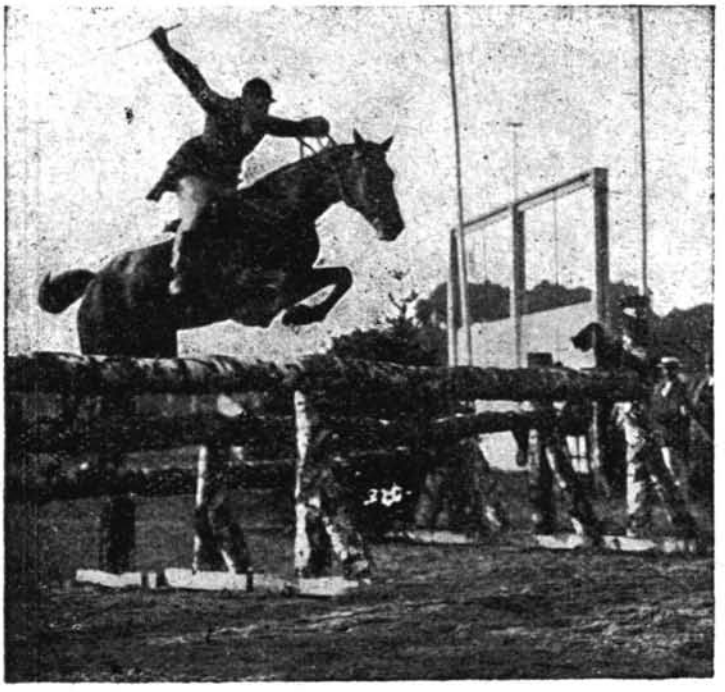

*) По народньому перепису з 3/IV 1911 року в Австралії було всього 4.455.005 мешканців. **) Жартовлива назва англійців.

всі місцеві люде вважають за велике диво. І ми залишились. Того урочистого дня в переповненому потягу, що йшов за багатьма попередніми до славнозвісного Флемінґтонського гіподрому, ми були в гурті ріжнородних австралійських типів. За півгодини приїхали до величезного палацу, обсадженого ріжними мальовничими кущами та деревами, й пішли до велетенських, святочно прикрашених трибун, де відбувалися біги. Народу було видимо-невидимо: повно й на трибунах, що розбігаються амфитеатром, і навколо, на пагорках, що оточують самий гіподром.

Колосальні ресторації, сила всяких, незрозумілих мені, установ, пáрки й всякі вигòди, — робили всю цю місцевість значним і многолюдним містом, яке незвичайно хвилювалось, кипіло, жило тільки тим, що робилось на кругових доріжках „ристалища". Дивлючись на цю картину, невільно напрошувалось порівняння з римським колізеєм, про які я читав. Певне й там, сотки літ перед цим, на такі забави сходились десятки тисяч народу, який, хоча жив і мислив цілком инакше, як всі ці люде, але в цей мент мав ті ж самісенькі почування, як сьогодняшні австралійці!...

Можливо, що в цім незчисленнім гурті людей було тільки двоє таких „дикунів", що зовсім не цікавились наслідками бігу, не хотіли знати, хто такий жокей в жовто-фіяловій сорочці, а хто в — червоно-білій; кому належиться й як зветься худорлява, сіра, мов сталева, кобила, а також, чи вона когось випередить, чи — навпаки — її оббіжáть инші. Ті дикуни були ми — я й містер О-Фонель. Я чогось взагалі не маю великого закохання в коней, бо я ніколи не мав з ними жадного стосунку, хоча вже чув не раз, що тут — знамениті коні, а містер каже, що він розуміє тільки той спорт, в якому безпосередньо беруть участь люде, а звірей найкраще дивитися тоді, коли вони собі бавляться без жадних приписів на волі.

Через те ми пересиділи тільки один відділ бігів, а потім пішли роздивлятись установи гіподрома; добре пообідали, ззіли чудовий овочевий салат і з першим потягом повернули до Мельбурна, відкіль і виїхали того ж вечора до Аделаїди, в Південну Австралію.

Варто зазначити, що коли ми розповідали панові Зуарабові, як ми байдужно поставились до кіньського свята в Мельбурні, то він тільки знизав плечима й промовив.

— Чого ж ви сподівалися, мої панове? Хіба ж ви раніш не знали, що один кінь біжить швидче, а другий тихше?

— Знали, — жартом відповів містер, — але ж нам кортіло в тому ще раз переконатися.

Однак потім виявилося, що пан Зураб тільки прикидався: він любить коней і добре на них розуміється.

* * *

Дорога до Аделаїди нудна. Принаймні, поки ще не зтемніло, ми бачили одноманітні рівнини, зарослі невисоким лісом, або

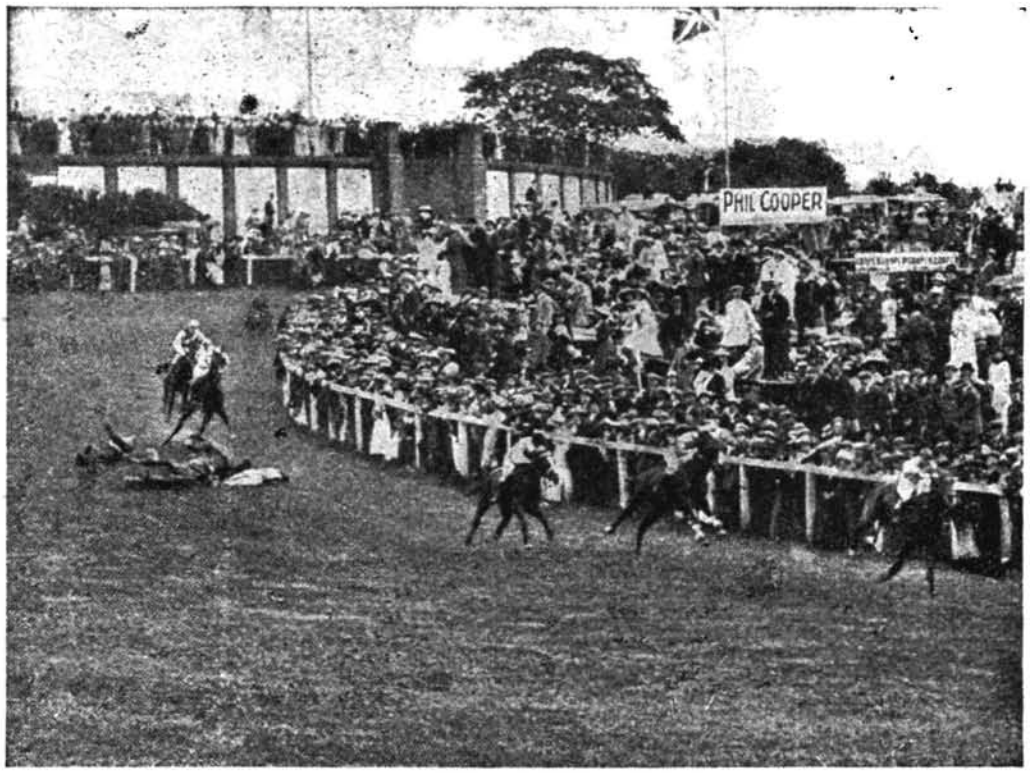

...„Один кінь біжить швидче, другий тихше“...

золотисті ниви з густим, високим хлібом. Часами це нагадувало мені поля України, тільки в них і частки нема тієї нашої краси.

Ми проїхали Баларат, — колись головне місце добування австралійського золота, по якому лишилося тепер багато спомин ів...

Коли ж ми під'їздили до Аделаїди, то вже побачили инші краєвиди. Кручена колія поринала в померанцьових садах, пробігала поміж великих виноградників, великих, чудових садів та широких ланів, що розкинулись в долині поміж гір Mount Lofty. В цих красних садках, в рівнині стоїть і Аделаїда, — місто, менче за Мельбурн, але ж гарненьке, чистеньке й незвичайно спокійне.

На двірці нас зустрів пан д-р Зураб. Він дуже зрадів, побачивши зо мною й містера О-Фонеля, про якого я навмисне йому не телеграфував. Автомобилем він відвіз нас до готелю, де для нас вже було замовлено добру кімнату.

Цілий вечір ми проговорили, ділючись своїми враженнями, яких набралися в чужій, цікавій стороні. Очевидно, д-р Зураб був настільки нам радий, що навіть вийшов зі своєї звичайної рівноваги й врешті почав співати. Ніколи ми не думали, що він має такого мнякого й високого баритона й так мистецьки співає. Для мене це було чистою радістю, бо, здається, після Монахина я вже не чув такого доброго співу. Хахана ж і порівняти не можна. Я просто аж млів від задоволення, особливо, коли пан Зураб заспівав своїх рідних, перських пісень, що мають задумливий характер, неначе подібний до наших степових, чумацьких мелодій.

Потім ми увесь час чіплялись до нього, щоб він переклав ті слова на зрозумілу нам мову. І тоді ми довідались, які вони граціозні й поетичні. Переважно в них говориться про соловейка й троянду. Найбільш мені подобалась ця пісня, що я силкувався перекласти на нашу мову. Та, на жаль, з віршами мені не пощастило, дарма, що, бувало, Вячеслав Вячеславович говорив не раз, що кожний грамотний українець неодмінно пише вірші та драми. Я ще драм не писав ніколи, а вірші спробував вперше й цілком безнадійно: тільки дурно засмоктав оливця. Ото ж, запишу краще прозою, а буде колись час та натхнення (авжеж!), то оброблю ліпще на спомин про пана Іскандера-Огли.

Пісня д-ра Зураба.

„Під темним верхів'ям густих кипарисів плаче-співає сумний Соловейко.

Плаче він гірко і тужить: кличе чарівну Троянду.

А ніч таємничо ховає красуню-Троянду роскішну, —

й не бачить її Соловейко...

Не бачить; гадає: згубив! І, тужно сумуючи, плаче-співає...

— Не плач, не ридай, Соловейку-співаче,

бо я уже плачу давно!...

* * *

„По мертвих, попалених сонцем, блискучих, неначе шовкових,

пустинях солоних скаржиться, стогоном-стогне Вітер бездомний.

Він виє і рветься, як раб, як невільник, в кайдани тяжкії закутий...

— Не плач, буйний Вітре! Ти ж — вільний!

Для тебе світ білий широко послався. Гуляй собі всюди: ти ж всюди полинути можеш!

Не плач, не ридай, вільний Вітре,

бо я уже плачу давно!...

* * *

На беріг просторого моря за хвилею хвиля біжить-набігає

і з тихим плачем, мов грудьми припадає, вдовиця!

Білою піною б'ється, сльозами пісок умиває, вмірає у морі...

— Не плач, біла Хвиле! Ти ж знову у море широке і вільне вертаєш!

Не плач, не ридай, Морська Хвиле:

бо я уже плачу давно!...

* * *

Я плачу давно вже. Я плачу, бо люба красуня, за квітку-Троянду гарніща, ховає від мене чарівнеє личко.

Мені день видається темніще від глупої ночі; від смутної, чорної ночі в тіні кипарисів.

Я — раб, у кайдани сповитий; невільник, закутий коханням.

Воно мене сушить і палить страшніще, ніж вітер жагучий в солоній пустині...

А я, мов та хвиля морськая, все знову і знову вертаю, вертаю з плачем до коханки своєї —

і там, біля ніжок її умираю!..

* * *

Не плач же ти, Вітре мій, вільний і буйний;

не ридай, Соловейко-співаче, солодко-прекрасний;

ти, Хвиле морськая, вдовице, затихни й не лий своїх сліз біло-ніжних...

Не плачте ви всі! Бо що ваші сльози, коли я ридаю та плачу давно й... безнадійно!...

* * *

Гільдхен, моя голубонько! Чи ти чуєш ці чарівні слова? Тобі, за безмежний океан, посилаю я їх!...

А в Європі зовсім показилися люде! Що там діється, що там робиться! Я вже й не згадую про те, що Чорногорія та Бельгія оповістили війну туркам та що турки обстрілюють Крим. Добре ще, що хоч Персія зостається нейтральною, чому дуже радіє пан Зураб. Але ж, чого те варто, коли газети сповіщають, що вже 77% всієї європейськоі теріторії в стані війни. Подумати! Це ж простір землі, в кілька разів більший за всю Австралію, й там люде ні про що инше не думають, як тільки про те, щоб по-змозі вибити більше ворогів, та й навіть не ворогів, а тільки людей иншої національности!...

Але ж це європейське безумство перекинулося вже й до нас: і тут, як пишуть сьогодняшні газети, майже 90% всієї робочої людности занято працею для війни. Крім того наша (тутешня тоб-то) флота ще на початку вересня заняла Нову Гвінею.

Далі — в Європі 69% всього людства — в стані війни, а по цілому світі 890 милійонів людей вже зачепила ця страшна, не тільки європейська, а всесвітня війна!

Вселюдське безумство, у яке не можна вдуматись і страшно вдумуватись!..

Кораблі поринають один за одним на дно океану; сотки аеропланів горять в повітрі й падають з-за хмар на землю; чорні хмари порохового диму застилають небо й роблять з дня ніч; гинуть чудові будинки — неоцінимі пам'ятки архитектури; гинуть колекції, бібліотеки, всякі инші здобутки людської культури, що творилися протягом тисячоліть; а кров людська тече річками!...

Страшно читати в газетах, як знищено цілу низку квітучих міст, знищено частково, або й цілком, до-щенту. Найбільше потерпіла Бельгія та Франція. В Лувені розвалено чудовий собор Св. Петра, один з найкращих готичних соборів Європи. Стародавній Лувенський університет розбито: зостались тільки купи каміння, а разом з тим згинула й вся його знаменита книгозбірня. Лувен взагалі виглядає так, неначе там пройшов страшний землетрус. Так само знищено Дінан. Од міста Візи також не зосталось нічого. Те ж саме сталося з містами Diest, Wavre, Aerschof і т. д. і т. д. І це все, ніби за те, щоб покарати якогось серба, що вбив австрійського принця. А бодай би ви, всі принці світа, виздихали ще маленькими, як бувало говорить Харитина!..

Вже давно минули ті три місяці, за які (так думали всі розумні люде!) зкінчиться війна. А тепер уже всі говорять, що раніш весни кінця не чекати. А чи ж буде й весною?!

В газетах майже нічого немає про наші землі, про наших людей. Читаєш тільки, що те, або инше місто в Галичині переходить з рук австрійських до рук російських. А що то визначає? Скільки крови, жертв і нещастя людського коштує той перехід — про те в газетах не пишуть, і хто все те знає?!

* * *

Коли ми їздили з паном Зуарабом по вівчарських товнах (містечках), в напрямі гори „Костюшко", — я знову здибався з українцями. Але ці так само вже зовсім поавстраліїлись, майже забули мови, так само пам'ятають уривки де-яких пісень, прислів'я, приказки та додержують святочних звичаїв старого краю. І, не зважаючи на те, що живуть вони дуже добре, заможні й все мають, — все-таки зустріч з ними викликала у мене якесь почуття суму. Коли повмірають старі, а зостанеться тільки мо́лодь, що вже тут народилася, — то, певне, вони й не згадають, хто вони й відкіля... І от, один з них, старий вже дід, говорив, що наступає час нашого визволення.

— Це вже приходить кришка полякам! — говорив він. — Не буде вже русинів та малоросів, будуть всі українці! Бо Московський царь одніме в поляків Галичину й приєднає її до Вкраїни.

— Ні, дідусю, під Москвою буде погано, — запротестував я. — От же Богдан Хмельницький віддав був Україну під Московського царя, та й якого ми зазнали через те лиха!

Але дідусь доводив своє й я не міг його переконати.

— Ото ж, молоді всі такі! — говорив він з роздратованям — все на німця та турка покладаються. Вигадали, кажуть тепера якийсь „Союз визволення України", щоб визволяти вкупі з німцями. Так ті визволять! Так само, як і австріяки, віддадуть нас полякам, або жидам...

Одно тільки й цікаво, що я там довідався, це те, що в Німеччині засновано „Союз визволення України." Певне в переїзді я цю звістку проморгав. Конче мушу знати, що й як, — і сьогодня ж пишу Барильченкові, який такої вже новини не пропустить!

Вчора увечері ми сиділи з містером Патриком та д-ром Зуарабом в Англійському клубі, читали газети й пили каву.

— А знаєте, мої панове, — сказав п. Зураб, відкладаючи на-бік газету, — я чим-дужч глибше переконуюсь, що й всі ми, власне — увесь світ, починаючи в самого Вильгельма II-го, всі дуже гірко помилились. План війни було добре опрацьовано, але в нього втрапила незначна ніби дрібниця — опір малої Бельгії, й ця дрібниця зіпсувала всі малюнки німецьким стратегам. Коли б в пащі Вильгельмовій не застряла оця кістка, як тут дотепно намальовано, — то може, й справді, війна вже б зкінчилася. А тепер, принаймні для мене нема сумніву, що вона затягнеться надовго, можливо, що на кілька років.

Ну-ну, — почав сперечатись містер. — Всі ж ми бачимо, що у німців, а особливо у австрійців дуже кепсько, й вони швидко почнуть шукати замирення.

— Додайте: коли читати англійські газети! Може німцям, і справді, тяжко, я того не знаю, але ж певен, що по їхніх газетах — ще гірше Франції та Росії. Та, нарешті, колиб німцям довелося вмірати, — бо не виграти війни, виходить, майже вмерти, — вони вміратимуть довго, принаймні 4—5 літ.

Нам це видалося неймовірним і ми дуже завзято сперечались. Нарешті пан Зураб сказав:

— Та, бачите, я ж — нейтральний і не бажаю успіху ні тим, ні другим. Мені лише ходить про те, щоб, уявляючи собі становище, я нарешті знав, що мені самому робити далі? Я тільки бачу одно: становити склади нашого товариства в Австралії — це сьогодня річ не мудра. Сидіти мені без діла й чекати, коли виясниться, — так само я не звик. Виходить, треба визнати, що я не в добрий час видався в дорогу, й мушу виправити свою помилку. Ото ж, я хочу їхати додому.

Ми почали його переконувати, щоб він підождав ще, але він заявив, що вирішення його остаточне.

— Все, що нашому товариству треба для підготовки справи, — я зробив. Всю потрібну частину Австралії я об'їздив. Ще варто заглянути на кілька день до Нової Зеландії, — й тоді я поїду, відкіль приїхав. Ви, джентльмени, тут так само без діла. Як сидіти аби-чого в Аделаїді, то зробіть мені товариство: поїдемо гуртом на два-три тижні до Авцкланду та Велінґтону. Я зроблю діло, а ви — приємну прогулянку. А ви, пане секретарю, — звернувся він до мене, — будете мені потрібні й там. Тим-то вас я запрошую „в службовому порядку".

— Я завжди готов виконати службові накази свого патрона! — також жартом відповів я. — Коли мушу бути в порту?

— А я — безробітний, то мені так само однаково, — промовив містер. — Одно тільки: мушу запитати своєї каси. Мені з осени тут де-що обіцяють. Але треба протриматись до осени.

— Любий містере! — озвався я. — Дозвольте мені зробити вам на вибір дві пропозиції. Перша: пропоную вам визичити у мене, скільки ви потрібуєте. Віддасте, коли заробите. Друга: їдьте за секретаря д-ра Зураба, а я поїду, як безро-

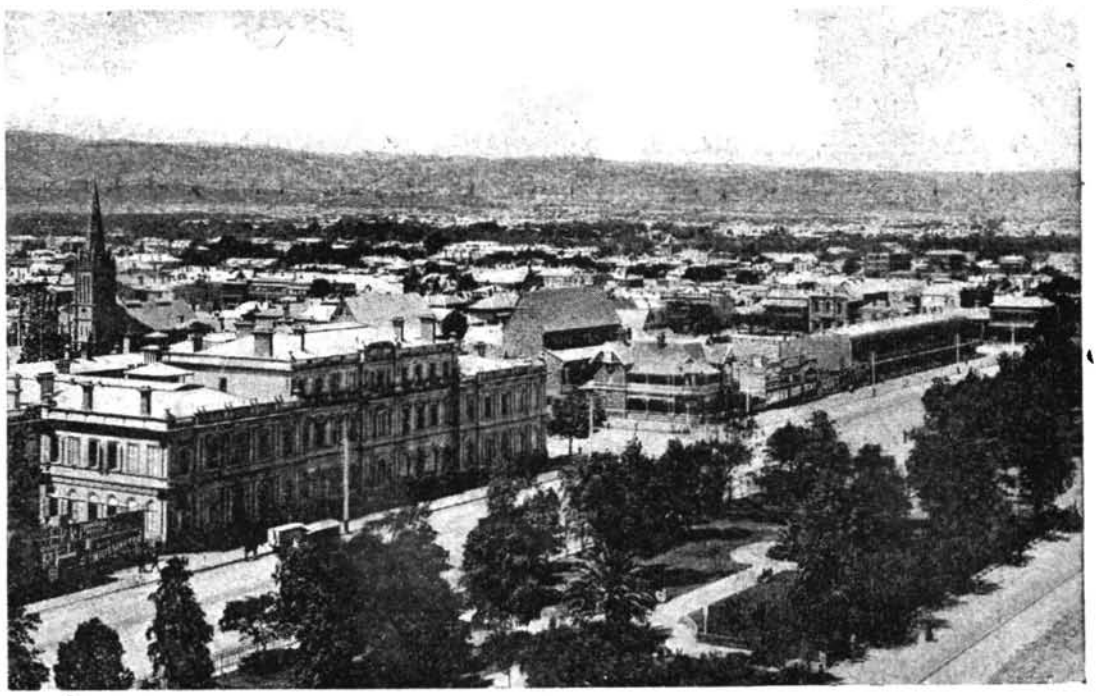

Аделаїда.

бітний турист. А коли хочете зробити мені ласку, — прийміть обидві мої пропозиції.

— Славно! Дуже славно! — сказав д-р Зураб.

Спочатку містер О-Фонель вагався й відмовлявся, але ми на нього напосілись, й справу полагоджено. Ми були дуже раді, тим більше, що перед цим містер говорив, як його цікавить подивитись на Новозеландські фіорди, що ніби-то дуже нагадують Скандинавські...

І от, завтра ми виїдемо до Нової Зеландії — шостої провинції Океанійської.

Великі бурі я вже спробував на океані, але ж те, що ми пережили за чотирі дні плавби до Нової Зеландії, не можна порівняти ні з чим! Досить занотувати, що останні два дні я нічого не їв, а здається ж, що вже й не боюся хуртовин. Часами здавалося, що ми неминуче загинемо. Досить великий корабель „Тасманія" поринав у воду просто з головою; а стіни так страшенно тріщали під безумними ударами хвиль, які гриміли, як постріли з гармат, — що кожну хвилину можна було сподіватися пірнути на дно.

От, так море! Тепер я розумію, чого його прозивають „скаженим Тасмановим Морем"! Уявляю собі, як же той нещасний, (а може — занадто щасливий?!) Тасман міг плавати по ньому на своїх парусових кораблях?!...

Ну, та вже ж якось ми приїхали! Вчора ще всередині в мені сиділи якісь коти, але вже сьогодня почуваю себе добре. Я тепер з насолодою п'ю чудове повітря Авцкланда. Одно тільки трохи лякає, чи не доведеться того ж зазнати й на повороті?...

До-речі, варт записати, що під час цієї подорожі, за кілька годин до в'їзду в Авцкландську бухту, в другій класі помер якийсь дідусь — еспанець. Так на нього вплинула ця страшна хуртовина! Помер він, правда, не від морської хвороби, від якої

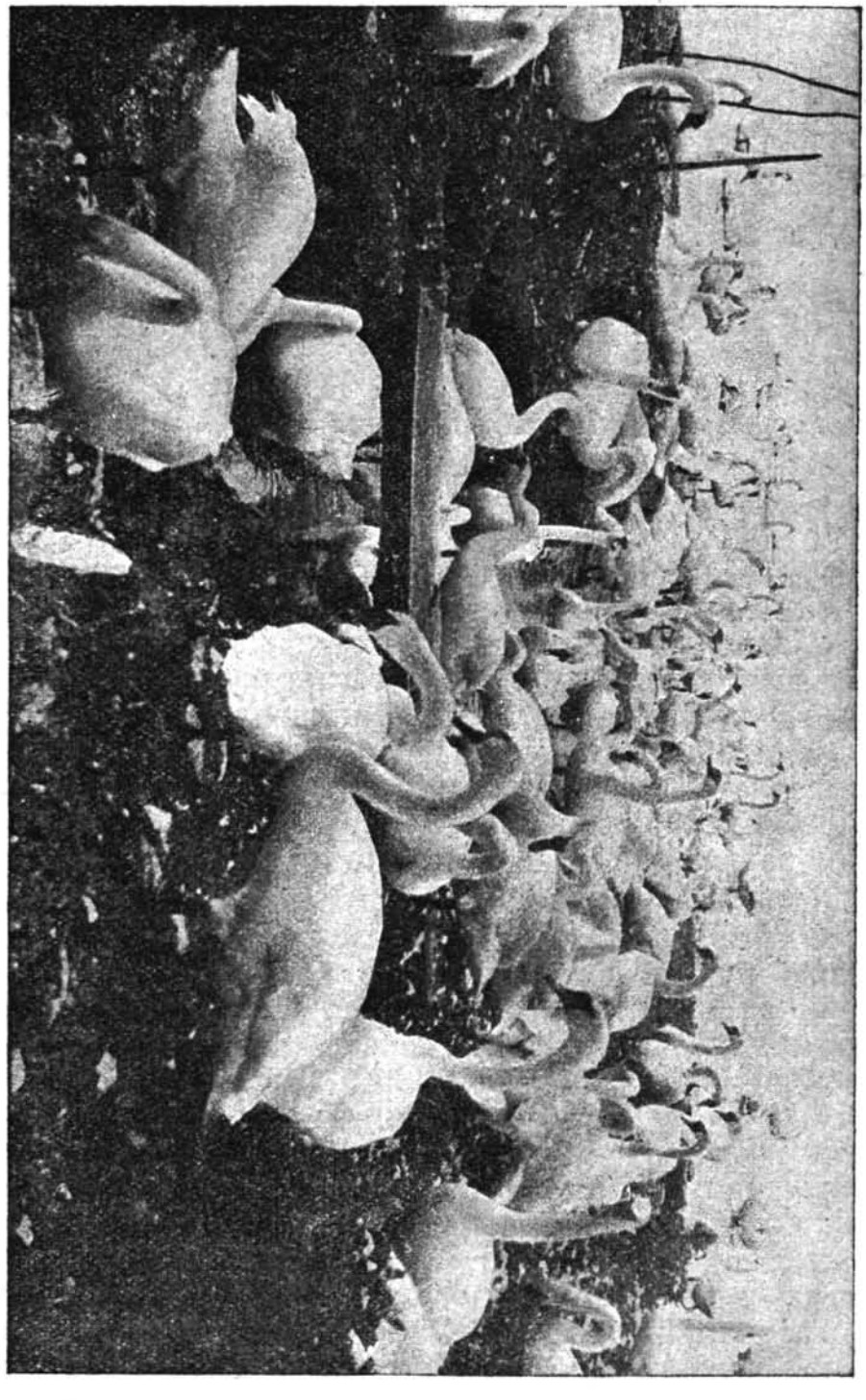

Лебеді в Новой Зеландії.

взагалі не вмірають, але ж ця хвороба допомогла всим тим його немочам, що він придбав на суходолі, й він зкінчив своє життя на кораблі... Сьогодня місцеві газети пишуть про це, а також і про ті страхіття, яких зазнала наша „Тасманія". Видимо, що навіть для цього моря це була не дуже звичайна буря!

* * *

Авцкландська затока — чарівної краси. Гарне й само місто, з широкими центральними вулицями, цілком європейського вигляду. Але ж, як і взагалі в Австралії, — європейський характер міста можна бачити лише в осередку, а за центром — затишне, потонуле в садках, спокійне село з невеликими будинками, кожний — на одну роди́ну. Навколо чудові пагорки й верхів'я гір, з найбільш визначною вершиною „Mount Eden", з якої відкривається незвичайно широкий мальовничий погляд.

Я й сам знаю, що це буде велика, як то кажуть, натяжка, — але мені кортить порівняти Авцклад з Полтавою. До цього підбиває найбільше те рівно-спокійне життя, якесь надто лагідноліниве, що кидається у вічі з першого погляду. До 9-ої години ранку воно ніби ще не починалося, о 5-ій годині увечері воно ніби вже зкінчилось. Подібно, як і у нас, у Полтаві.

Тут ще більш, як в австралійських містах, додержують святочного відпочинку, який фактично триває два дні на тиждень: повну неділю й майже всю суботу, бо в суботу працюють лише з 10-ої до 12-ої години. А в будень, від п'ятої години в центрі майже нема людей: всі живуть по своїх домах-дачах і не потрібують тинятись по вулицях з замкнутими крамницями. Хіба що у-вечері йдуть до кино, чи до театру.

Сьогодня вранці ми навідались до тих фірм, що треба було панові Зуарабові, заходили також до урядових інституцій і — властиво — зробили все. Маємо з містером на вечір працю, а завтра поїдемо до Новозеландських гарячих джерел на Роторуа́, де в певний час збірається туристичний люд зо всього світа. Подивимось одно з найбільших див Нової Зеландії, її ґейзери, вічну кухню, що не вгаваючи кипить та варить в самій землі, не потрібуючи жадного по́суду.

Прецікава й якась таємнича картина цих паруючих озер та водограїв з окропу! Скільки шуму, гала́су, булькання, вибухів: справді — якась велетенська пекарка чи фабрика, або мале пѐкло на повѐрху землі. Неначе в озерці сидить під сподом якийсь сатана й дме бульби з болота, а ті бульби лускають, сичать, кавчать, чвакають і чвакають без кінця. Над ними куриться нудна сірчана пара. Часом з такого озера піднімається білий паруючий стовп окропу, такого гарячого, що хоч зразу заварюй чай!

До ґейзерів провадили нас маорські дівчатка. У де-яких були такі, як я вже бачив у Коддонів, накривки-плащі з тутешнього льону з темними хвостиками. Чорняві дівчатка дуже веселі, балакучі й з гарненькими личками. Однак сама місцевість, де киплять ті ґейзері, не весела. Це — безкрая пустиня з не дуже високими пагорками — погаслими со́пками.

Що мені подобалося, це тутешні поштові порядки. На дерево набито поштову скриньку, а в тій скринці покладено кореспонденцію про місцевих людей. Кожен сам собі йде до тієї скриньки, шукає своєї пошти, чи кладе ту, що хоче відослати, і йде собі далі...

Типовий Маорі.

В цій подорожі на ґейзери ми чимало зустрічали маорів, і мені довелося бачити кількох старих, татуірованих людей. Але вони вже не мають свого давнього колориту, у кожного можна помітити щось європейського чи в одягу, чи в річах, що він з собою має. Наприклад, іде такий патріярх з розкресленим синіми спиралями обличчям, в своїй мальовничій кирей з пірря ківі-ківі, з чудово вирізаною патерицею в одній руці, а в дру-

гій — несе синій емальований бідон на молоко! А инший такий же „дикун" дуже майстерно відкушує кінчик доброї цигари й сірничком її запалює, як справжній денді.

Взагалі, як нам тут казали, — все європейське чи американське дуже помітно й швидко виживає з Нової Зеландії її властиве, давнє, дике. Навіть звірі та птиці, яких сюди навезено зо всіх країв світа, так тута розповсюджуються, що — так само, як і люде європейських пород, — захоплюють всі місця, де колись жили та співали инші, тепер вже вимерлі хазяїни цих земель. Колись тут були дивовижні оперені велетні, безкрилі Готорніси, Моа, що були вдвічі більші зростом за людину; безліч ківі, сила ріжнородних папуг, і таке инше. А тепер тут літають голуби, цілими хмарами горобці й тому подібні старі знаоймці. Так само сталося і з звіриною: тепер не так легко побачити кенгуру чи якусь величезну ящірку, але ж трусиків стільки, що їх навмисне мусять труїти, аби вони не псували посівів та садовини. Та, що там говорити про велетенських птиць, про ящурів, про звірей, коли навіть місцеву муху забила ота звичайна, набридлива європейська муха!...

І тільки, здається, одна, знайома й приємна нам пташинка не могла жити, „як емигрант", в цій, чужій їй стороні. Це — ластівка. Скільки не привозили їх з Європи, — вони всі тута вимірають. Говорять, що це через те, що немає тут таких мошок, (гнусу), котрі б високо літали в повітрі... Але, певно, знайдеться згодом хтось такий, що привезе й мошок, а тоді й ластівка переселиться до цих країв...

Знову я тут почув, як вигравають свою нехитру пісню орхестри цікад. Власне, я їх чув і в Єгипті, але не бачив зблизьку. А тут їх чимало. І, коли ми посідали під деревом у затінку, одна з цих великих мух, чи певніще — оводів, бо вони подібні й на ґедзів, — вилізла мені на рукав. Вона довго сиділа й своїми булькатими очима дивилася на мене. А я дивився на її крила, тверді, як ті пластинки, якими грають на мандолині: одно — довше, а друге — коротче. От цим, занадто простим і нескладним струментом цікада й вигравае таку ж просту й нескладну пісню, що здалеку видається одноманітним бриньканням на одній струні. Мушу сказати, що наші цвіркуни виспівують своїми ніжками далеко мелодійніще й не менч майстерно. А ці, мов та дівка з приказки, якій казали: — „Погано ж ти, дівчино, співаєш!", — а вона відповідає: — „Так за те довго!"...

Але я збочив: такі замітки не належаться до цього зшитку. А втім нехай, не буду викреслювати.

* * *

Тепер ми — у Ваіракі, де добре викупались в теплому озері, виспимось і завтра помандруємо далі на Велінґтон. Пан Зуаруб говорить, що ще далі, — на Південний Острів Зеландії, навряд чи поїдемо. Його турбують новини з війни та наростаюча небезпека в морі й він хоче як найшвидче виїхати. Ми з містером також хочемо вертати до діла, що стоїть перед нами, бо йому

потрібен заробіток, а мені кортить докінчити свою книжку та нарешті сісти за науку. Що-далі упливає час й що-більше я бачу світа, тим більше з жалем почуваю, як бракує мені основної освіти...

* * *

А звістки з війни жорстокі. Сьогодня (9-го листопада) повідомляють про морський бій біля Фалкландських Островів (Тихий Океан, на півдні Америки), де знищено аж чотирі велетенські німецькі дредноути, а між ними й „Лейпціга", якого я бачив на малюнках в Монахині. Звістки ж про те, що й навколо Австралії наростають військові події, після виступу австралійської флоти на Каролинські та Маршальські Острови, — все більше починають бентежити д-ра Зураба. Та він каже правду, що поки в нього не було готової думки, то це все його менче обхóдило, як тепер, коли вже вирішив конче їхати. Він сподівається, що німці, коли їм прийдеться зовсім круто, випустять у всі моря свої підводні човни, яких у них зовсім не так мало, як колись казав нам пан Геб. А коли б таке сталося, то можé зовсім спинитися всякий рух по морях.

Знову проїхали пустопорожніми землями, по яких ходять в дротяних загородах величезні отари овець та — часом — свині. Коли-не-коли натрапить око на якийсь хуторець чи селище. Власне, тута нема того, що ми звикли вважати за село. Це — властиво — окремі хуторянські оселі, („фарми"), що часом мають по кілька подвіррь, обсаджених деревами європейськими й екзотичними. Виглядають вони, як оази в пустині, що зрештою викликає невільний сум і наповняє душу якоюсь безнадійністю. Раніш, коли я, бувало, десь їду й побачу з вікна вагона чи з пароплава якусь гарну тиху місцевість, мені завжди несвідомо кортіло: от, як би тут жити!... Але в цих місцях виникають думки, як раз протилежні: не дай, Боже, тута жити! Пан Зураб каже, що, тільки проїхавши по цих безлюдних землях Новой Зеландії, Квінсленда та Північної Австралії, зрозумієш, чого майже все життя австралійських колоній з'осереджується в 6—7 великих містах. В провінції, на цих фармах — така безнадійна одноманітність, що навіть хворобу можна вважати за розвагу!

Щось подібне, як в Австралії, є й на Новій Зеландії, де людність так само тікає з провінції до більших міст — Велінгтону, Авцкланду та инших. Не диво ж, що земля Зеландська виглядає такою порожньою. На просторі, що дорівнюється Італії, живе всього коло півтора милійонів мешканців, тим часом, як в Італії — 36.000.000 душ.

Тим-то ці землі, а особливо Нова Зеландія, повні робітників, а не селянства. А робітники, що позбірались по головних містах, уявляючи собою незвичайно добре з'організований гурт, керують тут всим життям. Тому-то й зовуть Австралію взагалі, а тим більше Нову Зеландію — „робітничим раєм". Бо тут існує вже майже справжній соціялизм („державний" — як каже Назар). І тутешнє робітництво робить такі політичні спроби,

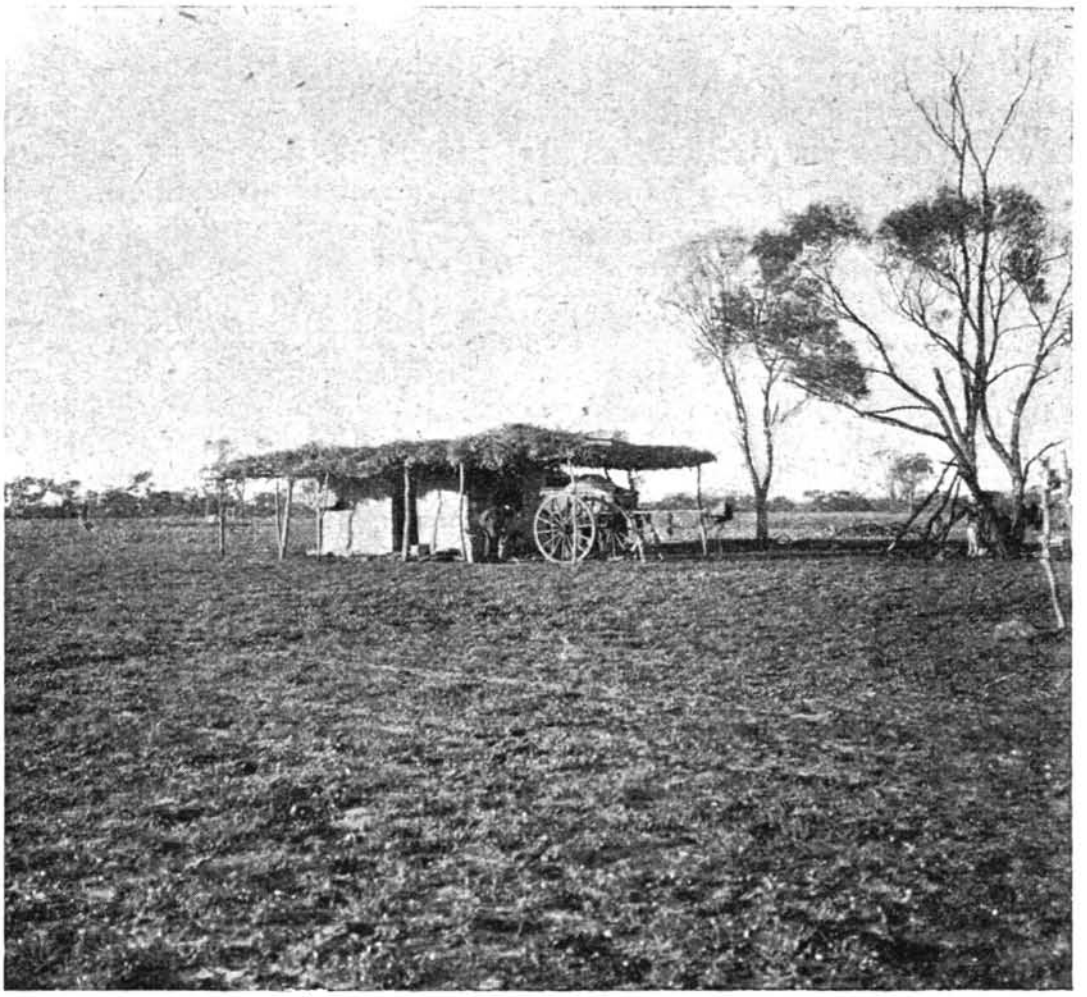

Оселя самітного пастуха в Н.-Зеландії.

що згодом їх неодмінно мусить використати й стара, уперта в старих звичаях, Європа. Всі тутешні люде тримаються тієї думки.

І, справді, тут пани — не „пани", а — робітники. Живуть вони дуже добре, як це я й сам бачив і у своїх приятелів в Сиднею, й поміж земляками. Заробляють багато грошей, мають багато вільного часу, що вживають не тільки для відпочинку, а для самоосвіти та спорту; можуть не боятись про старість, бо держава сама про них попіклується після того, як чоловік доживає до 60 чи 65 років і стає нездатний працювати. Тим-то й наші люде, що дома були абож простими селянами, або темними, затурканими й безправними рабами фабрикантів, — стали тута зовсім иншими. Ото ж, і не диво, що майже ніхто з них не хоче вертати звідціль до Старого Краю, хоча більшість старих і почувають тугу... * * *

Ну, що ж я напишу про Велінґтон? Австралійське типове місто з чудовим, величезним портом; гарними, ґрандіозними будовами в Сіті; окремими хатками, похованими в садках передмість; з силою велосипедистів, з вигідними трамваями і т. д.

Завтра їдемо через протоку Кука до порту Нельсон, а відтіль — знову до Сиднею. Аби тільки не хитало, як минулого разу!

От, на цьому й кінчається моя подорож по Новій Зеландії, про яку я, власне, нічого й не записав. І невільно подумав: ну, що як би я на якомусь килимі-самольоті перелетів був сюди просто безпосередньо з Київа? Та ж, коли я про Львів, Краків і тому подібні міста записував десятки сторінок в своєму зшитку, то про Океанію я б написав напевне два, чи три таких зошитів, як цей. А тим часом більш півроку життя в такому цікавому краю — й неповний зшиток записок! Мабуть у мене вже притупився смак до подорожів, або ж я таку силу бачив цікавого, що не багато вже явищ спиняють на собі мою пильну увагу?!...

Минуло майже два місяці з того часу, як я виїхав був з Сиднею. А тепер, коли я оглядаюсь назад, то видається, ніби я пробув тут всього два дні: так швидко пробіг час в цікавих переїздах, про які зосталося в пам'яти сила згадок...

Олаф Свенсен.

За цей час зайшли великі зміни, що торкаються й мого особистого життя. Я дуже осиротів. Найсамперед нема вже тут мого милого джентльмена, д-ра Зураба Іскандера: він виїхав додому. Містера Патрика покликали земляки до Thursday Island, де він матиме для себе добру працю. Свенсен виїхав до Chillaaoe, відкіль пише, що вже досить використав своє перебування в Австралії, але не знає, як доїхати додому. Хаханшвілі подався перший через Сибір на Кавказ. Лишив мені теплого листа, в якому говорить, що вже годі їсти райські ананаси, час пошукати айви́, залізної айви́, якою він хоче пригостювати „прекраснодушних богоносителей російських". Том вирішив записатись добровольцем до флоти й їхати до Європи. Каже, що вдруге може не дочекатись такої нагоди.

Навіть Ружички нема дома, бо вона поїхала з мамою до земляків десь на річці Murray. Кожного дня чекаю Барильченка, який мені писав до Аделаїди, що часом до нього починає підкрадатись раніш йому незнайома туга „за рідним краєм"(!) Він не називає того краю, але я розумію, про що він говорить, зазначаючи, що надходить час, коли треба буде прикласти всі руки до праці. В листі, — каже, — всього не напишеш, а при зустрічі має що розповісти цікавого. Тоді ж обіцяє росказати все, що знає про „Союз визволення України". До того ж він одібрав якогось листа з Англії, з якою фактично перервано тепер зносини, бо кабелі всі перерізано...

І від всього цього, що я — сам собі, що став якийсь одинокий, — у мене порожньо на душі, якась струна тоскно бренить десь глибоко-глибоко, мов цікада, й викликає почуття суму. Тяжко щось робити. Кудись тягне, кортить чогось значно́го, але я боюся назвати його, сказати собі самому, чого хоче моя душа.

Піду хоч до Папаянца, який так само повісив носа. Але ж йому поки-що нема дороги додому; мусить чекати, коли й як зкінчиться війна...

Папаянца не застав: теж десь блукає... Зайшов до кино: сцени з війни; топлять пароплави, чорний дим вибухів, полонені, розірвані коні й люде, зруйновані будинки... І від цих образів вже дійсно незносима туга розлилася по всьому серцю... Просто не знаходжу собі місця. Принаймні буду щось писати, аби не сидіти без діла та не зважати на свої тужливі думки... Але, що записати?... Запишу на пам'ятку про д-ра Зуабара, як він розповідав мені історію австралійського вівчарства. Це — велика річ для добробуту тутешнього громадянства, а, крім того, оповідання видалося мені цікавим.

Думка поставити в Австралії справу вівчарську, що тепер досягає велетенських розмірів в цій землі, належиться англійському офіцерові Мак Артурові.

Року 1794-го здобув він 60 овець, яких ще майже тоді не знали в Австралії. Привіз йому тих кудлатих піонерів корабель з Індії (з Бенґалії), а потім ще добув він кілька ірландських баранів. З незвичайною упертістю почав Артур не тільки пестити їх, а й силкувався довести поліпшення своєї отари так, щоб вона давала йому кращу вовну. Але-ж це було не легко зробити, позаяк вівці тих порід не дають доброго руна. Вже Мак Артур почав думати, що з його праці нічого путнього не вийде, тим більше, що його товариші глузували з нього — з офіцера, що став пастухом.

Але ж якось в Сиднеї Мак Артур здибав свого давнього товариша, капитана якогось військового корабля, що мав швидко поїхати до Африки, а відтіль знову негайно повернути до Австралії. Нагода привезти добрих овець була незвичайна. По довгому проханні пощастило Артурові умолити приятеля, щоб він згодився привезти йому завідських овець з Африки. Через який час щастя йому усміхнулося: капитан таки виконав свою обітницю й привіз Артурові трьох баранів та п'ять ярок „шпанки" (еспанських мериносів). З тієї невеличкої овечої родини й пішло відоме тепер на весь світ австралійське вівчарство. Вже після того Мак Артур сам двічі їздив до Англії за новими вівцями й нарешті добився у англійської влади, що вона дала йому дурно 5000 акрів землі (там, де тепер місто Кедмен) біля Сиднею, щоб він поставив велике хазяйство вівчарське.

Але ж перше, ніж дістати ту землю, довелося Артурові зазнати чимало лиха. Один з австралійських губернаторів, що вважав непристойним займатися офіцерові пастушеством, навмисне знущався з цього упертого „вівчаря" і нарешті запровторив його до в'язниці. Але з цього вийшла несподівана річ. Товариші Артурові, що хоча й глузували з його закохання вівцями, коли довідалися про несправедливу над ним кару, — всі до одного повстали, підняли військо й вкупі з ним, з прапорами та музиками виступили в похід проти губернатора. Закінчилося повстання тим, що завзятого губернатора, який вже досить залив за шкуру сала всім австралійцям, повстанці скинули, визволили Мак Артура, а натомість посадовили до в'язниці самого губернатора.

Фактично, це була справжня революція, хоча ніби й „овеча", як про неї кажуть, яка чомусь пригадує мені наші „кашоварні" семинарські бунти. Однак, губернатора було зсаджено й відослано до Лондона, а Мак Артур вернувся знову до своїх овець.

За короткий час уже спокійної праці він досяг блискучих наслідків. Швидко по тому австралійська вовна стала відомою по всьому світі, а сила австралійців через неї здобули собі найповніщого добробуту.

Тим-то „комендант овечої отари", Мак Артур — один з історичних людей Австралії, бо він населив її сотнями милійонів овець, що одягають своєю вовною величезну частину людности світа. Більшість отих чудових англійських шевйотів та трико, що ми купуємо собі на ліпші зодяги, зроблено з руна австралійських овець.

Тепер майже всю залюднену Австралію поплутано колючими дротяними загородами, де цілий рік, в-день і в-ночі, під голим небом живуть та пасуться незчислимі овечі отари. Артезіянські колодязі, що з них веселими водограями високо б'є чудова під-

Підземна (артезіянська) вода.

земна вода, напувають цих „мовчазних австралійців“, а тисячі людей електричними ножицями стрижуть їхню вовну та складають милійони пудів руна.

Ми бачили величезні отари, в яких було стільки овець, що й сам хазяїн не знав їхнього ліку. Ми бачили вивчених дінґо — собак з пухнатими хвостами, — що їх стережуть; їли баранину, спряжену на рожнах, їли чудовий сир, бачили, як з-під масного руна виходять голі й кумедні баранй, безтолковими очима оглядаючи свою голу шкуру, яка ще хвилину перед тим мала на собі такий важкий і теплий кожух... Ми бачили потім колосальні склади пресованої вовни, наготовленої до вивозу; бачили також, як її миють, як пресують великими пáками, як навантажують на кораблі. Бачили, які армії людей мають біля того діла роботу й добрий заробіток.

Але, що я буду про все це писати, коли про справу австралійського вівчарства написано сотки книг, а всі газети часами справам вівчарським віддають більше місця, як навіть війні!

Хіба ще варт згадати одну річ. Все таки не Мак Артур привіз до Австралії першу європейську худобу. Був то капитан англійського пароплава Філіп. Року 1788-го він привіз сюди наших перших подвірніх животин: 6 голів рогатої худоби, одного жеребця, трьох кобил, трьох лошат, 29 овець, 12 свиней та трьох кіз. І от, з цього невеликого товариства, менчого, ніж було пасажирів в Ноєвому Ковчезі, повстало теперішнє незчислиме скотиняче населення Австралії та Нової Зеландії.

Цікаво, між иншим, зазначити, що коли в Новій Зеландії розвелося багато свиней, — то свинина так подобалася маорам, що вони перестали мріяти про мнясо людське!...

Сьогодня приїхав Барильченко, повернулася й пані Їтка з Ружичкою. Знову почуваю себе краще, майже напів-дома. Єдине тільки допікає в справжньому сенсі цього слова — незносима спека, мало не тропична. І це тепер — 30-го грудня, саме під Новий Рік, коли у нáс мабуть тріщить такий морозенко, що голівки з гвіздків відскакуюгь на даху! Кумедно. Аж не можна поняти віри, коли подумати про ріжницю цих двох світів. Там допікає мороз, а тут пече спека; там люде не можуть знайти собі шматка хліба, а тут — хоч свиней годуй ананасами та померанцями. Там — осатанілі юрби озброєних людéй, а тут — милійони плохих, спокійних овець. Там — хвора немічна Харитина, а тут — непосидюча, як дзиґа, Ружичка, що рішучо завзялася на мене сьогодня й не дає мені писати.

Ну, та що вже там! Англійці кажуть, що дитина, що король — однаково, отож треба слухатись, дарма, що я не дуже волію королів взагалі!...

Завтра — Новий, 1915-й рік!...

Вже два з половиною роки я сам один на білому світі. Вже швидко буде два роки, як я покинув рідний край. Вже 7 місяців,

як я покинув Європу. І вже майже 5 місяців, як я живу в Південній півкулі світа, на Австралійському материку.

Це — хронологія „моєї новітньої історії“...

Чого я за цей час не бачив? Чого тільки не спробував та не пережив? Як я змінився й фізично й духово!..

Хіба це я — той цибатий бурсак, Максим Крушенко, що співав у Полтаві півневим голосом; якого два з половиною роки тому навчала мамуся: „Застебнись добренько, щоб не застудився; дивись на пішоходи, щоб не замочив ніжок; на п'ятачок та купи на снідання пиріжок з мнясом, а не купуй тістечок“ і т. д. і т. д.?

Все це, — як сон, і навіть не ясний, неначе я його бачив теж два з половиною роки перед цим...

А поглянути на мене тоді й тепер! Сіра „блуза“ остогидлого сукна „моренго“; завжди короткі штани, бо я з них виростав через два дні після того, як їх було мені пошито; пас з бляхою мало не під пахвами; чобітки з рудими халявами; в атраментових плямах руки; повні кешені всякого скарбу: ножик, гумка, пера, ґудзики, шматочки акварелів, всякі записні книжки, неодмінно — календарь „Товариш“, дорожній каламарчик, якого я чомусь конче що-дня брав до кешені; сурдинка до скрипки; шматок гребінця й усяке инше сміття, поверх якого — яблуко чи шматочок солодкого пиріжка, що дала мамуня на снідання...

А тепер, коли я дивлюся на себе в люстро, — я бачу вже не якогось жовтодзьобого хлопчину, а „молодого чоловіка“ більш подібного на звичайного англійця, як на українського парубка...

Я.

А коли заглянути в душу, в голову!... Яка незмірима ріжниця! Часами, як заплющиш очі, то в уяві наче пробігає „фильма на десятки тисяч кілометрів:“ ріжні люде, ріжна природа. Правда, я за цей час регулярно не вчився. Але ж, коли я подумаю, скільки я перечитав книжок, скільки побачив на власні очі, скільки доброго й розумного почув від людей, а особливо від таких хороших, як містер Патрик, д-р Зураб, Барильченко, а раніш — Старушок, Кость Іванович, Іоган Карлович, Кобець, то-що; коли згадати, що я майже вільно володію двома мовами, — то я починаю думати, що цей час дав мені мабуть не менче, як дала б і школа. У всякім разі, коли я иноді порівнюю себе з ким иншим мого віку, то я собі дозволяю думати, що й я не дуже дурніщий за них. Ну, а ось надходить осінь, почну ходити до університету й може надолужу те, що прогаяв за своїми мандрівками. Міг же Джек Лондон за два роки перейти всю університетську науку. Я, розуміється, — не Джек Лондон, але теж не буду бити байдаків, а засяду за книжку...

І от, оглянешся от так, і видається, що наче все так добре, що ліпшого нема чого й бажати... А тим часом... чогось мені так сумно, сумно... Чого ж ти плачеш, мій Чмелику?...

Новий Рік я зустрічав у Барильченка.

Спочатку ми хотіли кудись піти, між иншим, я умовляв поїхати до „Black Harry", щоб привітати й Глоба, а потім ми вирішили не ходити нікуди, а провести цей вечір вдвох.

Увесь час балакали ми про нашу стару Європу, про страхіття війни, про будучі перспктиви, про нашу милу Україну... І з цього почалась у нас незвичайна, важлива розмова.

Барильченко не-що давно одібрав листа з Лондона від свого друга, емигранта в Англії, що має зносини з нашими ж таки людьми з Російської України, які живуть в Німеччині й працюють в „Союзі визволення України".

З того листа ми довідались, що Союз засновано ще 4-го серпня у Львові, потім, коли москалі вдерлися в Галичину, управа Союза перебралася до Відня. Союз поставив своїм завданням в цей час всесвітньої війни, а — виходить — і в час всяких можливость, переводити роботу, що тільки буде потрібною для того, щоб допоминатись права на самостійне істнування Української Держави. Союз вважає, що наша держава може істнувати, бути вільною й незалежною тільки в тім разі, коли буде розбито Московщину. От же навіть, як би Україні на перший час довелося піддатись під владу Австрії чи Німеччини, то й то б було далеко ліпше, бо ці культурні держави дадуть нам змогу мати свої школи, позаводять, як було й в Галичині, нашу мову в уряді, в суді й т. д. Одно слово, дадуть змогу вільно істнувати українцям і не будуть нас катувати та карати за те, що ми хочемо бути лише тим, чим ми народились.

Союз заснував скрізь за кордоном свої відділи, які по всьому світі працюють над тим, щоб як найширше розпросторити відомості про Україну, показати всім иншим людям, як знущалася 250 років над нами Москва, й чого ми хочемо. Союз не спиняється перед тим, що всемірно треба допомогати німцям та австріякам в їхній боротьбі з Москвою, бо вважає єдиним засобом успіху нашої справи — повний розгром Росії. А на початку листопада він послав своїх членів прохати помочі Україні у болгарів та турків.

Люде, що стоять на чолі цієї организації, настільки певні в своїй роботі й настільки вони енергійні та здібні, що німці їм вірять і обіцяють позичити на потреби їхньої праці грошей, з тим, щоб ті борги повернула потім Німеччині вільна Українська Держава ...

Ще в тім листі повідомляється, що Союз звертає велику увагу на те, щоб сприяти поширенню національної свідомости поміж тих наших людей, що потрапили в полон і сидять тепер в Німеччині та Австрії.

Лист кінчається тим, що всі наші люди, які живуть чи перебувають за кордоном, — всі допомогають святій праці Союза, але ж на самій Україні наші люде майже нічого не знають про діяльність закордонну й здебільшого осуджують цих працьовників, бо вважають їх мрійниками, що поставили собі занадто великі й нездійснимі завдання. А тим часом, поки щось

виграється на нашу користь, наші бояться, що москалі з помсти за поміч українських емигрантів німцям, будуть ще більше душити наших людей на Вкраїні. От же, Союз вживає всяких заходів, щоб повідомити українців про стан цієї справи, хоче впорядкувати звязок, щоб бути в постійних зносинах з нашими людьми на Вкраїні. Тим часом людей мало, а таких, щоб були до того здібні, ще менче...

Після цього листа в мене наче розвиднилось в голові! Я ніколи й помислити собі про все це не міг! Та невже ж таки, й справді, діло підходить до того, що мій нещасний рідний край на передодні волі?...

— Ну, й що ж тепер робити? — розгублено спитався я.

— Що робити? — протяг Барильченко, — Я вже все обміркував. Я поїду... І буду робити, що буде там треба...

— Послухайте, друже Назаре, — промовив я. — Це ви говорите не діло. Я ж бо вас спитав: що нам *обом* робити? Навіщо ж ви все мені розповідали, коли я зостануся в цей час тут?! Невже б і я не міг бути користним хоч на щось?

— Ну, не гарячіться, — спинив мене Назар. — Я думав і про вас, але гадаю, що на вас ще прийде час. Діло, бачите, в тім, що для користної праці в Союзі треба бути перш за все цілком ознайомленим зо всіма планами й наміченими точками програму Союза, а вдруге — так само треба розумітися трошки й в політичній роботі, од же... розумієте, треба до цього людей трохи старшого віку. Ви ще занадто молодий... Отож, я й хочу їхати сам, дістатись до самої управи, — а це не така легка річ — з англійської колонії тепер проскочити в Австрію. Отож, розумієте, треба й дуже хитрувати, й іти на велике ризико. Тим більше, що мені не залежить на тому, щоби я тільки опинився у Відні й там застряв. Не для того мені писано й цього листа. Коли я поїду, то, безперечно, я прийму участь в тім гурті, що буде робити отой звязок, якого тепер не вистачає Союзові. От, зрозумійте, треба буде хитрувати так, щоб увесь час переїздити з одної воюючої держави до другої. А це ж таки не легка й не проста річ. Коли мені про це пишуть, то найсамперед мають на думці, що я знаю кількох мов і можу бути в Англії — англійцем, в Німеччині — німцем, в Россії — москалем, а у Франції — французом.

— Ну, добре! — сказав я. — Натурально, що я не зможу того, що зможете ви, але ж ви самі читали, що там не вистачає робітників на всяку роботу. Невже ж таки для мене не знайдеться діла? Я ж теж знаю досить німецької й російської мов та й вивернусь при всіх нагодах з англійською, тепер я ще вмію й писати на машинці і т. д. Може б таки й я поїхав з вами? Ну, як же я почуватиму себе тут дармоїдом, цілком самотний, коли ж там і я може б на щось придався?!

— А може ви придастесь для чогось тут? Хто знає! Тим більше, що ви ж маєте тут певні плани, будете швидко ходити на лекції...

— Які плани, які лекції? — мало не закричав я. — Що ж це, справді, Назаре? За кого ви мене вважаєте?... Там насуваються такі події, а я буду дорожити якимись...

Але в цей мент хтось постукав у двері. Увійшов Папаянц.

— Ви це — що? Сваритесь під Новий Рік? — здивовано спитав він.

— Ну, сваритись ми не сваримось, але сперечаємось. З приводу того, яку пану Максимові краще проходити дисципліну в біжучому семестрі...

Я зрозумів, що Барильченко продовжувати нашої розмови при Папаянцові не хоче, й собі замовк.

Але в моєму серці зростало нове, солодке почуття... Це була й трівога, й радість, й нетерплячка... А, хіба я знаю, що то було, як те назвати?!... Я знав тільки одно, що надходить великий час, що надходить та пора, коли може повстати „Молода Україна“, як повстала за часів Гарібальді „Молода Італія“, коли

„Може знову розвяжуться
Звязанії руки,
Може знову брязчатимуть
Козацькі шаблюки?!“...

І чому ж я, хоча й „ще занадто молодий“, не зможу на щось придатися, коли, наприклад, у війні за визволення Італії міг придатися й „Маленький барабанщик“, як розповідає Амічис в своїй прекрасній книзі?! Я хочу думати, що служити своїй Батьківщині може не тільки той, хто має багато літ, а хто її любить!

Якась хвиля екстазу часами заливала мене всього, думки одна поперед другої клубилися в голові, серце голосно стукотіло, хотілося плакати... Я спочатку майже не чув, про що говорив Папаянц з Барильченком, не помічав, як біжить час і ми наближаємося до 12-ої години...

Нарешті я вгамувався.

Папаянц тим часом говорив:

— Не можу вже я тут усидіти більше. Мушу їхать! — І він зірвався з місця, та зхвильовано бігав по хаті...

Надійшла північ. Правда, то була „не наша північ“, то була половина австралійської ночі, але ж дармà, що в той час у нас, десь у Київі чи Полтаві було тільки ще 4 години дня; дарма, що там Новий Рік надійде тільки через тринадцять з третиною день, ми — „три блудних сини“, що відбилися від рідних хат, — підняли кéлехи за Новий Рік, який повинен принести принаймні надію на визволення нашим нещасним, змученим, окровавленим народам.

— За вільні самостійні нові держави! — урочисто промовив Барильченко.

— За вільну Вірменію, — по вірменському вигукнув Папаянц.

Ми духом випили біле, шипуче вино й поцілували один одного. Був прекрасний мент високого душевного під'йому й було тільки шкода одного, що між нами нема містера О-Фонеля, який цілком би поділив наші почуття...

Дуже мені люба квітка пасіфльори.

А розчиненим в садок вікном чути було далекий гомін життя, якась комашнина безтурботно бринькала своїми крильцями, в хату заглядали білі, наче воскові, лілеї й червоні троянди, над якими нависла кошлата шапка Юбеї; вливалося гаряче, запашне повітря. Для мене зустрічати Новий Рік в таких умовах було чудом, бо де ж таки можливо для нас, щоб в ніч Нового Року — вікном лилася літня спека, заглядати з-надвору квітки, шамотіли комахи... І, коли можливе таке чудо, то чому ж неможлве й те велике, про яке були всі наші мрії в цю пам'ятну ніч?!.. Дивний Новий Року! Ти приходиш так дивовижно, що вірю я тобі, що я певен — ти зробиш чудо й принесеш на мою рідну Вкраїну палке, ясне соняшне літо серед лютої зими!...

Сидней, Н.-Валіс, 1 січня, 1915 року.

У вечері до мене приходив Барильченко й ми продовжували нашу вчорашню розмову. Він поки-що намітив собі такий план: негайно розпочинає готуватись до від'їзду, при чому поїде на Америку. Тим часом він вже понаписував листи й найшов змогу переслати по відомих йому адресах до Швеції. В тих листах він пише, що буде ждати наказів в Нью-Йорку, а відтіль сподівається доїхати до Європи. Що робити далі? — вже буде видко там. Коли ж він приїде до Америки й матиме бажані звістки, тоді викличе мене, а тоді й я поїду тією ж дорогою.

Власне, я не розумію, чого він не хоче, щоб я їхав разом і навіщо мені треба затримуватись тут? Але він уперто мене переконує його послухатись, бо „так буде краще".

На мій жаль, нам і сьогодня не дали зкінчити розмови, бо прибігла Ружичка й покликала нас пити „цай" в гурті з моїми господарями. Ми не могли відмовитись, тим більше, що там були гості. Звісно, як тепер завжди, одразу розпочалася політична розмова — про війну, про її наслідки й тому подібне. Коли ж зайшла мова про будучину Росії, то ми тут не могли договоритись до спільної думки. Пан Богуш Вопалка та ще його один

приятель — чех стояли на тому, що щастя й сила всього словянства залежатиме від успіху й перемоги Росії над німцями. Ми з цим погодитись не могли. Під кінець розмова навіть дійшла до певного загострення, коли гість спитав нас:

— Так, виходить, що вам треба смерти Росії?

Я вже хотів був відповісти, що — так, але ж мене смикнув під столом Барильченко й сказав:

— Ні, зовсім ні! І нам, і так само й вам треба не смерти Росії, а її відродження, відродження *Нової Росії*, з якою всі инші словянські народи могтимуть жити о́-біч, як цілком вільні й цілком рівні. При цій умові можлива тільки будучина словянства, бо тоді поміж словянами не буде ворожнечі, а на великій території Східної Європи не буде „тюрми народів".

Це були розумні, правдиві слова...

Але чехи уперто стояли на своєму...

Під впливом політичних обставин, під впливом звісток з війни, яких я не можу читати спокійно — так булькає й кипить в середині, як ґейзер, — під впливом, нарешті, новин, що прийшли до Барильченка з Лондону, й тих розмов, що ми вели з Назаром в останні дні, — я цілком згубився й хожу, мов в тумані...

Вже після того, як виїхав Хаханшвілі; далі, як покинув нас пан Зураб, та инші й близькі й дальші знайомі почали, мов птиці в-осени́, покидати один-по-одному гостинну Австралію, — я — мушу признатись, — з того часу вчув в своєму серці гостру тугу за своїм Рідним Краєм. Так: тугу, тугу й тугу!..

Вона приходила до мене й раніш, особливо я почував її спочатку в Монахині, але то були тільки натя́ки. А тепер вона зростає в щось велике, непереможне, в щось таке, чому я не можу не скоритись. Я силкуюсь стримати, спиняти, хоч на час загальмувати свої почуття... Довгими вечорами, коли я не можу заснути в свому ліжку, — я всима доводами намагаюся себе переконати, веду безкінечні подвійні розмови, коли одна йде з голови, а друга — з серця, й незмінно прихожу до того ж самого висновку: час летіти й мені!.. Я гадаю, що таке почуття переживають ті журавлі чи инші птахи, що сам інстинк велить їм вирушити в далеку дорогу, коли надходить певний час...

Цей час надійшов вже й для мене. Я не можу чути й бачити, як методично готується до відліту з цього вирію Барильченко; як рішучо й безповоротно ліквідує він свої справи, як він повен думкою, одною думкою не про те, що „т у т", а лиш про те, що „т а м". І це „там" вже стало також і єдиним почуванням всієї моєї істоти, єдиною моєю мрією...

Я вже не думаю про науку; я не бачу, майже не помічаю життя навколо; не помічаю, коли часом мене наскрізь пробере дужий дощ; не помічаю тих перемін, що відбуваються в природі; не бачу рухливого натовпу широких вулиць, які в неділі клекочуть жвавим життям; байдужно слухаю безжурні балачки милої Руженки...

Бо я — вже не тут, моя душа — вже там!

А серце стогне й зтискується, а думка завмірає. І тільки блищать та вигравають мрії, в яких я живу тепер, як в чарівному, повному принадної краси сні, що малює мені одно й одно, те саме... Я бачу тиху, задумливу Ворсклу, я бачу свій облуплений, обмитий дощами домочок на Манастирській вулиці, я чую на собі ласкавий, радісний погляд Харитини; бачу, як під горіхом сидить сивоусий Вячеслав Вячеславович і лагідно, але рішучо мені говорить, мов Тарас Бульба:

— „Ну, що ж, синку?! Доки ж ти будеш тинятися по тропиках, коли час визволяти Неньку Україну від московських морозів?.."

А коли десь в синьо-білих хмарах зникає Старушок, я бачу, як на високій Святій Могилі стоїть Ярослав і, повний натхненням, з блискучими очима, манить і кличе мене:

— Мерщій! Швидче, бо буде пізно!..

І я увесь тримчу, бо боюсь, страшенно боюсь опізнитись.

А далі я вже бачу Гільдхен. Моя золотиста голубка дивиться на мене докірливим поглядом. І не говорить, а тільки шепче очима:

— Чого ж ти сидиш, милий, в тих далеких чужих краях, коли вже сходить зоря твого краю?..

Я не встигаю промовити слова, не встигну простягти до неї свої руки, як мене вже ріжуть сталеві, сірі очі Іогана Карловича. А в тих очіх я ловлю ніби іронію, ніби прикру усмішку, яка пече, пече мене в саме серце...

Ні, я вже більше не можу!

Я не знаю й не вмію довести собі докладно, чи буде з мене там якась користь, чи може тільки й всього, що мене поженуть кудись в Сибіряку холодними, білими шляхами, куди гонять цілими ва́лками моїх братів з Галичини, з Буковини, з Угорщини та й з нашої України?.. Може я стану тільки тим гарматним мнясом, якого ніяк не може нажертися цей Молох Війни, але вся моя істота кричить тут, кричить розпачливо, в повному одчаю: „Туди! Туди!.."

Австралія з її роскішним, безхмарним, лазоревим небом, з її демократичним раєм; з її ладом, спокоєм, теплом, гостинністю, — то для мене золотий коєць, і я боюся, щоб вона не приспала мене, не приспала так, як уже приспала тих наших людей, яких я тута бачив. Щоб не зробила з мене чогось подібного до тієї канарейки, про яку я читав, що вона, навіть випущена з клітки, стає нездібною до життя в своєму рідному оточенні.

Я не знаю, може це — нещасливе порівняння, бо власне для мене воля тут, а не там, але мені вже досить *цієї волі*, чужої волі, чужого раю, — я хочу туди, де, хоча ще й немає волі, де замість раю — справжнє пе́кло, але ж там повинна бути і воля, і рай!...

„Там, за тихим за Дунаєм,
Там мій милий, рідний край"...

Я не хочу вигріватися тут, як кіт на сонці, на цих казкових берегах порта Джексон, коли там люде стогнуть, як каторжники, прикуті до ланцюга. Ні, — чи є резон, чи є логика, чи того нічого нема в моїм рішенню, алеж я знаю одно — тут я більше сідити не можу, не смію...

Завтра йду до Барильченка й остаточно кажу йому, що моє рішуче й останнє слово:

— *Я їду на Вкраїну!...*

Яке ж мене чекало здивування!

Я так був певен, що зустріну в Назара опір, сувору логику; що він буде мене умовляти, як старший брат; що він мені скаже:

— Що ти робиш, нерозумний! На́те, мовляв, і моїх п'ять, щоб було десять і т. п...

А тим часом все вийшло навпаки. Я ще не встиг переказати йому своїх гарячих думок, не встиг сказати того, що так гладенько у мене було наготовлено сказати, а він вже засипав мене, як горохом:

— Я давно цього сподівався й був певен, що так і стане́ться. І тільки на те — ви мене вибачте, Максиме! — тільки на те я радив вам зачекати до мого виклику з Америки, бо я не знав напевно, чи вже вистигло у вас цілком це почуття? Даруйте мені за цей експеримент,*) але ж мені не тільки кортіло перевірити свої здогади. Я хотів був ще й на вас переконатись, що по́клик душі — сильніщий за логику, а в тому є виправдання й мені самому. Ви ж зрозумійте: після того листа, я враз ухвалив кинути все, що в мене розпочато й не доведено до кінця; все те, для чого я з величезними труднаціями добиався за тисячі верстов сюди, все те, що стояло першим на програму мого життя... До того ж, я ніколи не кидаю на середині початого діла. І от, ви бачите самі... Призна́юсь вам по правді, і в цьому признанні буде моя покута за зроблений над вами експеримент. Річ в тім, що теорія — одно, а живе життя — щось зовсім инше. Я стільки їздив по світах, я стільки жив з усякими людьми, я маю стільки місць на світі, які були мені майже рідними, що вже цілком серьозно гадав, що не може бути для мене якихсь підстав той чи инший клаптик землі вважати, так як инші, — своїм, рідним. Не думав я й того, що колись муситиму самому собі сказати, що цей народ — мій народ, що я син цієї, а не иншої нації. А от, тепер, коли питання відносин поміж народами й націями стає в таку площину́, що кожен окремий народ не може вважати себе цілком зпоєним з иншими народами, коли кожна нація стихійно йде до того, щоб певно знайти на землі своє властиве місце, — не можуть і окремі люде не дати собі відповіді, до кого вони належать. І цю приналежність до певної нації навіть не треба определяти мовою, якою людина говорить і якою думає. Запевняю вас,

*) Спроба, штучний дослід при назмисне підготовлених умовах.

що я давно вже не думав мовою українською, може навіть ніколи нею не думав, бо в нашій родині говорили майже виключно по московському, а тим часом в самій глибині істоти людської є щось таке, що в певний час скаже чоловікові, хто він і ким повинен бути. Події останнього часу, по-части й ваш приїзд і, нарешті, ті останні листи, яких я вам навіть не читав цілком, а тим часом в них мені ру́ба поставлено це питання — хто я й чи можна мені довірятись? — вирішили справу остаточно. Я сам собі мусив признатись і признався, як тепер і вам, що вже давно я почуваю тугу *за рідним краєм* і, що мій рідний край — *Україна!*

Ні, кожен повинен мати свій дім, і то нещасні люде, що не знають, хто вони й де їхня хата. Тим холодно жити, а широкий світ для них — величезна пустиня, може й з чудовими оазами, але ж кожен знає, що оази істнують тільки для того, щоб лише спочинути в їхнім затишку, а йти кудись далі, додому...

І от, я так само, як і ви тепер, як і Хаханшвілі перед цим, як Папаянц, як і всі інші, що тікають з цього „вирію", не можу, не маю морального права сидіти тут, коли там стигне й, як весняна брунька, наливається новим потенціяльним*) життям будучина мого рідного краю!...

Назар говорив це з таким запа́лом, з таким натхненням, що я бачив перед себе зовсім иншу людину. Навіть, зачавши по своїй звичці швидко-швидко, він закінчив повільно й урочисто:

— Виходить: їдемо!... Їдемо, не питаючись самих себе, чи з'уміємо ми бути користними, чи вистачить у нас снаги й сили принести хоч манісеньку поміч великому ділу. Нас кличе додому вищий, стихійний обов'язок перед Вітчизною в поважний, історичний час!...

Я міцно зтиснув йому руку...

— Їдемо, й... як найскорше!...

Сидней, 28 січня, 1915 р.

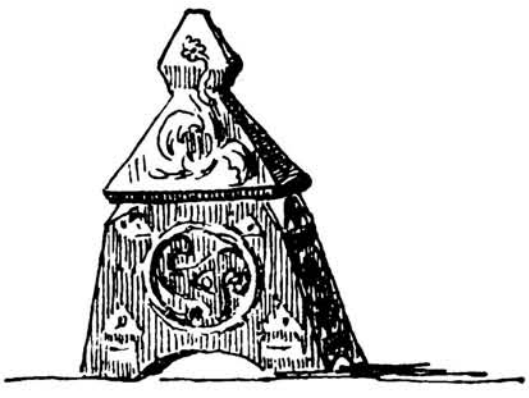

*) Потенція — сила зробити щось в дальшому часі.

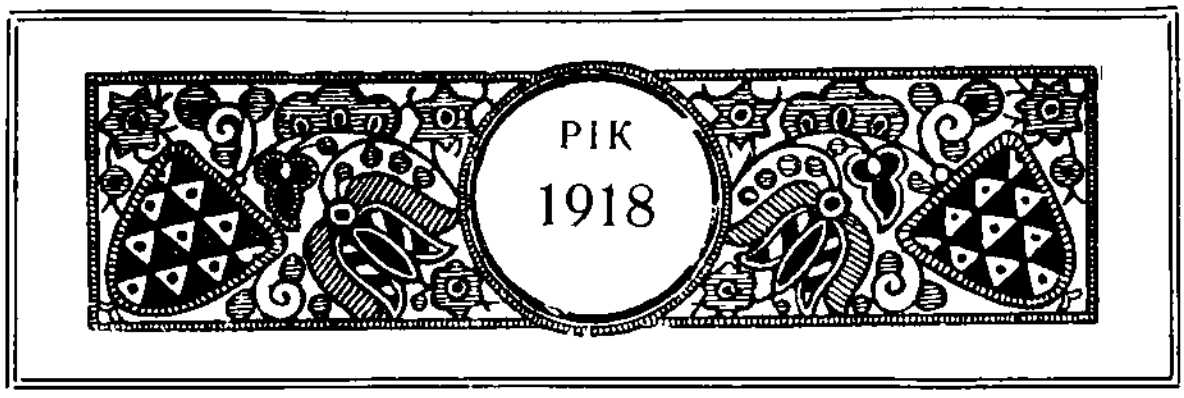

ЕПИЛОГ.

Були пам'ятні Київу, смутні січневі дні 1918-го року.

Гупали раз-у-раз рвучкі удари гармат, немов якісь велетенські Циклопи зтрушували широкі, важкі килими. І раптом той далекий грюкіт перетинали часті, дрібні удари кулемета, що цокотів своїми залізними, хижими зубами.

По всьому місту вигравали грізні музи́ки металу. Невмолима смерть, сп'яніла від людської крови, клацаючи сталевими кастан'єтами, танцювала свій огидний танець, — а перелякані, зма́лілі, зчулені люде, загнані жахом в кам'яні скрині міста, покірно чекали свого кінця.

Було тоскно й часами душила просто фізична нудота. Пожмакана душа почувала незносиму втому, з серця кудись всередину капала кров, було одно підсвідоме бажання — якої-будь зміни...

Вже було очевидно, що українська влада програвала нерівний бій; що червона, чужа сила, очаділа від парування людської крови, безоглядно лізла на старий Святий Київ, і він тремтів, передчуваючи наближення дикої зненависти та звірячої помсти.

Я вже другий день покинув робити спроби вийти з дому. Ніхто не ризикував приходити й до мене, телефон мовчав уже давно, а чутки, що, не знать відкіля, разом з шрапнелями літали в повітрі, були кріваво-чорні й зловістні. Я не вихо́див, бо не хотілось вмірати на вулиці, мов підстрелений собака, але до смерти дома був цілком готов. Здавалося виключеним, щоб в моє помешкання не влетів якийсь набой, бо воно виходило вікнами на три боки недоречно-високого дому, що стояв трагично-самотний поміж маленьких халупок в осередку чотирьох напрямів стрілянини.

Ще перші дні, поки жила надія, поки ще моє старе тіло стихійно протестувало проти близького й неминучого кінця, я під час найбільшої стрілянини спускався до сутеренів нашого дому, де купчилась більшість мешканців з будинка. Тепер же в моїй душі панувала повна байдужість. Не було бажання над чимсь міркувати, про щось гадати, хвилюватись, чи навіть рухатись.

Я сидів просто проти вікна свого кабінету, цілком байдужний до безнастанних вибухів та скиглення шрапнелі чи ляскання кулеметів. Сидів і читав бадьорий роман Джека Лондона „Син Сонця".

Хтось задзвонив. Я пішов в прихожу відчинити двері, але дзвоник нетерпляче диркнув знову. В дверіх стояв юнак, у якого ледве-ледве чорніло над губою. Він був в набридлій рудій вояцькій шинелі, з великим пакетом в руках.

— Добридень! — почув я наче знайомий голос.

Але в прихожій було поночі й я спочатку не пізнав свого гостя. Тільки, як він вступив до кабінету, я невільно скрикнув від несподіванки:

— То це ви, Ярославе? Живий і цілий? Та про вас же всі говорили, що ви полягли під тими злощасними Крутами!..

Він усміхнувся своїми великими, лагідними очима і тільки махнув рукою:

— Аж до сьогодня живий і навіть не поранений. Я тільки вчора добрався до Київа, а це прийшов до вас з доручення Макса. Він прохав мене... власне — не мене, а мого тата передати вам цього листа й ці матеріяли.

Я засипав хлопця питаннями про мого молодого друга, про якого знайомі вже говорили, що він „загинув без вісти". Але Ярко мене припинив:

— Даруйте мені, я не можу затриматись у вас а-ні одної хвилинки. Я маю відходити вкупі з нашим військом. А тепер я був дома. Са́ме обстрілюють наш район; я побоявся, що наш домок розіб'ють, а тоді могли би загинути й ці записки, й лист, якого Максим просив передати вам неодмінно, та хотілося й попрощатись з Вами. Отож я вискочив на одну хвилинку й дав слово татові, що повернуся негайно, бо наші вже підходять до Сінного базару. Я не можу спізнитись... Про побратима ж скажу тільки, що він живий, був зранений, але так само викрутився від смерти. Де він тепер, — не знаю: нас розлучили й я пробрався на Київ, а він подався на За́хід. Бувайте здорові. Ми з ним до вас прийдемо потім, коли, звичайно, нас не повбивають.

Він додав останні слова цілком спокійно, а очі його знов усміхнулись.

— Сердечно дякую. Але мушу вас вилаяти, що ви з-за цього не бережете свого життя, бігаючи по вулицях.

— Та я вже звик до стрілянини. До того ж, ми — фаталісти... — кинув юнак, вже спускаючись з сходів. — Хай живе!...

Я повернувся до покою й поглянув у вікно: Скибенко біг порожнею вулицею, не спиняючись при вибухах. На ро́зі він оглянувся й одсалютував мені рукою.

Хороший, відважний хлопець!..

Після цієї візити неначе в моєму покою, де зо всіх кутків вилазили сірі, важкі тіні безнадійности, враз посвітліщало. Заграла душа, мов теплий чистий вітрець вигнав чадне повітря й освіжив голову.

— Ні, Ненько Україно! — промовив я в-голос сам до себе. — Маючи таких дітей, ти ще житемеш!

Тоді я забрав листа і зшитки, заліз в самий далекий і безпечний куток в опочивальні й почав читати.

Поки вистачило свічок, — я не чув, чи гукали гармати, чи гавкав кулемет, чи стогнали шрапнелі. Я слухав щире оповідання мого любого, молодого друга, якого носила доля по всьому широкому світі. І, тільки зкінчивши всі чотирі зшитки, я прочита́в цього листа.

„Любий і Високоповажаний Вячеславе Вячеславовичу!

„Завтра у-вечері з Боєвим Курінем я й побратим Ярко маємо виїхати в напрямі Бахмачу. Маємо там зустрінути большовицькі авангарди, що йдуть на Київ. Ми знаємо, що їхня сила мизерна, але ж знаємо й те, що їхній шал безмежний. От же, при повній певности, що буде кепсько їм, а не нам, у мене чогось росте таке передчуття, ніби я вже більше не побачусь з Вами. Я знаю напевне, що Ви скажете: — „Не козацька річ надавати ваги передчуттям!“ — але я пишу Вам про це тільки на-те, щоб пояснити причину мого листа й мого великого прохання, яке Ви, коли визнаєте слушним, при нагоді не відмовитесь виконати.

Коротко ми говорили з Вами, — бо не було коли, — однак, і з моїх листів, і з де-яких уривчастих оповідань Ви в загальних рисах знаєте мою Одісею. Знаєте ви також, що протягом всього часу, після моєї втечі з Київа, я писав записки, а також намагався в Сиднеї зробити більшу роботу про флору й фауну Австралії. Початок моїх записок Ви навіть читали.

І от, тепер дурне моє передчуття настирливо говорить мені, щоб я переслав Вам свою писани́ну: може Ви для чогось її використаєте. Якось бо ви мені говорили, що цей матеріял можна було б обробити й з нього могла би вийти книжечка.

Правда, мені особисто здається, що з погляду литературного ці дитячи спроби нічого не варті, але ви знаєте краще. Ото ж, я й прошу передати Вам мої зшитки, альбоми й фотографії та малюнки й листівки, що я купував по дорозі. Коли б я зостався живий, то якось при нагóді Ви мені повернете малюнки та мою найдорожчу пам'ятку — шабатурочку з землями, що я взяв власною рукою з усіх пят'ох частин світа. Що ж торкається моєї „літератури“, то при всіх умовах віддаю її Вам до Вашої повної роспорядимости: чи виправте й видайте, чи викиньте до коша — все цілком віддаю на Вашу волю.

А сьогодняшній вільний вечір я хочу присвятити розмові з Вами. Ви повірите мені, що я почуваю страшенну шкоду, що Вас нема в Київі са́ме тепер, коли б я міг провести радісний й, може, останній вечір у Вашому товаристві. Через те я хочу бодай коротенько розповісти Вам кінець моєї Одісеї, тоді Ви матимете від мене хоча й короткий, але повний звіт майже за п'ять років мого життя.

Мій четвертий зшиток я закінчив в Сиднеї. Були ще два зшитки: один — про переїзд з Австралії до Америки й моє

життя в Америці; другий — про рік пребування на фронті. Під Бучачем в наш обоз москалі кидали бомби з аеропланів, і одна з них знищила всі мої речі, а в тім числі й ті два зшитки та кілька дорожніх альбомчиків, куди я закреслював де-які образки з моєї мандрівки по Новому Світі, та з вояцького життя. Цей же рік, коли вже почалася революція, події йшли таким темпом і моє життя проходило в таких несприяючих писанню обставинах, що я майже нічого не записав.

Так от, коротко:

З Австралії я виїхав 2-го Лютого, 1915-го року вкупі з моїм приятелем „а-національним українцем“ Назаром А.....м, якого Ви знаєте. За 19 день ми досить щасливо доїхали до Вікторії.

Я кажу: „досить щасливо“ через те, що в дорозі мали дві приємні зустрічі з німецькими пориналками. При чому один з цих підводних човнів, вже біля Ґонолулу, зробив нещасливу для себе спробу погодувати океанських раків нашими тілами. Однак, наш „Маґелан“ мав на своєму облавку шість легких гармат, і ця зустріч дала мені змогу почути вперше, як вони говорять. Капитан пароплава — маорі Біллей вчасно помітив німецького скорпіона, який хотів був нас вкусити, й так раптово дав хід назад, що більшість пасажирів понабивала собі ґулі на чолі, але ж торпеда, що несла нам смерть, пробігла поперед нас. Натурально, що ті, хто був в найглибших каютах, „на власні очі бачили“, як вона пропливла за пів-метра перед носом „Маґелана“. Ну, а ті, хто стояв на носі, якось са́ме це й прогавили!... Правда, вони за те бачили щось инше. Коли з облавка „Маґелана“ гупнуло вряд шість пострілів, то капитанів місток і перископи нашого ворога чогось занадто швидко пірнули під воду, й ті, що стояли на носі, бачили масну велику пляму на тихій поверхні тяжкої океанської води...

Коли ми приїхали до Вікторії, то того ж таки дня експресом-блискавкою полетіли просто до Філадельфії, тоб-то перерізали впоперек всі Північні Штати. Другого дня по приїзді, ми святкували з нашими земляками роковини народження Батька Тараса, й це зробило на нас таке величне враження, якого не можна переказати в коротких словах. Досить Вам згадати, що аж два роки перед тим я не бачив українського гурту, або — ще певніще — ніколи в своєму житті до того часу я не бачив такого великого українського гурту; не чув таких одвертих і щирих промов; не бачив ніколи прилюдного прояву українського патріотизму. Вже з цього Ви самі легко зрозумієте, що я просто учадів від екстазу, пережив незнаний до того часу під'йом національного чуття, і — розуміється — дійшов до повної екзальтації. Мушу зазначити, що майже в тій самій мірі поділяв мої почування й мій благородний товариш.

Взагалі перше враження, яке зробила на мене Америка, було більше, як враження від усих инших частин світа. Я тут вперше вчув всією істотою, що я — син живої, сильної нації, перед якою будуччина розчиняє свою заповідну браму.

Ми з Назаром ще в Сиднеї виробили собі певний план: не затримуватись в Америці ні одного зайвого дня, а при першій змозі їхати додому. Але обставини склалися трохи инакше. Тут (в Нью-Йорку) ми довідались, що між американськими українцями формуються дві организації. Одна велика й легальна*) — добровольці, що мали їхати на французький фронт, щоб воювати вкупі з англійським військом. А друга маленька, потаємна, що мала перебратись на рідну землю, до „Старого Краю“ й збільшити кадри Січових Стрільців, які, воюючи на боці німецькому, мали на думці звалити Московію, щоб розчинити двері для волі України.

---

*) Дозволена владою.

Нам не було чого вибірати; тим більше, що ми не кидали й первістної думки — запропонувати свої послуги „Союзові визволення України“. На жаль, організації нашої групи не можна було перевести швидко: треба було багато обережности, щоб не провалити справи, бо ж нашу позіцію навряд чи можна було б з'ясувати перед американською владою. І от, через ту обачність та витревалість, ми просиділи в Америці майже три місяці й тільки на прикінці травня видалися тра́нспортом до Франції.

За той час, що я пробув в Америці, я трохи поблукав по Північних Штатах, по Канаді й мав намір „на хвилинку“ заскочити до Аргентини та Бразилії, не на те — звісно, — щоб побачитись з пані Пурифікачіон, а щоб подивитись власними очима на життя наших людей в Новому Світі, про яке я не раз чув від Вас. На жаль, до Південної Америки проїхати мені не пощастило, але з нашими людьми в Америці Північній більшменч зазнайомився; й потім, коли вже був у Галичині, зробив собі висновок, що галичане й на американському ґрунті зостаються цілком такі самі, як і в Галичині.

Було мені тута чимало цікавих пригод, але нема змоги розповісти про все це коротко. Побачимось, — то роскажу особисто. Тут же зазначу такий анекдот, що особливо повинен потішити Вас. Мене майже в-серьоз переконували, щоб я „висвятився на попа“, з огляду на те, що я — з православної семинарії, українець й знаю англійської мови. Можете собі уявити, наскільки це пасувало до мого тодішнього настрою, коли я прагнув швидче хрестити „православноє, христолюбівоє воінство“ шаблею та кропити кулеметом, а не оперувати хрестом та кадилом.

Там же, в Америці мені пощастило обмінятися листами з Монахином. Я це зазначаю й в інтересах повноти мого справоздання, і для власної приємности, щоб зафіксувати*) на папері, що відома Вам фрейлен, про яку я часто згадую в своїх записках (а ща частіще — в мріях!) була жива, здорова й пам'ятала про мене. Згодом, коли вже я опинився в Австрії, я мав радісну нагоду переконатися в цьому особисто, бо „разсудку вопрекі, наперекор стіхіям“, я аж двічі побував у Монахині. Там я бачив не тільки любу мені особу, яка (підкреслюю це з особливою радістю) від одного нашого полоненого старшини навчилася української мови, я бачив також пані Маґду й мого учителя — Іогана Карловича. Зустріч з ними була зтримана, а розлука — щира. Я знову мушу бути йому вдячним, бо він і тепер навчив мене дуже потрібним мені річам в моїй новій ролі — вояка. Не побачив я там тільки одного з моїх добрих німецьких друзів — Фрица. За кілька тижнів перед моїм першим приїздом до Монахина, нещасного юнака підняли на багнети на московському фронті... Але я трошки забігаю вперед.

З Америки ми приїхали на французький фронт, потім перебралися до Швейцарії, відтіль, як вояки — до Італії, а вже тут

---

*) Зоставити міцний слід.

при щасливій нагоді передались в полон на італійському фронті австріякам. Треба тут зазначити, що, хоча й дуже велика річ — просторий білий світ, але ж часами він видається тісним. В тій групі полонених, що вкупі з нами забрали австрійці, я з великою радістю й з незвичайним здивованням зустрів свого славного знайомого італійця Антоніо, який по дорозі до Японії оповідав мені про уніятський український костьол, що є біля Риму. В дальшому часі я поміг йому знайти працю в добрих умовах в Галичині, що ще більше зміцнило нашу взаємну приязнь.

З жовтня 1916-го року й до лютого 1917-го я перебув в Січових Стрільцях. Не зважаючи на те, що до вояцтва, очевидно, ще під впливом покійного тата, я маю органичний одворот, однак, мушу сказати, що цей період мого життя, може, чи не найцікавіщий. Я пізнав нашого селянина, ту просту, але мудру й віддану обов'язкові „мужву́“, яка з тихим геройством несе себе в офіру ідеалові Вітчизни; пізнав і галицьку інтеліґенцію, цих — здебільшого дійсних „полу́панків“, яким — гадаю — ніколи не дорости до своєї „мужви́“, бо занадто поточив їх австрійський „Цисарсько-Королівський“ гелер,*) як і инші нації, що були під австрійською владою. Але про цей період неможна щось сказати в двох словах. Як що нам доведеться зустрінутись ще, й Ви не скажете мені: „Кинь перо, бо ти — незда́ра!“ — то я з особливим смаком записав би історію мого життя під час перебування на фронті, а також і ті нові враження від Європи під час мого другого в ній перебування...

Далі Ви знаєте: коли стукнула по голові царську Росію велика революція, — я був в гурті тих українських емиґрантів, що першими з Галичини проскочили додому. Зробив я це вже знайомим мені шляхом: пішов в полон до наших.

Хто міг би розповісти Вам мою радість, змалювати те щастя, що я переживав на рідній і вже „своїй“ землі, повернувшись, як справжній „блудний син“, до Рідного Краю, після трьох з половиною років блукання по всіх п'ятьох частинах світа! Я ж бо прийшов са́ме в час загальної радости! Я зробив бліду спробу виложити мої почуття на папері. Цей тихий спів моєї Великої Радости Ви знайдете між записка́ми.

Дома я пірнув в роботу з головою. Мені не треба було шукати праці, — вона сама знаходила мене, бо, крім того, що я горів бажанням працювати, я за цей час мандрів таки дечому й навчився, що тепер враз придалося.

На й сампе́ред (я ще й доси люблю це слово, яке так часто вживав в своїх записках!) я зустрів свого любого побратима Ярослава. Наша зустріч відбулася в вестібюлі Київського Купецького Зібрання, де він контролював вхідні квитки Першого Національного Конґресу. Він не буде гніватись на мене за це порівняння, але, дійсно, на сходах цього будинку майже повторилася сцена, яку я вже пережив в обе́ржі „Чорний Лебідь“

---

*) Гелер — дрібна австрійська монета; „Цисарсько-Королівський“ — державний, царський.

в Сиднею, коли, повернувшись з одної подорожі, спричинився до невиконнання обов'язків чесним робітником Глобом. Так і тут, моя несподівана поява при вході в залю Конґреса збила з пантелику Ярка, й ми з ним не певні, що через нашу зустріч, на Конґрес не проскочило кілька людей без делегатської картки... Хочу думати, що Ви станете на позіцію містера Мака Фліта й виправдаєте Ярка...

Конгрес, військові з'їзди й урочиста вистава „Гетьмана Дорошенка" в театрі Садовського, де був момент височенного національного під'йому, перевищенний хіба моментом читання 1-го універсалу Центральної Ради на військовому з'їзді, дáлі — відкриття Академії Мистецтв і подібні історичні й святочні моменти проходили на моїх очіх. Писати про це неможна без теплих сліз великого екстазу. Але нема чого й писати: в ті незабутні часи моє серце билося в один спільний такт з Вашим. Тільки в своєму серці я завжди бачив одну чорну цятку: чом доля не судила дожити до цих величніх часів моїм страждeнним рідним?..

Між иншим, я бачив Вас на тій незвичайній виставі „Дорошенка" в тому маленькому гуртку цивільних людей, яким пощастило бути на цьому спектаклю. Але я ніяк не міг Вас впіймати, хоча був навіть в уборній Миколи Карповича, й — додам на згадку про минуле — і в цей раз не дозволив собі сісти!...

Весь той вихорь, що закрутив мене в громадській та військовій роботі, яка не давала мені заснути повних чотирі години на добу́, — до того мене зімняв, що я на якийсь час згубив владу над своїми нервами. Отож, саме перед моїм від'їздом на відпочинок до Полтави, я й мав прийти до Вас. Та зо мною був такий при́пад мозкових спазмів, що я не міг вийти з хати й негайно по ньому виїхав.

В своїй „щілинці в моху" я пережив часи тихого суму й велике горе. Сум, окрім згадок про радісне й безжурне минуле, навіяла на мене моя рідна Харитина. Бідна бабуся, закинута й забута, під впливом скрути військового часу стала немічна до краю. З чималими труднаціями я пристроїв її до шпиталю, де вона й померла цими днями. Ще нема й тижня, як я повернувся з Полтави, куди їздив її поховати й щиро оплакати. Її леґендарний дукач, що вона заповідала мені, буде вічною згадкою про цю добру душу.

Друге горе зазнав я, побачивши свого вірного Самзная нещасним інвалидом. Ще давно перед цим він загризся з якимсь собакою, що заблудив до нашого подвірря. Мої квартиранти почали їх розбороняти, але ж герць був такий завзятий, що нічого не помогало. Тоді пан Михайленко вхопив ланцюг, що був біля колодязя, й почав ним бити собак. Видимо, тяжкий удар прийшовся й по передніх ногах Самзнаєві. З того часу він майже безнастанно шкутильгав. А в-зімі минулого року якось до двору заскочило чиєсь порося. Свині завжди були найбільш ненавистними істотами для Самзная. І тепер, в запалі зненависти він забув про свої хворі ноги, прожогом кинувся до ворога,

Єдиний портрет любого містера Патрика О-Фонеля.

й, не добігши до нього, упав з страшним криком. Його обидві ноги переломились. Ні кватиранти, ні навіть Харитина не догадались покликати лікаря, й у бідного пса зломи кісток зрослися так, що він вже більше не міг ступити на передні ноги. Коли я приїхав, то мені не сила було бачити свого вірного товариша дитячих літ: це був тільки кістяк колишнього Самзная, й цей кістяк з страшною для себе му́кою міг ходити, чи — певніще — міг пересуватись, тільки стоячи на задніх ногах. Коли ж він лягав, то не міг встати й лежав на однім боці, аж поки його не підводили.

Після того, як Харитина пішла до шпиталю, він став цілком moriturus.*) Я послухався поради Олекси Івановича (який вже тоді повернувся з заслання) й узяв на свою душу тяжкий гріх отруїти вірного свого пса, щоб вкоротити його пекельні муки.

Ніколи, до самої смерти не забуду я його останього погляду, повного жаху, одчаю й любови, який він кинув на мене, коли стрихнін дійшов до його серця! Мені здається, що навіть на фронті я не бачив такої трагичної смерти...

Як колись покійний Фрицхен поховав свого „Поппі", так і я поховав свого Самзная під нашим рідним горіхом.

Ну, що ж розповісти Вам ще?

Про Назара, який поїхав комисаром на свою Харківщину, знаю, що він так перевтомлюється, що дуже недавно мало не втопився в купелі, бо заснув у воді.

---

*) Присужнений до смерти (латинське слово).

Кілька разів я писав пану Зуарабу, але мої листи його не знайшли. За те Хахан, той, що співав „про чорний х-л-е-е-б“, мого листа відобрав, а у відповідь написав літерально так: „Паздравляю! А что, не я тибе гаварил? Будем жіть, как хатим!“

Розуміється, про тих, що зостались в Австралії, не маю жадних відомостів, але дуже часто згадую їх, а особливо містера Патрика та бідного Папаянца, що так страшенно рвався додому.

У Київі, коли я нікуди не виїзжаю, увесь час живу у Скибенків. Кость Іванович часами ще й доси глузує з мене, що я послав йому з Каїра „занадто дешевих антимахусів“, які зовсім по партацькому було зліплено з шматків „махаона“. Людмила Петровна любить мене й Ярка однаково й завжди говорить, що в неї тепер стало два сини.

Про „малороса“ — доктора Вершинського Ви, певно, й самі знаєте. Тепер він уже не „малорос“, а щирий патріот, українець. Подивилися б Ви на нього, з яким захопленням та завзяттям він переводить українізацію лікарів, та як невтомно працює над медичним словником!...

З його славною донькою Тіною, що колись врятувала мене від самовбивства, ми зустрілися, як рідні. Я був незвичайно щасливий, довідавшись, що вона має гарного чоловіка, також лікаря, з яким зазнайомилась в Українскому Лазареті, що був в Українському Клубі під числом *9*. Через те її чоловіка в родині, жартуючи, зовуть „Дев'ять“. Я радію цьому ще й через те, що по тих листах, що я відбірав від Тіни, я боявся, щоб вона не спинила своєї уваги на Вашому покірному слузі...

Про инших старих знайомих писати не буду: вони увесь час були у Вас перед очима. Кортить мені згадати тільки про одного чоловіка, до якого я почуваю справжню „ідіосінкразію“,*) як кажуть лікарі. Це — мій „дражайшій дядюшка“, або, як його зве Ярко, — „мочеморда“. Я сам на одних зборах мав нагоду переконатись, який з нього став „щирий“ українець. Він бив себе в груди й гукав „істошним“ голосом:

— „Ми — старі українці, що завше тримали високо прапора ще в нашій старій громаді, тепер зосталися за флагом. Всюди бачимо самих жовтодзьобих свистунів, з якими про автономію навіть говорити не можна, все „самостійники“!...

Ярко не любить його дужче, як я, й каже, що „дядюшка“ належить до партії „К. В. Д.“, тоб-то „куди вітер дме“. Я не можу з цим не погодитись, та мабуть і Ви тако ж...

Ну, годі. Крапка.

Повним сердцем вітаю Вас, міцно зтискую Вашу руку й дякую Вам за все, що Ви для мене зробили й зробите. Ваш серцем

Максим.

P.S. Записок своїх я майже не виправляв. Тільки, як лежав у Відні в шпиталі, то перечитав та поробив де-які примітки. *М. К.*

Київ, р. 1918, 13/I.“

* * *

*) Органічний прирожденний одворот.

Я тако-ж не виправляв тексту записок Крушенка, навіть часом непоправно наведених ним цітат, й друкую все так, як він написав. Спочатку я хотів був погладити мову в перших частинах, але, помічаючи, як автор сам чистить її в дальших, залишив і те без виправки. Тільки я мусив де-що випустити: це — характеристики тих чи инших визначних або добре знаних загалові наших людей, яких не можна було б приховати навіть під вигаданими прізвищами; опустив листи Тіни, а також майже все листування з Гільдхен, з огляду на його інтимний характер. Крім того, я дозволив собі поділити матеріял зшитків на окремі періоди.

Випускаючи цю книгу, я найбільше шкодую, що з причин техничних не можна було умістити всіх малюнків та фотографій, які зробив сам та назбірав в дорозі навколо світа „Український Чмелик". А ще більша шкода, що багато їх попсувалося в довгих переїздах по світу...

А через те, поки не вирівняються світові відносини, доводиться на якийсь час відсунути видання другої готової праці М. Крушенка — „Природа та люде Австралії".

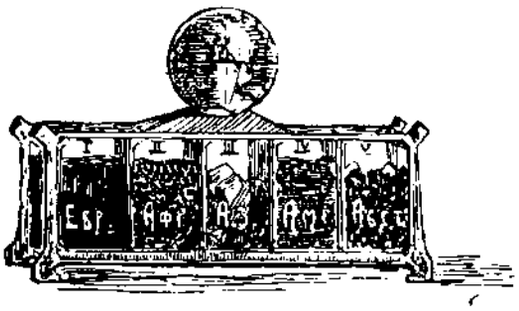

Срібна скринька власної роботи М. Крушенка з назбіраними ним п'ятьма землями світа.

—◆—

КІНЕЦЬ.

При сучасних загально-тяжких умовинах життя видати велику розміром і оздоблену більшим числом малюнків книгу — річ дуже складна і навіть химерна. Коли ж ще взяти на увагу, що цю книгу довелося друкувати в стороні, де до біжучого року не було в наборі жадного українського видання кулішівкою, то й зовсім стане зрозумілим прикрий для видавництва факт, що праця В. Корольова-Старого виходить не так, як того хотіли та допоминалися видавництво й автор.

Небувала дорожнеча паперу й брак його на чеському папіровому ринку примусили Видавництво брати без вибору те, що з великими труднаціями пощастило здобути, дякуючи тільки помочі де-кого з впливових чехів. Кількість того паперу була так обмежена, що можна було видрукувати лише 3500 примірників книжки, одкинувши всяку думку про набор зі шпоною (інтерлінією) й зменчивши число малюнків, намічених для роману. Але ж і ті ілюстрації, що їх уміщено в книзі, з огляду на брак доброї фарби, вийшли не так виразно, як те могло би бути. Крім того, ненормальний стан світових зносин та неможливість комуникації з Україною перешкодили зібрати намічений для книги ілюстраційний матеріял. Наскільки це завдання залежало від випадку, можна судити хоча би вже з такого прикладу: в той час, коли видавництву пощастило одібрати де-які ілюстрації безпосередньо з Австралії, — фотографії, замовлені в таких близьких до Праги містах, як Монахин або Берлин, не прийшли й доси. Що ж тоді вже говорити про такі ілюстрації, як портрет Сіямської королеви, краєвиди Гонконгу, Цейлона і т. п., або ілюстрації, з Полтавщини! Правда, хоча й пізно, фотографії прийшли з-під тропиків, але... не з Полтави.

Одже, перед видавництвом стояла ділема: або видавати книжку як найскорше, поки ще можна було її видати бодай сяк-так, або відсунути видання на те невідоме прийдешнє, що принесе нарешті мир Україні й всьому світові...

Звісно, що й видавництво і автор розуміли, що тоді, в тім невідомім колись, книжку можна буде видати, як бажано; що колись можна буде перевірити й фактично установити де-які дрібні деталі оповідання, які тепер автор мусив зазначити, покладаючись лише на власну пам'ять; що колись, нарешті, не доведеться долучати до белетристичного твору такого, прикрого додатка від видавництва як от цей. Але ж була обава, що поки прийде оте довгожданне колись, то не тільки можна буде перестарити працю, а навіть, за сучасних умовин життя, не тяжко згубити й самий оригинал. Тим часом думалося, що подібна книга не була б зайвою саме тепер, при порівнюючій вбогости подібної лектури для нашого юнацтва. І, хоча сьогодня з Полтави й не одбереш якоїсь фотографії, то може завтра — хто відає? — буде змога переслати з Праги кілька пак книжок на Вкраїну.

З тих мотивів виходючи, видавництво наважилось видати книжку негайно, видати її ніби в вигляді якогось „проекта", показати її нашому громадянству бодай в такому, не цілком укінченому вигляді.

І от, переборовши безліч ріжноманітних труднацій, про які можна було б написати для будучих видавців цілу книгу, а не цю коротку замітку, видавництво не може собі відмовити в милій приємности висловити свою щиру й велику подяку за ріжносторонню поміч нашим і чужим людям, що тим чи иншим сприяли появі в світ „Чмелика".

З наших людей спричинилися до цього такі особи: Л. Лукасєвич, М. Захарченко, М. Славінський, Н. Ковалівська-Корольова, О. Бочковський, Г. Гасенко, М. Єремієв, С. Лаврів, М. Велегорський, О. Ковалевський, В. Якубовський.

З-поміж чехів, що допомогли цьому виданню, були: редактор-видавець часопису „Svět Zvířat" — František Pober, поет Petr Křička, малярка Boža Kvappilová, директор друкарні „Politika" Emil Geistlich, професор Ferdinand Krch, генеральний консул Ч.-С. Республіки в Сиднею, професор Jiří V. Daneš, директор друкарні „Koppe a Bellmann" — František Kozák, директор Видавництва J. Otto — Rostislav Řivnáč і завідуючий друкарнею „Politika" — Josef Polenský, дякуючи енергії якого книжка дуже швидко, як на наші часи, побачила світ...

Видавництво.

Прага. 9/VIII. 1920.